

■ ■ ULUSLARARASI ■ ■

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

19 - 20 - 21 EKİM 2018
BİLDİRİLER CİLT II

X

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU
X

19-20-21 Ekim 2018

BİLDİRİLER
II

**ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU X**

KOORDİNATÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

BİLİM KURULU

PROF. DR. MEHMET ÂKİF AYDIN
(BAŞKAN)
PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ
PROF. DR. AMİR PASIC
PROF. DR. ARİF BİLGİN
BEŞİR AYVAZOĞLU
PROF. DR. FATMA ÇİÇEK DERMAN
PROF. DR. ERHAN AFYONCU
PROF. DR. M. FATİH ANDI
PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN
PROF. DR. GEOFFREY GREATREX
PROF. DR. HALİS YUNUS ERSÖZ
PROF. DR. HAYATİ DEVELİ
PROF. DR. HEDDA REINDL-KIEL
PROF. DR. İDRİS BOSTAN
PROF. DR. İSKENDER PALA
PROF. DR. İSMAİL E. ERÜNSAL
PROF. DR. MACHIEL KIEL
PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ
PROF. DR. MUSTAFA İSMET UZUN
PROF. DR. NİHAT ÖZTOPRAK
PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK
PROF. DR. SAADETTİN ÖKTEN
PROF. DR. SEBAHATTİN AYDIN
PROF. DR. STEPHEN MITCHELL
PROF. DR. TUFAN Ş. BUZPINAR
PROF. DR. ZEKERİYA KURŞUN

SEMPOZYUM SEKRETERYASI

HASAN YAPICI
SERKAN OSMANLIOĞLU
ÖZNUR ÖZYURT

DÜZENLEME KURULU

DR. COŞKUN YILMAZ
PROF. DR. CEMALETTİN ŞAHİN
PROF. DR. CENGİZ TOMAR
PROF. DR. MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI
PROF. DR. TURHAN KAÇAR
DOÇ. DR. UĞUR DEMİR
DOÇ. DR. YUNUS UĞUR
ZEKERİYA ŞANLIER
GÜLSÜM İSMAİLOĞLU
SAADET GÜL

**ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU X**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın / Dr. Coşkun Yılmaz
Prof. Dr. Cengiz Tomar / Prof. Dr. Mehmet İpşirli / Prof. Dr. Cemalettin Şahin
Prof. Dr. Erhan Afyoncu / Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı / Doç. Dr. Uğur Demir

Yayın Koordinatörü

Serkan Osmanlıoğlu

Görsel Araştırma

Serkan Osmanlıoğlu / Hasan Yapıcı / Engin Çetin / Coşkun Ünsal / Ahmet Önal

İmla ve Tashih

Nusret Gedik

Fotoğraf

İsmail Küçük / SMEY / Coşkun Yılmaz
Üsküdar Belediyesi / Müellifler

Kapak Fotoğrafı

Aziz Sıtkı Eskin (Nevmekan Sahil / Üsküdar)

Tasarım

Özkul Eren

Uygulama

Bülent Avnamak / SMEY

Baskı ve Cilt

FC REKLAM

Aydıntepe Mahallesi Coşkun Sokak No: 24
Tuzla / İstanbul

ISBN: 978-605-9719-34-6

İstanbul, Ocak 2019

Kitabın telif hakları Üsküdar Belediyesi'ne aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

Mimar Sinan Mah. Çavuşdere Cad. No: 35
ÜSKÜDAR / İSTANBUL

Tel: 0216 531 30 00 • Faks: 0216 531 32 25

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR
SEMPOZYUMU
X

19-20-21 Ekim 2018

B İ L D İ R İ L E R

CİLT II

EDİTÖR

DR. COŞKUN YILMAZ

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

**ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU X**

OTURUM BAŞKANLARI

PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ
PROF. DR. AHMET KORKUT TUNA
PROF. DR. CENGİZ TOMAR
PROF. DR. COŞKUN ÇAKIR
PROF. DR. ERHAN AFYONCU
PROF. DR. EROL ÖZVAR
PROF. DR. FATMA ÇİÇEK DERMAN
PROF. DR. HALİS YUNUS ERSÖZ
PROF. DR. HASAN KAMİL YILMAZ
PROF. DR. İSKENDER PALA
PROF. DR. M. FATİH ANDI
PROF. DR. MAHMUT AK
PROF. DR. MEHMET AKİF AYDIN
PROF. DR. MEHMET BULUT
PROF. DR. MURAT GÜL
PROF. DR. MUSA DUMAN
PROF. DR. MUSTAFA İSMET UZUN
PROF. DR. MUSTAFA SİNANOĞLU
PROF. DR. NİHAT ÖZTOPRAK
PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK
PROF. DR. SEBAHATTİN AYDIN
PROF. DR. TUFAN Ş. BUZPINAR
PROF. DR. TURHAN KAÇAR
PROF. M. UĞUR DERMAN

İ Ç İ N D E K İ L E R

11-189

III. BÖLÜM

SOSYAL-İKTİSADİ ve DİNİ HAYAT

13-24

“Şuhudü'l-Mazmundan Şuhûdü'l-Hâle:
Üsküdar Sicillerinde Bir Değişimin Öyküsü
İSMAİL E. ERÜNSAL

25-42

Kadı Sicillerindeki Terekelere Göre XVI. Yüzyıl Başlarında (1513-1530)
Üsküdar'da Giyilen Kaftanlar
TEMEL ÖZTÜRK

43-56

Üsküdar Esnafının Orducu Muafiyeti ve Tartışmaları
ŞENOL ÇELİK

57-74

Atı Alan Üsküdar'ı Geçti: XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Kayıp ve Çalıntı Atlar
EMİNE DİNGEÇ

75-88

Osmanlı Üsküdar'ında İktisadi Hayatın Kalbinin Attığı Bir Mekan Olarak
Üsküdar Atpazarı
NEVZAT ERKAN

89-108

Arşiv Belgelerine Göre Üsküdar Kazasının Et İhtiyacının Karşılanması İçin
Alınan Tedbirler (XVI-XVIII. Yüzyıl)
RIFAT GÜNALAN

109-132

Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon
MİKAİL ACIPINAR

133-154

XVIII. Yüzyılda Üsküdar Hanları
SERDAR GENÇ

155-189

XIX. Yüzyılda Üsküdar İskelesi ve Hamal Esnafı
LEYLA AKSU KILIÇ

191-453

IV. BÖLÜM
KÜLTÜR VE EDEBİYAT

193-200

Şeyh Sofası
M. UĞUR DERMAN

201-212

XVII. Yüzyıl Divan Şairi Mezâkî'nin Üsküdar Gazeli
HANİFE DİLEK BATISLAM

213-244

Üsküdarlı Mehmed Nasûhî'nin Mürâselât'ında Kültür Unsurları ve Toplumsal Hayat
GÜLTEN KÜÇÜKBASMACI

245-308

Tarih Düşürme Geleneğinin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları
NUSRET GEDİK

309-320

Ahmed Şevkî'nin Şiirlerinde Boğaziçi ve Marmara
AHMET KAZIM ÜRÜN

321-346

Osman Şems'in Bir Na'tin'den Hareketle Şiirin Gücü
AZMİ BİLGİN

347-370

Son Osmanlı Seyyahlarından Ebubekir Feyzi ve
Medine-i Üsküdar Hakkında Yazdıkları
ÜÇLER BULDUK

371-404

İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun Gözünden Üsküdar
AYŞEN MÜDERRİSOĞLU

405-416

Üç Evrede Bir Ulus, Bir Şehir (Uluslaşma Süreci Türk Romanında Üsküdar İmajı)
BEDİA KOÇAKOĞLU

417-438

Edebî Eserlerde Hâfıza Mekânları: Üsküdar Örneği
EBRU BURCU YILMAZ

439-453

Üsküdar Örneğinde İş Yeri Adlandırmalarının Türk Dili, Türk Kültürü ve
Şehircilik Bağlamlarında Değerlendirilmesi
ALİ ŞEYLAN

455-528

V. BÖLÜM

ŞEHİRLEŞME VE KENTSEL DÖNÜŞÜM

457-470

Arabzade Ailesinin Fiziki Mirası Üzerinden
Üsküdar'ın Mekan Hafızasına Dair Bir İnceleme
ARZU GÜLDÖŞÜREN

471-484

İkibinli Yıllarda Üsküdar'da Mahalli İdareler Seçimleri (2004-2014)
DAVUT DURSUN

485-500

Envanter Çalışması: Üsküdar Örneği
SÜMEYYE KARA-İHSAN İZLE

501-516

İstanbul'un Türbe, Hazire ve Kabirleri: Üsküdar Örneği
SÜMEYYE MERYEM ARSLAN

517-528

Üsküdar'da Bir Sağlık Taraması: İlçe Genelinde Öğrenim Gören
Lise Öğrencilerinde Fazla Kiloluluk ve Obezite Haritasının Çıkarılması
ELİF GÜNALAN

III. BÖLÜM:
SOSYAL-İKTİSADİ
ve DİNİ HAYAT

İsmail E. Erünsal
Temel Öztürk
Şenol Çelik
Emine Dingaç
Nevzat Erkan
Rıfat Günalan
Mikail Acıpınar
Serdar Genç
Leyla Aksu Kılıç

Şuhûdü'l-Mazmundan Şuhûdü'l-Hâle: Üsküdar Sicillerinde Bir Değişimin Öyküsü

PROF. DR. İSMAIL E. ERÜNSAL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Öncelikle hukuk tarihçisi olmadığım halde böyle bir konuyu niçin ele aldığımı açıklamakta yarar görüyorum. Sicilleri incelerken kayıtların alt kısmında yer alan şahitler arasında, yani şuhudü'l-hâl bölümünde, bazı sahaf isimlerinin geçtiğini gördüm. Bu yüzden bazı sicil defterlerini incelemeye karar verdim. İşe İstanbul'a ait en eski sicillerden olan Üsküdar sicillerinden başladım. Üsküdar'a ait en eski sicil (919-927/1513-1521) olan 1 numaralı defteri tararken, bir hüccetin altında şuhûdü'l-hâl yerine şuhûdü'l-mazmun yazıldığını gördüm. Defterin ileriki sayfalarında da birçok hüccetde şahitlerin yazıldığı bölümün başlığının şuhudü'l-hâl değil de şuhudü'l-mazmun olarak yazıldığını farkettim. Konuyla ilgili yayınlarda bu konuda herhangi bir açıklama bulamadım.

Bu kullanımın bir sebebi olmalıydı. Osmanlı'daki kurumların Orta Çağ İslam dünyasında daha önce hüküm sürmüş bazı devletlerdeki benzer kurumların tesirinde kaldıklarını, bazen de aynı kurumları ve uygulamaları bazı değişikliklerle sürdürdüklerini bildiğimden, şuhudü'l-hâl/şuhudü'l-mazmun kurumunun bir benzerinin daha önceki müslüman devletlerde olup-olmadığına dair bir araştırma yapma ihtiyacı doğdu. Bilindiği gibi Osmanlılar muhasebe tutma sisteminde İlhanlıları, ilmi ve adli konularda ise özellikle Memlükler aracılığıyla İslam dünyasında yerleşmiş bazı uygulamaları örnek almışlardır. Memlüklü adalet sistemiyle ilgili bazı okumalar yaptığımda Osmanlı mahkemelerindeki şuhudü'l-hâl/şuhudü'l-mazmun uygulamasının başlangıcının çok eski asırlara gittiğini ve bu

Kadı, d'Ohsson

uygulamanın şekil ve muhteva değiştirerek Memlûklere kadar gelen şeklinin Osmanlılar tarafından da şekil ve muhtevasının değiştirilerek şuhudü'l-hâl/şuhudü'l-mazmun haline getirilmiş olduğunu gördüm.

Ancak Üsküdar kadısının, Üsküdar sicilinin 1. defterinde neden şuhudü'l-mazmun tabirini kullandığına dair bir açıklama getiremedim. Yukarıda bahsettiğim gibi bu konuda yapılan araştırmalarda bu hususla ilgili bir açıklama olmadığı gibi şuhudü'l-hâl ile ilgili olarak verilen bilgilerin ve yapılan yorumların da konuyu doğru olarak aksettirmediklerini gördüm. Yapılan yayınlarda Orta Çağ İslam dünyasındaki şuhudü'l-udûl veya kısaltılmış haliyle şuhud veya udûlle şuhudü'l-hâl karıştırılmış, şuhudü'l-udûl'ün birçok fonksiyonu şuhudü'l-hâl'e nispet edilmekteydi. Burada bu karışıklıkla ilgili sadece bir örnek vermek istiyorum. Yapılan yayınlarda şuhudü'l-hâl ile ilgili bölüm “Şuhûdü'l-'udûl , udûlü'l-müslimîn de denilen ve o kaza bölgesinin ileri gelenleri arasından seçilen bu şâhitler” şeklinde tamamen yanlış bir tespitle başlamaktadır. Bilindiği gibi, şuhûdü'l-'udûl Osmanlı

mahkemelerinde dava şahitlerini belirtmek ve udûlü'l-müslimîn de bu şahitleri nitelemek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla şuhudü'l-'udûlün şuhudü'l-hâl ile bir ilgisi yoktur ve şuhudü'l-'udûl tanımlaması, Orta Çağ İslâm dünyasındaki mahkemelerde görevlendirilen şahitleri belirtmektedir.

Burada konuyu biraz daha aydınlatmak için şuhudü'l-udûlden kısaca söz etmek istiyorum.

Şuhûdü'l-'udûl, 'udûl, şuhûd:¹ Kadılar tarafından bölgelerinde âdil olarak tanınmış ve ulemâ sınıfına mensup kimseler arasından seçilerek tayin edilen bu kadrolu şâhitler (şuhûdü'l-'udûl, 'udûl, şuhûd), özellikle mahkemede hazırlanan

¹ Kaynaklarda şuhûdü'l-'udûl ü belirtmek için genellikle şuhûd veya 'udûl sözcükleri kullanılmıştır.

yazılı belgelerin hukuka uygunluğunu temin, mahkemeye sunulan belgelerin doğruluğunu ve şâhitlerin adil olduklarını² tasdik, bu belgelerin hukuki geçerliklerini tescil ve mahkemenin görüldüğüne dolayısıyla yargılama sürecine şâhitlik etmek gibi görevleri yerine getirmekteydiler. Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre bu görevlerin dışında şuhûdü'l-'udûl, miras tespit ve taksiminde, gerekli hallerde bir kimsenin ölüm sebebini tespit, evlilik akitlerinin düzenlenmesinde hatta halife ve hükümdarların cülûs ve hal'leri gibi durumlarda bile görev yapmaktaydılar.³

Şuhûdü'l-'udûl arasında çok sayıda fakih, muhaddis ve müfessir bulunmaktaydı. Mesela döneminin meşhur muhaddis ve fakihlerinden Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Hanefî (ö. Şevval 733/Temmuz 1333) Şam'da uzun süre şuhûdü'l-'udûl olarak görev yapmıştı.⁴ Sehâvî (ö. 902/1497), İbnü'l-Furat'ın, şuhûdü'l-'udûle mahsus bürolarda (havânîtü's-şuhûd) çalıştığını nakleder.⁵ Kaynaklarda şuhûdü'l-'udûl olarak görev yapmış birçok âlimden bahsedilir.⁶ Şuhûdü'l-'udûle mensup âlimlerden bir kısmı daha sonra kadılığa yükselmiştir.⁷ Kadılıktan sonra tekrar şuhûdü'l-'udûl olarak görev yapan âlimler de vardır.⁸

Genellikle ulemâ sınıfına mensup olan bu grup belge tanziminde de uzmanlaşmışlardı.⁹ Belge düzenlemenin usul ve esaslarından bahseden şurut kitaplarının¹⁰ bir kısmının müellifleri mahkemelerde şuhûdü'l-'udûl ve kadı olarak görev yapan kimselerdi.¹¹ Kaynaklarda şuhûdü'l-'udûl arasında yer alan bazı kimseler hakkında bilgi verilirken bu kimselerin belge düzenlemenin usul ve esasların-

2 Böyle bir tasdikle ilgili bir örnek için bkz. Sergio Carro Martin, Amalia Zomeño, "Identifying 'udûl in Fifteenth-Century Granada", *Legal Documents as Sources for the History of Muslim Societies, Studies in Honour of Rudolph Peters*, yay. haz. Maaïke van Berkel, Leon Buskens, Petra M. Sijpesteijn (Leiden: Brill, 2017), s. 110.

3 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, yay. haz. Beşâr Avvâd (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), XIII, s. 33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, yay. haz. İhsan Abbas (Beirut: 1994), II, s. 153; İbn Şakir el-Kütübi, *Fevâtü'l-Vefeyât*, yay. haz. İhsan Abbas (Beirut: Daru's-sâdir, 1973), I, s. 256.

4 en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, yay. haz. İbrahim Şemsüddin (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), II, s. 213.

5 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi* (Beirut: Mektebetü'l-Hayat, t.y.), VIII, s. 51.

6 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, XII, s. 440, XV, s. 115, 137, 230, XVIII, s. 22, XXI, s. 174; Makrîzî, *es-Sülûk*, VII, s. 124; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), III, s. 99; Makrîzî, *Dürerü 'Ukûdi'l-Feride* (Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1995), s. 304; Cemalüddin el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal* (Beirut: 1980), I, s. 74; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, yay. haz. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993), XXXV, s. 164, XII, s. 266, XXX, s. 232, XXXVII, s. 39; XXXVIII, s. 312; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, IV, s. 146; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, yay. haz. Hasan Habeşî (Kahire: İhyâü't-Türasi'l-İslâmî, 1969) I, s. 482.

7 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, s. 250, XXXV, s. 164; İbn Hacer, *Ref'ül-İsr 'an Kudâtu Mısır* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998), s. 326; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, IX, s. 274; Makrîzî, *es-Sülûk*, VII, s. 124; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, III, s. 99; Sehâvî, *A'yânü'l-Asr* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1998), IV, s. 457; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine* (Haydarabad: Dâiretü Ma'ârifü'l-Osmaniyye, 1972), I, s. 279; İbnü'l-Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s. 326.

8 Muhammed Muhammed Emin, "eş-Şâhidü'l-'Adl fi Kazai'l-İslâmî", *Annales Islamologiques*, XVIII (1982), s. 10.

9 Zehebî, *Târihu'l-İslam*, I, s. 319.

10 Wael b. Hallaq'ın da işaret ettiği gibi ("Model Shurut Works and the Dialectic of Doctrine and Practice", *Islamic Law and Society*, II/2, 1995, s. 133-4). Mahkemelerin uygulamalarıyla şurut kitaplarında verilen bilgiler arasında bir uyum mevcuttu. Herhâlde bu uyumda şurut kitaplarının önemli bir bölümünün müellifinin kadı ve şuhûdü'l-'udûle mensup kimseler olmasının önemli bir payı vardı.

11 Makrîzî, *es-Sülûk*, IV, s. 233.

dan bahseden şurut ilminde de¹² mâhir olduklarından söz edilir.¹³ İbnü'l-Hatib (776/1375), Granada'daki şuhûdü'l-'udûl ün özel eğitim almış ve belge yazımının inceliklerini bilen kadılar olduğunu söyler.¹⁴ Sehavî, Kahire'deki şuhûdü'l-'udûl-lerden Ali b. Abdurrahman b. Muhammed'in (ö. 842/1438), dönemindeki insanların yararlandıkları vesika ilminde faydalı bir kitap yazdığını nakletmektedir.¹⁵ İbn Haldun da şuhûdü'l-'udûl olarak tayin edilecek kimselerin önemli niteliklerinden birinin mahkeme kayıtlarını doğru bir şekilde kayıt altına alma, akitleri, şekil ve muhteva bakımından hukuki kurallara uygun olarak düzenleyebilme becerisi olduğunu belirtir.¹⁶

Mahkemelere şuhûdü'l-'udûl tayini oldukça erken bir dönemde başlamıştır. II/VIII. asrın ortalarından itibaren Mısır'da görülmeye başlayan bu şahitler, hukuk eğitimi almışlardı ve kadı nezâretinde davalara da katılabiliyorlardı. 174/790 yılında Mısır'da Kadı Mufaddal b. Fudala'nın mahkemesine on kişiyi şuhûd-ı 'udûl olarak tayin ettiği bilinmektedir.¹⁷ Harun Reşid döneminde kadılık yapan Abdurrahman b. Abdullah el-Ömerî, mahkemesindeki şuhûdü'l-'udûlün bir listesini hazırlatmıştır. Kindî bu uygulamanın kendi döneminde de sürmekte olduğunu söylemektedir. M. Tillier, II/VIII. asrın sonlarıyla III/IX. asırda papirüsler üzerine yazılmış akitlerdeki şahitlerin çoğunlukla aynı kimseler olmasından hareketle, mahkemelerde şuhûdü'l-'udûl uygulamasının III/IX. asırdan itibaren yaygınlaştığı kanaatindedir.¹⁸ Bazı mahkemelerde şuhûdü'l-'udûlün sayısının 100'e kadar çıktığı görülmektedir.¹⁹ Genellikle III-V/IX-XI. asra ait papirüs üzerine yazılmış hüccetler, iş akitleri nikah izinlerini ihtiva eden belgelerin²⁰ çoğunda şuhûdü'l-'udûl mevcuttur. Kadı Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm'ın, 409/1018 yılında Kahire'deki mahkemelerde ve mahkeme dışında görevli 1.500 şuhûdü'l-'u-

12 Kâtip Çelebi "İlmü's-Şurut ve's-Sicillât" başlığı altında bu konuda yazılan eserleri vermektedir. Bkz. *Kesfû'z-Zunûn*, II, s. 1046.

13 Mesela bkz. Sehâvî, *ed-Dav' u'l-Lâmi'*, IX, s. 191, VI, s. 244.

14 Amalia Zomeno, "Notaries and their Formulas: The Legacies from the University Library of Granada", *From al-Andalus to Khurasan, Documents from the Medieval Muslim World*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn v.dğr. (Leiden: Brill, 2007), s. 60'tan naklen.

15 Sehâvî, *ed-Dav' u'l-Lâmi'*, V, s. 238.

16 İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, yay. haz. Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), s. 280.

17 Rhuvon Guest, yay. haz., *The Governors and Judges of Egypt or Kitâb el-Umarâ (el Wulah) wa Kitâb el-Qudah of el-Kindi together with an Appendix Derived Mostly from Raf' el Isr by Ibn Hajar* (Leyden: Brill, 1912), s. 386.

18 M. Tillier, *L'Invention du Cadi: la Justice des Musulmans, des Juifs et des Chretiens aux premiers siecles de l'Islam* (Paris: Publications de la Sorbonne, 2017), s. 31.

19 Emin, "eş-Şâhidü'l-'Adl", s. 6.

20 Papirüs üzerine yazılmış bu tür belgelerin neşirleri için bkz: Geoffrey Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Ganizah Collections* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Aynı müellif, *Bills, Letters and Deeds*, yay. haz. Julian Raby (London: The Nour Foundation 1993); Adolf Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, 6 c. (Cairo: Egyptian Library Press, 1934-1962); Aynı müellif, *From the World of Arabic Papyri* (Cairo: Al-Maaref Press, 1952); Aynı müellif, *Arabic Papyri from Hirbet el-Mird* (Louvain: Bibliothèque du Muséon, 1963). Papirüs üzerine yazılmış belgelerle ilgili bir bibliyografya denemesi için bkz: s. M. Sijpesteijn, J. F. Oates, A. Kaplony, "Checklist of Arabic Papyri", *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 42 (2005), s. 127-66.

dûlden 400'ünün görevine aynı günde son vermesinden,²¹ zaman içinde bu şahitlerin sayısının son derecede çoğalmış olduğunu anlamaktayız. Şuhûdü'l-'udûlün kurumsal bir kimlik kazanması mahkemelerin kendilerine mahsus mekânlara kavuşmasından sonra olmalıdır. Bilindiği gibi kaza meclislerinin düzenlendiği "Dârü'l-adller", Nured-din Zengi döneminde 541/1146-565/1174) tesis edilmiştir. Memlûkler döneminde şuhûdü'l-'udûlün sayısının artması önemli bir sorun haline almaya başlayınca, Memlûk sultanı şahitlerin sayısına bir sınırlama getirmiştir.²²

Şuhûdü'l-'udûlün hukuki belgelerin oluşturulması ve tasdikleriyle ilgili yaptığı işlemler, mahkemelerin iş yükünü hafifletmek için, özellikle Memlûkler döneminde, kadınlara bağlı olarak açılmış olan mekânlar da gerçekleştirilmeye başlamıştır. E. Tyan, şuhûdü'l-'udûlün bu tür fonksiyonlarını noterlik olarak nitelemektedir.²³ İslâm dünyasının Halep, Dımaşk ve özellikle de Kahire gibi önemli merkezlerinde şuhûdü'l-'udûlün, mahkeme dışında bu bürolarda çalıştıkları görülmektedir. Kaynaklarda şuhûdü'l-'udûlün çalıştıkları bu mekânlardan dükkân/dekâkin, hânût/havânitü's-şuhûd, hânût/havânitü'l-'udûl, büyü-tü'l-'udûl, merâkizü's-şuhûd şeklinde bahsedilir.²⁴ Kahire'nin birçok semtinde bu tür mekânlar mevcuttu. Sehâvî'nin bir kısmının isimlerini verdiği²⁵ bu merkezlerden bazıları Hânûtu'l-Mâlikiyye, Hânûtu'l-Hanâbile gibi kadının mensup

İstanbul Kadısı, d'Ohsson

21 Guest, *Governors and Judges*, s. 612.

22 Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 137.

23 Émile Tyan, *Le Notariate et le Régime de la Preuve par Écrit Dans la Pratique du Droit Musulman* (Beyrouth: Université de Lyon, 1945); Claude Cahen, "A Propos des Shuhûd", *Studia Islamica*, 31 (1952), s. 71-9.

24 Kaynaklarda bu merkezlerden bir kısmı için *mesâtib* sözcüğü kullanılmıştır. Zemahşeri mescidlerin bulunduğu mahallelerdeki dükkanların bu şekilde isimlendirildiğini söyler. *Esâsü'l-Belağa*, haz. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), I, s. 453.

25 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, Câmîü's-Sâlih (I, s. 288), Mescidü'l-Kasab (II, s. 127), Şâfi'iyye (II, s. 138), Cevâniyye (II, s. 160), Bâbu'l-Kavs (II, s. 203), Sûku Emiri'l-Cüyüş (II, s. 300), Bâbu Câmîi'l-Hâkim (IV, s. 163), ed-Deccâcin (II, s. 303), Bâbu'l-Fütûh (III, s. 92), Rah-

Kazasker, d'Ohsson

olduğu mezhebe göre adlandırılmaktaydı.

Bu tür merkezlerde çalışan şuhûdü'l-'udûl, belge düzenleme ve tasdik faaliyetlerinin yanında²⁶ kadı tarafından atandıkları ve denetlendikleri²⁷ için ikrarları kayıt altına alma, nikâh kıyma, keşif yapma ve bazı önemsiz hukuki problemlerin çözümünde de yetki sahibiydiler.²⁸ Şuhûdü'l-'udûlün ücretleriyle ilgili bir hükümde, yaptıkları diğer işler hakkında bilgiler mevcuttur: 806/1403 yılında Başkadı Celaleddin Abdurrahman el-Bulkînî, şuhûdü'l-'udûlün yaptıkları işler karşılığında ücretlerini hangi cins parayla alacaklarını belirtirken baktıkları ve yaptıkları bu işleri şöyle sıralar: kadınların mehirleri, ev kiralari, arazi sicilleri, köle ve câriye sözleşmeleri ve borç senetleri.²⁹ Ancak zaman zaman şuhûdü'l-'udûlün faaliyetlerine sınırlama getirildiği görülmektedir. Makrîzî'nin naklettiğine göre 819/1416 tarihinde hükümdarın kölelerinin nikâhlarını kıymamaları konusunda şuhûdü'l-'udûle emir gönderilmişti.³⁰

İbn İyâs'ın bir naklinden anladığımızı göre şuhûdü'l-'udûl yaptıkları işlemleri bir deftere kaydetmekteydiler; 928 yılının 24 Ramazan Cumartesi günü (17 Ağustos 1522) Hayır Bey, bütün kudât ve şuhûd-

betü'l-'Aydemürî (IV, s. 43), Bâbu'l-Kasr (IV, s. 157), Câmîü Tolun (IV, s. 228), Süveyka (IV, s. 254), Cemâliyye (IV, s. 288), Rahbetü'l-'Îd (V, s. 131), Halvaniyyin (V, s. 135), Kazzâzin (V, s. 278), Bâbu Züveyle (V, s. 318), Mekkâriyye (VI, s. 135), Zeccâcîn (VI, s. 289), Cezzâzin (VII, s. 2), Bâbu'l-Hark (VII, s. 94), Bâbu'l-Karâfe (VII, s. 140), Câmîü'l-Fekkâhîn (VII, s. 201), es-Sâğa (X, s. 107), Meydânu'l-Kamh (X, s. 146), Halvaniyyin, Kaysariyye (XI, s. 21), Vekâle (XI, s. 160), Bâbü'l-Kavs (XII, s. 33).

26 Monika Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus (Aserbeidschan)*, (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982), s. 67.

27 14 Şaban 801/21 Nisan 1399 tarihinde el-Melikü'z-Zâhir Ebu Sa'îd Berkuk Şam'daki kadınlara kendilerine bağlı şuhûdü'l-'udûlün dükkanlarının listelerini göndermelerini istemiş ve yapılan inceleme sonucu bunlardan bazıları faaliyetlerine devam etmişler bazılarının da dükkanları kapatılmıştı. Bkz. İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, II, s. 44. Diğer bir örnek için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, II, s. 486. Yolsuzluk yapan şuhûdü'l-'udûlün cezalandırılmaları için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, III, s. 61. Makrîzî, çeşitli zamanlarda yapılan denetlemeler sonucu kapatılan birçok *havânîtü'ş-şuhûd*dan bahseder. Bkz. *es-Sülûk*, V, s. 439-40.

28 Makrîzî, *es-Sülûk*, III, s. 130; es-Safedi, *A'yânu'l-Asr*, IV (Beirut: 1998), s. 194.

29 el-Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî*, yay. haz. Ramazan el-Bedri, Ahmed Mustafa Kâsım (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998), s. 173; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, VII, s. 187.

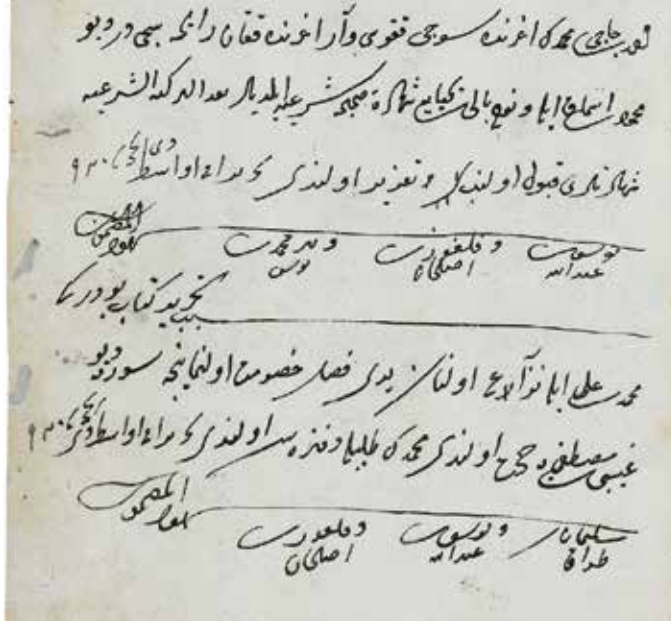
30 Makrîzî, *es-Sülûk*, VI, s. 407.

dan defterlerini Salihîye Medresesi'ne getirip, kazasker nâibi Kadı Salih el-Osmanî'ye teslim etmelerini istemişti.³¹

Ancak Osmanlı döneminde başlayan sicil/defter tutma uygulamasının mecburi ve kurumsal hâle gelmesi ile şuhûdü'l-'udûl/'udûl işlevlerini belli bir ölçüde yitirmiştir. Bu yüzden Osmanlı Kahire'sinde, şuhûdü'l-'udûlün faaliyetlerine sınırlama getirilmeye

başlamıştı. İbn Tolûn'un naklettiğine göre 923/1517'de, belirlenen bazı şuhûdü'l-'udûlün dışındaki şuhûdü'l-'udûllerin nikâh akitleri yapması yasaklanmıştı.³² İbn İyâs'ın naklettiğine göre de 928/1522'de Mısır kadı'l-kudatı/kazaskeri, şuhûdü'l-'udûlün mahkemelere katılmasını yasakladığı gibi, Kahire'deki bu meslek mensuplarına ait dükkânların kapılarına da çivi vurdurmuştu.³³ İbn İyâs, Hayır Bey'in Mısır halkına yaptığı kötülükler arasında şuhûdun dükkânlarda (havânî) oturup halkın işlerini görmelerini yasaklamasını da sayar.³⁴ Şuhûdü'l-'udûlün faaliyetlerine getirilen sınırlamalar sonraki asırda da devam etmiştir.³⁵

Yukarıda belirttiğimiz gibi, mahkemelerde, bütün işlemlerin şahitler huzurunda yapılması³⁶ ve yazılı belgelerin şahitler tarafından doğrulanmadıkça delil olarak

Şuhûdü'l-mazmûn ifadesinin geçtiği kayıtlardan biri, ÜŞŞ 1, 30a-2.

31 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr fi Vekâi'd-Duhûr*, V, yay. haz. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1984), s. 474. İbn İyâs bu bilgiyi verdikten sonra şuhûdü'l-'udûlden hiçbirinin bu emre uymadığını ve bunun üzerine bu emrin iptal edildiğini belirtmektedir.

32 İbn Tolûn, *Müfâkehetü'l-Hillân* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), s. 348.

33 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 468-49. Başka kaynaklardan öğrendiğimize göre Mısır'da şuhûdü'l-'udûl sistemi tamamen ortadan kaldırılamamış sınırlı da olsa mahkemelerde fonksiyonunu devam ettirmiştir. Galal H. el-Nahal, *Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979), s. 18. Nitekim İbn İyâs da mahkemeye tayin edilen çavuşun toplanan mahkeme harçlarından, diğer görevlilerin yanında şuhûda da hakkını vereceğinden bahsetmektedir. İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 469. XVII. asır müelliflerinden Münâvî'nin (ö. 1031/1622) şuhûdü'l-'udûlü çok ağır sözlerle eleştirmesinden (Zeynüddin Münâvî, *Feyzü'l-Kadir Şerhi'l-Câmii-Sağîr* (Kahire: Matbaatu Mustafa Muhammed, 1356/1938), II, s. 94) bu sistemin XI/XVII. asırda da devam ettiğini anlıyoruz.

34 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 485.

35 James E. Baldwin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), s. 92.

36 Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (London: Oxford University Press, 1982), s. 194.

kabul edilmemesi şartları, şuhûdü'l-'udûlün, yani kadrolu şahitlerin istihdamında önemli bir etken olmuştur. Taraflardan birinin belgelerdeki şâhitlerin, adil olmaları şeklinde yapmış oldukları veya ileride yapmaları muhtemel itirazların da (cerh) bu tür şâhitliğin kurumsallaşmasında önemli bir payı vardı.³⁷

Hukuk Tarihçileri, Tarihçiler ve İlahiyatçıların Görüşleri

Bu konuda hukuk tarihçilerinin (M. Âkif Aydın,³⁸ Mehmet Akman,³⁹ Ahmed Akgündüz,⁴⁰ Ekrem Buğra Ekinci,⁴¹ Halil Cin,⁴² Hasan Tahsin Fendoğlu⁴³ ve Tomoki Okawara⁴⁴) ileri sürdükleri bazı görüşler vardır. Söz konusu araştırmacılar, 'şuhûdü'l-hâlin, yargılamaya tanıklık etme ve yargılamada açıklık ilkesini gerçekleştirme yanında şuhûdü'l-hâl, şuhûdü'l-udûl, udûlü'l-müslimîn olarak da adlandırılmaktadır' şeklinde bir tespit yapmaktadırlar. Hukuk tarihçilerinin şuhûdü'l-hâl ile ilgili olarak yaptıkları açıklama ve yorumlar, genel olarak şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Bölgenin ileri gelenleri arasından seçilmektedir.
2. Kadıların adil karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olmaktadır.
3. Kadılar bu kimselerin çeşitli alanlardaki müşavirliğinden istifâde etmektedirler.
4. Mahkeme için bir denetim görevi yapmakta ve yargılamanın tarafsız gerçekleşmesi konusunda müspet bir rol oynamaktadırlar.
5. Şer'îye sicil defterlerindeki hüccet ve i'lâmların hemen altlarında şuhûdü'l-hâl olarak görev yapanların isimleri zikredilmektedir.
6. Mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle dava ve taraflarla ilgili kimselerden oluşmaktadır.
7. Davadaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dava zaptına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır.

37 R. Peters, "Shahid", *EF*, 1995, IX, s. 208.

38 M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2013), 84-85.

39 Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hakim Olan İlkeler," in *Osmanlı: Teşkilat*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VI, 474-475.

40 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstihlaları Kamusu*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 158. Bilindiği gibi i'lâmlarda şuhûdü'l-hâl bulunmamaktadır. Ayrıca "da'vâ yahut hukukî tasarrufun şahitleri" ifâdesi de hukuki değildir. Şuhûdü'l-hâl da'vanın şâhitleri değildir. Da'vanın şâhitleri şuhûdü'l-'udûldür.

41 Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)," *Belleten* LXV/244 (2001): 960, 976.

42 Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: Sayram Yayınları, 2003), 159-160.

43 Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı," *Osmanlı: Teşkilat*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VI, 465.

44 Tomoki Okawara, "Reconsidering Ottoman Qadî Court Records: What Are They? Who Produced, Issued and Recorded Them?," in *Lire et écrire l'histoire ottomane*, ed. Vanessa Gueno, Stéfán Knost (Beirouth: Presses de l'Ifpo-Orient Institut Beirut, 2015), 27.

8. Mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmillerdendir.

9. Şuhûdü'l-hâl müessesesi sayesinde yargının denetimi ile bağımsızlığının gözetimi de sağlanmıştır.

10. Kadı'ya dava ile yapılabilecek muhtemel baskı ve müdahalelerin önlenmesinde de bu uygulamanın önemli bir rolü vardır.

Tarihçi ve ilahiyatçılar (R. C. Jennings,⁴⁵ Halil İnalçık,⁴⁶ İlber Ortaylı,⁴⁷ Rifat Özdemir,⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu,⁴⁹ Hülya Taş,⁵⁰ Hülya Canbakal,⁵¹ İbrahim Etem Çakır,⁵² Nası Aslan,⁵³ Boğaç Ergene,⁵⁴ Fariba Zarinebaf,⁵⁵ Charles Wilkins,⁵⁶ Timur Kuran - Scott Lustig,⁵⁷ James E. Baldwin,⁵⁸) ise şuhûdü'l-hâli açıklama konusunda iki gruba ayrılmaktadır. Daha ziyade erken döneme ait bir kısmının, hukuk tarihçilerinin yaptığı gibi, belgelerle desteklenemeyen yorumlarda buldukları ve bu kuruma birçok görev yükledikleri, bazılarının da Orta

İstanbul kadısı, Castellan

45 Ronald C. Jennings, "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri," *Studia Islamica* 48 (1978): 133-172.

46 Halil İnalçık, "Mahkama: The Ottoman Empire," *EI2*, (Leiden: Brill, 1991), VI, 4.

47 Ortaylı, 1976-1977 yıllarında yayınladığı üç makaleyi şu kitapta toplamıştır: *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017).

48 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986), 185.

49 "Osmanlı mahkemelerinde kadı'nın yanısıra bir bilirkişilik (Avrupa'daki jüri) kurumu meydana getirilmiş, davaların görüldüğü oturumlarda "Şuhûdü'l-hâl" veya "udülü'l-müslimîn" gibi adlar altında yer alan bir şahitler heyeti nezâretinde dava aleni olarak görülmüştür". Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, (Ankara: TTK, 1995), 123-124.

50 Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şuhûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir," *Bilig* 44 (2008): 25-44.

51 Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: İletişim, 2009), 159.

52 İbrahim Etem Çakır, *16. Yüzyılda Ayntab Şehri*, (İstanbul: Yeditepe, 2015), 483.

53 Nâsi Aslan, *İslâm Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l-Hâl, Jüri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 13, 17.

54 Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in The Ottoman Empire. Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: Brill, 2003).

55 Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, (Berkeley: University of California 2010), 155-156.

56 Charles Wilkins, "Witnesses and Testimony in the Courts of Seventeenth-Century Ottoman Aleppo", in *Lire et écrire l'histoire ottomane*, ed. Vanessa Gueno, Stefan Knost (Beirouth: Presses de l'Ifpo-Orient Institut Beirut, 2015), 113-114.

57 Timur Kuran, Scott Lustig, "Structural Inefficiencies in Islamic Courts: Ottoman Justice and Its Implications for Modern Economic Life," Working Papers, (Durham: Duke University, December 2010), no. 52..

58 *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*, (Edinburgh University Press: 2018), 36, 37, 170-171.

Çağ İslâm dünyasındaki mahkemelerde gördüğümüz şuhûdü'l-'udûl veya 'udûl-ile, şuhûdü'l-hâli eşdeğer tuttıkları ve dava şâhitleriyle şuhûdü'l-hâli karıştırdıkları görülmektedir.

Tarihçiler, şuhûdü'l-hâlin fonksiyonlarıyla ilgili olarak hukuk tarihçilerinden farklı olarak şu bilgileri de vermektedirler:

1. Muhtemelen varlıklarıyla kadı üzerinde kontrol ve baskı oluştuyorlardı.
2. İsimlerini belgenin altına koyarak kadının verdiği kararın doğru ve âdil olduğunu tasdik etmiş oluyorlardı.
3. Mahkeme kararlarının tarafsız ve uzman bir heyet huzurunda alınmasını sağlamaktaydılar.
4. Şehir kethüdası düzenli olarak bu şâhitler arasında yer almaktaydı.
5. Bunlar, muhtemelen kadıyı ayrıntıdaki hukuk konularından çok, ticaret ve zanaate veya maliye ve araziye ait sorunlarda mahalli uygulama veya örfî hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmaktaydılar.
6. Osmanlı mahkemesinde verilen hükümlere şâhit olarak imza atıyorlar veya bazı konularda bilirkişilik yapıyorlardı.
7. Jüri olarak görev yapmaktaydı.
8. Deneyimli ve eski uygulamaları iyi bilen ve onları nesilden nesile aktaran kimselerdi.
9. Şuhûdü'l-hâl ile şuhûdü'l-'udûl, yani iki tür şâhidin büyük çoğunluğu aynı âdil insanlar havuzundan seçiliyordu.
10. Bu kimseler, ücretli mahkeme personeliydi.
11. Mahkeme tarafından tayin edilmiş resmî görevlilerdi.
12. Sadece müslümanlar arasından seçilmekteydi.

Şuhûdü'l-Mazmûn ve Sonuç

En erken tarihli sicillerden olan 1 no'lu Üsküdar sicilinde görülen bu ifadeyi Üsküdar kadısı niçin kullanmıştı ve bu ifade daha sonra neden terkedilmişti? 40-50 sene önce bu konuya bir açıklık getirmek mümkün olamazdı. Çünkü, Orta Çağ'dan günümüze çok az belge gelmişti. Ancak son yıllarda Goitein, Grohmann, Geoffrey Khan, Monika Gronke, Christian Müller, Kâmil Aselî birçok belgeyi tanıtan önemli çalışmalar yaptılar. Bu belgelerin çoğu, mahkemelerde şuhûdü'l-'udûl tarafından hazırlanmış alış-veriş, nikah akitleri ve hüccetlerden oluşmaktadır. Bu hüccetlerin sonunda şâhitlerin isimlerinin genellikle şehide bi-mazmunihi gibi ifadelerden sonra yazıldığı görülmektedir.

Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde de şuhudü'l-udûl kurumu varlığını şekil ve yapısını değiştirerek sürdürmüş, ancak şahitler, belgeleri yukarıda bahsettiğimiz lafızları, yani şehide bi-mazmunihi, şehidtü bi-mazmunihi, eşhedü bi-mahmunihi sözcüklerini isimlerinden önce yazmaya devam etmişlerdir. İşte Üsküdar kadısı da ilhamını bu ifadelerden alarak şuhudü'l-mazmun tabirini icat etmiştir.

Şuhudü'l-mazmun tabirinin niçin tutmadığı ve sicillerde yerleşmediğini izah etmek istersek, Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra bu bölgelerdeki şuhud ve udûl uygulamalarına karşı takındıkları tutumu biraz irdelemek gerekecektir. Osmanlılar fethettiklerinde Halep, Şam ve Kahire'de uyulanan şuhud ve udûl sistemine çeki düzen vermek için birtakım tedbirler aldılarsa da bu konuda tamamen başarılı olamadılar. Bu şehirlerdeki eski sistem bazı düzenlemelerle devam etti. Ancak, başta İstanbul olmak üzere diğer bölgelerde şuhudü'l-udûl sisteminin hem şeklini hem de yapısını ve fonksiyonlarını değiştirdiler ve bu yeni yapıya fonksiyonlarını dikkate alarak şuhudü'l-hâl adını verdiler.

İslam dünyasındaki şuhudü'l-udûlün belge düzenleme ve kontrolü türündeki fonksiyonlarını Osmanlı mahkemelerinde kadılar ve kâtipler, şahitlerin tezkiyesini de kadıların görevlendirdiği müzekkiler üstlendiler. Şuhudü'l-hâlin ise sadece mahkemenin açık olarak cereyan ettiğine şahadet etmek dışında bir görevi kalmadı.

Hukuk tarihçileri ve diğer tarihçilerin yukarıda maddelendirilen tespitlerinin doğru olmadığını düşünüyorum. Şahitlerin Osmanlılar dönemindeki yeni yapılanmasına şuhudü'l-mazmun değil de şuhudü'l-hâl ismi verilmesinin arka planında da, bu şahitlerin fonksiyonlarını biraz daha hafifletme çabasının bulunduğu kanaatindeyim. Zira, mahkemede şuhudü'l-hâl arasında hazır bulunan ve davanın mazmununa vukufiyetinin mümkün olamayacağı belli olan bir kasabın, attarın, bakkalın veya nalburun sadece duruma (hâle) şahitlik etmiş olduğunun belirtilmesinin yeterli ve daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Kadı Sicillerindeki Terekelere Göre XVI. Yüzyıl Başlarında (1513-1530) Üsküdar'da Giyilen Kaftanlar

PROF. DR. TEMEL ÖZTÜRK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Giriş

Giyim-kuşam, insanların ihtiyaçları yönünde şekillenmiştir. Ahlaki kurallar çerçevesinde insanoğlu, örtünmek için giyim-kuşamına önem vermiştir. Temelde ihtiyaçla ortaya çıkan giyim, tarih boyu zarafet ve zevkler ölçüsünde farklı şekillerde gelişmiştir. Giyinme, zorunlu ihtiyaçlar dışında toplumsal, siyasî, ekonomik ve meslekî statünün de bir göstergesi olmuştur. Nitekim Gelibolulu Mustafa Âlî, giyim-kuşamı toplumda sosyal sınıflar arası bir denge unsuru olarak belirtmektedir.¹

Toplumsal açıdan giyinme biçimi, bir milleti diğer milletlerden ayırmaktadır. Örneğin çalışma konumuza münhasıran Osmanlılar tarafından kullanılan kaftanlar diğer milletlerden farklı olarak önceki Türk devletlerdeki kullanımlarının zenginleştirilmesi üzerine bir nevi onur giysisi olan *hil'ate* karşılık gelmektedir.² Görüldüğü üzere ekolojik ve ekonomik koşulların, toplumsal değer yargıları ile kişisel tercihlerin biçimlendirdiği giyim-kuşam ve onun alt birimleri önemli bir kültür taşıyıcısıdır.

Üsküdar kadı sicillerine göre tespitini yapmaya çalıştığımız 1513-1530 arası kaftan giyimi ilk altı sicile dayalı olarak hazırlanmıştır. Bu siciller incelendiğinde

1 Gelibolulu Mustafa Ali, *Mevâ'idü'n-Nefais fî Kavâ'idü'l-Mecâlis*, Mehmet Şeker (haz.), TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 112-113.

2 Nurhan Atasoy, *İpek: Osmanlı Dokuma Sanatı*, Türk Ekonomi Bankası Yayını, İstanbul 2001, s. 298-299.

Kaftan desenlerine örnek

konuyu aydınlatacak 114 tereke kaydı olduğu görülmüştür. Bu kayıtların 7 tanesinde isim okunamadığından cinsiyetleri hakkında bir tespit de bulunulamamıştır.³ Yine iki tereke sahibinin misafir birinin de köle olduğu tespit edilmiştir.⁴ Böylece kaftan sahibi olanlardan 38'inin kadın 66'sının erkek olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan terekelerde kaftanların eski oluşlarına göre *köhne*, yeni oluşlarına göre de *cedid* terimleriyle durumları belirtilmiştir. Sosyal statü açısından zengin ve fakir olan tereke sahiplerini göz önünde bulundurduğumuzda toplumu gelir düzeyi açısından temsil edecek bir istatistiki yapı ile karşı karşıya

kaldığımızı söyleyebiliriz. Zira tereke kayıtlarında 1 akçalık kaftanı olan olduğu gibi 700 akçalık kaftanı olan da vardı.⁵ İncelenen terekelerde 165 kaftan kaydındaki 29 kaftan 100 akçe ve üzeri fiyatındadır. Kaftanların çoğunluğu 100 akçeden daha ucuzdur. Bunlar içerisinde 10 akçeden daha az değerinde olan kaftanlar da bir hayli fazladır. Kaftanlar terekelerde satış fiyatları üzerinden yer alırken yaklaşık 26'sının da vasilere ve borçlulara dağılımı ile teçhiz gibi çeşitli giderler karşılığı listelerde kaydedildiğini görmekteyiz. Mesela Yusuf b. Mustafa'nın 40 akçelik borcuna karşı terekesindeki kaftan 37 akçe karşılığı verilmiştir.⁶

Araştırma yaptığımız sicillerdeki terekeler ekonomik ve sosyal statü açısından geniş bir yelpazeye sahip olup zengin bir kültürel malzemeyi içermektedir. Bu malzemenin değerlendirilmesinde metot olarak kaftanlarda kullanılan kumaşlar ve onların kullanım fonksiyonları üzerinden elde edilen verilere göre tüm özellik-

3 Üsküdar Şer'iyye Sicili (bundan sonra ÜŞS), No: 4, s. 63; ÜŞS, No: 6, s. 35; Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, Rifat Günalan vd. (haz.), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 224-225, 229.

4 Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936 / M. 1524-1530)*, Yasemin Dağdaş ve Zeynep Berketaş (haz.), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 136, 159.

5 ÜŞS, No: 4, s. 56; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 446.

6 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 264. Ayrıca bkz. Ek 1.

rinin ele alınması konuyu daha akıcı kılacaktır. Anlatım üzerindeki bu akıcılık mevcut terekelerdeki kaftan bilgilerinin tablo haline getirilmesi ve internet üzerinden tespit edilen görsellerle zenginleştirilmesi yönünde desteklenmiştir. Öte yandan böyle bir çalışmada kaftan terimlerinin bazı spesifik ifadeleri günümüzde kullanılmadığından bunların ortaya çıkarılmasında veya arşiv metninden kaynaklanan çeşitli sorunsal yaklaşımlar nedeniyle okunamayan kelimeler de olmuştur. Bu tür kelimeler çalışma metninde üç nokta (...) ile belirtilmiştir.

Kaftanların Kumaş Türleri

Terekelerde kaftanların üretim maddesi olarak kumaş türleri arasında yünlü, pamuklu ve ipekli dokumalar bulunmaktadır. Kaftan dokumaları mevcut tereke kayıtlarına kumaş dokuma türleri üzerinden kaydedilmiştir. Sadece bir yerde mevcut kumaşların türü üzerinden değil de bunların ana unsuru olan yün üzerinden kayıtlı olduğu görülmüştür.⁷ Bunun dışındaki yünlü dokumaların başında çuka gelmektedir. Çuka mevcut kaftanlarda en fazla kullanılan kumaş türüdür.⁸ Çuka veya diğer ifadesiyle çuha en kaliteli yünden yapılırdı. Çözü ve atkısı yün yapağından eğirilmiş iplikten, havlı, düz renkte ve sâde, tok kumaştır. On beşinci yüzyıl ortalarından itibaren en iyi cinsinin Selanik fethedilinceye kadar Eğin'de dokunduğu bilinmektedir. Osmanlı pazarlarında, bunların yerli üretimleri olduğu gibi ithalleri de bulunabiliyordu.⁹ Bunların en kalitelipleri muhtemelen asumanî çukalarıydı.¹⁰ Zira bu dönemde çokça kabul gören kaftanlar arasında asumanî ve aselî çuka kaftanların da hatırı sayılır bir yeri vardı.¹¹ Çuka kaftanlar terekelerde daha çok renkleri üzerinden listelerde yer alır ve yeşil, kırmızı, mor, gök, aselî ve asumanî renklerini içerirlerdi.¹² Asumanî, gök yani mavi rengini vurgulamakla beraber yıldızları da andırması itibarıyla üzeri yıldız olan çukaları belirtmektedir.¹³ Çukalar listelerde sadece bir yerde astarlık kumaş olan avare¹⁴ ile kayıtlıdır.¹⁵ Bir başka yünlü kumaş olan aba, yıkanarak

7 ÜŞS, No: 4, s. 63.

8 ÜŞS, No: 3, s. 39; ÜŞS, No: 4, s. 87; ÜŞS, No: 6, s. 14; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil* s. 130; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 290; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 382-383.

9 Hülya Tezcan, *Atlaslar Atlası Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 23-25.

10 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 395.

11 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 280, 425.

12 Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1969, s. 82; ÜŞS, No: 4, s. 59, 16; ÜŞS, No: 6, s. 4; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 461.

13 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 402.

14 Esmâ Şahin, "Osmanlı Şiirinden Giyim-Kuşam Kültürüne Bazı Ekler", *Journal of Turkish Language and Literature*, 2/2 (2016), s. 135.

15 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 264.

Düz kaftana örnek

temizlenen ve taranmış yün yapağında kalın bir kumaş cinsi olarak dokunurdu.¹⁶ Terekelerde aba kaftanlar boz, kırmızı ve yeşil renginde bulunurlardı.¹⁷ Diğer bir yünlü kumaş olan sof, yünden ve keçi kılından dokunan kumaştır.¹⁸ Sof kaftan sadece ismi tespit edilemeyen bir tereke sahibinin listesinde yer almaktaydı.¹⁹ Yine tiftik keçisi kılından dokunan ve çubuklar arasında resmedilmiş çiçek motifleri bulunan şal da yünlü bir kumaştır.²⁰ Kaftandan kavuk sarı ve kuşağa kadar birçok yerde kullanılan bu kumaş sadece Lokmancı Kadem'in terekesinde yer almaktaydı.²¹

Pamuklu dokumaların temel maddesi ketendir. Keten, ismiyle anılan bitkinin liflerinden yapılan bir dokumadır.²² Kaftanlarda pamuklu kumaş türü olan bez, beyaz olarak ketenden dokunurdu. İpliğinin cinsi, dokunuşu, sert-yumuşak oluşuna göre çeşitleri vardı.²³ Bunlardan düz renkli olarak ak bez, mavi rengi göstermesi itibarıyla de gök bez listelerde yer almaktaydı.²⁴ Yine pamuklu kumaş türü olan alaca, listelerde birkaç yerde bulunurken sadece bir yerde Mısır üretimi olması sebebiyle Mısır alaca kaftan olarak kayıtlıdır.²⁵ Karışık rengi ifade eden bu kumaş lacivert

16 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, I, s. 1.

17 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 267, 289.

18 Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 208; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 1. Sof hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ayşem Yanar ve Feriha Akpınarlı, "Geleneksel Ankara Sof Dokumaları", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2016), s. 170-179.

19 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 419.

20 Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 213.

21 ÜŞS, No: 6, s. 15.

22 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1145.

23 Hülya Tezcan, *a.g.e.*, s. 21-23; Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 35.

24 ÜŞS, No: 4, s. 58; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 157.

25 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 390.

zemin üzerine sarı çizgili olarak üretiliyordu. Oldukça dayanıklı olan alacalar bilhassa Anadolu'da yaygındı.²⁶ Tamamen kadınlar tarafından tercih edilen alacaların daha çok iç giyim ve tefrişlerde kullanılan bir kumaş olmasıyla beraber pamuklu dokuması yanında ipekli dokuması da bulunmaktaydı. Zira 140 akçe gibi yüksek bir değerde olan ipek alacası kaftan Davut Reis'in kızı Kaya'ya aitti.²⁷ Hatta Balasagun'un kızı ipek iplik olup ince işlemlerde kullanılan ibrişimli alaca bir kaftana sahipti.²⁸

Terekelerde tespit ettiğimiz ipek kumaşlı kaftanlar kemha, kadife, çatma ve taf-ta dokuma teknikleri ile üretilmişlerdi. Yer olarak ilk akla gelen Bursa olsa da imparatorluğun çeşitli bölgelerinde bu dokuma teknikleri kullanılmaktaydı.²⁹ İslam fıkına göre saf ipek giymek erkeklere haram kılındığından bilhassa erkek elbiselerinde kullanılan ipek kumaşların pamukla karışık dokunduğu düşünülmektedir.³⁰ 16. yüzyılda çoğunlukla İstanbul'da saraya bağlı atölyelerde dokunan kemha,³¹ çatma ve kadife ile beraber çok sık adı geçen ve özellikle kaftan yapımında kullanılan bir kumaş türüdür. Kemhanın çözgüsü ve atkısı ipek, deseni takviye atkısında ayrıca gümüş veya altın alaşımli telle çok sık dokunmuş ipekli bir kumaştır. Kemhanın deseni çözgü yüzlü saten üzerine ipek ve kılaptan takviyesiyle dokunur ve çok kompleks bir teknik gösterir. Kalın ve sık dokunmuş olması sebebiyle, üst kaftan yapımına çok elverişlidir.³² Kumaş cinsinden olması yönünde listelerde köhne ve hayalî olarak yer almaktadır.³³ Hayali, Kanuni döneminde saray nakkaşhanesinde uygulanan serbest tarzı bir desen olarak kemha kaftanlarda kullanılmaktaydı.³⁴ Bir diğer ipekli kumaş olan kadife çözgüsü ve atkısı ipekten olan havlı kumaştır. Atkısında kılaptan bulunanına telli kadife denilir. Kadifenin havı, esas çözgülerin arasında olan fazla çözgülerden yapılıır. Bunlar kumaşın yüzüne atkının bulunduğu yerlere yerleştirilen teller vasıtasıyla çekilip çıkarılır, sonra düzlenir. Türk kumaşlarında 15'inci yüzyıl ortalarına kadar dışarıdan ithal edilen ipekle çalışılırken artık bu tarihten sonra kadife kulla-

26 Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 43-44.

27 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 405.

28 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 415.

29 Bursa ipek dokumacılığı hakkında geniş bilgi için bkz. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960. İpek dokuma yerleri için bkz. aynı eser, s. 16-17.

30 Sargon Erdem, "Atlas", *DİA*, 4 (1991), s. 81.

31 F. Dalsar, *a.g.e.*, s. 27.

32 N. Gürsu, *Türk Dokumacılık Sanatı*, Redhouse Yayınevi İstanbul 1988, s. 24.

33 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 283, 354.

34 N. Gürsu, *a.g.e.*, s. 60.

nımı başlamıştır.³⁵ Dokunuş ve tekniği itibariyle kadifenin bir cinsi olup, kabartma desenlidir. Çatmanın kadifeden farkı, zemine oranla süsleme havının yüksek oluşudur. Çatmalar kaftan yapımında, divan, yastık ve yorgan yüzleri yanında kitap ve silah kaplarında da kullanılmıştır. Bursa, Bilecik ve Üsküdar çatmaları dünyaca ün yapmışlardır.³⁶ Yine Bursa ipek dokumacılığında ön plana çıkan³⁷ ve tereke listelerinde ipekli kumaşlardan sonuncusu olan tafta ince tarzlı bir kumaş olup Ayşe isimindeki bir kadının terekesinde bulunmaktaydı.³⁸

Kaftanların Fonksiyonel Kullanımı

Bu tür bir kullanımda kaftanların kullanım amacından onların desenleri ve en çok tercih edilen renklerine kadar çeşitli alanlar irdelenebilir. Bir kimsenin kaftan sahibi olması elbette toplumda belirli bir statüye sahip olmanın gereksinimini ortaya koyar. Hâliyle kaftan kullanımı ilk etapta böyle bir amaca hizmet ederken terekeleri üzerinden isim ve görevlerini tespit edebildiğimiz birkaç kişi de bu ayrıntı yanında farklı kullanımları da işaret etmektedir. Mesela şehzade kaftanı bir devlet protokolü

Kaftan örneği

35 Hikmet Öztürk ve Tarık Yazar, "Dokuma ve Motif Özellikleri Açısından Sembolik Değer Olarak Osmanlı Padişah Kaftanları ve Özellikleri", *Researcher: Social Science Studies*, 5/10 (2017), s. 153.

36 Bkz. F. Dalsar, *a.g.e.* s. 237; H. Tezcan, *a.g.e.*, s. 31.

37 Bursa ipek dokumacılığında tafta için bkz. F. Dalsar, *a.g.e.*, s. 154.

38 Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 220; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 123.

Dokuma çeşitleri iç ve dış olma üzere iki türde yapılmıştır. Araştırma dönemi için iç dokuma türünü yansıtan ancak çok fazla zikredilmeyen hatta bir yerde geçen iç kaftanı Kısıklı imamının kardeşi Muharrem'e aitti.⁴³ Bu tür kaftanlar, önden bele kadar düğmeli, etek kapalı, kollar dar ve uzun olup biraz bedene otururdu. Altına da şalvar giyilirdi. Dışa giyilenler ise genellikle özel günlerde kullanılmakta olup önden tamamen açıktır. Hatta bu yönde oldukça büyük bir üst giyim kaftanı olan mihter kaftan Nasuh'un listesinde yer almaktaydı.⁴⁴ Bunlar telli çatma ve kemha gibi değerli kumaşlardan yapılırdı. Biçim olarak diğerleriyle aynıydı. İç ve dış kaftanlar birbirine benzerdi. Sadece dış kaftanlarda, kol üzerinde omuzdan aşağıya kaftan boyu kadar *yen* denilen ikinci bir kol parçası sarkardı. Yazlık ve günlük kullanımları olan bu kaftanlar hafif ince kumaşlardan kışlıkları ise yünlü içi pamuklu, kürklü olarak yapılırdı. Listelerde zikredilen kürklü kaftanlar bu türdendir.⁴⁵ Yine kaban kaftanlar kışlık tercihin bir göstergesidir.⁴⁶ İç ve dış kaftanların yazlık ve kışlık kullanımları yanında farklı bir kullanıma işaret etmesi açısından dolama kaftanları da listelerde görebilmekteyiz. Bu kullanım tarzı entari üzerine giyilen kaftanların yürürken zorluk çekilmemesi için eteklerinin üzerine toplanıp bele sokulmasıyla uygulama bulurdu. Boğumsuz dolama olarak farklı uygulamaları da olan⁴⁷ bu kaftan kullanımı daha çok yeniçerilere atfedilse de tereke sahiplerinin kadın ve erkek olması yanında bunların yeniçeri olduklarına dair bir işaret de bulunmamaktadır.⁴⁸ Ayrıca kaftanların sadece kadın terekelerinde börklerle birlikte yer alarak farklı bir giyim kombinesi yönünde kullanımına da vurgu yapılmaktadır.⁴⁹ Öte yandan kaftanların kullanımına yönelik bir yeniçerinin listesinde yer alan ancak rengi dışında tam olarak ne tür bir kullanımı ortaya koyduğu tespit edilemeyen *koca kaftan* da farklı bir örneği işaret etmektedir. Nefti rengine sahip olan bu kaftan muhtemelen büyükçe üst giyimlik kaftanı da vurgulamış olabilir.⁵⁰

Kaftanların sahip olduğu renkler ve bunların o yöndeki tercihleri fonksiyonel kullanıma tabir yerinde ise ayrı bir renk katmaktadır. En çok tercih edilen renkler gök ve ak rengidir. Bilhassa mavi renklerin daha çok tercih edildiğini

43 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 177.

44 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 356.

45 ÜŞS, No: 4, s. 25, 59, 65; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 287.

46 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 264.

47 ÜŞS, No: 6, s. 17.

48 ÜŞS, No: 6, s. 15, 17; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 212; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 177.

49 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 284, 405, 417, 443.

50 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 286.

görmekteyiz. Bu renkler hem erkek hem de kadınlar tarafından tercih edilmektedir. Mavi rengi, kumaş üzerinde Osmanlıların kullanımına göre gök ve asumanî olarak yer almaktaydı. Mavi ve maviye yakın (yeşil mavi arası) bir rengi ifade eden bu isimlendirmeler tam 29 kayıta zikredilmektedir. Bunlardan 21'i erkek 9'u kadındır.⁵¹ Hele asumanî renginin büyük çoğunluğu erkekler tarafından tercih edilmekteydi. Zira bu rengi tercih eden kadın sayısı sadece 2 idi.⁵² Kadınların biraz daha meyilli olduğu renkler ak rengidir. Yine de kaftanların yer aldığı toplam tereke sahiplerinin kadın-erkek açısından oranlanmasını göz önünde bulundurursak beyazı da kast eden ak renkli kaftanların çoğunlukla erkekler tarafından tercih edildiği açıkça gözüktür. Zira araştırma döneminde 23 ak kaftandan sadece 7 tanesi kadınlar tarafından kullanılmaktaydı.⁵³ Osmanlılar bahsi geçen renkler akabinde yeşil rengini de çok kullanmıştır. Dört yerde geçen bu rengin üçünü kadınlar tercih etmekteydi.⁵⁴ Kayıtlarda belirtilen diğer renkler arasında kırmızı bir erkek tarafından kullanılırken Frengi kırmızısı 2 kadının tercihiydi.⁵⁵ Bu renkler dışında az sayıda da olsa bal rengi olarak aseli,⁵⁶ kızıl, nefti, kır, mor, kara, siyah ve boz renkler de tercih edilmekteydi.⁵⁷ Bu renklerle beraber altın ve gümüş teller, iplik şeklinde kullanılmıştır. Bu tür bir kullanıma farklı bir örnek olması açısından Şah Bali'nin terekesindeki *miski kapama kaftan* gösterilebilir.⁵⁸ Koyu renkli ve güzel kokulu bir madde olan miskin ipek kumaşa sarılmasıyla uygulanan bu kaftan türü 35 akçe ile vasiyet şeklinde terekede yer almıştır.⁵⁹

Kaftanların kullanım fonksiyonlarında dikkat çeken unsur onların üretildikleri yerdir. Zira bu husus her üretim yerinin kendine has kalite ve deseni de ön plana çıkardığı bilinmektedir. Bu yönde üretim açısından ilk akla gelen bölgeler İstanbul ve Ankara'dır. Bunların kumaş türü, kalitesi ve desenleri yüzyıl itibarıyla benzer özellikleri gösterir. Ama listelerde bunların dışında üretim yeri farklı olanların kayıtları üzerinden kaftanların çeşitli kullanım fonksiyonlarına da

51 Ak ve mavi renklerine birkaç örnek olması açısından bkz. ÜŞS, No: 4, s. 25, 74, 83; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 261, 268, 275, 285, 436; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 230, 384, 394, 415; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 132, 136, 143, 159.

52 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 286, 398.

53 ÜŞS, No: 4, 74, 83; ÜŞS, No: 6, 14; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 415; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 171.

54 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 289; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 242, 405; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 155.

55 ÜŞS, No: 6, s. 9; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 414; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 168.

56 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 382, 383, 425.

57 ÜŞS, No: 6, s. 4, 15; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 284, 431; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 402, 405, 414; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 160.

58 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 233.

59 Nihat Öztoprak, "Divan Şiirinde Giyim-Kuşam Üzerine Bir Deneme", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4 (2010), s. 109, 111, 116, 135.

erişebilmekteyiz. Nitekim kadınlar tarafından tercih edilen Frengi kaftanların Avrupa merkezli olduğu görülmektedir. Bunlardan pahalı olmakla beraber tek tercih edilen renk kırmızıdır.⁶⁰ Yine alaca kaftanlardan bir tanesinin üretim merkezi Mısır olarak kayıtlıdır.⁶¹ Mevcut listelerde farklı üretim yerini göstermesi bakımından sadece bir yerde İmros kaftanının kaydına da rastlanmaktadır.⁶²

İncelediğimiz terekelerdeki kaftanlarda onların desenlerini yansıtan detaylı bilgiler yoktur. Ancak araştırma dönemini kapsayan

16. yüzyıldaki kaftan desenleri hakkında literatürde bilgi veren çalışmalar mevcuttur.⁶³ Buna göre 16. yüzyıl Türk kumaşlarında birbirinden güzel ve çeşitli çiçek kompozisyonları bilhassa oval madalyon ve şemalar içinde kullanılmıştır. Üçlü yuvarlaklar içine yerleştirilen ikinci yuvarlaklarla oluşan dekoratif motif, yuvarlak madalyon, ay-yıldız, tavus tüyü, ender olarak hayvan motifi 16. yüzyıl kumaş desenlerinin süsleme repertuarını oluşturur. Bu üslupta en çok kullanılan süsleme motifi laledir. İkinci sırayı kozalak daha sonra da nar alır. Motifler hep büyük ebatta ve çarpıcı olup ekseri klaptanla dokunmuştur. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde, saray nakkaşhanesinde daha değişik serbest, hayali bir üslup tarzı ortaya çıkmıştır. Sivri uçlu kıvrık hançer yaprakları, hatayi, nar ve benzer meyveler, ejderha, Zümrüdüanka kuşu, efsanevi hayvanların yanı

Esnaf geçişi sırasında kaftan sergilenmesi, İntizami

60 ÜŞS, No: 6, s. 9; Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul Kadı Sicilleri *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 354; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 168.

61 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 390.

62 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 426.

63 Bkz. N. Gürsu, a.g.e.; Hülya Tezcan, a.g.e.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997.

sıra, aslan, kaplan, fil, geyik, tavşan, kuşlar ve perilerden oluşan değişik girift bir kompozisyon içinde yerlerini alırlar. Bu üslup çeşitliliği ve zenginliği içinde oval madalyonlu desenler öne çıkmaktadır. Desen, oval madalyonların tekrarlanmasından dolayı geniş satıh isteyen bir süsleme tarzıdır. Bunlar kemha ve çatmalarda kendi teknik özellikleri içinde çok çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Oval madalyonlar nar motifi, lale motifi, taç motifi gibi diğer desenlerle de ortak kompozisyonlar oluşturularak kullanılmışlardır. Taç motifi ise çatmalarda 16. yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başlamıştır.⁶⁴

Sonuç

Görüldüğü üzere günlük giyim tarzında altta şalvar, üstte gömlek veya iç entarisi üzerine kısa kaftan veya uzun kaftan giyilirdi. Kadife ve çatma gibi ağır ipekli lilerden özenle hazırlanmış kısa kollu kaftan ve en üstte içi kürklü, mücevher düğmeli yere kadar uzun etekli ve kollu, kapanıçe adı da verilen üst kaftanlar tercih edilirdi. Kumaşlar ayrıca dokumasına katılan altın ve gümüş alaşımli ipek iplik üzerine sarılmış klaptanla zenginleştirilir, bu metal telin kullanımı kumaşa pırıltılı, göz alıcı ve lüks bir görünüm katardı. Çoğunlukla ipeksi olmak üzere yünlü ve pamuklu kumaşların kullanımıyla da oluşturulan kaftanların önleri ya bir sıra aralıkla birit ilik düğmeyle ya da bedene karşılıklı dikilen ve çaprast denen şeritlerle kapanırdı.⁶⁵

Entari veya gömlek üzerine giyilen kaftanlar dış görünüm açısından değer yargısı oluşturacak bir giysidir. Hatta kaftanın bu yönüyle kürkten daha ehemmiyet arz ettiği söylenebilir. Zira incelediğimiz terekelerde Üsküdarlı kadın ve erkeklerin en fazla bulundurdukları giysi türü arasında kaftanlar gelir. Köhne de olsa hemen hemen her Üsküdarlının bulundurduğu kaftan çok çeşitli renkleri ve özellikleri barındırmaktadır. Kırmızı, alaca, gök, neftî, asumanî, yeşil, kızıl ve sarı renklerinden oluşan kaftanlar içerisinde en fazla rağbet görenleri ak, gök ve alaca kaftanlardı.⁶⁶ Üretildikleri yer açısından Mısırî alaca ve kırmızı Frengî kaftanlar dikkat çekicidir. Dönem içerisinde en fazla tercih edileni çuka, kadife ve kemha kaftanlardı.⁶⁷ Çuka kaftanlardan asumanî, gök ve kızıl rengi olanlar daha çok

64 Kevser Gürçan Yardımcı, "Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler", *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2/1 (2016), s. 236-238.

65 Hülya Tezcan, *a.g.e.*, s. 517.

66 ÜŞS, No: 3, s. 4, 36, 37; ÜŞS, No: 4, s. 13, 16, 24, 25, 27, 50, 56; ÜŞS, No: 6, s. 7.

67 ÜŞS, No: 4, s. 44, 52, 56, 63; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 213, 283-284, 354; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 160.

tercih edilenler arasında yer alırdı. Pamuk dokumalardan bez ve alaca kaftanlar da dikkat çekmektedir.⁶⁸ Dokuma türü açısından ise düz zemin üzerine kadife tekniğiyle kabartma motifler oluşturularak dokunan kumaş türü olarak çatma kaftanlar ile ibrişimli olanlar da Üsküdarlıların tercihleri arasında yer almıştır.⁶⁹

Öte yandan kaftan giyimi toplum içerisinde sosyal farklılıkların işaretlerini de göstermektedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda tabakalaşma psikolojisinin ayırt edici özelliklerinden biri de yönetici sınıfın herkesin kendi yerini bilmesine verdikleri önem ve bu konuda gösterdikleri özendir. Söz konusu tutum özellikle belli bir meslek grubundan olanların zanaatlarını belirleyen bir işaret taşımaları ya da belli bir milletin üyelerinin ayırt edici giysiler içinde dolaşmalarını veya alt sınıfların seçkinlerce giyilen kıyafetleri giymemeleri gibi konular üzerinde ısrarla durulması⁷⁰ kaftan giyen figürlerin giymeyenlere göre daha iyi mevkide oldukları yorumunu desteklemektedir.

Ek 1: Sicillerdeki Tereke Kayıtlarında Yer Alan Kaftanlar (1513-1530)

Kaftanın Adı	Kaftan Sahibinin Adı	Kaftanın Fiyatı (Akçe)	Terekenin Tarihi
Köhne Kaftan	Teslime bt. ...	10	-
Asumanî Kaftan	Ali b. Kasım	40	Evail-i Receb 919
Aba kaftan	Cafer b. Koçu	20	Evail-i Ramazan 919
Kızıl aba kaftan	Ali Fakih	100	Evasıt-ı Zilhicce 919
Diğer aba kaftan	Ali Fakih	40	Evasıt-ı Zilhicce 919
Gök kaftan	Ali Fakih	25	Evasıt-ı Zilhicce 919
Aba kaftan	Hamza b. Hasan	20	Evail-i Muharrem 920
Li't-techiz çuka kaftan	İsmail b. Abdullah	43	Evasıt-ı Safer 920
Li't-techiz köhne kaftan	İsmail b. Abdullah	8	Evasıt-ı Safer 920
Gök kaftan	Yeniçeri Süleyman	-	Evail-i Rebiulahir 920
Köhne Kaftan	Hasan b. Abdullah	6	Evail-i Cumadelahir 920
Köhne kaftan	Hasan b. Abdullah	5	Evail-i Cumadelahir 920
Eski ak kaftan	Hamza b. İbrahim	10	920
Eski aba kaftan	Hızır b. Kırmızı Yakup	19	Evail-i Receb 920
Kara kaftan	Budak b. Akdaş Sinan Bey	60	22 Şaban 921

68 ÜŞS, No: 4, s. 24; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 243.

69 Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 415; Coşkun Yılmaz (ed.), *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, s. 155.

70 Şerif Mardin, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.83.

Ak eski kaftan	Mehmed b. Hoca	12	8 Şaban 921
Eski kaftan	Mehmed b. Hoca	1	8 Şaban 921
Kadife kaftan	Yeniçeri İlyas b. Abdullah	160	Evail-i Şevval 921
Nefti koca kaftan	Yeniçeri İlyas b. Abdullah	154	Evail-i Şevval 921
Kürklü kaftan	Yakup b. Musavviran Gönüllü	50	Evail-i Zilkade 921
Kır aba kaftan	Şeyhi b. Osman	29.5	Evasıt-ı Safer 922
Yeşil aba kaftan	Şeyhi b. Osman	29.5	Evasıt-ı Safer 922
Asumanî çuka kaftan	Gazi b. Abdullah	59	Evail-i Rebiulahir 922
Frengi kaftan	-	400	Evasıt-ı Şaban 925
Mihter kaftan	Nasuh b. ...	10	16 Ramazan 925
Ak kaftan	Hamza b. Abdullah	10	18 Şevval 925
Asumanî kaftan	Mehmed b. Abdullah	80	Evahir-i Receb 926
Kır kaftan	Tatar Mustafa b. Abdullah	16	Ramazan 926
Eski çuka kaftan	Alagöz b. Abdullah	40	Evail-i Zilkade 924
Eski gök kaftan	Ahmet b. İshak	5	Evahir-i Safer 925
Ağrız kaftan	-	32.5	-
Ak kaftan	-	62	-
Dolama kaftan	Hasan Çerçi	10 resm	22 Rebiulahir 925
Köhne kaftan	Hasan Çerçi	8 techiz	22 Rebiulahir 925
Gök çuka kaftan	Rüveyde bint. Abdullah	68	Evası-ı Cumadelula 925
Köhne kaftan	Rüveyde bint. Abdullah	6 vasiyyet	Evasıt-ı Cumadelula 925
Defa köhne kaftan	Rüveyde bint. Abdullah	3 vasiyyet	Evasıt-ı Cumadelula 925
Köhne kaftan	Nur Hatun	5	Evail-i Cemaziyelevvel 925
Cedit çuka kaftan	Abdi b. Ömer	250 zevce	Evasıt-ı Zilkade 925
... Çuka kaftan	Abdi b. Ömer	160 ümm	Evasıt-ı Zilkade 925
Köhne aba kaftan	Abdi b. Ömer	12 ümm	Evasıt-ı Zilkade 925
... kaftan	Abdi b. Ömer	100	Evasıt-ı Zilkade 925
... kaftan	Hüseyin	8	24 Zilkade 925
Kaftan	Hatun Paşa bt. İbrahim	42	Evahir-i Zilkade 925
Gök kaftan	Hatun Paşa bt. İbrahim	24	Evahir-i Zilkade 925
Aba kaftan	Şelit b. Mehmed	15	Evahir-i Zilkade 925
Miski kapama kaftan	Şah Bali b. Ali	35 vasiyyet	Evahir-i Zilkade 925
Asumanî kaftan	Şah Bali b. Ali	30 vasiyyet	Evahir-i Zilkade 925
Asumanî çuka kaftan	Şah Bali b. Ali	40 vasiyyet	Evahir-i Zilkade 925
Köhne ... kaftan	Durmuş b. Abdullah	10	Evahir-i Zilhicce 925
Yeşil çuka kaftan	Şahi bt. Abdullah	122	Evail-i Safer 926
Bez kaftan ...	Şahi bt. Abdullah	57	Evail-i Safer 926
Kaban kaftan	Yusuf b. Mustafa	28 zevce tenzile	Gurre-i Rebiulevvel 926

KADI SİCİLLERİNDEKİ TEREKELERE GÖRE
XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA (1513-1530) ÜSKÜDAR'DA GİYİLEN KAFTANLAR

Avâre çuka kaftan	Yusuf b. Mustafa	40 duyun 37 teslime	Gurre-i Rebiulevvel 926
Çuka kaftan	Menekşe bt. Abdullah	15	Evahir-i Ramazan 925
Köhne kaftan	Menekşe bt. Abdullah	2	Evahir-i Ramazan 925
Çuka kaftan	İbrahim b. Mehmed	30	Evahir-i Ramazan 925
Aba kaftan	İbrahim b. Mehmed	15	Evahir-i Ramazan 925
Gök kaftan	Abdullah'ın kızı	55	Evail-i Ramazan 925
Köhne asumanî çuka kaftan	Musa Resi b. Mustafa	100 resm	Evail-i Şaban 925
Çuka kaftan	Huri bt. Firuz	100	Evahir-i Şaban 924
Kemha kaftan	Huri bt. Firuz	80	Evahir-i Şaban 924
Pây-ı börk kaftan	Eslime bt. Süleyman	120	Evasıt-ı Receb 925
Çuka kaftan	Eslime bt. Süleyman	20	Evasıt-ı Receb 925
Asumanî kaftan	Emine bt. Mehmed	40	5 Şaban 924
Köhne kemha kaftan	Selime bt. Oruç Bey	80	Evasıt-ı Safer 927
Köhne gök kaftan	...	25	Evail-i Cumadelahir 927
Aseli çuka kaftan	Mehmed b. Abdullah	30	22 Receb 926
Aseli çuka kaftan	Ali b. Abdullah	20	Evasıt-ı Şaban 926
Ak kaftan	Ali b. Abdullah	24	Evasıt-ı Şaban 926
Mısırî alaca kaftan	Şahcihan bt. Bali	120	Evail-i Ramazan 926
Asumanî kaftan	Mehmed bey	36	9 Ramazan 926
Asumanî çuka kaftan	Hızır b. Abdullah	120	16 Ramazan 926
Ak kaftan	Hızır b. Abdullah	50	16 Ramazan 926
Asumanî çuka kaftan	Nefise	90 vasiyyet	Evail-i Şevval 926
Gök kaftan	Nefise	15	Evail-i Şevval 926
... kaftan	Nefise	3	Evail-i Şevval 926
Asumanî çuka kaftan	Ahmed b. Abdullah	50 zevce	Evahir-i Şevval 926
Boz aba kaftan	Ahmed b. Abdullah	10	Evahir-i Şevval 926
Yeşil pây-ı börk kaftan	Kaya bt. Davut Reis	150	Şevval 926
İpek alacası kaftan	Kaya bt. Davut Reis	140 eb	Şevval 926
Köhne sarı pây-ı börk	Kaya bt. Davut Reis	30	Şevval 926
Kızıl çuka kaftan	Kaya bt. Davut Reis	60	Şevval 926
Köhne gök kaftan	Resul b. Kara Yusuf	-	10 Zilkade 926
Ak kaftan köhne	-	5	Evail-i Zilkade 926
Gök kaftan köhne	-	3	Evail-i Zilkade 926
Gök kaftan köhne	Davud Reis b. Bıçaççı	5	Evail-i Zilkade 926
Kırmızı çuka kaftan köhne	Mehmed b. Hasan	90 zevce	Evasıt-ı Zilkade 926
Çuka kaftan nefti	Mehmed b. Hasan	100	Evasıt-ı Zilkade 926
Ak kaftan köhne	Balasagun kızı	15	Evasıt-ı Zilkade 926
Gök kaftan	Balasagun kızı	20	Evasıt-ı Zilkade 926
Alaca kaftan ibrişim	Balasagun kızı	100	Evasıt-ı Zilkade 926
Çuka kaftan köhne	Balasagun kızı	10	Evasıt-ı Zilkade 926

Defa ak kaftan köhne	Balasagun kızı	5	Evasıt-ı Zilkade 926
Sarı pây-ı bürk kaftan	Balasagun kızı	110	Evasıt-ı Zilkade 926
... kaftan	-	50	Evasıt-ı Zilkade 926
Sof kaftan köhne	-	40	Evasıt-ı Zilkade 926
Çuka kaftan köhne	Minnet b. Karagöz	7 deyn	Evasıt-ı Zilkade 926
Defa çuka kaftan köhne	Minnet b. Karagöz	2	Evasıt-ı zilkade 926
Aseli çuka kaftan köhne	Hacı ...	114 uht	...
İmros kaftan	Hacı ...	20 uht	...
Çuka kaftan köhne	Hüseyin b. Yusuf	8	Evahir-i Zilkade 926
Çuka kaftan	İskender b. Abdullah	30	Evail-i Zilhccce 926
Aba kaftan köhne	Hacı Yusuf b. Hasan	8	Evasıt-ı Zilhicce 926
Ak kaftan	Hamzaoğlu	20 resm	Evahir-i Zilhicce 926
Bürk kaftan köhne	Kadın terekesi	30 zevc	Evasıt-ı Muharrem 927
Aba kaftan köhne	Ahmed b. Hoşkadem	15	Evasıt-ı Muharrem 927
Aba kaftan köhne	Musa b. Lütfullah	1	Evahir-i Muharrem 927
Çuka kaftan	Musa b. Mustafa	18	Evail-i Safer 927
Çuka kaftan köhne	Musa b. Mustafa	2	Evail-i Safer 927
Ak kaftan	Seydi b. Ali	40	Evahir-i Zilhicce 926
Kızıl çuka kaftan köhne	Seydi b. Ali	10	Evahir-i Zilhicce 926
Ak kaftan zevce	Evail-i Receb 927
Diğer ak kaftan	...	25	Evail-i Receb 927
Köhne gök bez kaftan	Hacı Mahmud	20	Evahir-i Receb 930
Diğer köhne alaca kaftan	Şahi bt. Yençeri Piri	24	Gurre-i Şaban 930
Alaca kaftan	Ayşe bt. Halil	100	Gurre-i Şaban 930
Tafta kaftan	Ayşe bt. Halil	60	Gurre-i Şaban 930
Çuka kaftan	Ayşe bt. Halil	25	Gurre-i Şaban 930
Bir gök köhne çuka kaftan	Dündar b. İsmail	20	Evail-i Zilhicce 930
Köhne gök kaftan	Nahide bt. İsa	6	Evail-i Zilhicce 930
Köhne ak kaftan	Ektaş'ın kölesi	-	Gurre-i Muharrem 931
Bir gök kaftan bez	Berdik b. Ahmed	-	Muharrem 931
Köhne ak kaftan	Mustafa b. Mehmed	6	Muharrem 931
Kaftan	Ömer	12	-
Köhne kaftan	Fatıma bt. Turmuş	12	Evasıt-ı Cumadelahir 931
Köhne çatma kaftan	Sedef bt. Mehmedi	407 vasiyyet	Evahir-i Cumadelahir 931
Köhne yeşil kaftan	Sedef bt. Mehmedi	160 vasiyyet	Evahir-i Cumadelahir 931
Gök köhne kaftan	Misafir	11	Muharrem 932
Köhne gök kaftan	Misafir	5	Evasıt-ı Cumadelula 931
Bir hayali kemha kaftan	Hesna bt. Hızır	450	Şaban 931
Ak kaftan	Mustafa b. Davud	40	3 Safer 931
Bir kırmızı Frengi kaftan	Fatıma bt. Paşayiğit	400	29 Rebiulevvel 932
Bir ak kaftan	Sare bt. Mehmedi	65	9 Cumadelevvel 932

KADI SİCİLLERİNDEKİ TEREKELERE GÖRE
XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA (1513-1530) ÜSKÜDAR'DA GİYİLEN KAFTANLAR

Köhne ak kaftan	Sare bt. Mehmedi	17	9 Cumadelevvel 932
Bir iç kaftanı maa çuka dolama	Muharrem Kısıklı imamının kardeşi	50	Zilkade 932
Aba kaftan	İsmail b. Abdullah	10	Evail-i Zilkade 932
Köhne kaftan	Cennet bt. Mustafa	1	Ramazan 931
Çuka kaftan	İbrahim b. Kemal	52	Cemaziyelahir 935
Kürk kaftan	Fatıma bt. İbrahim	25	932
Köhne ak kaftan	İbrahim b. Mahmud	5	Receb 932
Alaca köhne kaftan	Gülşah bt. Abdullah	5	Şaban 932
Köhne kaftan	Selçik bt. Abdi	20	-
Köhne bez kaftan	Yunus b. Yahya	10	-
Kaftan işvesi	-	55	Şaban 932
Kadife kaftan	Şehzade bt. Mehmed	700	12 Rebiulahir 933
Kürk kaftan	Mehmed	20	Evasıt-ı Rebiulahir 933
Diğer çuka kaftan	Haddad Ali b. Hamza	80	16 Rebiulahir 933
Köhne kaftan	Haddad Ali b. Hamza	5 zevce	16 Rebiulahir 933
... yün kaftan	Devlet bt. Dünder	90	16 Cemaziyelevvel 933
Köhne kadife kaftan	Devlet bt. Dünder	220	16 Cemaziyelevvel 933
Kürk kaftan	Mehmed b. Davud	110	18 Cemaziyelevvel 933
Ak kaftan	Şahnüvaz bt. Abdullah	50	27 Cemaziyelahir 933
Ak kaftan	Gülpaşa bt. Hacı	40	Evail-i Receb 933
Çuka kaftan	Sürur bt. Abdullah	20	933
Köhne kaftan	Mehmed'in kızı	3	933
Ak köhne kaftan	Ali b. Adil İbrahim	15	933
Köhne mor çuka kaftan	Lokmancı Halil	15	Evail-i Safer 934
Köhne kaftan	Tenzile bt ...	5	Evail-i Safer 934
Frengi kırmızı kaftan	Esleme bt. Paşa ...	500	Evasıt-ı Safer 934
Çuka kaftan	Abdullah'ın kızı	250	934
Bez ak kaftan	Abdullah'ın kızı	80	934
Bir siyah dolama kaftan	Lokmancı Kadem	20	934
Defa şal kaftan	Lokmancı Kadem	60	934
Boğumsuz dolama kaftan	Nazlı bt. Muhammed	31	20 Safer 934
.... Çuka kaftan	Mehmed b. Yunus	80	Evail-i Receb 934

Kaynak: ÜŞS, No: 3, 4, 6; Coşkun Yılmaz (ed.), Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil; Coşkun Yılmaz (ed.), Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil; Coşkun Yılmaz (ed.), Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil.

Üsküdar Esnafının Orducu Muafiyeti ve Tartışmaları

PROF. DR. ŞENOL ÇELİK
Balıkesir Üniversitesi

Osmanlı sefer organizasyonunda, muharip kuvvetlerin yanı sıra ordunun her türlü lojistik hizmetlerini yerine getiren yardımcı sınıfların olduğu bilinmektedir¹. Sefer sırasında askerlerin ihtiyaçlarına yönelik mal ve hizmet sunmak üzere esnaf teşkilatının belirli kollarından, genel olarak “orducu” olarak isimlendirilen esnaf grupları da sefere yardımcı kuvvet olarak katılırdı. Bu orducu hizmeti, avarız türü bir vergilendirme şekli olup² aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde uygulanırdı. Aynî yükümlülükte bizzat hizmetin yerine getirilmesi esastı.

Orducu esnafı, sefere çıkışta, savaş mahallinde ve dönüş sırasında askerin, giyim, yiyecek, sağlık, silah, donanım ve tamirat gibi çeşitli ihtiyaçlarını ücretli olarak yerine getirirdi. Bu sebeple seferlere, meslekî alet ve hammaddeleriyle gidilirdi. Zahire ve koyun gibi nakli güç ve miktarı çok olan ihtiyaçlarının bir kısmı, en yakın yerleşim yerlerinden de karşılanabilmekteydi³.

Sefer sırasında ordunun geçici olarak ikamet ettiği konaklar, orduların katkıları ile çadır dükkânlardan oluşmuş hareket halinde büyük bir seyyar çarşı görünümündeydi⁴. Bir anlamda padişah otağının etrafında, şehirdeki gibi bir düzen

1 Ömer İşbilir, “Osmanlı Ordularının İfa ve İkmali: I. Ahmed Devri İnan Seferleri Örneği”, *Türkler*, X (Ankara 2002), s. 156.

2 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 97. Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul 1979, s. 546; Gilles Veinstein, “Du marche urbain au marche du camp: L'institution Ottomane des Orducus”, *dans Melanges Professeur Robert Mantran*, der Abdel Jelil Temimi, Zaghuan, 1988, s. 310-311.

3 Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, *Tarih*, I, haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003, s. 920, 939.

4 Graf Morsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, Çev. M. K. Nazmi, Ankara 1934, s. 281

Kasap esnafı, İntizami

oluşurdu. Ordular, savaş zamanlarında ise aletleri ve mühimmatlarıyla merkez ordunun arka kısmında yer alırdı⁵.

İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerinden orducu tayin etmek öteden beri uygulana gelen adet ve kanun⁶ olup padişahın bizzat sefere çıkması ya da ava gitmesi, kışı geçirme ve boğaz teftişi gibi herhangi bir sebeple İstanbul'dan ayrılması durumunda bu şehirlerden orducu tayin edilirdi⁷.

Orducu esnaf kollarının çeşidi, ilk dönemden itibaren 20'nin altına düşmemiştir. Örneğin İstanbul'dan Mart 1552'de 24 çeşit orducu esnafı ve 159 usta⁸, Mart

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, , *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara 1988, s. 257, 260, 262.

6 7 *Numaralı Mühimme Defteri*, II, neşr. haz. Osman Yıldırım ve dğr, Ankara 1998, s. 272.

7 İstanbul, Edirne ve Bursa dışında Rumeli ve Anadolu'daki ticari ve sanayi kapasiteleri yüksek olan birçok şehir ve kasabada da orducu yazılırdı. Tımar sisteminin bozulmadığı dönemlerde beylerbeyleri, sefere katılacakları zaman, emrindeki askerlerinin sefer sırasındaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere vilayetlerdeki önemli şehir ve kasabalardan bazı esnafı orducu adı altında sefere götürürlerdi (Şenol Çelik, "Orducu" mad., *DİA*, XIII, s. 371).

8 TSMK, Koğuşlar nr. 888, vrk. 104a, trh. 10 Rebiülevvel 959/06 Mart 1552.

1570'de ise 23 çeşit orducu ve 192 usta sefere gönderilmek üzere yazılmıştır⁹. Yaklaşık olarak 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren son döneme kadar İstanbul için 27-28 esnaf kolu ve 84-86 çadır, sefere gönderilmek üzere orducu ihraç emirlerinde standart bir şekilde yazıla gelmiştir. Orducu hizmetinde en başta yer alan esnaf kolları; nalbant, bakkal, kasap, ekmekçi ve aşçılar idi¹⁰.

Bilindiği gibi bugünkü İstanbul il sınırları içinde fetihten itibaren biri İstanbul surları dâhilinde diğeri sur haricinde Eyüp (Havass-ı Refia veya Haslar) ile diğeri ikisi Galata ve Üsküdar olmak üzere dört kadılık vardı. Bunlardan sur içinde olan kadılığa İstanbul kadılığı ve hâkimine de İstanbul kadısı adı verilirken diğeri üç kadılık Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılmıştır¹¹.

İstanbul'un asayiş, sosyal ve ekonomik düzeni için Bilâd-ı Selâse kadıları İstanbul kadısıyla sıkı iş birliği yaparlardı. Narh tespiti ve fiyatların kontrolü hususunda olduğu gibi İstanbul ile Bilâd-ı Selâse kadıları arasında iş birliği mevcuttu. İstanbul kadısı ve yardımcıları tarafından tespit edilen narh derhal Bilâd-ı Selâse kadılarına bildirilir ve sicillere kaydedilirdi¹².

Esasen birçok konuda İstanbul kadılığı ile bilâd-ı selâse kadılıkları ayrı tutulmamış, ortak emirler çıkarılmıştır. Evlerin önlerine ve sokaklara ekmek ile yemek artıklarının dökülmemesiyle ilgili *Süprüntü Fermanı* ve evlerin ocak bacalarının temizlenmesi gibi emirler Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse olarak 4 kadılığa birden hitaben çıkmıştır¹³.

Esnaf gedik sisteminde bu birlikteliği daha net görebiliyoruz. Öyle ki, birçok esnaf kolunun dükkân sayıları verilirken, İstanbul ile Üsküdar, Galata ve Eyüp kadılıkları birlikte sayılıp gedik oluşturulmuştur¹⁴.

Orducu hizmetinde, İstanbul kazası ile Bilâd-ı Selâse kazaları söz konusu olduğunda kazaların müstakil oluşu dikkate alınmaz, eskiden beri uygulana gelen

9 *Kanûnnâme Mecmûası*, Bayezit Merkez Ktp., Velîyüddin Efendi Kısmı, nr. 1970, vrk. 99b.

10 BOA, MD, nr. 23, s. 157, hkm. 325, trh. 28 Receb 981/23 Kasım 1573; BOA, MD, nr. 35, s. 100, hkm. 250, trh. 23 Cemâziyelevvel 986/28 Temmuz 1578; BOA, MD, nr. 14-1, s. 363, hkm. 519, trh. 24 Rebiülevvel 978/26 Ağustos 1570; BOA, MD, nr. 61, s. 49, hkm. 134, trh. 05 Şaban 994/22 Temmuz 1586; BOA, KK, nr. 2477, s. 150, trh. 29 Receb 1104/05 Nisan 1693.

11 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III (İstanbul 1957), s. 26.

12 Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı selâse", *DİA*, VI, s. 151.

13 İrfan Küçüköy. *II. Mahmud Dönemine Ait İstanbul Kadılığı 154 Nolu Ferman Defteri'nin İzahlı Tahlili*, İstanbul Üni., Sosyal Bilimler Ents., Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1987, s. 424; Azize Gönüllü, 1813-1822 *Senelerine Ait İstanbul Kadılığı 135 Nolu Evamir-ferman Defteri Neşri*, İstanbul Üni., Sosyal Bilimler Ents., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 71.

14 Üç örnek: S. Fethi Çetin, *466 Numaralı Üsküdar Şer'îye Sicili*, Marmara Üni., Türkiyat Araştırmaları Ents., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 176, 182; Hasan Çağlar, *İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (1211-1217/1796-1803)*, Marmara Üni., Sosyal Bilimler Ents., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 17, 51; *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, hzr. Fuat Recep dğr., İstanbul 2010, s. 100-103.

esnaf kollarının birbiriyle ilişkileri ve yamaklık durumları geçerli sayılırdı. Örneğin Eyüp bakkal esnafı, “bizim kâdılığımız müstakil kâdılkıdır” diyerek Eyüp’te bulunan börekçi, kebabçı, çörekçi ve yoğurtçuların ordu akçesi ödemelerini İstanbul aşçılarına değil kendilerine yapmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak, adı geçen meslek gurupları, kadimden İstanbul aşçılarına yamak oldukları için bu istekleri kabul edilmemiştir¹⁵. Yine Üsküdar demircileri 800 akçelik lağım bedelini, yamak olarak Üsküdar’a değil daha önceden ödeye geldikleri İstanbul lağımcılarına öderlerdi¹⁶.

Orducu esnafının, Edirne’nin fethi sonrasında, Yeniçeri Ocağı’nın kuruluşunu müteakip teşkil edildiği söylenebilir. Haliyle İstanbul fethedildiğinde, orducu teşkilatı mevcut ve gelişmesini büyük ölçüde tamamlamış idi. İstanbul’un fethinden sonra, sefer için daha önceden belirlenmiş esnaf kollarının yeterli sayıda orducu çıkarması, Bursa ve Edirne’den sonra İstanbul şehri esnafından da istendi¹⁷. Zamanla bu yükümlülük, kanûn-ı kadîm olup¹⁸ muhatap olarak da İstanbul kadısı alındı¹⁹.

Bunun bir sonucu olarak orducu ihraç hükümlerinde İstanbul şehri, İstanbul esnafı ve İstanbul kadısı ön plana çıkarılmış ve “Seferler vâkı’ oldukda nefsi-i İstanbul şehri esnafından emr-i şerîf ile ordu ihrâcı kanûn üzere fermân oldukda kadîmü’l-eyyâmda...edâ edegelmişler” gibi ibarelere resmi yazışmalarda sıkça yer verilmiştir²⁰.

Sefere giden esnafın masrafları, gitmeyen meslektaşları ve “ordu çıkarma” yükümlülüğü bulunmayan en yakın sanat dalı mensupları tarafından karşılanmakta olup gitmeyip “imdat” edenlere, yani yardım ve destekte bulunanlara “yamak” denilirdi. Örneğin, ekmeççilerin yamakları uncular, değirmenciler, simitçiler idi. En geniş yamak sınıfı bakkallarda mevcuttu. Devlet, yamak uygulaması ile esnafın geniş bir kesimini sefer organizasyonuna dâhil edip savaşa gidenlerin masraf

15 85 Numaralı Mühimme Defteri, neşr. haz. Osman Yıldırım ve dğr, Ankara 2002, s. 195.

16 BOA, MAD, nr. 2935, s. 81, trh. 29 Safer 1099/04 Ocak 1688.

17 BOA, MAD, nr. 8473, s. 173; BOA, MAD, nr. 3818, s. 63.

18 7 Numaralı Mühimme Defteri, III, neşr. haz. Osman Yıldırım ve dğr, Ankara 1998, s. 281.

19 TSMK, Koşuşlar nr. 888, vrk. 417b, trh. 13 Ramazan 959/02 Eylül 1552.

20 BOA, MAD, nr. 8473, s. 173. Diğer bazıları: “İstanbul esnafından mükemmel ve müretteb aynı ordu ihrâcı...” (*İstanbul Şer’iyye Sicili*, nr. 36, s. 64, trh. 27 Zilhicce 1186/11 Mart 1774); “İstanbul şehrinde mu’tâd-ı kadîm üzere aynı ordu ihrâcı olunmak lâzım ve mühim olmağla” (*İstanbul Kadı Sicilleri, Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, Haz. Hüseyin Kılıç dğr., İstanbul 2011, s. 430); “İstanbul kâdısına hüküm ki, ... âdet üzere mahmiyye-i mezbûreden orducu ihrâc olunmak lâzım olmağın” (7 Numaralı Mühimme Defteri, II, neşr. H. Osman Yıldırım ve dğr, Ankara 1998, s. 311); “İstanbul kadısına hüküm ki, sefer-i hümâyûn vâkı’ oldukça taht-ı kazânda ordu ihrâcı mu’tâd-ı kadîm olmağın imdi kanûn-ı kadîm üzere” (BOA, MAD, nr. 22117, s. 16, trh. 29 Safer 1061/21 Şubat 1651); “Mahrûsa-i İstanbul’dan or[du]cı ihrâc olunmak lâzım ve mühim olmağın...” (BOA, MD, nr. 33, s. 218, hkm. 443, trh. 08 Zilkade 985/17 Ocak 1578); “Kânûn-ı kadîm üzere İstanbul şehrinde mükemmel esnâf orduları ... ihrâc” (BOA, KK, nr. 2477, s. 150, trh. 3 Receb 1104/10 Mart 1693).

Fırıncı esnafı, İntizami

ve sermayeleri için kaynak yaratmış ve sistemi kendi içinde çalışır halde tutmuş oluyordu.

İstanbul esnafı da, yükümlü oldukları orducu hizmeti ve orducu akçesi için Bilâd-ı Selâse kadılıklarında yer alan esnaftan yamaklık konusunda yardım istemişlerdir. Ancak bu istek, birçok kez İstanbul ile Üsküdar ve Galata kazası yönetici ve esnafını karşı karşıya getirmiştir.

Başta nalbant, arpacı, bakkal ve ekmekçi esnafı olmak üzere Üsküdar esnafının İstanbul'un fethinden itibaren bazı yükümlülükler karşılığında orducu hizmetinden muaf oldukları anlaşılmaktadır. Bu yükümlülüklerin başında, ulak hizmeti gelmektedir. Üsküdar, Anadolu yönünde İstanbul merkezli sağ, sol ve orta koldan oluşan yolların başlangıç noktası olurken, dönüşlerde İstanbul'a yönelen yolların bitiş noktasıdır. Doğuya yapılan seferlerde ordunun toplanma merkezi, teçhizat

Aşçı

ve mühimmat ikmalinin yapıldığı ilk konak yeriydi²¹.

Üsküdar esnafının, ulak beygirlerinin ihtiyaçları için ödedikleri akçe miktarı bu tartışmaların başladığı 1585 yılında 15.000 akçe iken 1605'de 30.000 akçeye çıkmıştır. Bunun yanı sıra, sakatlanan ulak beygirlerin değişimi için de ödeme yapılmaktaydı.

Ulak hizmetinin yanı sıra hazinenin Üsküdar'a geldiğinde korunması, asker nakli sırasında 3-4 konak mesafeye kadar asker ile giderek zahire ihtiyaçlarının karşılanması²² ve elçilerin gelişlerinde onlara hizmet edilmesi²³ de Üsküdar esnafının yükümlülüklerindendi. Esnafın bu hizmetleri karşılığında, orducu da dâhil örfi vergilerden muaf oldukları anlaşılmaktadır.

Ancak bu muafiyet konusu, 16. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul ile Üsküdar esnafı arasında çözülmesi zor bir sorun haline gelmiştir. İki kaza esnafı arasında yaşanan bu tartışmalar, 16. yüzyılın son çeyreğinde görülen mali bunalıma, 1580'de İran ile başlayan ve sonuç alınmadan devam eden savaşlara, değişen savaş teknolojisine ve

buna bağlı olarak askeri harcamaların artmasına, orducu hizmetinin aynı hizmet yerine bedel alınmaya başlamasına ve en önemlisi fiyatların iki katına çıktığı 1585 yılındaki büyük tağşişe denk gelmektedir.

21 Rahşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şerhiyye Sicillerine göre)*, Gazi Üni, Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 258.

22 Örneğin 1578 yılında, Üsküdar kadısından, şark seferine tayin olunan Vezir Mustafa Paşa emrindeki askerler ve hayvanları için yeterli miktarda koyun, ekmek, yağ, pirinç, peynir, arpa, saman, ot ve odunun temin edilip hazırlanması istenirken konak olarak birinci Üsküdar, ikinci Kızıladakarşısı, üçüncü Pendik ve dördüncü Çayırköyü gösterilmiştir (BOA, MD, nr. 32, s. 112, hkm. 232, trh. 22 Muharrem 986/31 Mart 1578).

23 Doğudan gelen elçilerin kalabalık olması halinde heyetin bir kısmı İstanbul'a geçer, diğerleri Üsküdar'da konaklardı (Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üni, Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 30).

Bu tartışmalı süreçte, esnafın içinde bulunduğu mali sorunlar en önde gelmektedir. 1585-1586 büyük tağşişi²⁴, esnafı mali alanda olumsuz yönde etkilemiş ve önemli esnaf kollarının vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için yamak arayışına itmiştir.

Vergi ödeme zorluğundan kaynaklanan yamak arayışı sadece İstanbul ile Üsküdar ve Galata esnafının arasını açmamış, Üsküdar esnafın kendi arasında da sorun oluşturmuştur. Örneğin 1585 yılında, yaycı esnafı fakir olduklarını bildirip kürekçi esnafının yardımını, başçı esnafı da kazancı ve kalaycı esnafının yardımlarını talep etmiş ve bu talepleri uygun görülmiştir²⁵.

Esnaf arasında bazılarının kendilerini yeniçeri, cebeci, topçu ve acemi oğlanı gibi askeri zümreden gösterip muaf olduklarını iddia etmeleri de, vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur²⁶.

Üsküdar şer'iyeye sicilleri arasında yer alan ve Mayıs 1585'de Üsküdar kadısına hitaben yazılan bir ferman sureti²⁷ ile bundan 10 yıl sonra III. Mehmed'in (1595-1603) cülusu dolayısıyla yenilenen ferman sureti²⁸, İstanbul ile Üsküdar esnafı arasındaki bu tartışmaların başlangıcını bizlere sunmaktadır. İkinci ferman suretinin hemen başında der-kenar şeklinde yer alan "Üsküdar hırfetinin mu'âf olunmak için vârid olan emr-i şerîfdür" şeklindeki not, aslında tartışmaları hem özetler hem de sonlandırır niteliktedir.

İlk olarak İstanbul esnafı, mükellef oldukları orducu akçesinin ödenmesi konusunda yardımcı olmak üzere Üsküdar esnafını yamak tayin ettirmeyi başarmışlardır. Ancak, başta nalbant ve arpacılar olmak üzere esnafın buna itiraz etmeleri üzerine anlaşmazlık Üsküdar Naibi Mehmed Efendi tarafından bir mektup ile Divan-ı Hümayuna bildirilmiş ve ulak beygirleri için her sene belirli bir miktar (15.000 akçe) ödemenin yapılması, Üsküdar'a gelen hazinenin korunması sefer sırasında Üsküdar'dan hareket eden asker ile üç-dört konak (Üsküdar, Kızılada-karşısı, Pendik ve Çayırköy) yere kadar birlikte gidip zahire ihtiyaçlarının karşılanması ve elçilerin gelişlerinde onlara hizmet edilmesi gibi yükümlülükleri yerine getirdiklerinden dolayı yardım emri iptal edilerek muafiyetleri tescillen-

24 Tağşişin hemen öncesinde 1584 yılında 100 dirhemden kesilen akçe miktarı 450 iken, tağşişten hemen sonra 1586'da 800'e çıkmıştır. Akçenin ağırlığı da aynı yıllarda 0,68 gramdan 0,38 grama düşmüştür (Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, Sayı 56 (2006), s. 12). Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 143-161.

25 R. Kaynak, *Aynı tez*, s. 270.

26 BOA, *MAD*, nr. 8477, s. 222, trh. 20 Şaban 1064/06 Temmuz 1654.

27 *Üsküdar Şer'iyeye Sicili*, nr. 61, vrk. 311b, trh. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 993/11-20 Mayıs 1585.

28 *Üsküdar Şer'iyeye Sicili*, nr. 92, vrk. 114a, trh. Evâsıt-ı Ramazan 1003/20-29 Mayıs 1595.

miştir. Üsküdar esnafının Sultan II. Mehmed'den orducu hizmeti muafiyetnamesine sahip olup bugüne kadar orducu akçesi ödememiş olmaları da bu tescilde etkili olmuştur²⁹.

Ancak, konu burada kapanmamış, İstanbul esnafının orducu akçesi için yardım talepleri ve Üsküdar esnafına baskıları devam etmiştir. Bu kez, İstanbul bakkal esnafı ve pazarbaşı İstanbul'a gelen zahireden Üsküdar bakkallarının da hisse aldıklarını ileri sürerek, Avusturya seferi serdarı Veziriazam Malkoç Yavuz Ali Paşa'nın da etkisiyle 1604 yılı başlarında Üsküdar bakkallarından bir miktar orducu akçesi toplatmıştır³⁰.

Bu kararda, ordunun batıda Avusturya ile Engürüs (Macaristan) ve doğuda İran cephesinde sefer halinde olması ile Sadrazam Ali Paşa'nın tutumu etkili olmuştur. Daha önce Mısır Valisi olan Ali Paşa, sadarete geldikten sonra devletin içinde bulunduğu kötü duruma karşı bir dizi önlemler alıp, narh işlerini düzenledi ve çarşı pazar denetimlerini sıklaştırdı. Bu önlemlere uymayanlar için ağır cezalar uyguladı³¹. Üsküdar esnafının muafiyetlerine rağmen ordu akçesi ödemeleri, Veziriazam Ali Paşa'nın sert önlemler aldığı bu zamana denk gelmektedir.

1605 yılı başlarında yardım talebinin tekrarlanması üzerine, bu kez yine başta Üsküdar bakkal, arpacı ve nalbant esnafı olmak üzere "sâir ehl-i hıref tâyifesi" sahip oldukları muafiyetnameleri göstererek itiraz etmiş ve hem doğuya ve hem de batıya yapılan bütün seferlerde orducu akçesi için rencide edilmemeleri konusunda daha önce verilen hükümlerini yenilemişlerdir³². Aynı yıllarda İstanbul bakkal esnafının Üsküdar Yeni Mahalle'deki Valide Sultan vakıf dükkânlarında yer alan bakkallardan ordu akçesi talepleri de ret edilmiştir³³.

Yenilenen her hükme rağmen, sonraki yıllarda da İstanbul esnafının Üsküdar esnafından ordu akçesi talepleri ısrarlı bir şekilde devam etmiştir³⁴. 17. ve 18. yüzyıla ait arşiv kayıtlarının incelenmesinden, Üsküdar bakkal esnafının muafiyetlerinin devam edip³⁵ ordu bedeli konusunda İstanbul bakkallarına imdat

29 Bkz. Dipnot 27-28.

30 BOA, MD, nr. 75, s. 120, hkm. 221, trh. 19 Şevvâl 1013/10 Mart 1605; BOA, KK, nr. 71, s. 246, hkm. 477, trh. 05 Cemâziyelevvel 1014/18 Eylül 1605.

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 2. Kısım, Ankara 1982, s. 360-361.

32 BOA, KK, nr. 70, s. 252, trh. 23 Ramazan 1013/12 Şubat 1605; BOA, KK, nr. 71, s. 246, hkm. 477, trh. 05 Cemâziyelevvel 1014/18 Eylül 1605.

33 BOA, MD, nr. 75, s. 201, hkm. 406, trh. 11 Zilkade 1012/11 Nisan 1604.

34 Ahmet Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931, s. 35-36; BOA, MAD, nr. 21780, s. 446, trh. 16 Şaban 1074/1664.

35 BOA, MAD, nr. 8473, s. 173, trh. 02 Receb 1105/27 Şubat 1694; BOA, KK, nr. 2906, s. 195, trh. 25 Ramazan 1156/12 Kasım 1743.

etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1609 ve 1664 tarihli ahkâm kayıtlarında söz konusu muafiyete açıkça vurgu yapılırken³⁶; 1730 yılında, İstanbul bakkalları ve yaş yemişçileri esnafının ordu akçesi listesinde Galata, Tophane ve Eyüp'ün aksine Üsküdar bakkalları yamak olarak yer almaz³⁷. 1772 yılındaki İstanbul ordu akçesi listesinde Üsküdar, Galata, Tophane ve Kasım Paşa ile birlikte 11.000 akçe orducu bedeli kaydedilmiş iken, der-kenar kaydında muafiyetlerine atıf yapılmıştır³⁸.

Üsküdar'da bakkalların yanı sıra ekmekçilerin de muafiyetlerinin devam ettiği, İstanbul, Galata ve Eyüp'ten ordu için ekmekçi esnafı gönderilirken Üsküdar'dan gönderilmediği anlaşılmaktadır³⁹.

Ancak aşçı ve arpacı esnafının durumlarının farklı olduğu söylenebilir. Yine Üsküdar bakkallarında olduğu gibi aşçıların orducu konusunda İstanbul esnafına herhangi bir katkılarının olmaması, İstanbul aşçıların itirazına neden olmuştur. Aynı tarihte, 1585 yılı Mayıs'ında, Üsküdar kadısına hitaben kaleme alınan bir ferman suretinden; İstanbul aşçı esnafının bütün levazımlarını İstanbul'dan alıp kazanç sağlamalarına rağmen orducu hizmetinde yardımcı olmadıkları için Üsküdar aşçıla-

Aşçıbaşı

36 Ahmet Refik, *Aynı eser*, s. 35-36; BOA, MAD, nr. 21780, s. 446, trh. 16 Şaban 1074/1664.

37 Gökçe Özkan, *İstanbul Bab Mahkemesi 149 No'lu Şer'iyeye Siciline Göre İstanbul'da Sosyal Hayat*, Marmara Üni., Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 250-253.

38 "Bakkalları bâzârbaşısı ordu mu'âfından ibrâ" (*İstanbul Şer'iyeye Sicili*, nr. 35, s. 23, trh. 20 Zilhicce 1185/25 Mart 1772).

39 BOA, KK, nr. 2906, s. 195, trh. 25 Ramazan 1156/12 Kasım 1743; *Üsküdar Şer'iyeye Sicili*, nr. 409, vrk. 55b.

Ekmekci
esnafı,
İntizami

rından şikâyetçi olduklarını anlıyoruz. Bu kez, nalbant, bakkal ve ekmekçilerden farklı olarak Üsküdar aşçılarının İstanbul aşçılarına yardım etmelerine hükmedilmiştir⁴⁰.

Orducu hizmetinde yamaklığa karar verilen Üsküdar aşçıları, kısa bir süre sonra müstakil orducu çıkarmaya başlamışlardır⁴¹. Hatta tandır kebaççıları, börekçiler, çörekçiler ve yoğurtçular da İstanbul ve Galata aşçılarında olduğu gibi yamakları olmuştur⁴². Sonraki dönemde İstanbul aşçı esnafı da Üsküdar dışında, Galata ve Eyüp aşçı ve yamaklarıyla birlikte orducu ihraç etmişlerdir⁴³.

Arpacıların durumu ise daha değişiktir. Üsküdar arpacı esnafının, bu süreçte fazla itiraz etmeden durumu kabullenip İstanbul arpacılarının yamaklığını kabul ettikleri gözükmektedir. Bu arada 1604 yılında İstanbul arpacılarına Üsküdar un satıcılarıyla birlikte 7.000 akçe yardım etmeği de taahhüt etmişlerdir⁴⁴.

1585 tarihli muafiyet yazışmalarında adları geçmeyen bozacılar da arpacılar gibi yamaklığı kabul etmiştir. İstanbul bozacı kethüdası Cafer bin Abdullah'ın huzurunda, Üsküdar bozacılar kethüdası Osman, yamaklığı kabul ile 7.000 akçe vermeyi taahhüt etmiştir.⁴⁵

Orducu akçesi konusunda Üsküdar aşçıları, arpacı ve bozacılarının İstanbul esnafına yamaklığa karar verilmesi, Veziriazam Malkoç Ali Paşa'nın sert önlemler aldığı 1604 yılına denk gelir.

Seferlerde orducu hizmetinde muafiyetleri olduğu anlaşılan Üsküdar esnafının, zaman zaman daha sınırlı hizmetlerde orducu olarak görevlendirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin Hassa-i Hümayun'a ait Kandil Bahçesi'nde yapımı devam eden binalarda çalışanlar için Üsküdar'dan orducu talep edilmiştir⁴⁶.

Yine Anadolu Serdarı olan Vezir Nuh Paşa'nın talebiyle Üsküdar'dan orducu gönderilmiştir. 22 Haziran 1603 tarihli bir sicil kaydından, gönderilen bu orducuların eksik olduğu ve en kısa sürede tamamlanmasının Üsküdar kadısının

40 *Üsküdar Şer'iyye Sicili*, nr. 69, s. 90, trh. Evâil-i Cemâziyelevvel 993/01-10 Mayıs 1585.

41 BOA, *MD*, nr. 75, s. 101, hkm. 390, trh. 05 Zilkade 1012/05 Nisan 1604; BOA, *MAD*, nr. 8477, s. 222, trh. 20 Şaban 1064/06 Temmuz 1654.

42 BOA, D. BŞM, nr. 188-A, s. 7, trh. Selh-i Zilkade 1061/14 Kasım 1651; BOA, *MAD*, nr. 8477, s. 92, trh. 11 Rebiülâhîr 1064/01 Mart 1654; BOA, *MAD*, nr. 8477, s. 244, trh. 27 Zilkade 1064/09 Ekim 1654.

43 BOA, *KK*, nr. 2851, s. 397, trh. 23 Safer 1128/17 Şubat 1716.

44 "Medine-i Üsküdar'da olan arpacılara kethüdâ olan İsmail ve Hüseyin ve Ali ve Karagöz mahzarında ikrâr u takrîr-i kelâm edüp sene-i mübârekede olan sefer mühimmâtı için İstanbul'a orducu ferman olunup Üsküdar'da olan arpacılar ve unluk bey edenler İstanbul'a yamak olduklarına binâen defterlere ordu-yu hümayun mühimmâtı için yedi bin akçe tahmil olunup ..." (M. Akkaya, *Aynı tez*, s. 215).

45 Göst. Yer.

46 BOA, *MD*, nr. 52, s. 308, hkm. 821, trh. 13 Rebiülevvel 992/25 Mart 1584; BOA, *MD*, nr. 52, s. 317, hkm. 843, trh. 18 Rebiülevvel 992/30 Mart 1584.

Fırıncı, Levnî

dan talep edildiği anlaşılmaktadır. Bununla da yetinilmemiş Kapıcıbaşı Hamza Ağa'dan, orducu başı ile Üsküdar'da toplanan orducu miktarının araştırılması istenmiştir⁴⁷.

Öte yandan, Padişah IV. Mehmed'in kızının doğumu sebebiyle yapılacak donanma şenliği hazırlıklarına İstanbul, Galata ve Eyüp esnafı ile birlikte Üsküdar esnafının da katılması öngörülmüştür⁴⁸.

Üsküdar esnafı, bir taraftan İstanbul esnafıyla orducu hizmeti ve akçesi konusunda muafiyet tartışmaları yaşarken, diğer yandan devletin talebiyle 1601, 1603 ve 1604 yıllarında olduğu gibi ordu-yı hümayunun mühimmatı için kendilerine tevzi edilen miktar avarız vergisini ödemekten de geri kalmamışlardır⁴⁹.

Daha geç tarihte 1674'de, İstanbul ile Galata esnafının karşıya karşıya geldiği görülmektedir. Bu kez durum, Üsküdar'dakinin tam tersidir. 1674 yılına kadar Galata esnafı, Kasımpaşa ve Eyüp ile birlikte İstanbul esnafına orducu hizmeti ko-

47 *Üsküdar Şer'iyye Sicili*, nr. 107, vrk. 106b, trh. 12 Muharrem 1012/22 Haziran 1603.

48 *İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, haz. Fuat Recep dğr., İstanbul 2011, s. 566, trh. 24 Muharrem 1091/25 Şubat 1680.

49 M. Akkaya, *Aynı tez*, s. 215-216.

nusunda yamak olarak yardım ederken, kendilerinin sürsat vergisi ödediklerini, İstanbul esnafının ise sürsat ödemeyip sadece orducu ihraç ettiğini ileri sürerek bu tarihten sonra ordu akçesi ödemek istememişlerdir. İki kaza esnafı arasındaki anlaşmazlıklar tam 41 yıl sürmüş, 1674'de başlayan sorun 1715 yılında Galata esnafının, geçmişte olduğu gibi İstanbul esnafıyla birlikte ordu ihracına yardımcı olmasına karar verilmesiyle⁵⁰ çözüme kavuşturulmuş gibi gözükmektedir.

Sonuç olarak; Orducu yükümlülüğünde, 16. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul kazası esnafı Üsküdar kazasından yardım talep etmez iken, 1585 yılıyla birlikte içinde buldukları mali sorunların etkisiyle yardım talebinde bulunmuşlardır. Ancak bu talepleri daha önce verilmiş olan çeşitli muafiyetler nedeniyle karşılanamamış, iki kaza esnafını karşı karşıya getirmiştir.

Hem Üsküdar ve hem de İstanbul esnafı, aralarındaki orducu yükümlülüğünde birbiriyle çelişen kararlar aldırılmışlardır. Hepsinin ellerinde bir şekilde kendi beklentileri doğrultusunda alınmış hükümler veya hüccet-i şer'iyeleri vardır. Bir konu hakkında birbiriyle çelişen iki farklı hüküm olması sorunun çözümünü içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Esnaf arasındaki bu ihtilafta, bürokrasinin tutarlı olmadığı yazışmaların içeriğinden anlaşılabilir.

İstanbul ile Üsküdar esnafı arasında orducu hizmetinin yardımlaşmasından ortaya çıkan tartışmalar, 16. yüzyılın son çeyreğinde görülmeye başlanan malî ve askerî alandaki meselelerin ve değişimin bir çeşit yansımasıdır.

50 BOA, *MAD*, nr. 9902, s. 182, trh. 18 Muharrem 1127/24 Ocak 1715; BOA, *MAD*, nr. 3823, s. 40, trh. 18 Muharrem 1127/24 Ocak 1715; BOA, *MAD*, nr. 3284, s. 256, trh. 18 Muharrem 1127/24 Ocak 1715.

Atı Alan Üsküdar'ı Geçti: XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Kayıp ve Çalıntı Atlar

DOÇ. DR. EMİNE DİNGEÇ
Dumlupınar Üniversitesi

Giriş

Zaman içinde özellikle ulaşılabilirlik açıdan Üsküdar'a ilişkin birçok söylence halk dilinde yer almıştır. Söz konusu söylencelerin her birinin arka planında anonim bir hikaye vardır. Bunların içinde en çok kullanılanlardan biri de "Atı alan Üsküdar'ı geçti" deyimidir. Deyimin hikayesi şöyledir: Köroğlu bir gün çok değerli atını çaldırır. Atını bulabilmek için diyar diyar dolaşır ve son durağı İstanbul'da bir hayvan pazarı olur. Tanınmamak için tebdil-i kıyafet ile dolaşan Köroğlu, hayvan pazarında atına rastlar ve satıcıya atı almadan önce binmek istediğini söyler. Atın üzerine biner binmez dörtmala giderek kıyıya ulaşır ve Sirkeci'de kiraladığı sandalla Üsküdar'a geçer. Kalabalık arasında biri, giden atının arkasından bakıp öfkelenen at satıcısının yanına gelir "Üzülmeyi bırak! Atı alan Üsküdar'ı geçti." der.¹ Hikâyede anlatılmak istenen fırsatın elden gittiğidir. Bunun Üsküdar üzerinden deyimleşmesi oranın yol ağı içindeki konumundan kaynaklanmaktadır. Osmanlı klasik döneminde *memalik-i mahruse* denilen Osmanlı ülkesi Rumeli canibi ve Anadolu canibi diye iki bölüme ayrılmış olarak görüldü. Rumeli canibi bütün Batı yönündeki topraklara, Anadolu canibi de Doğu kısmındaki topraklara işaret ederdi. Her iki tarafta da sağ, orta ve sol olmak üzere üç kol ve bunlarla bağlantılı ikincil yollar yol ağını oluştururdu. Bu yol ağının merkezi İstanbul'du. İstanbul'dan Batı yönüne gidecek yollara çıkanlar için ilk

¹ İskender Pala, *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Kapı Yay, İstanbul 2015, s. 1-3.

menzil Davutpaşa, Doğu yönüne gidecekler için ise Üsküdar'dı. Davutpaşa ve Üsküdar'dan itibaren İstanbul'dan çıkılmış olurdu. Deyimin içinde Üsküdar'ın yer almasının sebebi budur. Yani yukarıdaki öyküde atı alan Üsküdar'ı geçtiği için artık onu İstanbul'da bulmak olanaksızdı. Bu bildiride deyimde geçen İstanbul ve at bağlantısı üzerinden at ve yol analizi yapılacak ve dönemin seyahatlerinde atın rolü analiz edilecek ve en hızlı hayvan olarak atın büyük önem taşıdığı argümanına dayanılacaktır.

Klasik ve klasik sonrası dönemlerde İstanbul kadılığında başka Bilad-ı Selase olarak anılan Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıkları nüfus bakımından oldukça kalabalıktı. Bilad-ı Selase'nin içinde diğerlerinden deniz ile ayrılan kaza Anadolu yakasında yer alan Üsküdar'dı. Üsküdar'ın karadan ve denizden bağlantılı olması, Anadolu'ya uzanan hinterlandı, İstanbul'a yakınlığı, seyyahların ve tüccarların yol güzergahında olması burada ticaret hacminin artmasını sağlıyordu. Diğer taraftan Üsküdar, Avrupa kara parçasından deniz yoluyla ayrılmış olması ile öte yaka olarak uzaklaşıyordu.² Öte yaka terimi karşı sahil, karşı kıyı anlamı ile kısmen uzaklığa gönderme yapmaktadır. Bu yanı ile Üsküdar, uzak diyarlara ve memleketlere açılan nokta olma özelliği ön plana çıkmaktaydı. Bütün bunlar ticareti canlı kılıyordu. Yol güzergahında olması ve nüfus hareketliliğinin fazlalığı³ at satışlarını hızlandırıyordu. Diğer satışların yanında çalıntı veya kayıp atlar da hızlıca alıcı buluyordu.

At çok hızlı bir binek ve taşıma hayvanıdır.⁴ İyi yetiştirilmiş bir at on beş fersah olan doksan kilometrelik bir mesafeyi sabahtan kuşluk namazına kadar alabilmekteydi.⁵ Atın değiştirildiği öğleden sonra da bir o kadar yol yaptığı varsayılırsa günlük kat edilen yol yüz seksen-iki yüz kilometreye ulaşmaktadır. Ulaşım üzerine yapılan çalışmalar atlı habercilerin günlük ortalama yüz altmış kilometre yaptıklarını belirtir.⁶ Bu hesaplamalar iyi bir at üzerinden yapılmıştır.⁷ Diğer taraftan

2 ...*barğiri yoldaşım hamamcıya üç yüz altmışa bey' edip öte yakaya gitti...* Bkz. 26 Nolu ÜŞS, 64b-3.

3 Söz konusu hareketliliğe kayıkların iki kıta arasında işleyiş yoğunluğu fikir verebilir. 1564/1565 yılında Üsküdar-İstanbul arasında işleyen kayıkların fazla yolcu aldıkları tespit edilince *Kayıklar Yasakçısı* yolcu sayısını denetlemek üzere görevlendirildi. Bir kayığa on ikiden fazla insan alınmaması konusunda kayıkçılar uyarıldı. Bkz. 6 Numaralı *Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 254.

4 Bölgeler ve şehirlerarasındaki uzaklıklar at hızıyla belirlenmekteydi. Ondokuzuncu yüzyıla kadar haber alma ağları atlarla örülmüştür. Bahsedilen ağın hızı, at hızına bağlıdır. Nef'i'nin IV. Murad'ın emriyle yazdığı rahşiyede; atın sürati, yıldırma benzetilerek, koşarken gölgesinin ona ayak uydurmadığı şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Metin Akkuş, *Nef'i Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 100-105; Abdülkadir Karahan, *Nef'i Divanı'ndan Seçmeler*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 99-101.

5 Mübarek Zengî, *Feresnâme*, Bursa Orhaniye Kütüphanesi, No. 2114/2, s. 71a; Mehmet Altay Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/ 8-9, 1967, s. 68.

6 J. K. Bridges, *Başlangıcından Bugüne Kadar Kara Ulaştırma Tarihi*, Arkın Kitabevi, İstanbul 1968, s. 20.

7 Değerlendirme sadece binicili, eşya yüksüz ve acil haber iletene at üzerinden yapılmıştır. Yüklü hayvanlar yavaş yol almaktadır. Bir seyyah etrafı görebek gezerek gitmek isterken, bir tüccar malını daha erken almak veya satmak için bir an önce gitmek ister. Ancak yüklü hayvanı onun hızını keser. Acil bir haberin iletilmesi sırasında ise haberci atını değiştire değiştire daha çok yol almak için çaba harcar. Bütün bunlar

Sağlıklı bir at çizimi, Tuhfetü'l-Fârisin fi Ahvâli Huyûli'l-Mücâhidîn

at gündelik hayatta kişilerin vazgeçilmez yoldaşdır. Bütün bu özellikleri dolayısıyla maddi değeri yüksektir. Maddi değerinin yüksekliği de çalıntı malda atı tercih nedeni yapar. Böylece at hırsızlığına çokça rastlanır. Ayrıca atın herhangi bir sebeple sahibinin gözetiminden kaçması büyük zarara sebep olacağından dolayı kölelerle birlikte at başta olmak üzere diğer hayvanlar yava⁸ ve kaçgun mukataası diye adlandırılan bir mukataanın konusudur. Bu bağlamda Üsküdar'da kaçak köleler konusunda araştırmalar yapılsa da atlar bu çalışmaların dışında kalmıştır.⁹ Diğer bütün hırsızlıklar ve kaçma olayları genel güvenlikten sorumlu zaimü'l-vakt veya subaşının yetki ve görev alanında iken hayvan ve köleler için

mesafede yol alınacak zamanı etkiler.

8 Yava (yave) kaybolmuş, zayi anlamına gelmektedir.

9 Kaçak köleler bazı çalışmalara konu olmuştur: Ekrem Tak, On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar Kadı Sicillerine göre kaçkın köleleri ampirik bilgiler ile detaylı olarak vermiştir. Belirlenen tarih aralığında kaçak köle sayısını fazla olarak değerlendiren ve bunun nedenini Yavuz Sultan Selim döneminde yaşanan savaflara bağlar. Bkz. Ekrem Tak, "1513-1520 Tarihli Üsküdar Kadı Siciline Göre Kaçkın Köleler", Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004 Bildiriler, C. 1, ed. Zekeriya Kurşun ve diğerleri, İstanbul 2005, s. 19-28; Zübeyde Güneş Yağcı da kaçak kölelerin tercih ettiği mekan olarak Üsküdar'ı yüzyıl aralığını genişleterek değerlendirmeye almıştır. Bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "Kölelerin Kaçmaya Çalıştıkları Mekân Üsküdar (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, C. 2, ed. Coşkun Yılmaz ve diğerleri, İstanbul 2015, s. 267-283; Ayrıca bkz. Zübeyde Yağcı Güneş, Emre Ataş, "Osmanlı Devleti'nde Kaçak Köleler: Abd-ı Abık", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, ed. Zübeyde Yağcı Güneş, Fırat Yaşa, Dilek İnan, Tezkire Yay., İstanbul 2017, s. 297-323. Bunların dışında Yavuz Sultan Selim Dönemi İstanbul'unda kuzeyli kaçak köleleri inceleyen Fırat Yaşa, çalışma alanı olarak Üsküdar'ı seçmiştir. Üsküdar'da kaçak kölelerin fazlalığı dolayısıyla kayıp eşya emniyetinin oldukça faal olduğunu; kaçak kölelerin yakalanması, muhafazası, sahibinin bulunmasına yönelik bir sektörün geliştiğini belirtmiştir. Bkz. Fırat Yaşa, "Yavuz Sultan Selim Dönemi İstanbul'unda Kuzeyli Fırariler ve Düşündürdükleri", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2018, s. 539-554.

Günlük hayatta atın kullanımı, Thomas Allom

yava ve kaçgun eminleri ön plana çıkmaktadır. İşte bu bağlamda bildirimizde atın temellükü, sahibi tarafından tanınırlığının belirlenmesi kaçma ve çalınma halinde beyyine yani şahitler dışında iddia ve ispat konuları etrafında bir anlatı oluşturulacaktır.

At Ticareti

At alım satım işlemleri at pazarı adı verilen mekânlarda gerçekleşmekteydi.¹⁰ On altıncı yüzyılda Osmanlı'da bulunan Bassano, şafak vaktinde açılan at pazarlarının günün ikinci saati olan bir buçukta kapandığını söyler.¹¹ Osmanlı şehirlerinde at için ayrı bir pazarın kurulması, atın Osmanlı toplumundaki yerine ve önemine işaret eder. Genellikle her yerleşim yerinde at pazarı olurdu. On altıncı

10 Atın önemli bir met'a olması dolayısıyla diğer devletlerde de bu tür pazarlar bulunmaktaydı. Örneğin Memluk Devleti'nde at pazarı mevcuttu. Bkz. İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, Araçadan çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 79.

11 Luigi Bassano Venedikli'dir. 1532-1540 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşamıştır. 1552 yılında da elçinin özel habercisi olarak İstanbul'da görev aldı. Bkz. Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangı, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 115-116.

yüzyılda Üsküdar'ın at pazarı Mamuriye Mahallesi'ndeydi. On yedinci yüzyılda, Mamuriye Mahallesi'ndeki at pazarı faal olduğu halde Mahalle-i Cedid'de yeni bir at pazarı daha kuruldu. Böylece Üsküdar'da iki at pazarı oldu.¹² Pazar sayısının artması Üsküdar'da at satışlarının yoğunluğuna delalettir.

On altıncı yüzyılda bahsedilen at pazarını gezme şansı yakalayan Salomon Schweigger, İran, Ermenistan, Karaman ve Arabistan'dan gelen çok iyi atları bulunduğunu, en ucuzunun yüz duka olduğunu, üç yüz, dört yüz ve beş yüz dukaya¹³ at satıldığını bildirmektedir.¹⁴ Atın maddi değeri genelde yüksek olmakla birlikte Schweigger'in de gözlemlediği gibi değışkendi. Fiyatı belirleyen birçok faktör vardı. Atın cinsi, yaşı, cinsiyeti, erkek ise iğdiş olup olmama durumu, sağlığı, gücü ve huy özellikleri fiyatına yansırı. 1562 tarihinde iki at yetmiş filoriye satılmıştı.¹⁵

Aynı yıllarda Kastamonu kazasından Recep, ölen kardeşinin kır beygirini katırcıya satmasından dolayı karşılığı olan on iki filoriye kadı huzurunda talep etmişti.¹⁶ 1563/1564 yılında siyah bir beygir ile al total üç ayağı siğil bir beygir üç yüz altmış akçeye alıcı buldu.¹⁷ Yakın tarihlerde bir satıcı on sikke altına bir katır sattığını iddia ederken katırı alan katırcı on filoriye pazarlık yapıldığını söylemekteydi.¹⁸ Başka bir satışta bir beygire on iki filori ödendi.¹⁹ 1564 yılında dokuz altına bir katır satışı gerçekleşti.²⁰ 1580/1581 yılında ise biri kır biri siyah katır seksen altına satıldı.²¹ Bu satışlar içinde on altıncı yüzyılın sonlarında iki katıra seksen altın ödenmesi ile en pahalı satış olarak gösterilebilir (Bkz. Tablo 1). Yukarıda da belirtildiği gibi katır ve beygir fiyatları oldukça değışkendi.

12 Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 50.

13 Duka, Venedik'te basılan altın paradır. 1500 yılında 54 duka 52 şerifi altın, 1512'de 55 duka 50-55 şerifi altın, 1526'da 57 duka 53 şerifi altın, 1532 yılında 57 duka 52 şerifi altın, 1540'da 60 duka 55 şerifi altın, 1550 ve 1566'da 60 duka 57 şerifi altın etmekteydi. Bkz. Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 69.

14 Salomon Schweigger, Sultan III. Murat döneminde Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun elçilik heyetinde yer alarak Osmanlı Devleti'ni ziyaret etti. 1577 yılında Viyana'dan yola çıkan Schweigger, Budapeşte, Belgrad, Sofya, Filibe ve Edirne yol güzergahından İstanbul'a geldi. Burada dört yıl geçirdi. Eserinde bu dört yılını anlatır. Schweigger'in verdiği rakamlar oldukça yüksektir. İyi atların olduğu anlatmak için at ücretlerini abartmış olabilir. Bkz. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul, 2014, s. 153.

15 26 Nolu ÜŞS, 43b-1; Bir filori 50 akçedir. Bkz. Geza David, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim 16. Yüzyılda Simon-torya Sancağı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 5; 1509 yılında 1 filori 55, 1529'da 57, 1547'de 60, 1585'te 110, 1587'de 120 akçedir. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Akçe", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 227.

16 26 Nolu ÜŞS, 48b-6.

17 26 Nolu ÜŞS, 64b-3.

18 26 Nolu ÜŞS, 79b-1.

19 26 Nolu ÜŞS, 79b-4.

20 26 Nolu ÜŞS, 57a-2.

21 51 Nolu ÜŞS, 41a-5.

Tablo 1. On altıncı Yüzyılda Serbest Piyasa Satışlarında At Fiyatları

Yıl	Cins/ Miktar	Değer
1562	İki at	70 filori ²²
1563/1564	Bir katır	10 sikke altın
1563/1564	Bir beygir	12 filori
1564	Bir katır	9 altın
1580	İki katır	80 altın

Bununla birlikte kayıp at satışlarında atlar daha ucuza satılmaktaydı (Bkz Tablo 2). Kişiler atlarının değerini filori veya altın cinsinden belirlerken, devletin pazara çıkardığı yava atları akçe üzerinden satılıyordu (Krş. Tablo 1, Tablo 2). Tablo 1 ve Tablo 2 arasında karşılaştırmaya gidilirse öncelikle dikkate alınması gereken konu Tablo 1'in On altıncı yüzyılın ikinci yarısı değerinin ise birinci yarısı olmasıdır. Bu açıdan at fiyatlarında değişimin olması normal kabul edilebilir. Ancak akçe değerleri filori veya altın olarak hesaplandığında yüksek bir farkın olduğu aşıkardır. Bunda önemli etkenlerden biri olarak yava durumuna düşmüş atın yavacı alıncaya kadar bakımsız kalması veya sakatlanmış olması öne sürülebilir. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi yava dört attan biri uyuz diğeri de total olarak kaydedilmişti. Öte taraftan bu atların güçten düştüğü veya sakatlandığı için de salıverildiği düşünülebilir. Muhtemelen söz konusu atlar sahibi tarafından satılan atlara göre nitelikleri düşüktü. Katırcı esnafı bu durumu fırsat bilmekte ve genellikle yava satışlarını takip ederek ucuza at temin etmek için pazarda hazır beklemekteydiler.²³ Söz konusu esnaf grubu muhtemelen yavacı, amil ve dellallerle de işbirliği içinde idi.

Tablo 2. On altıncı Yüzyılda Kayıp Atların Satış Fiyatları

Yıl	Cins/ Miktar	Değer /Akçe	Yaklaşık Filori Değeri ²⁴
1514 / 1515	Siyah uyuz beygir	95 akçe ²⁵	1,7 filori
1518	Doru yeleli siyah at	180 akçe ²⁶	3,2 filori
1520	Küçük total at	40 akçe ²⁷	0,7 filori
1520/1521	Siyah kır at	250 akçe ²⁸	4,5 filori

Kadı sicillerinden Üsküdar'da Tebriz, Ordu, Divriği, Kilis, Halep, Şam ve daha birçok yerden gelen tüccar veya seyyahın varlığı anlaşılmaktadır. Bu tüccar ve

22 Bkz. Dipnot 14; Filori ile altın hemen hemen aynı kurdan işlem görüyordu. Bkz. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 69.

23 1520 yılında Katırcı esnafından Kemal total ve küçük bir atı kırk akçeye satın aldı. Bkz. 2 Nolu ÜŞS, 81a-3. Muhtemelen Kemal bu atın bakımını sağlandıktan ve büyüttükten sonra daha iyi hizmet vereceğini düşündü. Atı ucuza alarak yatırım yaptı.

24 Hesaplama dipnot 14'teki oranlara göre yapılmıştır.

25 1 Nolu ÜŞS, 16a-2.

26 1 Nolu ÜŞS, 92b-1.

27 2 Nolu ÜŞS, 81a-3.

28 2 Nolu ÜŞS, 85a-3.

seyyahlar kara yolu seyahati yapacaksa ata mutlaka ihtiyaç duymaktaydı.²⁹ Yalnızda at, beygir veya katır olmayan yolcular, bu taşıma araçlarını kiralama ya da satın alma suretiyle temin edebilirdi. Mekkari taifesi³⁰ ve katırcılar esnafı bu işi profesyonel olarak yapıyordu. Bu uygulamalar ile özellikle katırcılar esnafı at sirkülasyonunu ve hareketliliğini ellerinde tutuyordu.³¹ Bununla birlikte elinde hayvanı olan da hayvanını kiralama yoluna gidebiliyordu.³²

Satın alma işlemi genellikle pazarda gerçekleşiyordu. Katır veya beygir kiralama işlemleri ise Üsküdar'da bulunan Kuru Balık Hanı, İbrahim Han gibi hanlarda gerçekleşiyordu.³³ Katırcı ve mekkari esnafı elindeki kiralık hayvanları kiraya verdiği zaman *yük taşıma anlaşması* imzalardı. Bu esnaf grubu ücretlendirmeyi hayvanın taşıyacağı yüke ve gideceği mesafeye göre belirlemekteydi. Örneğin Halep'ten Üsküdar'a bir at iki yüz yirmi beş akçeye giderken³⁴, Amasya'ya yetmiş akçeye gitmekteydi (Bkz. Tablo 3).³⁵ 1582/1583 yılında Katırcılar esnafı kiralık katırların ücretini belirledi. Standardizasyona gidildi. Ücretlendirmede üç durum dikkate alındı. Buna göre mahaffe (binek hayvanların sırtına konulan kapalı oturmalık ile taşımadan yedi, binitten dört, yükten altışar altına kiraya verilmesi kararlaştırıldı.³⁶ Anlaşma gerçekleştikten sonra yük ip ile hayvana bağlanır,³⁷ gideceği yere yola çıkardı.

Tablo 3. On altıncı Yüzyılda Taşıma Ücretleri

Yıl	Mesafe	Katır Sayısı	Birim Ücret
1550/1551	İstanbul-Üsküdar	İki katır	125 akçe ³⁸
1562/1563	Halep-Üsküdar	Bir at	225 akçe ³⁹
1563/1564	Üsküdar-Tosya	Belirsiz	125 akçe ⁴⁰
1563/1564	Üsküdar – Amasya	İki katır	140'ar akçe ⁴¹
1563/1564	Üsküdar-Akşehir	İki katır	75'er akçe ⁴²

29 Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, s. 243-244.

30 Mekkari taifesi deve, katır gibi yük taşıyan hayvanlarla nakliye işini yapan esnafı. Çeşitli yerlerde bulunan mekkari esnafı kendi esnafı grubunun kefil olması suretiyle taşımacılığa destek verirdi. Bkz. Mekkari esnafı için bkz. Ümit Ekin, *Osmanlı Ulaşım Teknolojisi ve Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma: "Mekkari Esnafının Tarihi"*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s. 45.

31 Bkz 2 Nolu ÜŞS, 81a-3.

32 Bazen bununla ilgili anlaşmazlıklar mahkeme kayıtlarına düşmekteydi. Her biri otuz kuruşa olmak üzere beş beygirini kiraya veren Esseyid Kasım parasının bir kısmını alamayınca mahkemeye başvurmuştu. Bkz. Erdal Kılıç, *1158-1159 (1745-1746) Tarihli, Üsküdar Sicili*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 27/102; 11/38.

33 Kılıç, *1158-1159 (1745-1746) Tarihli, Üsküdar Sicili*, s. 11/38.

34 26 Nolu ÜŞS, 2b-4.

35 26 Nolu ÜŞS, 26b-4.

36 56 Nolu ÜŞS, 3a-2.

37 26 Nolu ÜŞS, 73a-2.

38 17 Nolu ÜŞS, 51a-3.

39 26 Nolu ÜŞS, 2b-4.

40 26 Nolu ÜŞS, 72a-2.

41 26 Nolu ÜŞS, 26b-4.

42 26 Nolu ÜŞS, 73a-2.

Çalıntı ve Kayıp Atlar

Osmanlı ülkesinde at yetiştiriciliği en önemli meşgalelerden biriydi. Taycı köylüler, saraya karşı yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, diğer örf mensuplarına ve reayadan olan kimselere at satıyor ve buradan da gelir elde ediyorlardı. Ayrıca memâlik-i mahrusenin çeşitli bölgelerinde varlıklarından haberdar olduğumuz konar-göçerler, yaygın olarak at yetiştirip bunları ihtiyaç sahiplerine satmaktaydılar. Dönemin koşullarını, üretim ve ulaşım teknolojisinin boyutlarını, savaş teknolojisi ve Osmanlı ordusunun ata dayanan yapısını gözönünde bulundurursak, ekonomi diliyle at kıt meta' arasında yer alıyordu. Osmanlı bad-i heva vergileri arasında yer alan yava ve kaçgun müjdegânisi, sahiplerinin elinden kaçan köle ve cariyeler ile büyük baş hayvanlar arasında at da bulunmaktadır. Kaçan veya çalınan bir atın bulunup sahibine teslimi sırasında böyle bir vergi alınması, onun değerini gösterir. Nitekim hayvan alışverişlerini gösteren satış kayıtlarında atın değeri daima yüksek görünmektedir.

Ayrıca detşbân denilen kır korucuları ekili tarlaları korudukları kadar, köylünün hayvanlarının muhafazasından da sorumludur. Bu somut göstergelere at hırsızlıklarının cezalarının ağırlığını da eklemek gerekir. Fatih Sultan Mehmet Devri'ne ait kanunnamede sığır, koyun kaz ve ördek gibi büyük ve küçükbaş hayvan çalındığı zaman para at çalındığı zaman el kesilme cezası uygun görülmüştür.⁴³ Bunun yanında at malzemesi çalmanın da cezası mevcuttu. Yancık ve destar çalındığında el kesilmeyip kadının uygun gördüğü bir ceza uygulanırdı.⁴⁴ Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri'nde at çalmanın cezası aynı şekilde devam etmiştir.⁴⁵ On altıncı yüzyılın ortalarında at hırsızları küreğe konulma cezası ile cezalandırılıyordu.⁴⁶

Atlar genellikle açık alanlarda ve ahır gibi kısmen gözden uzak mekanlarda olduğu için çalınması kolaydı. Diğer taraftan taşıma sıkıntısı yoktu. Hatta hırsız suç mahallinden kolayca uzaklaştırma özelliğine sahipti.⁴⁷ Üsküdar'ın deniz yolu ile bağlantısı ve at gemilerinin⁴⁸ varlığı suç delilinin hızlı bir şekilde ortadan yok

43 *Eğer at uğurlasa elin keseler, kesmezler ise iki yüz akçe cürm alına*. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai ve Ekonomik Hukuk ve Mali Esasları, Kanunlar*, C.1, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 389. Bundan sonra bu eser *Kanunlar* olarak geçecektir.

44 Barkan, *Kanunlar*, s. 389.

45 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap, FEY Vakfı, İstanbul 1991, s. 426.

46 1564 yılında Çorum'da sipahi olarak hizmet veren Rüstem'in at hırsızlığı tespit edilince küreğe konulmak üzere hüküm çıktı. Bkz. *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Hk. 98, s. 56-57.

47 Ancak atın nalları özellikle karlı ve buzlu havalarda yürürken veya koşarken ses çıkaracağından hırsızlar buna göre tedbir alıyor olmalıdır. Kısmen ses yalıtımını yapmak için atın çalındığı ilk mekanda ayaklarına kumaş bez bağlamaları söz konusu olabilir.

48 At gemileri hakkında bkz. Güler Yarıcı, "Osmanlı Deniz Nakliyatında 'At Gemileri'", *At Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yay., İstanbul 2017, s. 45-128. Dil'de at gemileri reisleri bulunuyordu. Bkz. *3 Numaralı Mühimme...*, s. 223.

ATI ALAN ÜSKÜDAR'I GEÇTİ:
XVI. YÜZYILDA ÜSKÜDAR'DA KAYIP VE ÇALINTI ATLAR

Atın odun taşımada kullanılması, Mayer

olmasını ve suçlunun yakalanmasını zorlaşıyordu Atın bu özellikleri hırsızların çalıntı malda atı tercih etmelerine neden olmuş olmalıdır.

On altıncı yüzyılda Üsküdar'da hırsızlık olayları artmıştır.⁴⁹ Hırsızlıkların önüne geçmek, kayıp malları korumak, özellikle nüfusu kontrol etmek ve şehre girişleri yasaklı olanları engellemek için Üsküdar ve çevresinde *yava yasakçıları* atanmıştı.⁵⁰ Osmanlı hukukunda kayıp hayvan ve kaçak köle bulunduğu zaman aynı uygulamaya tabi tutulurdu. Burada konu edilecek olanlar ise kanunnamelerde *yava devab*,⁵¹ olarak geçen kayıp binek hayvanlarıdır. Bir diğer anlamı da sahipsiz hayvandır. Hayvanların yakalanmasından *yavacılar* sorumludur. Yavacılar kayıp hayvanların sağa sola zarar vermesini önleyeceği gibi sahibini de maddi zarardan kurtarmaktadır.

Kayıp ve çalıntı olma arasında ince bir çizgi vardır.⁵² Kaybolan eşya ve hayvan bulunduğu zaman yavacıya götürülmesi gerekir. Ancak bundan kazanç sağlama ya çalışan kişiler buldukları hayvanları satma suretiyle elden çıkarmayı planlayabilirler. Bu durumda kayıp eşya yeni bir statü kazanırdı. Bazen de atı kiralayan kişi geri getirmezdi. Söz konusu atlar da kayıp ve çalıntı durumuna düşebilmekteydi. Kiralama yoluyla götürülen atlar bazen geri gelmiyordu.⁵³ Bazen de ulaklar reayadan temin ettiği atı bırakıp başka ata binip gidiyor, geldiği yorgun atı bırakıyordu.⁵⁴ Bu atlar ya kayıp ya da çalıntı durumuna düşüyordu. Bütün bunlar yava atların sahipsiz bir şekilde ortada dolaşmasına neden oluyordu. Bakımsızlıktan zayıflıyor ve hastalanıyorlardı.

At hırsızlığı menzil⁵⁵, derbent, han gibi toplu yaşam yerlerinin yanında otlaklık⁵⁶ ve iskele kenarı⁵⁷ gibi kamusal alanda hatta evin önü⁵⁸ veya ahır⁵⁹ gibi özel alan-

49 Raşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 217.

50 Raşan Kaynak, a.g.e., s. 121.

51 Barkan, *Kanunlar*, s.287; Devabb, binek ve yük hayvanları anlamına gelmektedir.

52 Suçlular genellikle suçlarını kabul etmemektedir. Masum amaçlar ortaya sürmüşlerdir. Örneğin köklemek (dölemek) için aldığı bildirenler vardır. Bkz. 14 Nolu ÜŞS, 42a-2.

53 Mahmud sipahi Mustafa'ya bir at kiralamıştı. Mahmut Mustafa'nın atı kaybettiğini mahkemeye bildirerek şikayetçi oldu. Mustafa ise cevabında ağılının basılıp çaldığını söyledi. Bkz. 56 Nolu ÜŞS, 36a-2.

54 Ulaklar tarafından alınan ve sonradan başıboş olarak bulunan atların çoğu ulak sisteminin bozulmuşluğunun delilidir. Üsküdar Şer'iye sicilindeki kayıtlar bu konuyu *ulak zulmü* olarak değerlendiren Lütfi Paşa'yı da doğrular niteliktedir. Daha geniş bilgi için Lütfü Paşa, *Teârih-i Âl-i Osmân*, haz. Âli Bey, İstanbul 1341, s. 374-378. Ulaktan kalan atların kayıp at olarak yavacıya gelmesi konusunda örnekler için bkz. 2 Nolu ÜŞS, 22a-1; 2 Nolu ÜŞS, 85a-3; 1 Nolu ÜŞS, 115a-5; 1 Nolu ÜŞS, 117a-1; 1 Nolu ÜŞS, 117b-3; 2 Nolu ÜŞS, 120a-2.

55 1519'da Herekli'de bir ulak bir kır aygırı tutmuş ve Akbıyık'ta gecelemiştir. Ancak atı ve eşyalarını çaldırılmıştı. Bkz. 2 Nolu ÜŞS, 22a-1.

56 51 Nolu ÜŞS, 26a-2.

57 Raşan Kaynak, a.g.e., s. 197-198.

58 3 Nolu ÜŞS, 43a-1; 14 Nolu ÜŞS, 42a-2.

59 26 Nolu ÜŞS, 64b-3.

da gerçekleşmiştir. Öte yandan Üsküdar at pazarının hareketliliği Anadolu'nun herhangi bir yerinde çalınan atın buraya satış için getirilmiş olmasını olası kılmaktadır.⁶⁰

Bireysel at çalma vakaları görüldüğü gibi zaman zaman Yoros Kazâsı'nda olduğu gibi ortaya çıkan hırsızlar da on-on beş kişilik gruplar halinde dolaşarak reyanın at, katır ve koyununu çalmaktaydılar. Halkın mal ve mülküne bedelsiz olarak el koymaktaydılar.⁶¹ Bu hayvanlar çalınarak tanınmayan başka mekanlarda satışa çıkarılıyor olmalıdır.

Bazı yavacıların görevini kötüye kullanma girişimleri olduğu, sahipsiz hayvanlardan veya kaçak kölelerden zabıt tutmadan satma ve kendilerine çıkar sağlama çabışıkları da anlaşılmaktadır. Yavacıların yakaladıkları hayvan veya esirleri haber vermeden satmamaları konusunda merkezden uyarılmaları buna kanıt gösterilebilir.⁶² Nitekim 1571/1572 yılında Kurd isimli yavacı tuttuğu hür kişiyi "sen kulsun" deyip bir gemiciye satmıştı.⁶³

Yave ve Kaçgun Vergisi

Yavacı teftişlerini yaparken kayıp hayvanları bulabilirdi. Eğer başka birisi bulursa ona, zabite, amile, subaşıya veya tumar sahibine teslim ederdi. Söz konusu hayvanlar bulunduğu zaman zabıt tutulurdu. Bu zabıtta hayvanın günlük beslenme ve bakım masrafı belirlenirdi.⁶⁴ Sahibi bulunduğu zaman bu miktar üzerinden hesaplamalar yapılırdı. Kadı hayvanın bulunduğunu ilan ettirirdi. Bundan sonraki süreç hayvanın sahibinin bulunup bulunmamasına göre geliyordu. Her iki durumda da tumar sahibi veya yavacı yava için yapacağı harcamaların ücretini alırdı. Birinci durumda kayıp hayvanın sahibinin bulunması için beklenmesi gereken kanuni süre doldurulurdu. Buna müddet-i örfiyye denirdi. Hayvan için söz konusu bekleme süresi bir aydı.⁶⁵ Bu süre içinde sahibi ortaya çıkarsa bir-iki

60 Çalıntı olduğu bilinmemekle birlikte ilerleyen yüzyıllarda Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen atlar Üsküdar pazarlarında satışta idi. Bkz. 108 Nolu ÜŞS, 27a-1. Naklen, Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, s. 243; 125 Nolu ÜŞS, 7a-2. Naklen, Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, s. 243

61 ÜŞS 74, s. 67b. Naklen Rahşan Kaynak, a.g.e., s. 111-112.

62 1559 yılında böyle bir emir gelmişti. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 37-38.

63 Bu nedenle yavacı hakkında tahkikat başlatıldı. Bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996, s. 66.

64 1516 yılında yolcuların kayıp diye getirdiği bir kızıl kula beygirin beslenmesine bir buçuk, hizmetine yarım akçe takdir bulunmuştu. Bkz. 1 Nolu ÜŞS, 70a-3; 1518 yılında ise iki kulağının ucu delik, kuyruğu kesik yorga yürür yava bir kısarak için nafaka ve bakım bedeli günlük bir akçe olarak belirlenmişti. Bkz. 1 Nolu ÜŞS, 87a-2; 1573/1574 senesinde bir boz erkek yava katır semeriyle birlikte subaşıya teslim edildi. Günlük dört akçe bakım masrafı belirlendi. Bkz. 56 Nolu ÜŞS, 60a-2.

65 Bu cariyyede üç ay, hayvanda bir aydır. Bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 287.

Köprüyü geçen kervan ve atlı yolcular, Thomas Allom

harcama kalemi üzerinden ücretlendirme çıkarılırdı. Adı geçen harcama kalemlerinden en önemlisi hayvanın bulunduğu günden sahibinin alındığı güne kadar geçen sürede ona yapılan bakım masrafları (nafaka) idi.1535 yılında bir beygirin günlük nafakası iki akçe, 1592 yılında ise bir katırın nafakası dört akçe olarak belirlenmişti.⁶⁶ Diğer bir masraf kalemi zabıt kaydı için alınan ücretti. Resm-i sicil olarak geçerdi.⁶⁷ Bütün bunlar yave ve kaçgun vergisi olarak geçerdi. Yavacı, kısaca hayvana yapılan masrafın, bakımın ücretini ve vermiş olduğu hizmetin bedelini almaktaydı. Buna yava akçesi denirdi.⁶⁸ Yavacı kayıp atları sahipleri ile buluşturarak kişilerin maddi zarara uğramasının önüne geçmeye çalışıyordu. Örneğin 1514/1515 yılında Samandıra yakınlarında bir gök kır erkek katır bulunarak yavacıya, yavacı da şahitler huzurunda sahibine teslim etmişti.⁶⁹ Söz konusu olan birimin olmadığı yerlerde yave ve kaçgun vergisinin nasıl tasarruf edileceği

66 6 Nisan 1535 tarihindeki bir kayda göre Üsküdar'a ulak ile bir bargir gelip altı gün kalmıştı. Atın günlük nafakası için ve hıfzı için iki akçe takdir olundu. Bkz. 9 Nolu ÜŞS, 56b-2; 8 Temmuz 1592 yılında kestane doru kancık bir katır Kadıköyü sınırında bulunur. Sahibi bilinmeyen katır zabite teslim edilir. Nafakası günlük dört akçe olarak belirlenir. Bkz. 84 Nolu ÜŞS, 124b-4.

67 2 Nolu ÜŞS, 81a-3.

68 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C.1, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006, s. 3387.

69 1 Nolu ÜŞS, 25b-1.

toprağın statüsüne göre olurdu. Genellikle toprak serbest tımar ise tamamını tımar sahibi alırdı. Serbest tımar değil ise sancakbeyi ile tımarlı sipahi arasında paylaşılırdı. Özel durumlar kanunnamelerde belirtilirdi.⁷⁰

Diğer taraftan hayvanının sahibi, malının bulunmasının ödülü olarak yavacıya veya bulan kişiye müjde resmi öderdi.⁷¹ Bu ödeme bulunan kayıp malların yavacıya teslim edilmesini teşvik eden bir uygulamaydı.⁷² Bunun miktarı hayvanın kaçtığı yerden tutulduğu yere olan uzaklığı deve göçü⁷³ tabir edilerek hesaplanırdı. Bir deve göçü yirmi akçe olarak belirlenmişti.⁷⁴ Miktar katlanarak artardı. Ancak üç deve göçü en uzak mesafe kabul edilirdi. Daha uzakta yakalansa da

70 Örneğin yaya müsellemler sancaklarının topraklarında bulunan veya tutulan yava, abd-i abık ve kenziek cu'lları sancak beyinindir. Bkz. Bozok Sancağı Kanunnamesi, Barkan, *Kanunlar*, s. 29.

71 Bu verginin tasarrufu kanunnamelerde düzenlenmiştir. Örneğin Kocacık Yörükleri Kanunnamesi'nde *Gezende olmağla tuttukları yava kaçgun her kande tutarlarsa müjdegânesi ve müddet-i örfiyyesi tamam olanların tasarrufu kendi subaşılardır. Serbest tımarlarda bu vergi tımar sahibinindir.* Bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 26.

72 Fırat Yaşa kaçak köleleri yakalayıp mahkemeye getiren kişilere elli akçe ödendiğini ve bu nedende Üsküdar'da köle yakalamayı kendisine iş edinen kişilerin olduğunu bildirmektedir. Bkz. Yaşa, a.g.m., s. 548.

73 Bu deve ile bir menzilden diğer menzile olan mesafe olmalıdır.

74 Kaçak kölelerde söz konusu miktar otuz akçedir. Bkz. Güneş Yağcı, Atas, a.g.m., s. 314; Yaşa, a.g.m., s. 545.

Geçiş alayında kullanılan mücehhez atlar, d'Ohsson

bundan fazlası alınmazdı.⁷⁵ Ayrıca aynı hesaplama üzerinden amil bir ücret alırdı. Bu ücrete cu'l denilirdi.⁷⁶ Bunun miktarı yine yirmi akçe idi.⁷⁷

Müddet-i örfiyyesi dolan hayvanın sahibi çıkmaz ise geliri beytü'l-mala göndermek üzere satışa çıkarılırdı. At satışlarını duyurmak için özel dellaller olurdu.⁷⁸ At dellalı çarşıda ve pazarda sesli bir şekilde satışı ilan ederdi. Satışlarda amil ve emin aracılık ederdi.⁷⁹ Satış sonrasında elde edilen gelir; dellalın ücreti (dellaliye), atın nafakası ve deve göçüne uzaklık üzerine belirlenen miktar düşülerek

⁷⁵ "Kütahya Livası Kanunnamesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 26; "Erzurum Livası Kanunnamesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 68; "Gürcistan Kanunnamesi", Barkan, *Kanunlar*, s.199; Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem ve Taycı Teşkilatı*, (XV. XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı) Eren Yay., İstanbul 1990, s. 37; Kaçak kölelerde otuz akçedir. Bkz. Güneş Yağcı, Atas, "Osmanlı Devleti'nde Kaçak Köleler...", s. 314; Yaşa, a.g.m., s. 545.

⁷⁶ Mehmet Âkif Aydın, "Cu'le", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 77-78; Yaşa, a.g.m., s. 545.

⁷⁷ Barkan, *Kanunlar*, s. 287.

⁷⁸ Üsküdar çarşısında sadece at satışlarının duyurusunu yapan dellal atanırdı. Dellal atamaları güvenilir birinin kefaleti ile gerçekleşirdi. Şubat 1580 yılında Mahmud Üsküdar çarşısına Maden bin Abdi'nin kefaletiyle (Esb-i dellal) at dellalı olarak göreve geldi. Bkz. 51 Nolu ÜŞS, 1b-3. 79 2 Nolu ÜŞS, 81a-3.

hazineye teslim edilirdi.⁸⁰ Sahibi sonradan çıkar ve atın kendisine ait olduğunu ispatlarsa ücret kendisine iade edilirdi.⁸¹

At sahibi, atın kendisine ait olduğunu ispatlamak durumundaydı. Bunun için üç yöntem kullanılmıştı. Bunlardan birincisi atın damgasını tarif etmektir. Damga çok eskiden beri atın belirli bölgelerine kızgın demir ile vurulan işaretlerdir.⁸² 1525 yılında Karkınsu denilen mevzide yakalanan al bir at halka ve kurt damgalı idi.⁸³ Ulaktan kalan bir at ise kaz ayağı damgalıydı.⁸⁴ İkincisi atın vasıfları söylemektir. 1547/1548 yılında Ahmet bin Bahşi evinin önünde kaybettiği atını alını sakar al at olarak tarif etmişti.⁸⁵ Başka bir tanımlamada bir beygir al total üç ayağı siğil olarak kayıtlara geçti.⁸⁶ Görüldüğü gibi atlar donları, engelleri ve vücutlarında bulunan özel işaretlerle tarif edilmekteydi. Üçüncüsü ise güvenilir şahit göstermektir. Bunların üçü de olduğunda atın ispatı güçlü olurdu. Ancak bütün atlar damgalı değildi. Bu durumda diğer ikisi de yeterli oluyordu.

Tablo 4. On altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Görev Alan Bazı Yavacılar

1514/1515	Receb bin İvaz
1516/1517	Hasan b. Halil ⁸⁷
1535/1536	Ali bin Hasan ⁸⁸
1535/1536	İskender ⁸⁹
1550/1551	Dimitri ⁹⁰

80 1514 yılında siyah yava olarak bulunan bir beygir (uyuz olarak belirtilmiş) dosan beş akçeye satılarak yedi akçe resm-i sicilat olarak ayrıldıktan sonra seksen sekiz akçesi Emin Ayaş Bey'e teslim edildi. Bkz. 1 Nolu ÜŞS 16a-2; 1518 yılında ise doru yeledi, kuyruğu kara bir kısarak açık arttırmada yüz seksen akçeye satılıp, ücreti Emin Mehmet bin İsa'ya verildi. Bkz. 1 Nolu ÜŞS, 92b-1; 1520 yılında yava total ve küçük bir atın satışından ecr-i hizmet (hizmet karşılığı) on, resm-i sicil yedi ve dellaliye bir olmak üzere on sekiz akçe çıkarılarak kalan yirmi iki akçe emine teslim olundu. Bkz. 2 Nolu ÜŞS, 81a-3.

81 Daha sonraki yıllarda bu konuya ilişkin örnekler mevcuttur. Örneğin, 30 Ekim 1747 tarihinde Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada Kıbtî Osman mahkemeye iki atının kaybolduğunu bildirmişti. Atlarının çalındığını düşünmekteydi. Yapılan tahkikat sonunda atların çalınmadığı anlaşıldı. Atlar yava durumuna düşmüş, hazineye geçmişti. Kıptî Osman dört şahit getirerek hazinedar vekilinden atlarını aldı. Bkz. Deniz Akkaya, Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şerhiye Sicili Defteri 1159-1160 / 1747-1748, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 164.

82 1767-1769 yıllarında Kırım Hanlığı'nda bulunan Fransa elçi tercümanı François de Tott, Kırım atlarını gözlemlemiştir. Bkz. François de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, çev. Reşat Uzmen, AD Yay., İstanbul 1996, s. 102, 106.

83 3 Nolu ÜŞS, 43a-1.

84 1 Nolu ÜŞS, 117a-1.

85 14 Nolu ÜŞS, 42a-2; Onyedinci yüzyılda da atları çalınanlar bezer şekilde tarif ettiler. 1637 yılında Terkos nahiyasının Pinhor köyünde Bostancı olan Yani, İstinye karyesinde otlatırken çaldığı atını, alını sakar ensesinin sol tarafında beyaz elif gibi benî, çenesinin iki tarafında dağ almeti olan beygir diye tanıtmıştı. Bkz. 37 Nolu EŞC, 20b-2.

86 26 Nolu ÜŞS, 64b-3.

87 1 Nolu ÜŞS, 66a-1.

88 9 Nolu ÜŞS, 43a-3.

89 9 Nolu ÜŞS, 70b-2.

90 17 Nolu ÜŞS, 51b-3.

Sadrazam, Castellan

Sonuç

Üsküdar'ın yol ağlarının dağıldığı ve birleştiği noktadaki konumu, ticari faaliyetlerin hareketliliği Üsküdar'ı ulusal ve uluslararası ticaret merkezlerinden biri pozisyonuna taşımaktaydı. On altıncı yüzyılın teknolojisinde atın savaşlarda kullanımının yanında ulaşımda ve merkep ile birleşmesinden oluşan katır ve genellikle iğdiş edilerek kullanılan beygirler yük taşımacılığında önemli idi. Üsküdar ticaret için gelenlere ve gidenlere at sağlayan önemli bir mekandı. At ticareti diğer alanlarda yapılan ticareti, diğer alanlarda yapılan ticaret de at ticaretini beslemekteydi. Bütün bunlar sayesinde bahsedilen yüzyılda at ticareti ve onun çevresinde oluşan kurumlar Üsküdar'da faal bir biçimde çalışmaktaydı.

Katırcı esnafı at alım satım, kiralama işlemleri ile at piyasasını hareketlendirmektedir. At pazarlarında çevik ve güçlü Osmanlı atları hızlı bir şekilde alıcı buluyordu. Söz konusu pazarların at kaynağının önemli bir kısmını atını satmak isteyen özel kişiler oluşturuyordu. Kişilerin ihmalleri dışında, Anadolu güzergahını kullanan at kiracılarının ve resmi haber taşıyan ulakların dikkatsizlikleri veya özensizlikleri atların kaybolmasına neden olmaktadır. Kaybolduktan sonra bulan kişi atı ya yavacıya verecek veya elinde tutmamak için satmaya çalışacaktı. Öte taraftan bizzat satmak için atlar çalınmaktaydı. Her iki hatta üç durumda da atlar pazara gelmekteydi.

Üsküdar'ın hem Anadolu'yu hem de İstanbul'u da kontrol eden bir noktada olması vesilesiyle şehrin güvenlik ve asayışı ile ilgili birimleri burada aktif olarak çalıştı. Devlet gerek hırsızlığın önüne geçmek ve gerekse kişilerin kayıp mallarını korumak için yavacılar aracılığı ile hizmet verdi. Kayıp bir at bulunduğu zaman yapılan işler ritüel şeklindedir. Atını kaybeden veya çaldıran kişi, nereye bakaçağını, kime soracağını biliyordu. Atı ve diğer malları bulana ödeme yapılması teslimi hızlandıracak teşvik niteliğindedir. Bütün bu uygulamalar güven veren bir ortamın oluşması için geliştirilen sistemin ürünüydü. Devlet reyanın can ve mal güvenliğini korumak için gerekli tedbirleri alıyordu.

Osmanlı Üsküdar'ında İktisadi Hayatın Cereyan Ettiği Bir Mekan Olarak Atpazarı

DR. ÖĞR. ÜYESİ NEVZAT ERKAN
Kırklareli Üniversitesi

Giriş

Atın ehlileştirilmesinden II. Dünya Savaşına kadar -her ne kadar motorlu araçlar I. Dünya Savaşından önce yaygınlaşsa da- olan döneme insanlığın ulaşım ve nakliyesi açısından at çağı ismi verilmektedir. Ülkelerin sınırları atların gittiği yerlerle ölçülmüştür.¹ Gerek savaşta gerekse diğer zamanlarda hayatın bir parçası olmasından dolayı at yetiştiriciliği yapan hara benzeri yerlerin yanı sıra atların alınıp satıldığı pazarlar oluşmaya başlamıştır. XIII. Yüzyıl Selçuklu coğrafyasında “Yabanlu Pazarı” diye anılan at pazarları ortaya çıkmıştır.² Osmanlı Devletinde de at yetiştiriciliği yapıyor olmasının yanı sıra; İstanbul’un fethinden sonra pek çok şehirde bir ticari mekân olarak at pazarları kurulmuştur. Belgelere yansıdığı kadarıyla başta payitaht İstanbul olmak üzere; Edirne, Sofya, Üsküp, Belgrad, Manastır, Zıstovi, Bursa, Konya, Kayseri, Urfa, Diyarbakır, Şam Halep Afyonkarahisar, Manisa ve Ankara gibi şehirlerde at pazarları mevcut idi.³ At pazarları içindeki camii, tekke ve zaviye gibi müstemilattan dolayı bazı önemli şahsiyetlerin Atpazarî olarak künyelenmesine vesile olmuştur. Nitekim Bursalı İsmail Hakkı Hazretlerinin şeyhi olan Şumnu doğumlu Osman Fazlı Efendi Atpazarî nisbesini almıştır.⁴

1 İbrahim Kafesoğlu, “At: İslam Öncesi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 26. İstanbul 1991.

2 Yusuf Halaçoğlu, “At:İslami Devir” *DİA*, IV, 28. İstanbul 1991.

3 Bu konuda şimdilerde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri olan eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde zikredilen her şehir için fazlaca kayıt bulunmaktadır. Dipnotlarda Arşiv kayıtları eski usul üzerinden BOA şeklinde kısaltma olarak yazılmaya devam edilmektedir. Atpazarlarıyla ilgili örnek kayıtlar için bkz. *BOA*, C.EV. 111/5544, C. BLD. 122/6096, C.EV. 131/6518, A. DVNSMHH.d.7/1298, İ. ŞD. 92/5462.

4 Osman Fazlı Efendi ile ilgili tafsili malumat için bkz. Mehmet Ali Aynî, *Ruhü'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmail Hakkı Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1928, s.1-24.

At
meydanında
günlük
yaşamdan
bir görünüm,
Thomas Allom

Üsküdar Atpazarının Tarihçesi

Yapılan araştırmalara göre Üsküdar Atpazarının hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Fatih'teki İstanbul Atpazarı Fatih devrinde kurulduğuna göre Üsküdar'dakinin de yakın tarihlerde kurulmuş olması muhtemeldir.⁵ İlk Üsküdar sicillerinde at alım-satımı, kaybolan atlarla ilgili kayıtlar yer alırken 970/1563 tarihli sicil kayıtlarında zikredilmeye başlanmıştır.⁶ Erken döneme mahkeme sicillerinde "Sûk-ı Sultanî" ibaresi ile Atpazarının kastedildiği yapılan araştırmalarda zikredilmiştir.⁷

Mekân olarak eski Toptaşı Caddesi üzerinde Beygirciler ve Sansar sokaklarının birleştiği küçük meydanı içine alarak Sokullu Mehmet Paşa İlkokulu'na kadar olan yerde kurulmuştur.⁸ İlk kayıtlarda Sultan II. Selim'in hanımı III. Murad'ın annesi Nurbanu Valide Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi'nin bulunduğu

5 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar, 2001. III,1461-1462.

6 Örnekler için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar 1 Numaralı Sicil* (Haz. Bilgin Aydın Ekrem tak) hk. No 197, 268.

7 ÜŞS 32, vr. 115a'dan naklen Rahşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Şer'iyeye Sicillerine Göre) Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2010, s. 80.

8 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar, 2001. III,1461-1462.

yer olan Mahalle-i Mamure ile birlikte zikredilmiştir.⁹ XVII. yüzyılda da mekân tarifi olarak Mahalle-i Ma'mure ismi verilmektedir.¹⁰ 1589 yılında ibadete açılan Atik Valide Camii ve buna bağlı vakıfların oluşumu Atpazarı'nın işlevselliğini artırmıştır. Zira Atpazarı içinde olan ticari mekânların bu vakfın mülhakatından olması bunun bir örneğidir.

XVIII. yüzyıldan itibaren müstakil bir mekan olarak anılan Atpazarı, Hayreddin Çavuş Mahallesi'yle anılmaya başlamıştır.¹¹ Bununla birlikte büyüklüğü ve genişliği sebebiyle Atpazarı, esnaf gruplarının gerek üretim gerekse tüketim esnasında şehir içi sınır tayin etmede ayırt edici bir mekân olarak kayıtlara yansımıştır.¹²

Erken dönemden itibaren canlılık kazanması için Üsküdar Atpazarı'na cambazlar tayin edilmeye başlanmıştır. Bu tayinlerde o kişiyi tanıyan birinin kefil olması ve şehrin idari işlerinden sorumlu subaşının da tavsiyesi gerekiyordu. Örneğin 991/1583 yılında cambaz tayin edilen Sefer b. Veli'ye Bulgurlu Köyü'nden Piri b. Veli kefil olmuş ve subaşının talebiyle Üsküdar kadısı tarafından tasdik edilmiştir.¹³

Atpazarı bir mekân olarak zaman içerisinde camii, tekke, dergâh ve türbe dini mekânların yer aldığı bir muhit olmuştur. Aziz Mahmud Hüdayi şeyhlerinden Osman Efendi'nin¹⁴ 1133/1720 tarihinde bina ettirdiği camii ve tekkesi ile buna vakıflar ilk sırada yer almaktadır. İnşa edildiği yer Yeni Toptaşı Caddesi ile Beygirciler Sokağı'nın kesiştiği ve Genç Mehmed Paşa Çeşmesi'nin arka kısmında idi. Arşiv kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla bu camii ve yanındaki tekkenin imamlık, vazilik, cüzhanlık, naathanlık ve vakıf tevliyeti ile pek çok belge bulunmaktadır.¹⁵

İbadet mekânı olarak zikredilecek bir eser de Dârü's-saâde Ağası Mehmed Efendi'nin yaptırdığı Kemeraltı Camii olarak bilinen mescididir. 1580'lerde yapılan bu mescid mekan olarak Atik Valide Çeşmesi Sokağı ile Toptaşı Caddesi ve Büyük Selim Paşa Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunmaktaydı. Mescide zamanla Cuma ve bayram na-

9 Kaynak, *a.g.e.*, s.280.

10 ÜŞS, no.125. vr. 34b'den naklen Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Gazi Üniveristesi SBE, Ankara 2010, s.194. Bu mahalle daha sonraki yüzyıllarda Atik Valide Mahallesi olarak zikredilecektir. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 328 vr. 50b, no. 416 vr. 72a.

11 BOA, C. EV.364/18459 18 Za 1169/ 13 Eylül 1756.

12 1755 yılında Üsküdar Mihrimah Sultan Vakfının kiracı olan debbağlar ile Safiye Sultan Vakfı debbağlarının deri toplama yeri karışıklığından dolayı Mihrimah Sultan debbağları Büyük İskeleden Zincirlikuyuya Safiye Sultan debbağları ise Balaban iskelesinden Atpazarına kadar olan yerlerdeki derileri toplama izni verilmiştir. Bkz. *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi* (haz.AhmetKal'a vd.) İstanbul 1197, I,122-123.

13 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H.990-991/M. 1582-1583)*.Haz. Hilal Kazan, Kenan Yıldız İstanbul: 2010, s. 223 (hüküm no.485)

14 Osman Efendi Atpazarı olarak künyelenen Şumnu doğumlu Osman Efendi'den farklı bir kişidir. Atpazarı Osman Efendi 1691 yılında Magosa'da vefat etmiş,(Sakıp Yıldız "Atpazarı Osman Fazlı" DİA, İstanbul 1991, IV, 84) camiiinin bânisi olan Osman Efendi ise aslen Bilecikli olup 1728 yılında vefat etmiş olup kabri Aziz Mahmud Hüdayi tübesinin yanında şeyhler mezarlığındadır. Bkz. Haskan, *a.g.e.* I,77.

15 Örnekler için bkz. BOA, AE, SMHD II, 78/5982; 78/5983; C:EV, 364/18459, 365/18550, 48/2390, 516/26067; C.MF, 154/7686.

mazları için Atik Valide imamlarından Mustafa Efendi b. Yusuf bir minber vakfetmiştir.¹⁶Mescidde yapıldığı tarihten itibaren imamlık vazifesini yürüten insanlar günlük on akçe ile vazife yaparken 1145/1732 yılında dört akçe ilave olunmuştur.¹⁷1915 yılında Toptaşı Tımarhanesi'nin genişletilmesi sebebiyle yıkılmıştır.¹⁸

Arşiv belgelerinde Atpazarı'nda mescitlere ilaveten Şeyh Osman Efendi Tekkesi'nin yanı sıra geç tarihli bir arşiv kaydında Nuri Efendi Dergâhı'ndan bahsedilmektedir.¹⁹Haskan, bu mekanın Tabaklar Meydanı ile Büyük Selim Paşa Caddesi ve Ayin birleştiği köşede olan Kurbağı Nasuh Camii olduğunu, Nuri Efendi'nin burayı Rufai tekkesi haline getirdiğini söylemektedir.²⁰

Atpazarı mevkiinde bu adla anılan bir namazgâh bulunmaktaydı. Toptaşı Caddesi'nin olduğu yerde olup 1920'li yıllarda yok olmuştur. Kimin yaptırdığı belli olmayan bu ibadet yerinin geriye kalan sadece kitabesiz kuyusudur.²¹

Atpazarı mevkiinde bazı önemli şahsiyetlerin türbesi bulunmaktaydı. Örneğin Şeyh Saçlı Hali Dede olarak bilinen zatın türbesi Toptaşı Caddesi ile Sansar sokağın birleştiği yerde idi. 1930 tarihlerinde yıkıldığı bugün türbeden eser kalmamıştır.²²

Atpazarı ve civarı çeşmelerle donatılmış bir mekândı. Dikkat çeken çeşmelerin başında 1728 yılında Genç Mehmed Paşa tarafından yaptırılan bu çeşme Şeyh Osman Efendi Camii'sinin yanında idi.²³

Nurbanu Valide Sultan Hamamı, Valide-i Atik Hamamı veya Atik Valide Hamamı olarak da bilinen hamam 1583 yılında Valide-i Atik Külliyesi ile birlikte yapılmıştır. Günümüzde hamam Eski Toptaşı Yolu üzerinde ve Sokullu İlkokulu'nun sağ yanında olmasından dolayı Toptaşı Hamamı olarak da bilinmektedir. Mekân olarak Atpazarı civarında yer almaktadır.²⁴

Zamanla Atpazarı ve civarındaki kaldırımların bozulması ve kullanışsız hale gelmesinden dolayı, 1856 yılında Ticaret Nezareti'nden gelen bir emirle buradaki kaldırımların yeniden yapılmasına karar verilmiştir.²⁵

16 BOA, AE, SMST III, 365/29087

17 BOA, AE, SMHDI, 36/2110.

18 Haskan, a.g.e.I,250.

19 BOA, BEO, 137/10208. (21 C 1310/10 Ocak 1893)

20 Haskan, a.g.e., 1246-247.

21 Haskan, a.g.e. I, 996.

22 Haskan, a.g.e., II, 639.

23 Haskan, a.g.e. III,1461.

24 Haskan,a.g.e., II, 974.

25 BOA, A,MKT, MHM, 85/13.

Binicisini
kaybetmiş bir
at, Oriental
Album

1892 yılında ise Atpazarı büyük bir yangın geçirmiş ve büyük bir paniğe sebep olmuştur. Yangın Hassa Ordusu topçu alayının büyük gayretleriyle büyük bir zayıat olmadan önlenmiştir. Bu gayretlerinden dolayı emeği geçen askeri yetkililere madalya verilmiştir. İlave olarak kendilerine bir rütbe payesi takdir edilmiştir.²⁶

İktisadi Açıdan Üsküdar/Atpazarı

Atpazarları ticari olarak alım satımın ihtiyaç duyduğu mekândan dolayı ortaya çıkmıştır. Mahkeme kayıtlarında her ne kadar bazı kayıp çalıntı atların bulunduğu yer olarak gözüксе de asli fonksiyonu at ticareti idi.²⁷ Günümüzde de hayvan alım satımı yapan kimseler için kullanılan cambazlar ve nakliye işleriyle mekhariler at alım ve satımıyla geçimlerini sağlardı. Üsküdar Atpazarı'nda Cuma günleri atlar meydana dolaştırılırdı. Diğer günlerde içinde bulunduğu ahırlara alım satım yapılırdı.²⁸

26 BOA, BEO, 148/11068, 2027/47.

27 Örnekler için bkz. ÜŞS, no.335, vr. 9b. No.331 vr. 94b.

28 Haskan, *a.g.e.*, s. 1462.

Atların Mehteran Bölüğü'nde kullanımı, d'Ohsson

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarını ve Üsküdar'ı gezen Alman seyyah Salamon Schweigger Üsküdar atpazarıyla ilgili “..Burası, soylu atların satıldığı bir Pazar yeri olmakla ün salmıştır. İran, Ermenistan, Karaman ve Arabistan'dan getirilen iyi cins atlar burada pazarlanır ve Türkler de bu dayanıklı, güçlü ve iyi koşan atlara çok değer verirler. En ucuz at 100 düka'ya satılır, nitelikleri yüksek olan atlar ise üç yüz, dört yüz, hatta beş yüz düka'ya alıcı bulur. Bir düka bizim paramızla iki gulden eder” demektedir²⁹

Mehmet N. Haskan, Atpazarı civarında ata ve süvariliğe dair ne kadar meslek varsa icra edildiğini söylemektedir.³⁰ Yapılan bir araştırmada atların bakımıyla ilgili Nalbantlık, Peziryağcılığı, hancılık, palancılık meslekleri zikredilmektedir.³¹ İstanbul Kadılığı 24 No'lu sicilde İstanbul ve bilâd-ı selâseden 138 nalbant ustasının yirmi ikisi Üsküdar'dadır. Ancak bunların çalıştığı yerler zikredilmediği için Atpazarında ne kadar nalbant olduğunu bilemiyoruz.³² Benzer şekilde Atpazarında semerciler hanı diye bir han bulunmasına rağmen mahkeme kayıtlarında

29 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, 1578-1581 İstanbul 2004, s.153

30 Haskan, *a.g.e.*, II,1462.

31 Nevzat Erkan, “18. Yüzyıl Mahkeme Kayıtlarında Binek ve Nakliye Aracı Olarak Atlar” *At Kitabı* ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2017 s. 134.

32 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (h. 1138-1151 m. 1726-1738)* (haz. Fuat Recep vd.) İstanbul 2010 s. 100-103.

mesleğini burada icra eden semercilere rastlamadık. Oysa mahkeme kayıtlarında semercilik mesleği ile uğraşan özellikle gayrimüslim tebaa arasında pek insan bulunmaktaydı.³³ Meslek nizasından dolayı yer alan bir belgede semerciler ile palancılar arasında kendi mesleklerinin yanı sıra diğerinin mesleğini icra etmeleriyle ilgili mahkeme kaydında mesleğin icra edildiği mekân zikredilmemiştir.³⁴

Üsküdar'ın Suriçi İstanbul'la kara bağlantısı olmadığı için taşıma boğazdan kayıklarla yapılmaktaydı. Anadolu yakasından gelip Fatih'teki Atpazarı'ndan at satın almak isteyen veya Rumeli'den gelenler Üsküdar'daki Atpazarı'ndan atlarını alıp at kayıklarıyla karşıya geçmekteydi. Bu durum bazen çalınıp satılmak istenen atın bu mekanlarda bulunmasına vesile oluyordu. Mesela Aslen Rumeli/Kernişli misafir olup bakkallıkla uğraşan Tanaş v. Dimyo kayıp atını Üsküdar Atpazarı'nda cambaz İbrahim Bey elinde bulmuştu.³⁵ Nihayetinde bu hareketlilik at kayıkcılığının revaç mesleklerden biri haline getirmiştir.

Üsküdar Atpazarı'nın içinde ve civarında ticari hayatın bir parçası olarak hanlar bulunmaktaydı. Her hanın bir de ahır bulunmaktaydı. Şehir dışından gelen insanların ve beraberinde getirdikleri hayvanların konakladığı bu mekanların ihtiyacının gidermesinin yeni sıra kültürel etkileşim ve ticari faaliyetlerin olduğu yerlerdi. Daha çok XVIII. yüzyıl mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla Atpazarı içinde şu hanlar bulunmaktaydı:

1) Sulu Han: Üsküdar'ın en meşhur hanlarından birisi idi. Yakın zamana kadar varlığını sürdüren Atpazarı içinde bu hanının 26 Safer 1124/4 Nisan 1712 tarihli belgede yıllık kirası 330 kuruş idi.³⁶ Bu handa misafir olarak kalan Simavon adlı bir Ermeni ölmüş varisleri bulunmadığından terekesi kayıt altına alınarak beytülmale devredilmiştir.³⁷

2) Semerci Hanı: XVIII. Yüzyılda Ahmed adında bir Üsküdarlı'nın işlettiği bu hanın yıllık kirası 150 kuruş idi. ³⁸ Semerci hanı at alım satımıyla uğraşan mekari taifesinden insanlarla davalık duruma düşen Üsküdar ahalisinin şikayetleri sonucu mahkeme kayıtlarında yer almıştır.³⁹

33 Örnekler için bkz. ÜŞS, no.331 vr. 46a, no. 333 vr. 19-91b, 378 7b.

34 ÜŞS, no.390 vr. 50b.

35 ÜŞS, no.335, vr. 9b.

36 ÜŞS, no.347, vr. 89a.

37 ÜŞS, no. 347, vr. 48b.

38 ÜŞS, no.347, vr. 89a.

39 ÜŞS, no.423, vr. 14b.

3) Karabaş Hanı: Osman Ağa'nın işlettiği bu hanın XVIII. yüzyılda yıllık kirası 50 kuruş idi. Bu handa misafir iken Bağdasar adlı bir gayrimüslim ölmüştü. Vasi tayin ettiği Mardiros Üsküdar subaşından terekesini Müslüman şahitlerle ispat edip davayı kazanmıştı.⁴⁰

4) El-Hac Mahmud Hanı: 1712 yılında senelik 130 kuruş kirası olan bu hanı İvaz adlı bir Müslüman işletmekteydi. Mahkeme kayıtlarında yer aldığına bu handa ikamet eden Ali Beşe adlı bir Müslüman Evanis adlı gayrimüslime İstavros (Beylerbeyi) köyündeki bağı 250 kuruşa satmıştı.⁴¹ Yine mekkariler ile hancıların ticari işlerini yaptığı bir yer olarak kayıtlara geçmiştir.⁴²

5) Tavuk Hanı: Atpazarı içinde yer bu han hırsızlık şikâyetiyle Divan'a yazılan bir arzuhalde zikredilmektedir. Kayıтта bu hanın Atik Valide Sultan vakfının mülhakından olduğu belirtilmektedir.⁴³

6) İbrahim Beğ Hanı: Yusuf Beğ b. Abdullah adlı bir Müslümanın eşyasının çalındığı iddiasıyla açtığı davada ikamet yeri olarak bu hanın ismi verilmiştir.⁴⁴

Atpazarı civarında yer alan hanlar şunlardı:

1) Kadı Hanı: Sicilde ismi zikredilmeyen bir zimminin işlettiği bu hanın yıllık kirası 130 kuruş idi.⁴⁵ Bir borç davasında Murat v. Ohan adlı bir Ermeninin burada ikamet ettiği zikredilmektedir.⁴⁶

2) Kurubalık Hanı: El-Hac Ahmed isimli bir Müslümanın işlettiği bu hanın yıllık kirası 130 kuruş idi.⁴⁷ İki mekkarinin borç davasında ikamet yeri olarak burası verilmişti.⁴⁸

3) Şeyh Osman Efendi Hanı: Bu han Osman Efendi tarafından inşa edilmiş ücretsiz hizmet veren bir vakıf hanı idi.⁴⁹ Bu hanı Sivashlı Evanis adlı bir Ermeni işletmekteydi.⁵⁰

4) Musa Hanı: Bu hanın hancısı İsmail Ağa b. Osman adında bir Müslüman idi. Hanlarda kalan birtakım insanlar atlarını bırakıp kayboluyor bu da han sahibine

40 ÜŞS, no. 361 vr. 6ab.

41 ÜŞS, no.379 vr. 28b.

42 ÜŞS, no.328, vr. 4b-5a.

43 ÜŞS, no.398 vr. 69b.

44 ÜŞS, no.327 vr. 28a.

45 ÜŞS, no.347, vr. 89a.

46 ÜŞS, no.423, vr. 15b.

47 ÜŞS, no.347, vr. 89a.

48 ÜŞS, no.350 20b.

49 ÜŞS, no. 385, vr. 9b.

50 ÜŞS, no. 391 vr. 7b.

masraf olarak yansiyordu. Benzeri bir hadise de İsmail Ağa'nın başına gelmiş, ismini hatırlamadığı birinin demir kır renkli bir beygiri bırakıp gitmesiyle kadıya başvurup müzayede ile satılıp masrafının temini yoluna gitmiştir.⁵¹

5) Hasan Kethüda Hanı: Köle itakıyla ilgili bir mahkeme kaydında bu hanın hancısı Seyyid Mustafa b. Seyyid Ramazan adlı bir Müslüman idi.⁵²

Kira bedelleriyle ilgili düzenlen 1712 tarihli kayıta Üsküdar'da ücretsiz hizmet veren vakıf hanlarının dışında yirmi üç han zikredilmektedir.⁵³ Bunların dışında zikredilmeyen hanlar da olduğunu varsaysak bile Üsküdar hanların yarıya yakını Atpazarı ve civarında yer almaktadır.

Atpazarı'nda oluşan iktisadi faaliyetlerin başında insanoğlunun bilhassa Türklerin vazgeçilmezi olan fırınlar ve ekmek üretimi ve satımı gelmektedir. Pazarın içinde vakıf ve şahıslara ait fırınlar bulunmaktaydı. Ekmek üreten her fırının ekmeklerini satacağı bakkal ve dükkanlar lonca ve gedik sistemin bir gereği olarak belirlenmişti. Atpazarı içinde dükkan ve iskemlelerde Atik Valide Sultan Vakfı'na ait fırınlarda pişirilen ekmekler satılmaktaydı. 1702 tarihinde vakıf mütevellisi Mehmed'in Divan'a sunduğu arz sonrası Üsküdar kadısına gönderilen fermanda bahsi geçen yerlerde ekmek satma

Hamal, Preziosi

51 ÜŞS, no. 385 vr. 40a.

52 ÜŞS, no.328 vr. 62a.

53 ÜŞS, no. 347, vr. 89a.

Berber, Camille Rogier

hakkının vakfa ait olduğu dışarıdan herhangi bir fırından ekmeğin satın alınmaması emredilmiştir.⁵⁴

1704 yılında Valide Atik vakıf mütevellisi olan Hüseyin Ağa benzer şikayetleri Payitaht'a arz etmiş, Üsküdar kadısına yazılan fermanla ilgili şikayetin giderilmesi istenmiş ve konuyla ilgili Hüseyin Ağa'ya berat verilmişti.⁵⁵ Bunun üzerine Üsküdar'da Eski Hamam fırını ustası Vartan ve Müftü Fırını ustası Toros, ellerinde kalan bayat ekmekten dolayı bunu yaptıklarını bundan sonra Valide Atik Vakfı fırını ekmeçisi Hüseyin Ağa'nın elindeki berata göre Atpazarı dâhilinde olan dükkan ve iskemlelere ekmeğin verilmeyeceklerini belirtmişler. Her üç fırıncının da ekmeğin satacağı dükkân ve bakkallar belirlenip bu anlaşma üzerine sulh olmuşlardır.⁵⁶

Vakıf fırını olan yerler buraları işletmek isteyen insanlar tarafından kiralanmaktaydı. Fırınları kiralayan kimseler kendi başlarına çalıştırdıkları gibi ticari ortaklık kurup başka insanlarla birlikte çalışma yoluna da gidiyorlardı. Nitekim Atpazarı içindeki Atik Valide evkafının ekmeğin fırını Mardiros ve Karakaş zimmiler çalıştırmaktaydı. İbrahim

Beğ adlı onların işlettiği bu mekâna dörtte bir ortak olmuştu.⁵⁷

Üsküdar Atpazarı içinde fırınlarla birlikte buğdayı un haline getiren un değirmenleri bulunmaktaydı. 1706 tarihli Üsküdar sicilinde bu değirmeni Hamza adlı bir Müslüman aylık 4.5 kuruşa kiralamış ve masrafın çokluğundan dolayı kiralama işlemini fesh etme yoluna gitmişti.⁵⁸

54 BOA, A. DVN. SMHM d. 112/453 Evâsat-ı Ramazan 1113/ 8-18 Şubat 1702.

55 ÜŞS, no.332, vr. 96 b.

56 ÜŞS, no.334, vr. 103a.

57 ÜŞS, no.328 62ab.

58 ÜŞS, no.333 vr. 13a.

Sonraki dönemlerde fırınların yetersiz gelmesi sebebiyle Üsküdar ahalisi Atpazarı'nda yeni fırın inşası için arzuhalde bulunmuş,⁵⁹ 1270/1854 yılında Mehmed Ağa adlı bir Müslümana francala fırınında ekmek yapmasına ruhsat verilmiştir.⁶⁰

Gıda sektörü ile alakalı meslek gruplarından biri de bakkallardı. Osmanlı Üsküdar'ında bu mesleği icra edenlerin çoğunluk olarak Rumeli taraflarından gelen gayrimüslimler olduğu görülmektedir.⁶¹1706 tarihli mahkeme kaydına göre Kefer Mahallesinde oturan Yorgi v. Nikola adlı Rum, Atpazarı içinde ve karşısında iki bakkal dükkanını işletmekteydi. Yorgi 30.000 akçelik borcundan dolayı her iki dükkanda bulunan malları Rizo adlı bir gayrimüslime satmıştı.⁶² Başka bir kadı sicilinde veraset nedeniyle tutulan bir kayıta, Aslen Rumeli'de Yenişehir/Fener nahiyesinde olan Hristo v. Anderya Atpazarı içindeki baş dükkanda bakkallık mesleğini icra etmekteydi.⁶³

Gıda sektörüyle ilgili zikredilecek bir başka kayıt paçacı dükkanlarıdır. Atpazarı içinde icareteynli bir paçacı dükkanı bulunmaktaydı. Bu dükkanı Rumeli taraflarından Hasan ve Hüseyin adlı kardeşler işletmekteydi. Mihail ve bazı zimmilere vekalet yoluyla içindeki eşyalar ile 230 kuruşa satmışlardı.⁶⁴

Osmanlı dönemi Üsküdar'da önemli mesleklerden biri yağcılık idi. Yemeklerde kullanılan yağın sıra aydınlatmada kullanılan pezir yağı bulunmaktaydı. Üsküdarlı ahalinin yanı sıra Nevşehir ve Ürgüp yöresinden gelen gayrimüslimler bu mesleği icra etmekteydi.⁶⁵ Bunlar arasında Atpazarında civarında yağcılık yapan Argiri v. Samson adlı zimmi Gebze taraflarında ölmüş Üsküdar kadılığında tereke kaydı düzenlenmişti.⁶⁶ Meslek gediği ve nizamlarının yer aldığı İstanbul Kadılığı 24 No'lu sicilde Susam yağı ve pezir yağı gediği verilen Atpazarı içinde Yovan adlı bir zimmi bulunmaktaydı.⁶⁷Nüzul ve sürsat vergisiyle ilgili bir tartışmada Atpazarı içinde iki civarında üç yağcı ismi geçmektedir. Atpazarı içinde yağcılık yapan esnaf vergilerini dolayı Atpazarı haricindeki yağcıların kendilerine vergi ödeme konusundaki şikâyetlerini dile getirmişlerdir.⁶⁸

59 BOA, MKT,NZD, 89/37

60 BOA, MKT,NZD, 108/99

61 Açıklamalar için bkz. Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdarı'nda Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, İstanbul 2015, s.117-118.

62 ÜŞS, no.333, vr. 49a.

63 ÜŞS,no.339, vr17a.

64 ÜŞS,no.395 vr. 33a.

65 Örnekler için bkz. No.365, vr. 77b, no.424 vr. 43a.

66 ÜŞS, no. 421, vr. 24a.

67 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil(h. 1138-1151 m. 1726-1738)* (haz. Fuat Recep vd.) İstanbul 2010 s. 259.

68 ÜŞS, no.344, vr. 77b

Cirit Oyunu,
d'Ohsson

Şehrin aydınlatmasında kullanılan mumlar kasaplardan toplanan iç yağlarla mumhane üretilirdi. 1778 tarihli Üsküdar kadısına gönderilen fermanla eskiden beri dört tane mumhane olduğu zikredilmektedir. XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru Ayazma Camii yanındaki dükkanlardan birine de mum yapma izni verilmişti. İkisi Büyük İskele’de biri Balık İskelesi’nde ve biri de Atpazarı içinde bulunmaktaydı. Buradaki mumcu esnafı belli miktardaki iç yağı Yedikule’deki mumculara vermek zorundaydı.⁶⁹ Bu mumhaneyi 1152/1739 tarihli borç sebebiyle sicil kaydında Esteryo v. Dimo adlı bir gayrimüslim işletmekteydi.⁷⁰ 1168/1755 yılında ise mum kullanımında iç yağların meslek nizamına uygun yapılması gerektiği ile ilgili fermanla Atpazarı’nda mumcu dükkanını İbrahim adında bir Müslüman işletmekte ve diğer mum üreten esnafın Kosta, Yani, ve Dimitri adlı Rumlar olduğu görülmektedir.⁷¹

Atpazarı içinde bulunan ticari mekanlardan birisi debbağhanelerdir. Derinin işlenip giyim kuşam gibi değişik sektörlerle hizmet veren bu dük-

69 *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi* (haz. AhmetKal’a vd.) İstanbul 1998, II, 253.

70 ÜŞS, no.398, vr. 62a.

71 *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, (haz. AhmetKal’a vd.) İstanbul 1197, I,118-119.

kanlar Atik Valide Sultan Vakfı'na bağlı idi. 1745 tarihli bir kayıta debbağhane ustasının ölmesi sonucu evlatları yerine geçmişti. Bu durum vakıf defterlerine işlenmediğinden dolayı vakıf mütevellileri vakfın zarara uğradığı gerekçesiyle şikâyette bulunmuşlardı.⁷²

Klasik dönemde eczanelerin yerini tutan bugün ise daha şifalı bitkiler satan atar dükkanları Üsküdar'ın değişik yerlerinde olduğu gibi Atpazarı civarında da açılmıştı. Tüfek kurşunu ve barut satmaları nedeniyle vezneci esnafı ile aralarında olan tartışma divana götürülmüştü. Bu tarihte el-Hac Halil adında bir buradaki atar dükkanını çalıştırmaktaydı.⁷³

Atpazarı'nın içinde bulunan esnaf türlerinden birisi de nalçacı esnafı idi. Nalça, Daha ayakkabıların ucuna vurulan küçük nalı ifade etmektedir. Bir darp dava nedeniyle mahkeme kaydında yer bu mesleği Dimitri adlı bir Rum icra etmekteydi.⁷⁴

Bir cinayet davasından anladığımız kadarıyla Atpazarı içinde kahveci dükkanı bulunmaktaydı. Kahvecilik mesleğini Mehmed adında bir Müslüman icra etmekteydi Ancak düğmeci Kara Ahmed adlı biri tarafından kılıç darbesiyle öldürülmüştü.⁷⁵

Sonuç

Üsküdar Atpazarı başlangıçta at alım ve satımının yapıldığı bir mekan olarak ortaya çıkmıştır. Tarihi süreç içinde hanların bulunduğu Üsküdar'a dışarıdan gelen insanların ve bekar olarak Üsküdar'da yaşayan insanların ikamet ettiği yer haline gelmiştir. İçinde vakıf eserlerin camii tekke ve namazgâh gibi dini eserlerin yapılmasıyla içtimaî bir muhit halini almıştır. At ve süvariliğe ait sanatların yanı sıra gündelik hayatın vazgeçilmez mesleklerinin de icrasıyla Osmanlı Üsküdar'ının ticari merkezlerin en önde gelenlerinden birine mekân olmuştur. Geçirdiği tamiratlarla ve yüz yüze kaldığı yangınlarla boğuşmuş, motorlu araçların yayılmasına dek geçen yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettirmiştir.

72 Bu bilgiyi Nahide Şimşir II. Üsküdar sempozyumunda zikretmiş ancak dipnot kısmında kaynak belirtilmemiştir. Bkz. Şimşir "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Esnafı ve Meseleleri" *Üsküdar Sempozyumu İstanbul 2004*, II,339.

73 *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi* (haz. Ahmet Kala vd.) İstanbul 1197, I, 334.

74 ÜŞS, no.327, vr. 28a.

75 ÜŞS, no407, vr. 9b.

Arşiv Belgelerine Göre Üsküdar Kazasının Et İhtiyacının Karşılanması İçin Alınan Tedbirler (XVI-XVIII. Yüzyıl)

PROF. DR. RIFAT GÜNALAN
İstanbul Üniversitesi

İstanbul'un Et İaşesinin Karşılanması (XV-XVIII. Yüzyıl)

Osmanlı Devleti'nde temel tüketim maddeleri arasında büyük ve küçükbaş hayvanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda onlarca araştırma yapıp, kitap, makale ve tezlerin hazırlanıp yayınlandığı görülmektedir. Bu tebliğde ise genelde İstanbul'un özelde ise Üsküdar'ın et ihtiyacının karşılanmasına dair devlet idarecileri tarafından alınan tedbirler ve uygulamaları birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tebliğin hazırlanması aşamasında öncelikle birincil kaynaklar değerlendirilmiş daha sonra 15-19. yüzyıllara ait belgeler değişik arşiv ve tasniflerde yer alan İstanbul ahkam, maliye ahkam ve şer'iyeye sicilleri taranması ve tespit edilen belgelerin değerlendirilmesi metodu takip edilmiştir. Et iaşesine dair birçok belgede Üsküdar'ın ismi geçmemekle birlikte İstanbul kadısına hitaben yazılmış olduğu ancak İstanbul'dan kastın Galata, Eyüp ve Üsküdar olduğunun belgenin içeriğinden anlaşıldığı, emirlerin ise genele şamil olduğu değerlendirilmiştir. Öncelikle İstanbul ve Üsküdar'ın et iaşesine dair genel bir girişten sonra bu ihtiyacın temini hususunda görev alan ve belge sayısı olarak diğer konuların üstünde olan celeb-keşânlar ele alınmıştır. Celep-keşânları vergiler, Üsküdar kasapları, denetimleri ve Üsküdar'a koyun nakline dair konular kronolojik bir sırayla takip etmiştir.

Osmanlı toplumunun temel besin maddeleri arasında küçük ve büyükbaş hayvan etinin temini hususunun önemli bir yer tuttuğunu yukarıda belirtmiştik.

Çobanlar ve küçükbaş hayvanlar, İntizami

İstanbul ve kazalarının et ihtiyacı erken dönemlerde büyük oranda devlet tarafından görevlendirilen celepler tarafından yerine getirilmiştir. Celepler Osmanlı belgelerinde hayvan tüccarı olarak isimlendirilmekte olup İstanbul'un et ihtiyacı için genelde küçükbaş hayvan getirip İstanbul kasaplarına satmakla yükümlüdürler. Fetih'ten sonra büyük bir gelişme gösteren İstanbul'un iaşesine zamanın yöneticileri özel bir önem vermiş olup bunun temini için teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Koyun tüccarlarının et ihtiyacını sürekli sağlayamamasından dolayı celeb-keşân denilen sistemle öncelikle Rumeli'nin değişik kaza ve köylerinden kasaplık hayvan getirilmesi kararlaştırılmıştır¹.

Celeb-keşân sistemi, Fatih devrinden 1590'lı yıllara kadar belirli sermaye sahiplerinin celeb olarak Rumeli'nin belli bölgelerinden canlı koyun temin edip İstanbul'daki kasaplara satma zorunluluğu olarak da tarif edilmektedir. 1590 yılından sonra bu zorunluluk bedel olarak iltizam yoluyla yerine getirilmeye devam etmiştir. 17 ve 18. yüzyıllarda şehrin et ihtiyacı koyun emini ve kasapbaşı idaresi altında yerine getirilmiştir². Her yıl 200.000 den fazla koyun, et ihtiyacının karşılanması için İstanbul'a getirilip kasaplara dağıtılmıştır³.

İstanbul iaşesi için küçükbaş hayvanların getirilmesi belli dönemlere ayrılmaktadır. Bahar, Deliorman, kırcan ve müzayaka olarak adlandırılan bu dönemler, koyunların getirildiği bölgeler ve mevsimlerle ilişkilidir. Bahar ilkbaharı, Delior-

1 Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İlaşesinin Temini: Hassa Kasapbaşılık Kurumu*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

3 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlaşesi" II. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu, *Bildirileri*, İstanbul 2014, s. 126-127; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri, Teşkilat ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İst. 1977.

man yaz mevsimini ve Deliorman bölgesini, kırcan sonbaharı, müzayaka dönemi ise sonbahar sonu ile kış mevsimini ifade etmektedir⁴.

Koyun toplama merkezleri öncelikle Rumeli toprakları olup bunlar Trakya, Bulgaristan, Makedonya, Eflak, Boğdandır. Bunu Orta Anadolu'dan Karaman ve nihayet Kilikya Toroslarının sınırları olan Dulkadiyye'den Türkmen koyunları takip eder. İstanbul'a en çok koyun yollayan bölge, büyük bir farkla Rumelidir. Bunun nedeni ulaşımın diğer bölgelere göre daha kolay ve güvenli olması, verimli arazilere sahip olması şeklinde sayılabilir. Az miktarda tüketilen sığır da Rumeli'den gelmektedir⁵. Hatta 16. Yüzyılın sonlarında Saray-ı Âmire için Erdel kralından beş bin adet koyun alındığına dair hüküm ceplerinin dışında saray ihtiyacı için et tedarikinde Erdel'in önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır⁶.

İstanbul'a getirilecek koyun sayısı öncelikle İstanbul'da belirlenmekte, sonra kazalara paylaştırılmakta son olarak da celeb-keşânlar belirlenen yerlere koyun toplamaları için gönderilmektedir⁷. Celeb-keşânlar resmi olarak kayıtları tutulan ve belli miktarda servet sahibi olmak zorunda olan tüccarlardır. İster sürü sahibi, isterse mal sahipleriyle kasaplar arasında aracı olsunlar, İstanbul'a belirlenen miktarlarda koyun taşımakla görevlidirler. Verilen emirlere uymadıkları takdirde belli bir para cezası ödemektedirler. Gecikme veya emrin yerine getirilmemesi, kusurları olmaksızın olmuş dahi olsa bu durum göz önünde bulundurulmamaktadır. Tüccarlar getirdikleri hayvanları salhaneye ve kasaplara muhtesip ve kadının denetimi altında vermektedirler⁸.

16. yüzyılda, koyunların kesilip kasaplara satıldığı yerler olan salhanelerin neredeyse tamamı, İstanbul'un büyük camilerine gelir sağlamak için kurulmuş olan vakıflara bağlanmıştır⁹. İstanbul'un birçok mahallinde salhanenin bulunması yanı sıra asıl salhaneler üç merkezde toplandığı görülmektedir¹⁰. Bunlardan ilki Yedikule haricinde olan salhaneler olup Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulmuş ve Ayasofya Camii'ne vakfedilmiştir¹¹. İkincisi Eyüp Sultan Camii Vakfı'na

4 M. Sait Türkhan, "Celep", s. 255-257.

5 Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, I, no. 10 (971/1563) ve no. 39 (992/1585) tarafından yayınlanan 16. Yüzyıla ait belgeler başkente koyun yollayan Rumeli bölgelerinin adlarını daha büyük bir kesinlikle saymaktadırlar.

6 BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri) MAD. (Maliyeden Müdevver Defterler) nr. 2775, s. 1161

7 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, C. 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1990, s. 181.

8 Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 181.

9 İstanbul Mahkemesi 213 Numaralı Şer'iyeye Sicili, vr. 20b; Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı yay., İstanbul 1931, s. 30.

10 Ahmet Kal'a, *a.g.m.*, s. 116.

11 İstanbul kadısına hitaben gönderilen H. 1102 tarihli hüküm şöyle devam etmektedir. «...Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Gazi... Yedikule hâricinde bina ve Ayasofya-i Kebir Câmii şerifine vakf eylediği otuz üç bâb salhâne...». Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*,

ait olup Eyüp semtinde kurulmuştur¹². Son salhane ise Üsküdar'da kurulmuş olup Üsküdar Valide Atik Camii'ne vakfedilmiştir¹³.

Sultan Fatih, geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin subvansiyonunda kullanılmak üzere 24000 altın vakfetmiştir¹⁴. Fatih'ten Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar İstanbul'da kurulan vakıf sayısı (1456-1551) 1161'dir¹⁵. Yine İstanbul'un et ihtiyacı için Kanuni Sultan Süleyman'ın, kendinden önce et ihtiyacının subvansiyonu için kurulan vakıfları bir araya getirerek kurduğu 698 bin akçelik bir vakfı bulunmaktadır. Bu vakfın gelirleri İstanbul kasaplarına sermaye olarak verilmektedir¹⁶. Kanuni, Kıztaşı ile Aksaray arasındaki Sofular semtindeki Yeniodalar kışlasını Etmeydanı'nda kurmuştur. Etmeydanı adı her gün kışla ihtiyacı için, "seğirdim çavuşu" tarafından buraya getirilen et istihkakı ile ilgilidir¹⁷.

Koyun ve kuzu fiyatlarının devlet tarafından belirlenmesine rağmen, celeb-keşânların önemli rolleri hesaba katıldığında, bunlar kendi fiyatlarını koyun sahiplerine kabul ettirdikleri görülmektedir. Üstelik bunların kendileri de koyun sahibi iseler satış fiyatları üzerinde büyük bir baskı kurabilmektedirler. Elbette bu durum merkezin müdahalesini gerekli kıldığı sonuçlara sebep olmakta ve ; "Kadı ve muhtesib, koyun tüccarlarını sürekli olarak gözlesinler, denetlesinler ve gözleri sürekli olarak üstünde olsun ki, bunlar kasaplarla anlaşarak herhangi bir hileye başvurmasınlar" gibi emirler verilmektedir¹⁸.

Celeb-keşânların dışında İstanbul'a et sağlayan ağılcı, mandıracı ve eğrekçiler de bulunmaktadır¹⁹. Bunlar hayvan koruyucuları, çiftlik çobanları ve mandıra çobanları olup her biri sığır, koyun ve keçi yetiştirmekte ve bunlardan elde ettikleri süt ürünleriyle etin bir bölümünü merkeze göndermektedirler²⁰.

16. yüzyıl maliye ahkam defterlerindeki bu konudaki belgelere göre sermaye sahibi olmayan kasap veya celepler koyun cemine çıkmadan önce kendileri için

s. 7.; İstanbul Kadısına hitaben gönderilen 1774 tarihli hüccette ise; Yedikule'de bulunan 33 bab salhânenin yandığı bu sebeple mahalle aralarında salhâneler ihdas edildiği bundan dolayı koyun yağlarının mumculara dağıtımında sıkıntılar yaşanması sebebiyle yapılan salhânelerin yıkılarak tekrar eski salhânelerin inşasına dair emr-i şerif yazıldığı belirtilmektedir. Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C.1, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 161-162.

12 Galata Mahkemesi 191 Numaralı Şer'iyeye Sicil, vr. 610.

13 İstanbul Mahkemesi 213 Numaralı Şer'iyeye Sicili, vr. 27.

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtı, Kapıkulu Ocakları*, Ankara, 1943, I, 254.

15 Ömer Lütfi Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (H.953/M.1546)*, İst. 1970.

16 İstanbul'un et ihtiyacı piyasa fiyatının altındaki fiyatlarla karşılandığı için subvansiyon gerekliydi. Buna rağmen bu işle görevlendirilen kasaplar çoğu zaman iflastan kurtulamıyorlardı: A. Refik, *a.g.e.*, 1931, s. 87: 973/1566; BOA. MD. (Mühimme Defteri), nr. 7, s. 499/1440: 975/1568.

17 Tabakoğlu, a.g.m., s. 127.

18 Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 182.

19 Ahmet Kal'a, *İstanbul Ticaret Tarihi*, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 321, 323.

20 Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 183.

Hayvanlarını
otlatan çoban,
Thomas Allom

gerekli olan parayı Hazine-i Âmire'den borçlanma yoluyla temin ettikleri görülmektedir. Topladıkları koyunlar salhane ve kasaplara tevzi olunduktan sonra alınan borcun geri Hazine-i Âmire'ye ödendiği anlaşılmaktadır²¹.

İstanbul zahiresi için koyun getirenlerden tahsil olunacak başlara dair de önemli belgeler bulunmaktadır. Baş vergisi pazara satılmak için getirilen ürünlerden alınacak vergiyi ifade etmektedir. Karaman Vilâyet Kanunnâmesi'nde taşradan koyun getirenden iki koyuna 1 akçe, yerli kasaplardan dört koyuna 1 akçe bâc alınması emredilmektedir. Bâcı genel olarak satıcı vermekle birlikte hayvan satışlarında her iki taraftan da alındığı görülmektedir²². Aslında celeb-keşânların İstanbul'a getirdikleri koyun ve kuzuların bâcları talep edilmemektedir²³. Bazı belgelerde celeb-keşânlardan ikinci bir kez âdet-i ağnam tahsil edilmesinin yasak olduğuna dair hükümler de bulunmaktadır²⁴. Ancak kasapların celep ve diğer ko-

21 "İstanbul kadısına hüküm, İstanbul kasaplarına hîzâne-i âmireden karz tarikiyle akçe verilen Kasab Ömer üzerindeki bakilerin tahsili...". MAD. nr. 2775, s. 118, 606, 624.

22 Celal Yeniçeri, "Bâc", *DİA*, C. 4, s. 413, İstanbul, 1991.

23 MAD. nr. 2775, s. 341, 699.

24 MAD. nr. 2775, s. 1636

yun satıcılarından satın aldıkları koyunların bâclarının İstanbul, Galata ve Haslar kadılarına yazılan hükümlere göre tahsil edilmekte olduğu anlaşılmaktadır²⁵.

Celeb-keşânların bazı belgelerde koyuncu olarak ifade edildiği ve koyun cemine gittikleri yerlerde ahaliye zulüm etmemelerinin emredildiği görülmektedir²⁶. Ayrıca celeb-keşânların Rumeli ve Anadolu şehir ve kazalarından topladıkları hayvanları İstanbul'a getirirken sürülü tarla, bağ ve bahçelere verdikleri zararların kendilerinden tahsil edildiğine dair hükümlere de rastlanılmaktadır²⁷. Celeb-keşânlık yapan tüccara, gittikleri beldelerde çeşitli sebeplerle mani olmak isteyenlerle ilgili merkezi hükümetin aldığı kararlara ait belgelere de rastlanılmaktadır²⁸.

1026/1617 tarihli İstanbul mahkemesine ait bir hüccette; bu tarihte devlet için toplanacak her bir koyun fiyatı olarak 30 akçe belirlendiği, hassa koyun sürücüsünün Lori v. Yorgi adlı bir gayr-ı Müslim olduğu ve koyun emininin ise Ahmet Ağa olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca koyunların miktarı 3600 adet olup toplanacağı bölgenin Varna ve Umurfakih kazaları olduğu açıklanmaktadır²⁹. 7 Cemaziyelevvel 1027/2 Mayıs 1618 tarihli hüccette ise; Hasan Bey b. Ali'nin emr-i şerifle koyun toplama işini üzerine aldığı ve bu iş için gerekli olan parayı iki taksitle mîrî koyun sürücüsü Küçük Yani v. Dimitri'ye verdiği, ayrıca koyunların Tırnova, Sahra, Hotamic ve Eskicuma kazalarından toplanması emredildiği açıklanmaktadır³⁰.

İster emr-i pâdişâhî ile olsun isterse gönüllü olarak celeb-keşânlık yapanlar avarız, kürekçi, nüzul ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerden muaf idiler³¹. 16. yüzyıl mâliye ahkam defterlerinde celeb-keşân yazılıp celeplik yapmayanların celeb-keşân defterlerinden ihraç olunmalarına dair önemli miktarda belge bulunmaktadır³². Celeplerin avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden³³ ve kürekçi bedelinden muaf oldukları³⁴ ayrıca celeplere sarraflık³⁵, sof³⁶, eşkincilik³⁷ gibi ikinci bir iş teklif

25 MAD. nr. 2775, s. 140.

26 MAD. nr. 2775, s. 270.

27 MAD. nr. 2775, s. 1563

28 MAD. nr. 2775, s. 183, 1046, 1080.

29 *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, C. 13, s. 157.

30 *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, C. 13, s. 217.

31 BOA. MAD. nr. 2775, s. 885, 1066, 1069, 1080, 1084, 1140, 1148, 1166, 1264, 1373, 1627, 1647.

32 MAD. nr. 2775, s. 1687.

33 MAD. nr. 7534, s. 35, 1161, 631, 1372.

34 MAD. nr. 7534, s. 35.

35 MAD. nr. 7534, s. 241, 393, 488, 505.

36 MAD. nr. 7534, s. 312.

37 MAD. nr. 7534, s. 386.

edilmemesi emredilmektedir³⁸. Küreci³⁹, yağcı⁴⁰, çeltikçi⁴¹, madenci⁴² ve ipekçilik hizmetinde bulunanlara da celeplik teklif olunmasına dair emirler verildiği görülmektedir⁴³.

16. yüzyıl maliye ahkam defterlerindeki belgelerden, celeplerin yaptıkları hizmetlerden dolayı birçok konuda devlet tarafından koruma altına alındığı anlaşılmaktadır. Bu hususta; İstanbul zahiresi için koyun cem'i ve celep taifesinden resm-i ganem talep edilmemesi⁴⁴, celep taifesinden takdir olan koyundan fazla talep olunmaması⁴⁵, celep taifesine voyvoda, subaşı, emin vs.nin zulmünün engellenmesi⁴⁶, İstanbul celeplerine zulmedenlerin teftişi⁴⁷, yazılı celep taifesine yanlarındaki çobanları bahane edip hilaf-ı defter akçe isteyen beytülmal eminlerinin yasaklanması⁴⁸, toprak kadıların, koyun hakçılarının celeplere dahl etmemesi⁴⁹, matbah-ı amire için celepler tarafından getirilen koyunların otlatılmasına mani olan kişiler hakkında da yasal işlemler yapılması hususunda emirler verildiği görülmektedir⁵⁰.

Kasap olarak yazılan bir kişi bu görevden feragat edebilmesi için belli miktarda bir parayı devlete ödemesi talep edilmekteydi. Bu konuya dair en ilginç örnek İstanbul kadısına hita-

Cığerci, Gouffier

38 MAD. nr. 7534, s. 210, 269, 370, 896.

39 MAD. nr. 7534, s. 36.

40 MAD. nr. 7534, s. 122.

41 MAD. nr. 7534, s. 143, 318.

42 MAD. nr. 7534, s. 1376.

43 MAD. nr. 7534, s. 999.

44 MAD. nr. 7534, s. 1147, 1395.

45 MAD. nr. 7534, s. 1399.

46 MAD. nr. 7534, s. 1471.

47 MAD. nr. 7534, s. 1303.

48 MAD. nr. 7534, s. 1210.

49 MAD. nr. 7534, s. 1154.

50 MAD. nr. 7534, s. 1152.

ben yazılan bir hükümde; “...bin filori karşılığında bu hizmetten muaf sayıldığı...” belirtilmektedir⁵¹.

Celeb taifesi, kasaplara sattıkları koyunların parasını bazen peşin değil taksitle aldıkları anlaşılmaktadır. Kasapların ise borçlarını ödemediği halde alacaklarını mirasçılardan veya kefillerinden tahsil etme yoluna gidildiği görülmektedir. Celeb Dimo v. Yani'nin koyun bedelinden Kasap Mehmed b. Abdullah'taki alacağını, Mehmed'in ölümü üzerine karısı Ayşe'den kefaleti sebebiyle talep etmesi bu konudaki örneklerden birini teşkil etmektedir⁵².

Celep-keşânlar ile kasaplar ve diğer devlet görevlileri arasındaki anlaşmazlıklara dair belgelere de rastlanılmaktadır. 25 Zilhicce 1138/24 Ağustos 1726 tarihli bir hüccette, celeb-keşân taifesinin zararlarından sorumlu tuttıkları Yedikule kapısı dışındaki debbağlara ahî baba ve kethüda olanların, kendi evlerinde mahkeme kurup esnaf hakkında karar almalarını konu edinmektedir. Aldıkları haksız kararların başında ise fusûl-ı erba'ada verilen narh-ı cariyeye itaat etmemeleri gerekçe gösterilmekte ve özellikle celeb-keşân taifesini zarara uğratmaları sebebiyle bu şahısların azledilip yerlerine mutemet kişilerin tayin edilmesi talep edilmektedir⁵³.

1144/1731 tarihli hüccette, celeb taifesinin pastırma yapılması için getirip kasaplara kestirdikleri sığırın her bir vakiyyesine birer akçe zam talep ettikleri bunun gerekçesi olarak aynı yıl içinde sığır satışına getirilen yasaklama ve eldeki sığırların azlığı gösterilmektedir⁵⁴. Yukarıdaki belgeyle aynı tarihli İstanbul mahkemesine ait başka bir hüccette ise, Kışlakçıyan celeb taifesinin masraflarını karşılamadığı gerekçesiyle koyun fiyatlarına zam yapılması talebiyle İstanbul kadısı ve yeniçeri ağasına ilam için başvurdukları görülmektedir. Burada verilen bilgilerden hangi koyun cinsini kaçtan aldıkları, her bir koyuna kaç paralık arpa, buğday ve kepek harcadıkları da açıkça ifade edilmektedir⁵⁵.

1787 tarihli İstanbul Mahkemesi 56 numaralı kadı sicili İstanbul'da hizmet gören esnafa dair önemli maruzlar içermektedir. Bu maruzlar arasında İstanbul'un et ihtiyacını karşılayan celeb-keşân taifesi önemli bir yer tutmaktadır.

7 Cemaziyelahir 1202/15 Mart 1787 tarihli başka bir belgeye göre, Eflak ve Tuna'dan parasıyla koyun toplayıp İstanbul'a getirmek isteyen 16 adet gayr-ı müs-

51 MAD. nr. 7534, s. 933.

52 İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, C. 13, s. 401.

53 İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 211.

54 İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 397.

55 İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, s. 399.

lim celeplere dışarıdan herhangi bir müdahale ve yasaklamanın olmaması ve satın aldıkları koyunları İstanbul'a rahat ve hızlı bir şekilde getirebilmeleri için izin ve emir talep ettikleri anlaşılmaktadır⁵⁶.

12 Cemaziyelevvel 1202/20 Mart 1787 tarihli belgede ise Kazganlı celeplerin ellerinde bulunan ve kış ayları için hazırlanan koyunların ete olan şiddetli ihtiyaçtan dolayı kasaplara parasıyla dağıtılması talep edilmektedir. Celeplerin ellerinde az miktarda koyun ve keçi olduğu, arpanın ve diğer giderlerinin fazla olduğu gibi sebeplerle rayicin üzerinde kasaplara önerdiği ücret, kıyyesi en az on para olduğu ancak kasabbaşı, kasab kethüdası ve kasab ustaları ile yapılan anlaşmayla kıyyesini dokuz para, kasapların da halka onar paraya satmaları hususunda anlaşmaları ifade edilmektedir⁵⁷.

Evâhir-i Za sene 1201/5-13 Eylül 1787 tarihli bir belgede, kasapların celeblerden koyun almalarına dair usulün kaydedildiği görülmektedir. Bu belgeye göre İstanbul kadısı, Yeniçeriağası, Kassabbaşı, Dergâh-ı Mu'alla kapucıbaşısı, Kasaplar kethüdâsı, Kasap ustaları ve kasapların, Celepleri karşıladıkları, celeblerin ellerindeki koyunların belirlenen narh-ı cari üzere satın aldıkları ve salhanelerde kesilmek üzere kasaplara dağıtımının gerçekleştirildiği detaylı bir şekilde ifade edilmektedir. Ayrıca belgede celepleri İstanbul'a uzak yerlerde yolda karşılayıp koyunları satın almak isteyen muhtekir, çâryekçi ve koltukçuların engellenmesinin de emredildiği görülmektedir. Bu kişilerin celeblerden az paraya alıp stokçuluk yaptıkları ve kasaplara ve halka yüksek fiyatla satmaları sebebiyle hem kasaplara hem halka büyük zararları olduğu da ifade edilmektedir⁵⁸.

18. yüzyılın sonlarına ait belgelerde, çâryekçi, koltukçu ve beğlikçilerin kanadarlara kasap dükkanlarında satmak için ucuza et temin etmeleri sebebiyle salhâne etlerinin bayatlaması sebebiyle salhâne sahibi ve koyun getiren celeblerin zarara uğramaları da söz konusu olduğu görülmektedir⁵⁹.

25 Receb 1202/1 Mayıs 1787 tarihli maruzda kuzuların her sene rûz-ı Hızır'da yani Mayıs ayında kesilip satılmasına izin verildiği, celeblerin kasaplara kuzu etinin kıyyesini dokuz paraya sattıkları kasapların da halka bu etleri on paraya sattıklarını bildirmektedir⁶⁰.

Yedikule dışında bulunan salhanedeki kasapların önceleri kestikleri koyunların yağlarını nöbetle mumculara dağıttıkları daha sonra ise bundan vaz geçip ken-

56 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 25a, h. 1

57 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 19b, h. 1

58 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C. 2, s. 360-361.

59 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C.1, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 247-248, 310-311..

60 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 32, h.1.

Kesim için götürülen koyun, İntizami

dilerinin bu yağları mum olarak işledikleri hakkındaki şikayet üzerine bunun yasaklandığı anlaşılmaktadır⁶¹. Galata kasaplarının ise Galata'daki Saray-ı Âmire için kestikleri koyunların iç yağlarını mum imali için saray-ı amire dışındakilere satmalarının yasaklandığı belirtilmektedir⁶². Ayrıca sarayların et ihtiyacı için kesilen koyunlardan baş vergi alınmaması emri Galata kadısına hitaben yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır⁶³.

Kasaplık Hayvanlar İçin Tahsil Edilen Vergiler

Tüccarın et iaşesi için salhânelere getirdikleri hayvanlardan fazla vergi

alınmaması için her bir hayvandan alınacak vergi miktarını detaylı bir şekilde açıklayan fermanların sadır olduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Bab Mahkemesi 46 numaralı sicilde yer almaktadır. Sicilde; “*Yedikule’de salhâne içinde zebh olunmağa gelen sığırdan dörder akçe ve koyun ve kuzu ve keçiden birer akçe her kim zebh ederse müslüman ve kefereden mîrî resmi alına ve dahi Yedikule’de vâkı’a Bâc-ı Bâb-ı Ağnâm mukâta’asının şart-ı iltizâm-ı kadîmi üzre vere ve Kırk-kilise ve Çirmen sancaklarında fûruht ve zebh olunan koyun ve kuzu ve keçiden birer akçe bâc alına ve sığırdan üçer akçe ve resm-i hüddâmiyye buçuk akçe alına ve camusa sekiz akçe bâc alına tokada gelmezden mukaddem bâc emînlerine haber gönderip gelen defter olunup mûcebince bâcları verilmedin tokaddan gayrı yerlere ve ahırlarda bağlanıp ve yâhud fûruht olunup mîrî için girift oluna ve tokada gelmezden mukaddem celeb ve kasab ve koltukçu emîn ma’rifeti olmadığı sürücüler koyun ve sığır ve kuzu ve keçi iştirâ eylemeyeler eğer hafiyeten ederlerse her bir davardan on ikişer akçe alına eğer kasab bulunmaz ise alandan tahsîl oluna deyû vech-i şer’ ve kânûn ve defder, ziyâde aldığı ahverile deyû fermânım*

61 MAD. nr. 7534, s. 1072.

62 MAD. nr. 7534, s. 1092.

63 MAD. nr. 7534, s. 1132.

olmuşdur...” 10 Rebiülahir sene 1097/6 Mart 1686 tarihli bu kayıta ayrıca nere-
lerden kimlerin nasıl ve ne tür hayvan getirdikleri, vergilerin kimler tarafından,
nasıl alınacağı da detaylı bir şekilde ifade edilmektedir⁶⁴.

Bu konuda 13 Cumadelahire 1102/14 Mart 1691 tarihli başka bir hükümde Yahu-
di kasaplara satılan hayvanlardan fazla vergi talep eden baçdarlara hitaben “*Ana-
dolu ve Rumeli câniblerinden ve diyâr-ı Akdeniz ve Karadeniz’den gelen haymane
koyun ve kuzu ve keçiden birer akçe ve sığırdan üçer akçe ve resm-i huddâmiye
buçuk akçe ve camusdan sekiz akçe bâc-ı pây resmi defter mûcebince edâ eyledik-
lerinden sonra defterde yazıldığından ziyâde bir akçe ve bir habbelerin aldırma-
yıp...*” şeklinde bir emrin yazıldığı görülmektedir. İstanbul, Galata, Kadıköy, Üs-
küdar kadılarına hitaben yazılan fermanın üst kısmında ise; “*Hazîne-i âmirem’de
mahfûz olan Ma’den Mukâta’ası defterlerine nazar olundukda, İstanbul’da Yedi-
kule’de vâki’ bâc-ı pây-ı ağnâm mukâta’ası mahsûlünden olup, Anadolu ve Rume-
li câniblerinden ve deryâ ile Akdeniz’den ve Karadeniz’den gelen haymane koyun
ve kuzu ve keçiden birer akçe ve sığırdan üçer akçe ve resm-i huddâmiye buçuk
akçe ve camusdan sekiz akçe bâc-ı pây resmi alına ve tokata gelmezden mukad-
dem bâc emînlerine haber gönderip, gelen davarları defter olunup, mûcebince
mîrî için bâcları alına ve bâcları verilmeden tokattan gayrı yerlerde ve ahırlarda
bağlanır ise veya fûruht olunur ise mîrî için girift olunamaz tokata gelmezden
mukaddem celeb ve koltukçu tâifesi emîn ma’rifeti olmadıkça sürücülerden koyun
ve kuzu ve keçi ve sığır iştirâ eylemeyeler, eğer hufyeten ederler ise her davardan
on ikişer akçe bâc alınageldiği mastûr ve mukayyed bulunduğu derkenâr olunup,
arz olundukda*” şekilde Yahudi kasaplara satılan hayvanların vergileri hakkında
önemli bilgilere yer verilmektedir⁶⁵.

Et Ürünlerinin İmali

Osmanlı toplumunun eti ham bir besin olarak tüketmediği etten imal edilen kavur-
ma, pastırma ve sucuk şeklinde tükettiği belgelere yansımaktadır. İdareciler halkı
sağlıksız ürünlerden korumak için bu tür ürünlerin üretimi hususunda kararlar
alıp uyguladıklarını da belgelerden tespit edilmektedir. 10 Rebiülahir 1139/5 Ara-
lık 1726 tarihli İstanbul ve Galata’daki sucukçuların nizamına dair olan hüccette
bu işle uğraşanlar hakkında şu bilgiler verilmektedir; “*Tâife-i mezbûre kasab tâi-*

64 *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)* / haz. Sabri Atay ... [ve öte], İstanbul, Türkiye
Diyaset Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, s. 637.

65 *İstanbul kadı sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102 / M. 1691)* / haz. Hüseyin Kılıç ... [ve öte], İstanbul, İSAM, 2011, s. 432.

fesinin bey' edemeyip akşama kalmağla bayat olan lahmı ve yahûd kasablarından kırkındı ta'bîr olunan müzahrafâtı birer ve ikişer akçeye almayıp ve sucuk etmeyip ve taşradan gelen küllî dökme müşâbih sâir pastırmayı alıp terbiye ile yerli İstanbul ve Kayseriye ve Engürü pastırmasıdır deyû kalb ve reddî olduğu hâlde ibâdullâha bey' etmeyip, tâze ve semiz ve a'lâ lahm-ı bakardan alıp gereği gibi bahâr ve a'lâ terbiye ile terbiyeleyip sucuk ve pastırma yapıp ve kavurdup narh-ı cârî üzre ibâdul-lâha bey' etmek üzre birbirlerine keflil olduktan sonra cümlesine dahi kethüdâları mezbûr Hüseyin keflil olduğu"⁶⁶. Bu hükme göre daha önceden sahte ve sağlıksız pastırma, sucuk ve kavurma imal edenler bulunduğu yeni imalatın kimler tarafından ve ne tür bir etle (sığır etiyle) yapılacağı açıkça ifade edilmektedir.

Üsküdar'da Koyun Ticareti

Erken dönem Maliye Ahkâm Defterleri'nde ve Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde koyun ticaretine dair oldukça önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerde genelde ticarete yaşanan sıkıntılar, alacak-verecek anlaşmazlıkları, borç tahsili gibi konular yer almaktadır.

20 Zilhicce sene 925/13 Aralık 1519 tarihli hüccette Üsküdar'da satılan koyunların kelebek hastalığından ölmesi sebebiyle satış işleminin feshedildiği ve satın alan kişinin koyunları iade ettiği⁶⁷, 20 Receb 930/24 Mayıs 1524 tarihli hüccette ise yine Üsküdar'da satılan 128 adet koyun satılmış ancak iki ay sonra hayvanların hasta olduğu gerekçesiyle sahibine geri iade edilmiştir⁶⁸. Üsküdar'da koyun ticareti hususunda yaşanan sıkıntılardan biri de satılan koyunun parasının tahsil edilememesidir. Bu durumda satıcı koyunlarını geri alabilmekte ve satış anlaşması da fesh olmaktadır. 20 Cemaziyelahir 931/14 Nisan 1525 tarihli hüccet bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir⁶⁹. Bazı hüccetlerde ise koyun satışı yapan kişi hiçbir gerekçe öne sürmeksizin satışı fesh edip koyunlarını geri alabildiğini 1 Cemaziyellevvel 961/4 Nisan 1554 tarihli belge göstermektedir. Bu belgeye göre İbrahim b. Memi'nin, Ali b. Murad ile koyun satışını feshettiği ve koyunlarını geri aldığı anlaşılmaktadır⁷⁰.

⁶⁶ *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 312.

⁶⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521)* / haz. Rıfat Günalan ... [ve öte.], İstanbul, İSAM, 2010, s. 200, h. 388.

⁶⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936 / M. 1524-1530)* / haz. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berkaş, İstanbul, İSAM, 2010, s. 78, h. 82.

⁶⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 116, h. 200.

⁷⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956-963 / M. 1549-1556)* / haz. Orhan Gültekin, İstanbul, İSAM, 2010, s. 309, h. 773.

Üsküdar'da koyun ticaretinde peşin parayla alım-satımın olmadığı durumlarda borçlu ile alacaklının mahkemede bu durumu resmileştirdiklerine dair oldukça önemli hüccetler bulunmaktadır. 1 Şaban 931/24 Mayıs 1525 tarihinde Çoban Atmaca b. Abdullah'ın Üsküdarlı Hüseyin İrice'ye koyun bedelinden 3500 akçe borçlu olduğu⁷¹, 30 Recep 931/23 Mayıs 1525 tarihli başka bir hüccette İskender b. Abdullah'ın aldığı koyunların bedelinden bir kısmını Mihâl b. Kosta'ya teslim ettiği ve bakisini kabul ettiği⁷², 12 Safer 1000/29 Kasım 1591 tarihli başka bir hüccette Zaharya v. Dimitri'nin, Kosta v. Andriye'den koyun bedelinden alacaklı olduğu ifade edilmektedir⁷³. Koyun ticareti bireysel olduğu gibi ortaklık şeklinde de yapılmaktaydı. Bu durumda ortakların borç alacak miktarları da aralarında yaptıkları anlaşmalara göre şekillenmekteydi. Bu duruma ait örnek hüccette; Kosta v. Andriye ile Zaharya v. Dimitri'nin ortak koyun alıp sattıkları ve borçlarını alacaklıya kadı huzurunda ödedikleri anlaşılmaktadır⁷⁴.

Üsküdar'da Kuzu Kesim Tarihleri ve Narhı

Üsküdar'da zaman zaman ortaya çıkan et ihtiyacının karşılanması için halkın kasap taleplerine merkezin kayıtsız kalmadığı ve merkezden kasap tayin edildiği görülmektedir. 10 Şaban 953/6 Ekim 1546 tarihli belgede, Çengelköy halkının kasap talebi sebebiyle Ahmed b. Abdullah'ın kasap olarak tayin olduğu anlaşılmaktadır⁷⁵. 1 Ramazan 927 /5 Ağustos 1521 tarihli bir hüccette ise kasap tayin edilen Üsküdarlı Kasap Mahmud'un iflas etmesi ve ihtiyarlaması sebebiyle et bulma görevinden feragat ettiğini mahkemede beyan ettiği görülmektedir⁷⁶. 20 Şaban 927/26 Temmuz 1521 tarihli başka bir belgede Üsküdar'da görülen et sıkıntısı sebebiyle dışarıdan koyun getiren Piri adlı kişinin koyunlarının yüz yetmiş beş akçeye alınması halk tarafından kabul edildiği ifade edilmektedir⁷⁷.

Üsküdar'da satılan koyun etinin fiyatı 16. yüzyılda yıllara göre değişiklik arzettiği görülmektedir. Mesela Hicrî 930 Zilhicce/Eylül 1524 ayına ait narh listesine göre koyun ve öküz etinin dirheminin 200⁷⁸, Hicrî 931 Cemâziyelâhır /26 Mart

71 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 202, h. 293.

72 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 275, h. 474.

73 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 - 1000 / M. 1590 - 1591)* / haz. Rıfat Günalan, İstanbul, İSAM, 2010, s. 569, h. 1111.

74 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, s. 610, h. 1209.

75 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H. 953-955 / M. 1546-1549)* / haz. Nuray Güler, İstanbul, İSAM, 2010, h. 90.

76 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 184.

77 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 181.

78 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 365.

1525 ayına ait narh listesine göre koyun eti dirhemin 150⁷⁹, Hicrî 932 senesi Safer/Kasım 1525 ayına ait narh listesine göre koyun eti dirhem 150⁸⁰, 20 Zilhicce 941/20 Haziran 1535 tarihli bir hüccette Kasab Mahmud'un Üsküdar'da koyun etini iki yüz dirheme satmayı kabul ettiği⁸¹ ve 971 Şevvali'nde/Mayıs 1564 koyun etinin 175 dirhem olduğu ifade edilmektedir⁸².

17. yüzyılın sonlarında celep ve koyun tüccarlarının narhtan üç dört akçe fazlasına İstanbul kasaplarına küçükbaş hayvan bırakıp gittikleri, kasapların bundan dolayı zarar ettiklerini 10 Zilhicce 1086/25 Şubat 1676 tarihli bir hüccetten anlaşılmaktadır. Bundan dolayı kesimlik küçükbaş hayvanların kasaplara satışında narhın temel alınması ve narhtan fazlasına satış yapanların men edilmesine dair emirler çıktığı görülmektedir⁸³.

Narhtan noksana et satılması hususunda sadece çeyrekçilere izin verildiği görülmektedir. Şeriye sicillerinde çeyrekçilere et satış izni verilen yerler arasında Fatih Camii ve Bayezid Camii avlusu belirtilmektedir. Bab Mahkemesi 46 numaralı defterde 1097/1685 tarihinde celeplerden koyun satın alıp kesen çeyrekçi kasapların narh-ı cariden bir akçe noksana belirtilen yerlerde et satmalarına izin verildiği belirtilmektedir⁸⁴.

Kuzuların kesim tarihi rûz-ı Hızır yani Mayıs ayının başlarıdır. Kesilen kuzu etleri halka baş ve ciğerleriyle birlikte satılmakta olup 25 Zilhicce 1149/26 Nisan 1737 tarihinde bir kıyye kuzu etinin narhı 20 akçe olarak belirlenmiş⁸⁵ olup 1 Muharrem 1151/21 Nisan 1738 tarihinde de kuzu etinin fiyatının değişmediği aynı kaldığı görülmektedir⁸⁶.

18 Zilkade 1202/20 Ağustos 1788 tarihinde Cihan Bey Aşireti'nden Celeb Eubekir b. el-Hâc Yusuf'un Karaman'dan getirdiği 1300 baş koyunun kesildikten sonra et, ayak, baş ve ciğerleri ile yağlarının kaç paraya satılacağına dair Kasabbaşı, Yedikule Kasaplar Kethüdası, Eğrikapı Kasaplar kethüdası ve diğer kasap ustaları ile bir mukavele yapılmıştır. Bu mukaveleye göre et, baş, ayak ve ciğerlerinin kıyyesini yedişer pareye yağın ise kıyyesinin on altı pareye kasaplara

79 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 363.

80 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, s. 357.

81 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)* / haz. Kenan Yıldız, İstanbul, İSAM, 2010, s. 68.

82 *Üsküdar Mahkemesi 27 Numaralı Sicil*, h. 1225.

83 *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)* / haz. Sabri Atay ... [ve öte], İstanbul, İSAM, 2010, s. 631.

84 *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, s. 337, 372.

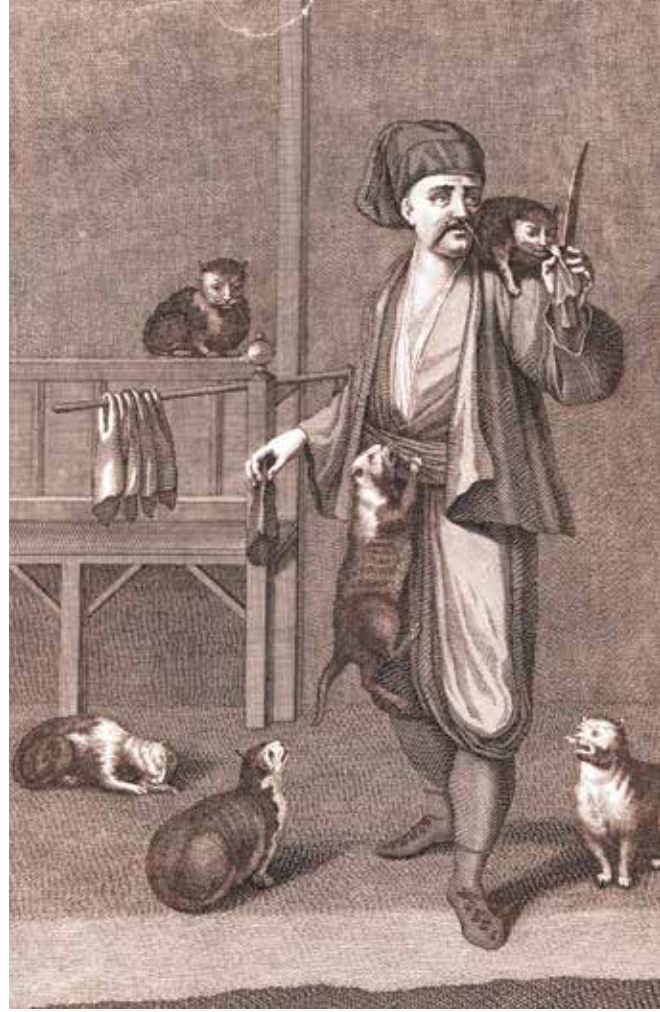
85 *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 518, h. 304.

86 *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 518, h. 306.

satılmasına karar verilmiştir. Burada fiyat belirlenirken Üsküdar'da bulunan hayvanların İstanbul'a geçirilmesindeki nakliye ücretleri ve yaz mevsimi olması sebebiyle yağların hemen elden çıkarılması gerektiği gibi sebeplerin geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre, celebin istediği fiyattan daha aşağı bir fiyatın teklifi ve kabulünün söz konusu olduğu görülmektedir⁸⁷.

Üsküdarlı Kasapların Denetimi

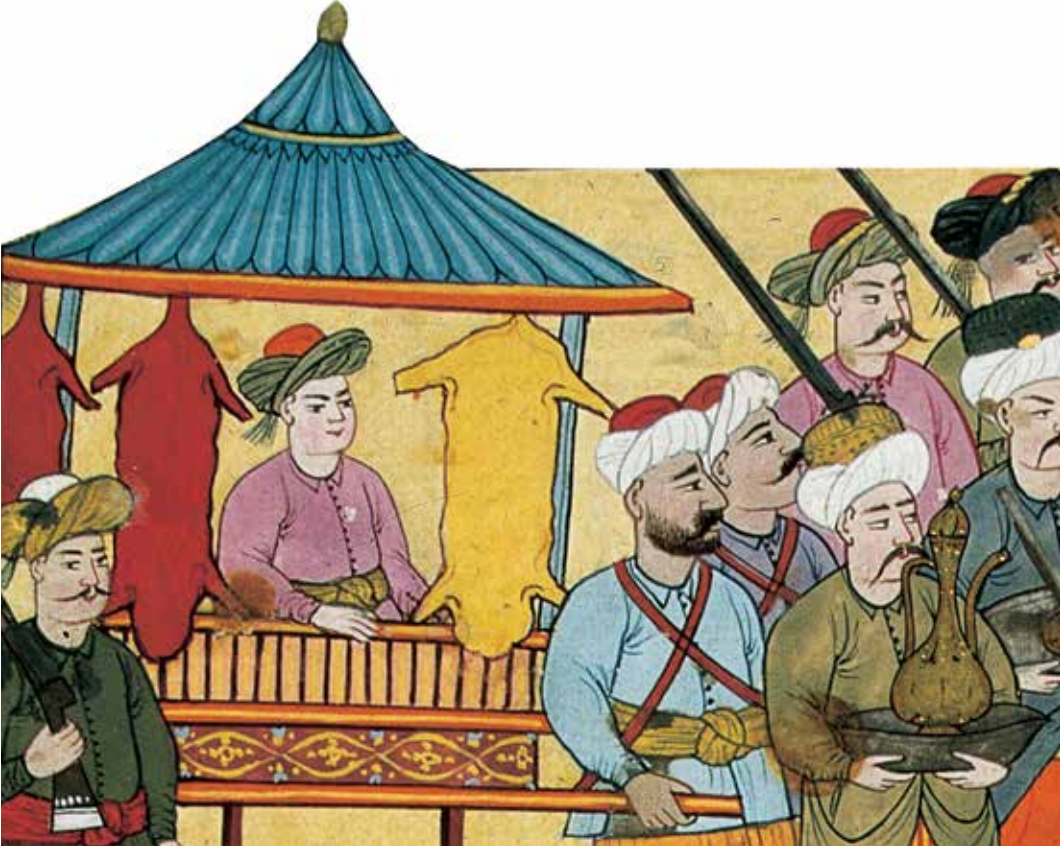
Üsküdar şerhiye sicillerindeki belgelere göre Üsküdarlı kasapların muhtesipler tarafından denetimlerinde bazı usulsüzlüklerinin tespit edildiği görülmektedir. Bu usulsüzlüklerin başında et tartımında kullanılan terazilerde yapılan hileler gelmektedir. Tartıdaki noksanlıklarla ilgili hüccetlerde bu durum; “... dört akçelik ette yirmi beş dirhem noksanı zahir oldu, beş yüz elli dirhem olup elli dirhem noksanı zahir olup, üç akçeye bey' eylediği ette evvel onyedire dirhem noksan üzere bey eylediği” şeklinde ifadelerle açıklanmaktadır. Bu hususta onlarca hüküm bulunmaktadır ancak bunlara verilen cezalar kaydedilmemektedir⁸⁸. İkinci tespit edilen usulsüzlük narh konusundadır. Satılan koyun, kuzu veya sığır etlerinde belirlenen narha bazı kasapların uymaması şeklinde ortaya çıkmaktadır⁸⁹. Üçüncü usulsüzlük murdar olmuş hayvanların temizmiş

Cığerci, İBB Atatürk Kitaplığı

87 İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, s. 59b, h. 1.

88 Üsküdar Mahkemesi 15 Numaralı Şer'hiye Sicili, h. 233, 250; İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil, h. 264; Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Şer'hiye Sicili, s. 40, h. 223, 224; Üsküdar Mahkemesi 23 Numaralı Sicil, h. 557.

Kasap esnafı, Levnî

gibi satılması olarak görülmektedir⁹⁰. Belgelerden tespit edilen son usulsüzlük ise koyun etinin sığır narhı üzerinden veya koyun etinin keçi etinin narhından satılması şeklindedir⁹¹. 1764 tarihli belgeden, keçi etinin koyun etinden iki akçe noksana satılması adet olduğu ancak kasapların keçi ile koyun etini karıştırıp sattıkları anlaşılmaktadır⁹².

Bu hususların dışında Üsküdarlı kasapların zaman zaman kendi meslekleri dışında diğer esnafın yaptığı işlere yöneldiği görülmektedir. Kasapların kendi dükkanlarında deri işleriyle uğraşmaları, yapağı imal edip satmaları debbağ ve yorgancı esnafı tarafından hoş karşılanmamış ve yapılan şikayetler sonucu bu işlerden men edilmişlerdir⁹³.

90 *Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Sicil*, s. 220 h. 1039.

91 *Üsküdar Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, h. 3078.

92 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C. 2, s. 62.

93 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C. 2, s. 109.

Üsküdar Kasaplarına Ait Salhane

18. yüzyılın son yarısına ait şeriyeye sicillerindeki hükümlerde kasapların salhanelere bağlı olduğu, salhanelerin de vakıflara bağlı olduğu ifade edilmektedir. Bu vesile ile kasaplık hizmetinde görev alanların, Müslim gayr-ı müslim ayrımı olmaksızın hangi vakfa kayıtlı ise o vakfın müteveli temessüküyle göreve başladıkları, devir, satış ve feragat işlemlerinin de yine o vakıf mütevelliler eliyle yaptırıldığını görmekteyiz⁹⁴. Aslında burada satılan ve gedik tabir edilen vakfa ait kasap dükkanı ve aletlerine ait hisseleridir. Bu hisseler sahibinden varislere miras yolu geçebildiği gibi ihtiyaç halinde satılmakta veya bu hizmetten feragat edilebilmekteydi⁹⁵. Kasap dükkanı gedik hisseleri bütün olarak satılabildikleri gibi yarım, dörtte bir, üçte bir gibi oranlarda da satılıp devredilebilmekteydi.

Şeriyeye Sicilleri'nde tespit edilen maruzlardan Anadolu yakasında bulunan Kanlıca kasaplarının beşinci⁹⁶, Üsküdar kasaplarının ise dokuzuncu salhaneye bağlı oldukları anlaşılmaktadır⁹⁷. Üsküdar'daki salhane'nin ise "Evkâf-ı hümâyûn-ı hazret-i şehriyârî"den olduğu ifade edilmektedir. Ancak maruzlarda salhânenin hangi mahalde inşa edilip hangi yıllar arasında, nasıl faaliyet gösterdiği hakkında yapılan taramalar neticesinde maalesef bir bilgi bulunamamıştır.

Üsküdar'a Büyük ve Küçükbaş Hayvan Nakli

Bu konuya dair iki adet belge tespit edilmiş olup ilk belge 20-29 Mayıs 1757 tarihli olup Beşiktaş'tan Üsküdar'a sığır geçirilmesine dairdir. Bu belgeye göre Üsküdar'da geçirilen sığırların salhânede kesildikten sonra kasaplara genelde pastırma ve sucuk imal etmeleri için satılmaları hakkındadır⁹⁸. İkinci belge ise 25 Aralık 1787 tarihli. Belgeden, Eflak'tan Beşiktaş'a gelen koyunların buradan dağıtımının yapılmakta olduğunu anlıyoruz. Üsküdar kasaplarının, kasaplar kethüdası ve kasaplara yazıcı olarak tayin edilen katipten, koyunların burada uzun süre beklemeleri sebebiyle telef olmaları ve kasapların zarara uğramaları için günlük 215 baş koyunun Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçirilmesini talep ettiklerini görmekteyiz. Ayrıca, kasaplara dağıtım için Üsküdar'a geçen koyun miktarının subaşı tarafından günlük olarak İstanbul Mahkemesi'ne bildirmesi

94 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 44b, h. 2; 35a, h.1; 24b, h.1;

95 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 52a, h. 3.

96 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 18a, h. 1.

97 *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 52a, h. 3.

98 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi*, C.1, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 156-157.

emrinin bağlantının sürdürülmesi açısından kabul edilen bir şart olduğu anlaşılmaktadır⁹⁹.

Sonuç

Bu araştırma daha çok 16. yüzyıl Maliye Ahkam Defterleri, 17-18. yüzyıl İstanbul Ahkam Defterleri ve 15-18. yüzyıla ait Şer'iyeye Sicilleri taranarak ve ikincil kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. İstanbul ve özellikle Üsküdar kazasının et iiaşesi hususunda, Osmanlı belgeleri üzerine yaptığım araştırmaya göre İstanbul'un et ihtiyacında özellikle küçükbaş hayvanların Rumeli ve Anadolu'nun değişik kaza ve köylerinden sağlanması önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Büyükbaş hayvanların ise daha çok et türevlerinden olan sucuk, kavurma ve pastırma üretiminde önemli olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca İstanbul'un fethinden itibaren İstanbul iiaşesinin temini, idarecilerin önemli vazifelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. İdarecilerin bu görevi ifa ederken gerek saray halkı gerekse askerlerin ve halkın et ihtiyacının ucuz, temiz, düzenli ve sürekli bir şekilde sağlanması için tedbir aldığı görülmektedir. Bu görevliler arasında yer alan başta kadı, yeniçeri ağası, muhtesib, koyunbaşı, kasabbaşı, celeb-keşân, sürücü, sayıcı, koyuncu, çoban, kasap gibi çeşitli idareci ve esnaf grupları görevlendirilip, denetlendiği tespit edilmiştir. Dahası belgelerden, hayvanların üretim alanları, yetiştirilmesi, toplanması, İstanbul ve kazalarına getirilmesi, salhanelerde kesilmesi, kesilen et ve yan ürünlerin ilgili esnafa dağıtılması, esnafın da halka narh-ı cari üzere satıp tüketilmesine kadar geçen sürece dair önemli bilgiler vermektedir. Devlet sadece canlı et tedarikini düzenlememiş et ve türevlerinin fiyatlarını dahi belirleyip halkın ucuza et yiyebilmeleri için tedbirler almış gerektiğinde fiyatlara müdahale edip bu ihtiyacın karşılanması için kurduğu vakıflar eliyle sübvance edip celeb-keşâna ve tüccara sermaye sağlamıştır.

Et ihtiyacının karşılanmasına dair belgelerin büyük bölümünün celeplere ait olduğu tespit edilmiştir. Celeplerin celeb-keşân defterlerine kaydedilmesi, canlı hayvan toplayacaklar kaza ve köyler, muafiyetleri, diğer esnaflarla ilişkileri, karşılaştıkları sıkıntıların çözümlerine dair onlarca soruna yüzlerce belge ile çözümler getirdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca saray ve halkın et ihtiyacının temini için görevlendirilen celeplerin dışında kasaplar hakkındaki belgeler ikinci sırada yer almaktadır. Kasapların dük-

⁹⁹ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, s. 12b, h. 1, 2.

kan açmaları, koyun tüccarları ile aralarındaki sorunlar, alacak verecek davaları, dükkan devretme, satma, kasaplıktan feragat, muhtesipler tarafından denetimleri, ölümleri üzerine kasap dükkanlarının varislere intikali gibi konularda önemli miktarda ferman ve hüküm verdiği görülmektedir.

Bu tebliğin temel konusu olan bilâd-ı selâseden Üsküdar kazasının et ihtiyacının karşılanması için alınan tedbirler ve uygulamalar, Rumeli'nden Üsküdar'a canlı hayvan sevkiyatı, bu sevkiyatın fiyatlara yansıma şekli, yüz yıllara göre koyun ve kuzunun narh miktarlarına dair örnekler, kasapların denetimi vs. dair özellikle Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde onlarca belgenin bulunduğu tespit edilmiştir.

Son olarak Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarından et iâşesinin sağlanması hususunda yapılmış birçok araştırma olmasına rağmen bu konulara dair daha detaylı incelenmelere ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Özellikle büyük şehir ve kasabaların et ihtiyaçlarının nerelerden, nasıl, kimler eliyle sağlandığı, şehir ve kazaların yıllık et ihtiyaçları, yıllara göre ihtiyaç duyulan celeb-keşân miktarları, canlı hayvan ve et sağlanması hususunda bürokratik teamüller, alınan vergiler, et ve türevlerinin üretim mahalleri, kasap ve celeplerin toplum içerisindeki yerleri, salhâne ve mezhabaların kuruldukları mahaller ve kullandıkları aletler, buralarda çalışan görevliler ve görevleri, et iâşesi temininde kullanılan hayvanların sağlık denetimleri ve en önemlisi bu hususlarda alınan kararlara dair yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon

DOÇ. DR. MİKAİL ACIPINAR
Kâtip Çelebi Üniversitesi

Giriş

Basmacılık; çeşitli desenlerin tahta kalıp, fırça ve kalem gibi geleneksel araçlar vasıtasıyla boyaların pamuklu kumaş üzerine basılarak veya elle çizilerek işlenmesi sanatıdır¹. Bu mesleğe ayrıca “yazmacılık sanâtı”, basma işini yapan ustalara ise “yazmacı” denilmektedir². Tahta blokların kullanıldığı basma tekniği ile üretilen kumaşlar, 16. yüzyıldan sonra Osmanlı toplumunda geniş bir kullanım alanı bulmuştur³.

Osmanlı iktisadi hayatında öncelikli bir yere sahip olan pamuklu dokumalar, başta sarıklar ile kadın başlıkları ve örtülerinde kullanılan dülbent çeşitleri olmak üzere giyim kuşamdan ev tekstiline kadar uzanan geniş bir kullanım sahasına sahipti. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı ithal malları arasında yer alan ve özellikle de 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı pazarlarına hâkim olan Hint menşeli pamuklu basmaları, pahalı ipek ve pamuklu kumaşların taklidi olmaları sebebiyle halk arasında çok rağbet gördü. İmparatorlukta daha ziyade halka yönelik çit, yemeni ve dülbent gibi ucuz Hint basmaları alıcı bulmaktaydı. Yine zamanla

1 Fatma Pamir Akbil, *Türk El Sanatlarından Örnekler*, İstanbul 1970, s. 29.

2 Bu ifadenin geçtiği vesikalar için bk. BOA, *HAT*, nr. 544/26924; BOA, *C.ML*, nr. 564/23104; Ayrıca bk. Ozanay Onur, “Üsküdar’da Yazmacılık: Üsküdar, Kuzguncuk, Çengelköy, Beylerbeyi, Kandilli, Vanıköy Çizgi İşi ve Kalıp İşi Yazmaları”, *II. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, C. II, İstanbul 2005, s. 437.

3 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 295.

III. Mustafa

kaliteli Hint dülbentleriyle rekabet edebilen yerli dülbentler ortaya çıktı. Çine ve Ahırnasi adlarıyla anılan bu dülbentlerden Çine dülbenti, yerli ince pamuktan imal ediliyordu⁴.

İmparatorluk basmahanelerinin tezgâhlarında çoğunlukla yemeni türü dülbentler yer alırken Çine dülbenti, alaca ve benzeri kumaşların da basıldığı görülmektedir. İnciciyan'a göre, yemeni denilen nakışlı kumaşların icadını ve geliştirilmesini İstanbul'daki Ermeni ustaların maharetine borçluyuz⁵. İmparatorlukta hemen hemen bütün basmahanelerde karşılaştığımız Ermeni ustalar sayesinde midir bilinmez, gerçekten de 18. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'daki basmahaneler de bu tür kumaşların

baskısında uzmanlaşmışlardı. Belki de ilk zamanlarda devletin korumacı bir yaklaşım sergileyerek, İstanbul'a basma ithalini yasaklamasından⁶ istifade ile daha hızlı bir büyüme ve üretim ivmesi yakalayan İstanbul'daki basmahaneler, ilerleyen tarihlerde artık kendilerine has ürünlerle şöhret bulacaktır. Mesela, o dönemde Üsküdar basmacılarının ürettikleri basmaların Üsküdar yemenisi, Yenikapı civarında üretilenlerin ise Yenikapıkâri hassa yemeni şeklinde anılmaya başlanması bu sürecin bir sonucu gibidir⁷.

4 İnalçık, *Toplum ve Ekonomi*, s. 272, 298.

5 P. Ç. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Terc. Hrand D. Andreasyan, s. 28.

6 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009, s. 52.

7 BOA, *İMSM*, nr. 7/116; 18. yüzyılda bir dokuma merkezi olarak ön plana çıkacak olan Üsküdar, ayrıca kumaşlarıyla da ün yapmıştı. Bk. Yasemin Masaracı, "Şehir Müzesi'ndeki Üsküdar Çatmaları ve Selimiye Kumaşları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-V Bildirileri*, C. I, İstanbul 2008, s. 695-706.

Osmanlı endüstrisinin 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren gösterdiği büyümenin geleneksel tarzda üretim yapan dokuma sanayiini de kapsadığı ortaya konmuştur. Devlet desteğiyle veya vakıflar vasıtasıyla tesis edilmeye başlanan basma imalathaneleri de bu sanayinin bir kolu olarak gelişme göstermiştir. III. Mustafa'nın Üsküdar ve İzmir'de inşa veya ihya ettiği basmahaneleri, Avrupa menşeli ucuz ve kalitesiz ithal kumaşlara karşı yerli üretimi destekleme politikasının⁸ bir sonucu olarak değerlendirilmeye değerli olmasa gerek. Diğer yandan imparatorluk genelinde müşahede edilen bu sınai inkişafın, bilhassa Anadolu'da pamuklu basma sektörünü de içine aldığı, bu suretle yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Tokat, Halep, İstanbul, İzmir, Edirne ve Bursa gibi önemli merkezlerde birçok basmahanenin kurulduğu görülmektedir. Başkent İstanbul özelinde, ilk olarak 1720'lerde Langa Yenikapısı ve Fazlı Paşa Sarayı civarında, ardından ise Üsküdar'da tesis edilerek tümünün gelirleri vakıflara tahsis edilmiş olan üç basmahane de bu süreçte üretim hayatına katılmıştır⁹.

Bu noktada, basmahanelerin bir manifaktür düzeyinde kurulmaları, basmacılık sanatı ve basma endüstrisinin ilk kez bu yıllarda ortaya çıktığı algısına yol açmalıdır. Daha 1582 yılında, III. Mehmed'in sünnet düğünü münasebetiyle yapılan resmigeçitte yer alan esnaf gruplarından birisi de basmacılardır¹⁰. Nitekim Osmanlı topraklarında ev tekstili ürünleri bağlamında uzun yıllardır icra edilen basmacılığın, 17. yüzyılda İstanbul'da "yastık basmacıları" veya "çit basmacıları" gibi farklı isimlerle anıldıkları bilinmektedir ve başkentte faaliyet gösteren basmacıların ekseriyetle Tokat ve Sivashlı Ermeni ustalar olduğu göze çarpmaktadır¹¹. Evliya Çelebi'nin aktardığı bu son bilgi, basma sanatının daha ziyade Orta Anadolu'da gelişme gösterdiğinin ipuçları olarak kabul edilebilir. Henüz basmacı işletmelerinin tesis edilmesinden önce mesleklerini İstanbul'un farklı bölgelerinde münferiden icra eden esnafın¹², farklı ihtiyaçların husule gelmesi üzerine sanatlarını belirli binalarda toplanıp icra etmeye başlaması keyfiyetinin ise sonraki yüzyıllarda meydana geldiği açıktır.

Üsküdar basmahanesinin inşası ve işler hale getirilmesiyle ilgili kaynaklar da basmahaneye yerleştirilen basmacı esnafının, daha evvel İstanbul'un farklı yerle-

8 Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA*, C. 31, s. 280.

9 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 210; Langa Yenikapısı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinin kuruluşu ile ilgili 1729 yılına ait bir vesika için ayrıca bk. Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1988, s. 104-105.

10 Mehmet Aslan, "Osmanlı Saray Düğünlerinde Esnaf Alayları", *Milli Folklor Dergisi*, S. 12 (1991), s. 30.

11 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Robert Dankoff-S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı, I. Kitap, İstanbul 2006, s. 314; Ayrıca bk. Gülşah Yılmaz, *18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 53.

12 Örneğin, 17. yüzyılda basmacı taaifesine mensup bazı Ermenilerin, satın aldıkları boyalardan dolayı İstanbul gümrük emini ile yaşadıkları bir dava için bk. Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. I, İstanbul 2010, s. 218.

rinde mücessem basmacılık yapan kimseler olduğunu belirtmektedir¹³. Nitekim İnciciyan da Üsküdar basmahanesinde çalışan ustalardan bazılarının daha önce Kuzguncuk'ta icat edilmiş nakışlı basmacılığı icra eden Serkis kalfanın ahfadından olduğunu söylerken, Bebek'teki basma imalathanesinin 1725 yılında yıktırılmasının ardından, çeşitli renk ve desende yemeniler imal eden esnafın büyük çoğunluğunun Yenikapı civarına, bir kısmının ise Üsküdar'a taşındıklarından bahsetmektedir¹⁴. 17. yüzyılda inşa olunan Vezir Hanı'nda, en azından sonraki yüzyılın ilk yarısında basmacı esnafına ev sahipliği yaptığını mahkeme kayıtlarından anlıyoruz¹⁵. Aynı kayıttan handa yirmi yedi basmacı dükkânı (gedik) bulunduğu, bir kısım esnafın ise Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy gibi yerlerde kaçak işletmeler açtıkları anlaşılmaktadır.

Bahsedilen bu gelişmeler ışığında bu bildiride önce, küçük ölçekli bir sanayi işletmesi olan Üsküdar Basmahanesi'nin ne zaman tesis edildiği tespit edilerek işletmenin üretim yapısı ve organizasyonu ortaya konacaktır. Bu arada basmahanenin niteliği, fonksiyonu ve yarattığı istihdam tespit edilerek, işletmenin ticari kapasitesi ve üretimi ile yapılan basmaların hangi pazarlara hitap ettiği hususları açığa kavuşturulacaktır. Son aşamada ise basmahanenin gerilemesine ve çöküşüne neden olan dâhili ve harici sebepler tahlil edilecektir.

Üsküdar Basmahanesi'nin Kuruluş Süreci

18. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olup Langa Yenikapısı ve Fazlı Paşa Sarayı¹⁶ basmahaneleri olarak anılan iki basmahaneye yüzyılın ikinci yarısında bir üçüncüsü olarak, kayıtlarda zaman zaman sadece *mücessem basmahane* veya *mücessem basmacı kârhânesi* olarak da anılan, Üsküdar basmahanesi katılmıştır¹⁷. Her üçü de III. Ahmed vakfı akaratı arasında yer alan bu basmahanelerden Üsküdar'ın Ayazma semti civarında tesis edilen basma imalathanesinin inşa tarihi için Mehmet Genç "1760'a doğru" şeklinde genel bir tarih vermeyi tercih etmiştir¹⁸. Ancak Teşrifatçı Mehmed Akif Bey, III. Mustafa tarafından tamir olu-

13 Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis: Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi*, İstanbul 2012, v.269b; Ayrıca bk. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. III, İstanbul 2001, s. 1482.

14 İnciciyan, *İstanbul*, s. 108, 162.

15 İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, v. 22b-1. [Bundan böyle İŞS]; İstanbul'daki yemeni basmacı esnafı kethüdalığına dair 1719 yılına ait bir kayıt bulunmaktadır. Ancak bu kayıta her hangi bir basmahane veya semt ismi geçmez. Bunu için bk. BOA, *C.BLD*, nr. 83/4120.

16 Muhtemelen bulunduğu semtin adına izafeten ilerleyen yıllarda *Ahmediyye* olarak anılmaya başlanacaktır.

17 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 210.

18 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 255, not 8.

nan basmahane binasının 1759 yılında faaliyete geçtiğini nakletmektedir¹⁹.

Gerçekten de III. Ahmed'in Enderun-ı Hümayûn'da yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesinde²⁰ sıralanan vakıf akararı arasında Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı'daki basmahaneler bulunurken, Üsküdar Basmahanesi yer almamaktadır. Diğer yandan Laleli evkafına ait vakfiyede, III. Ahmed'in Kütüphane Vakfı için Üsküdar'da icar olunan basmahane arsası üzerinde kurulan bir basmahane neden söz edilmektedir. Vakfiyede bu imalathanenin III. Ahmed Vakfı tarafından III. Mustafa'nın Laleli Vakfı'ndan zabt ve tasarruf olunduğu açıkça ifade edilmektedir²¹:

“...vakf-ı hümâyunumdan vâlid-i mâcidim merhûm ve mağfûrunleh Sultân Ahmed Hân Gâzi hazretlerinin kütübhâne-i celîleleri vakfı tarafından zabt ve tasarruf olunmak üzere icâr olunan basmahâne arsası ve ... müşârunileyh Sultân Ahmed Hân hazretleri vakf-ı şerîfinden olan mücessem basmacılar kârhanesi...”

Ayazma Camii, Castellan

19 Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, v.269b.

20 17 Haziran 1730 (gurre-i Zilhicce 1142) tarihli vakfiye için bk. VGM, *Defter no 90*, s. 133-137.

21 VGM, *Defter no 642*, s. 21; Ayrıca basmahanenin III. Ahmed vakfına *zamm ve ilhâk* olduğunu ifade eden bir başka vesika da bunu teyit etmektedir (BOA, C.İKTS 45/2257). Aynı mevkide yine III. Mustafa'nın annesi adına yaptırdığı Ayazma Camii gelirleri arasında da bir basmacı karhânesi yer almaktadır. (Sadi Bayram-Adnan Tüzen, “İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22 (1991), s. 222)

Çeşitli kumaşlar ve kaftan giydirilmesi, İntizami

Şu halde III. Mustafa tarafından ihya edilen basma imalathanesinin daha sonra III. Ahmed'in kütüphane vakfına ilhak olunan mücessem basmahane olduğuna şüphe yoktur. Buna mukabil binanın daha önce basmahane olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Teşrifatçı²², vakıf arazisi üzerinde yer alan kâgir duvarlı eski bir binanın tamir olunduktan sonra basmacılara tahsis edildiğini söylerken, binanın tamir edilerek yeniden işler hale getirildiğine ilişkin bir başka vesika da bunu teyit etmektedir²³.

Aynı vakfiyeden ve ileriki tarihli başka bir evraktan, basmahane esnafının mukataâ-i zemin için III. Mustafa vakfına yıllık 72.000 akçe tutarında bir ödeme yaptığını öğreniyoruz²⁴. Öte yandan bazı çalışmalarda, ahşap olarak inşa edilen basmahanenin beş kattan oluştuğu ve yüzden fazla çalışanın bulunduğu şeklinde²⁵

22 Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, v.269a-b

23 TSMA.E. 1178/19.

24 VGM, *Defter no 642*, s. 21; TSMA.E. 396/24.

25 Anlaşıldığı kadarıyla ilk defa Musahipzade Celal tarafından "Üsküdar'da Ayazma'da Üçüncü Ahmet zamanında yapılan bu Basmahane beş katlı ahşap çok büyük bir bina idi. Burada yüzden fazla işçi kendilerine mahsus boyalarla mendiller, yemeniler, yatak takımları... işledikleri

bilgiler aktarılmıştır. Fakat bu bilgiler basmahanenin en azından fiziki yapısını yanlış tasvir etmektedir. Vakfiyede binanın fiziksel özellikleri hakkında pek bilgi bulunmasa da 1775 tarihli bir belge sayesinde, basmahanenin otuz oda ve beş mahzenden oluşan üç katlı, kâgir ve kemer kapılı bir yapı olduğunu anlıyoruz. Yaklaşık 2.500 zirâlık bir arsa üzerine kurulan bina, Ayazma Camii civarında yer almaktaydı²⁶. Haskan, 1894 yılındaki depremde yıkılınca daha sonra yerine yenisi yapılan bu basmahanenin Ayazma Camii'nin sol tarafında, bugünkü Mehmet Paşa Değirmeni Sokağı ile Tulumbacılar Sokağı arasında yer aldığını söylemektedir²⁷. Vakfiyede geçen ifadeler de basmahanenin gerçekten bu alanda kurulduğunu teyit etmektedir.

Binasının inşası dışında basmahane ile ilgili diğer önemli bir mesele de imalathane de çalışan basmacı esnafının buraya ne şekilde yerleştirildikleridir. Basmahanenin tesisinden önce aynı bölgedeki Atik Vâlîde Sultan tabhânesinde bulunan basmacı esnafı gibi, bu tarihten önce Üsküdar ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde müteferrik veya kısmen toplu şekilde²⁸ mesleklerini icra eden mücessem basmacılar da binanın inşasından sonra burada iskân edilmişlerdir²⁹. Muhtemelen sayıları ve sanatlarındaki maharetleri münasebetiyle dağınık haldeki basmacıların Avrupa yakasındaki iki basmahanenin iş ve işleyişine zarar vermemek üzere tek bir çatı altında toplanmaları keyfiyetinin altında vakfa gelir sağlamak amacı dışında başka saikler de vardı. Belgelerde ve kaynaklarda sık sık ayrı bir basma türü olan mücessem basma imalatının İstanbul'un farklı yerlerinde dağınık halde yapılıyor olmasına karşın bunların bir arada iken daha rahat kontrol edilerek üretim verimliliğinin arttırılması, böyle bir basmahanenin işler hale getirilmesine vesile olmuş gibidir. Basmahane için Üsküdar'ın seçilmesinde; semtin denize yakın olması, işletmenin yanbaşımda temiz bir su kaynağının bulunması ve hâlihazırda Üsküdar civarında basmacılıkla uğraşan bir esnaf grubunun olması gibi hususların etkili olduğu açıktır.

gibi..." şeklinde aktarılan bu bilgi (Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşantısı*, İstanbul 1946, s. 84), günümüze kadar çeşitli çalışmalarda da aynen tekrarlanmıştır. Mesela bk. Murat Yıldız, "Geçmişten Bugüne Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde Yapı-Mekan İlişkisi", *History Studies*, C. 5, Sayı 2 (Mart 2013), s. 580-581.

26 TSMA.E. 396/24. Mevcut belge arsanın büyüklüğünü 2.505 zirâ olarak verirken, vakfiyede 2.500 zirâ olarak geçmektedir(VGM, *Defter no 642*, s. 21).

27 Haskan, *a.g.e.*, s. 1482-1483.

28 Basmahanenin inşasında çok önce, 1720'li yıllarda Üsküdar'da basmacılar bulunduğunu gösteren mahkeme kayıtlarına örnek olmak üzere bk. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, v. 22b-1; 37a-1.

29 "...tamir olunduktan sonra Yeni Kapu ve Fazlı Paşa Sarayı'nda olan basmacılardan hariç bazı mahallerde perâkende bulunan mücessem basmacıların cümlesi hân-ı merkûmda sâkin olmağla talib ve beher şehîr 300 guruş icâre-i müeccele ve 30.000 guruş muâcccele vermeğe müteahhid olmuşlar iken mahz-ı inâyet-i şehinşâhiden 30.000 guruş muaccele in'âm ve şehriye 600 guruş vermeğe müteahhid olmalarıyla...". Bilgi için bk. Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, v.269b.

Basmahanenin inşa edildiği tarihte, hemen yanı başında kırk odadan müteşekkil bir çatma yastıkçılar karhânesinin inşası dışında aynı yerde dört adet mücessem yemenici dükkânının yer alması da, basmahanenin kuruluşu sürecinde dikkat edilen diğer unsurlar olarak görünmektedir³⁰. Basmahaneye yerleşmelerinden sonra ise basmacı esnafının üretim tarzı ve organizasyonu hakkında daha sarîh bilgilere ulaşıyoruz. Basmacıların basmahanelerde toplu halde çalışmaya başlaması sürecini hem üretilen basma türlerinin çeşitlenmesi hem de işletmelerin üretim ve çalışma düzenini belirleyen nizamnamelerin oluşturulması takip etmiştir.

Basmacı Nizamları

Üsküdar'daki basmahaneyle ilgili olarak vesikalarda sık sık geçen gedik ve inhisar terimleri belirli dönemlerde etkili olan uygulamalara atıf yapmaktadır. Her ne kadar çok sayıda olmasa da, gedik ifadesine basmahanede yer alan odaların basmacı ve dülbentçi ustalarına tahsis edilmesi ile ilgili vesikalarda da rastlanmaktadır. Osmanlı hukukunda, gedik usulü ilk dönemlerde, vakıf dükkânlarda mütevellî izniyle meskûn olma ve icra edilecek meslek için ihtiyaç duyulan aletleri bulundurma hakkını içeriyordu. Böylece mesleğe mahsus aletlere verilen ismin karşılığı olarak kullanılan gedik hakkı, sonraki dönemlerde inhisar yani belli bir esnaf grubunun belli bir mesleği icra etme hakkına ve imtiyazına sahip olması olarak da kullanılmıştır³¹.

Böylece zaman içinde bir mesleği icra edebilme imtiyazına sahip esnaf grubunun inhisarı yani tekelleşmesi durumu ortaya çıkmıştır. Gedik usulü aynı zamanda esnaf birliklerinin kendi aralarında belirli bir düzen ve nizama uyma gerekliliğini de zorunlu kılmıştır. Bu sebeptendir ki 18. yüzyıl Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısında önemli bir yere sahip olan küçük ölçekli sanayi işletmeleri ve esnaf grupları, çalışma usullerini oldukça sıkı ve katı bir dizi kurallar çerçevesinde organize ederek, üretimlerine bu kuralların belirlediği sınırlar içerisinde devam etmişlerdir. Üretim ve organizasyonu belirleyen kuralların bir kısmı işletmelerin kuruluş aşamasında belirlenmiş diğerleri ise zamana ve ihtiyaca göre şekillenmiştir. Bu nedenle nizam adı verilen bu düzenlemeler organizasyon ve üretimin vazgeçilmez parçasını oluşturuyordu. Basmacı esnaflarının da faaliyetlerini bir dizi

30 VGM, Defter no 642, s. 21-22; Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, v.269a.

31 Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 541.

kural çerçevesinde icra ettikleri ve sanatlarıyla ilgili kendi aralarında aldıkları kararları mahkemeye veya İstanbul'a onaylatarak mesleklerini geliştirdikleri görülmektedir³². Aslında esnaf nizamnamelerinin hemen hepsi, bir esnaf grubunun başka bir esnaf grubunun yaptığı işi yapmasını engellemeye matuf kurallardan oluşuyordu.

İmparatorluk dâhilindeki basmahanelerin genellikle belirli renklere sahip basmaların üretiminde ve bazıları da müşterek imal edilen farklı dokuma türlerinin üretiminde uzmanlaştıkları görülmektedir. Bu sebepten ötürü devlet; basmahanelerin işleyişlerini,

kullanacakları boyaların türünü ve hangi ürünü işleyeceklerini belirli bir nizama bağlamıştı. Sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş olan bu düzen sayesinde basmahanelerin birbirilerinin üretim alanlarına müdahalesi engellenmiş oluyordu. Mesela, Edirne'de Derviş Emin ve Tekye karhânesi adlarıyla kurulan iki vakıf basmahanesi ile İzmir Kebir basmahanesinin *kaba basma* şeklinde tarif edilen aynı tür basmaları üretmeleri kararlaştırılmıştı³³. İzmir basmacılarının kaba basmaları kırmızı, neftî, çivit, mumî ve siyahî gibi oldukça farklı renklerle basmalarına müsaade edilmişti³⁴. Öte yandan Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinin nizamnamelerinde ise *maî ve beyaz üzerine bayağı olan yemeni* imali³⁵ veya *mumî ve beyaz üzerine bayağı elvan basma yemeni*³⁶, Üsküdar basmacı esnafının

XVIII. Yüzyıl erkek kıyafetleri, Vanmour

32 Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-I*, İstanbul 1998, s. 51-52.

33 Edirne basmahaneleri nizamı için bk. BOA, C.İKTS, nr. 45/2257.

34 BOA, HAT, nr. 1347/52683.

35 "Maî ve beyaz üzerine bayağı olan yemeninin..." ifadesi 19. yüzyıla ait bir vesikada geçmektedir. (BOA, EVEMH 231/79)

36 TSMA.E. 639/26.

Basmacı esnafı nizamı, İŞS 24, vr. 22b-1

ise yalnızca *kırmız ile masbûğ has neftî ve kalemkâri elvan mücessem* basmalar imal etmeleri karara bağlanmıştı³⁷.

Söz konusu basmahanelerin çalışma şartlarının kuruluşundan itibaren belirlendiği görülüyor. Nizamnamelerine bakıldığında, Üsküdar basmahanesinin en ayırt edici özelliğinin esas olarak kırmız ve nefti renklerle basma tekeline sahip olmasıdır. Bunun yanı sıra kalemkâri denilen basmaların üretim hakkını da elinde bulunduran yegâne işletme durumundaki Üsküdar basmahanesinin gedik sayısı da otuzla sınırlandırılmıştır.

Buna rağmen Üsküdar basmacıları da kendilerine çizilen sınırları zaman zaman ihlal ederek diğer esnafın üretim alanına tecavüz ediyordu. Mesela 1820 yılında, imal etmeleri yasak olan basmaları üreten ve tümü gayrimüslim olan Üsküdarlı basmacı ustaları bu hareketlerinin bedelini kürek cezası ile ödemişlerdir³⁸.

Bunların yanı sıra tüm basmacıları bağlayan genel kural ve kayıtlar da mevcuttur. Bununla ilgili olarak hem Vezir Hanı basmacılarının hem de Üsküdar'daki müteferrik basmacı esnafının üretim aşamasında uymaları gereken kurallardan bahsedilirken, kendilerine emanet edilen basmaları gerektiği şekilde muhafaza edip mal sahiplerinin haklarına riayet etmeleri, kumaşları düzgün ve temiz işleyerek kalitesiz ve düşük gramajda işlenmemeleri gibi hususlara vurgu yapılıyordu³⁹.

Bu bakımdan, daha önce bahsedildiği üzere, farklı konuları düzenleyen bu kuralların, zamanın ve sorunların icbar ettiği ihtiyaçların bir neticesi olarak kaleme alındığı aşikârdır. Hatta sorunların çözümünde yeni arayışlara girmekten ziyade daha önce

37 Üsküdar basmacıları nizamı için bk. BOA, C.IKTS, nr. 45/2257.

38 TSMA.E. 320/40.

39 Kal'a, *Esnaf Birlikleri*, s. 189-190 ve 212-213.

İstanbul'da veya imparatorluğun başka şehirlerinde hâlihazırda uygulanan veya daha önce uygulanmış mevcut ve benzeri düzenlemelere başvurulduğu görülmektedir. Muhtemelen İstanbul'daki basmacıların mesleklerini toplu halde icra ettikleri ilk mekân gibi görünen Vezir Han basmahanesi ile Üsküdar Atık Valide Sultan tabhânesindeki basmacı dükkânının işleyiş ve üretim şartlarının genel çerçevesini çizen bu kurallar, İstanbul'daki diğer basmahaneler için de uygulanmaktaydı.

Esnaf Örgütlenmesi

Osmanlı klasik esnaf teşkilatlanmasına göre, dükkân ve çalışan sayıları önceden belirlenen esnaf gruplarında, her bir hırfetin başında bir şeyh, kethüda ve yiğitbaşı gibi görevliler bulunmakta, bunlar mensubu oldukları esnaf grubunun oylarıyla seçilmekteydiler. İstanbul basmacı esnafları da böyle bir esnaf örgütlenmesi etrafında teşkilatlanmışlardı. Örgütlenmenin en önemli iki ismi kethüda ve yiğitbaşı iken, bunların altında ustalar ve şakirtler yer alırdı⁴⁰.

Bir basmahanenin çalışanlarına örnek olması bakımından, İzmir Basmahanesi'ndeki çalışanlar hakkında daha sarıh malumata sahibiz. Burada kethüda, yiğitbaşı, taksimci, yazıcı, ustabaşılar, ustalar, kalfalar ve damgacılar gibi çalışanlar ve resmi görevliler bulunuyordu⁴¹. Müslüman ve Ermeni ustaların çalıştığı Üsküdar basmahanesinde de kethüda ve yiğitbaşı gibi görevlilere rastlanmaktadır⁴². Bununla birlikte Teşrifatçı Mehmed Akif Bey, 1759 yılında Üsküdar Basmahanesi'ne on ustabaşı, otuz usta ve yüz kadar da kalfanın iskân edildiğini söylemektedir⁴³. Bu durumda otuz gedikten müteşekkil basmahanede yaklaşık yüz kırk basmacı esnafının çalıştığı ortaya çıkmaktadır ki bu rakam basmahanenin üretim hacmi ve potansiyeli hakkında bir tahminde bulunma imkânı vermektedir.

Vezir Hanı'ndaki yerleşik basmacı esnafının teşkilatı da kalfalar ve şakirtler hakkında önemli bilgiler içermektedir. 1728 yılında İstanbul mahkemesine çıkan basmacı esnafı, mesleklerinin aşamalarını tafsilatlı bir biçimde tarif etmişlerdir. Buna göre, şakirtler sanatlarını icra ettikleri handa bir süre üstadlarına hizmet edip, onun tarafından yetiştirildikten ve maharetlerini ispatladıktan sonra gedik

40 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 102-103.

41 BOA, *EVHMHLALE*, nr. 6/126.

42 BOA, *C.İKTS*, nr. 45/2257.

43 Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, v.269b.

sahibi bir ustanın yanına halife veya şerik olarak verilirdi. Daha sonra bir gedik boşaldığında, boşalan gedik bütün esnafın ittifakıyla sanatını icra etmek için kendisine tahsis edilirdi⁴⁴.

Bununla birlikte Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmacılarına ait nizamname de basmacı esnafının teşkilatına ve mesleklerini icra usullerine ilişkin önemli bilgiler sunar. Buna göre sayıları yüz civarında olan basmahane ustaları gediklerinden feragat edip bu gedikleri hiçbir şekilde bir başkasına devredememekte, dahası içlerinden bir ustanın ölümü sebebiyle boşalan gedik, hayatta bir oğlu olsa bile ona değil, halifelerden birine verilmekteydi. 1774 yılındaki cülus münasebetiyle tecdit olunan nizamı havi bir emirde ise farklı bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu yeni düzenlemeye göre, bir usta kendisine ait gediğini ancak sanatında mahir bir kalfaya devredebilmekte, ölümü halinde ise ustalığı evlatlarından birine verilebilmekteydi⁴⁵. Bu durum nizamnamelerin yeni şartlara ve ihtiyaçlara göre tekmil edildiğini göstermektedir.

Aynı yüzyılda Dârüssaâde Ağası Bilal Ağa'nın gelirleri kendi vakfına tahsis edilmek üzere Edirne'de yaptırdığı iki adet basmahanedeki basmacı esnafı da benzer bir nizama sahipti. Ustalardan birinin ölmesi halinde gediği yine aynı sanatla iştil eden evladına geçmekte, evladı yoksa mahlûl gedik vakfa intikal etmekteydi. Bu noktadan sonra gediğin, vakfa ödenmesi gereken muaccellenin tediyesi şartıyla, kethüdanın arzı ve vakıf mütevellisinden alınan bir gedik temessükü ile esnaftan tecrübeli bir kalfaya verilmesi kararlaştırılmıştı⁴⁶.

Basmacı esnafı arasında önemli bir yer işgal eden kethüdalar ayrıca işlenmek üzere getirilen ürünlerin eşit ölçüde taksim ve tevzisinden de sorumluydu⁴⁷. Bu kişiler hem teşkilatlanma hem de üretim aşamasında önemli sorumluluklar üstleniyordu. Bu noktada basmahanelere gelen kumaşların ne şekilde işlendiği konusuna da değinmek gerekiyor. Osmanlı esnafının yüzyıllarca sürdürdüğü üretim şekillerinden birisi de nevbet veya münâvebet usulüdür. Sadece basmahanelere gelen malların değil yapılan iş karşılığında alınan ücretlerin ve esnafın ihtiyacı olan boya ve diğer malzemelerin de her bir usta arasında eşit miktarda taksim edilmesi basmahanelerde başlangıcından 19. yüzyıla kadar süregelen bir uygulama olmuştur⁴⁸.

44 *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, v.22b-1.

45 Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı basmacıları nizamnamesi; BOA, *C.IKTS*, nr. 45/2257.

46 Edirne basmacıları nizamnamesi; BOA, *C.IKTS*, nr. 45/2257.

47 BOA, *C.ML*, nr. 421/17121.

48 BOA, *C.IKTS*, nr. 45/2257.

XVIII. Yüzyıl kadın kıyafetleri, Vanmour

Üretim

Yukarıda değinildiği üzere, sayıları yüz kırk civarında olan mücessem basmahane çalışanlarının büyük ölçüde yemeni, dülbent ve diğer tür kumaşları imal ettikleri anlaşılıyor. İşletmelerin fiziki boyutları hakkında pek malumatımız olmasa da, basmahanelerde imalat sürecinde kullanılan değişen sayıda kazan, basma işleminin yapıldığı tezgâh ve kepçe gibi çeşitli aletler ve eşyalar bulunurdu⁴⁹. Üsküdar basmacılarının basma tekniği dışında kalemkâri denilen yöntemi de kullandığını düşünürsek, söz konusu malzemeler ve araçlar daha da çeşitlilik kazanmaktadır.

Yenikapı Basmahanesi'nin her biri müstakil bir kapıya sahip olan odalarında, kazanların yerleştirildiği ocaklar ve basma işleminde kullanılan boyaların muhafaza edildiği küpler vardı⁵⁰. Basmahanelerin önlerinde yer alan boş alanlar ise yine muhtemelen üretim aşamalarından birinde kullanılıyordu. Dülbentçi esnafı

49 BOA, *EV.GDK*, nr. 170/80.

50 VGM, *Defter no 90*, s. 136.

XVIII. Yüzyıl
devlet erkanının
kıyafetleri,
Levni

veya halk ve tüccarlar tarafından işlenmek üzere basmahaneye getirilen ürünler, kethüda ve yiğitbaşılar tarafından ustalar arasında eşit olarak paylaştırılırdı⁵¹. Malların tevzisinden sonra başlayan üretim safhasının en önemli konularından birisi de kullanılan boya türü ve renkleridir. Sentetik boya türünün imparatorluk topraklarında kullanılmaya başlanmasından önce doğal boya türü Osmanlı tekstil sektörünün vazgeçilmez bir parçasıydı. Kökboya başta olmak üzere alacehri ve çivit gibi çeşitli bitkilerden elde edilen bu boya türü daha ziyade boyahane ve basmahanelerde kullanılırdı. İstanbul basmahanelerinin ihtiyacı olan boyalardan biri olan alacehri İskilip, Çorum, Osmancık, Kastamonu ve Boyabad gibi şehirlerden geliyordu. Üç basmahanenin ihtiyacı için bu bölgelerden satın alınan alacehri boyasının miktarı yıllık 30.000 vukıyye⁵² civarındaydı⁵³.

Basmahanelerin, ihtiyaçları olan diğer boya türleri nerelerden temin ettiklerine ilişkin elimizde şimdilik yeterli bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın 19. yüzyılda Edirne'deki basma imalathanelerinde çivit, bakkam, sarı lepiska, bâd-ı zehrî ve kimyonî gibi boya türleri kullanılırdı. Bunlardan bakkam Messina'dan ithal ediliyordu⁵⁴. Üsküdar basmacıları ise ağırlıklı olarak kırmızı⁵⁵, neftî denilen koyu yeşil renk ve elvan renkleri kullanmaktaydılar. Basma işlemlerinin yapılmasının ardından boyanın basmalarda daha iyi sabitlenmesi için basmaların deniz suyuyla yıkandıkları bilinmektedir. İstanbul'daki imalathanelerin genellikle denize yakın yerlerde kurulmasının sebebi de budur⁵⁶. Öte yandan Fazlı Paşa ve Yenikapı basmacıları imal ettikleri dülbentlerini yıkamak ve ardından kurutmak üzere Çırpıcı Çayırı denilen mevkideki akarsuya götürürlerdi⁵⁷.

51 BOA, C.ML, nr. 421/17121.

52 Yaklaşık 1.280-1.300 grama karşılık gelen bir ölçü birimidir. Bu durumda üç basmahanenin sadece cehiri boyası tüketimi yıllık bazda yaklaşık 38-39.000 kg. civarındaydı.

53 19. yüzyılın başlarında bu bölgelerdeki cehrinin malikâne olarak tevcihi zamanla fiyatların artmasına neden olduğu gibi, bazı spekülâtorlerin cehrini yüksek fiyatlarla Avrupa'ya satma girişimleri İstanbul basmacılarının cehiri temin etmesini zorlaştırmıştı. BOA, C.IKTS, nr. 40/1987; BOA, C.BLD, nr. 112/5568.

54 BOA, HAT, nr. 1597/81.

55 Osmanlı ülkesinde yetişmeyen ve hayvansal bir boya maddesi olan kırmızının iki türü vardır. Birincisi, Akdeniz ülkelerinde çokça yetişen bir meşe cinsinin üzerinde üreyen böcek türünün adıdır. Bunun dışının kurutulmuş ve öğütülmesinden canlı bir kırmızı renk elde edilir. İspanyolların 16. yüzyılda Orta Amerika'dan getirdikleri *cochineal*'e göre daha düşük kalitede olmasına rağmen birçok dokuma merkezinin kolayca ulaşabildiği, ucuz bir boya maddesidir (Kazım Dirik, *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, İstanbul 1938, s. 40); İkincisi ise anavatanı Orta Amerika olan *cochineal* böceğidir. Bu da *Nopalea cochenilli* olarak bilinen bir kaktüsün üzerinde yaşar. Renkli bileşeni karmın asidi olduğundan "*karmın kırmızısı*" adıyla da bilinen *cochineal*, bitki üzerinde iken önce kahverengi kırmızı rengine daha sonra koyu kırmızı rengine dönüşür. Böceğin boyarmadde içerikleri yalnızca dişi türlerinde bulunur (Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Ankara 2007, s. 70). Belgelerde kırmızı ile kırmızı renkleri özenli biçimde ve ayrı imlalarla yazıldığından, Üsküdar basmacılarının kullandığı kırmızı boyasının ithal bir ürün olduğu anlaşılıyor.

56 Akbil, *Türk El Sanatlarından Örnekler*, s. 29; Osmanlılar döneminden beri Üsküdar'da yazmacılık yapan Turnayan ailesinin mesleklerini Cumhuriyet Türkiye'sinde de sürdürdükleri, boyama işlemi biten yazmaları da Salacak sahilinde veya Acıbadem Deresi'nde yıkadıkları bilinmektedir. Bunun için bk. Didem Öz, "Üsküdar'da Yazmacı Turnayan Ailesi ve İlk Serigrafi Atölyesinin Kuruluşu", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2017, s. 33.

57 BOA, C.BLD, nr. 35/1737; BOA, HAT, nr. 256/14719.

Bazı vesikalarda İstanbul dülbentçi esnafının basmahaneye 120 hisse itibariyle ve icareteynle mutasarrıf olduklarına⁵⁸, bir kısmının ise 19. yüzyılda basmahanede çalışıklarına⁵⁹ işaret edilmektedir. Yani aslında basmahanede bulunan bütün araç ve gereçlerin mülkiyeti İstanbul'daki çeşitli han ve dükkânlarda meskûn olup sayıları yüz altmış bir adedi bulan dülbentçi esnafına aitti, ayrıca basmahanede işlenen dülbentlerin önemli bir kısmı da onlarındı. Üsküdar Basmahanesi ağırlıklı olarak dülbentçi esnafının ürünlerini işlediği için aralarında yakın bir ilişki vardı. 1827 yılı verilerine göre Üsküdar Basmahanesi'nde yılda 60.000, Yenikapı ve Fazlı Paşa basmahanelerinde ise 150.000 top civarında basma boyanmaktaydı. İşlenen bu basmalar daha sonra, miri damga vurulması için Astarçılar Hanı'nda bulunan damga odasına götürülürdü. Burada 1,5 -2 zirâ eninde ve kebir olarak tabir olunan 20 değirmi bir top mücessemden 100 para, sagir denilen 1,5 zirâ eninde 20 değirmi bir top mücessemden 93 para bir akçe damga resmi alınır-
dı. Ancak esnafın, ödedikleri bu damga vergisinin oranının gelirlerine nazaran yüksek gelmeye başlaması nedeniyle eskiden olduğu gibi âlâsından 40 ve evsattından 30 akçe damga vergisi ödemeye devam etmeleri kararlaştırılmıştı. İlerleyen yıllarda bu vergiler 60 ve 40 akçe olmak üzere yeniden tanzim edilmişti⁶⁰.

Tüm bu dükkân sahiplerinin, ellerindeki yemeniler için hazineye damga vergisi vermekle yükümlü oldukları halde zaman zaman bu yükümlülükten kaçmaya çalışmaları hükümetin bazı tedbirler almasını gerektirmiştir. Bu nedenle bir ara ürünlerin damgahaneden kaçırılmasını önlemek için dülbent ve yemenilerin basmahanelerde damgalanması gündeme gelmiştir⁶¹. Yukarıda ele alınan bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Üsküdar'da işlenen basmalar daha ziyade iç pazara yönelikti. En önemli siparişçileri İstanbul dülbentçileri⁶² olan bu basmaları, tüccarlar ayrıca Anadolu ve Rumeli'ye de götürüyordu. Mevcut bilgi ve belgelere göre, bu üretim ve arz sürecinin en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar pek fazla değişiklik göstermediği ortaya çıkmaktadır⁶³.

58 BOA, C.BLD, nr. 34/1674; BOA, EV.EMH, nr. 231/79.

59 BOA, HAT, nr. 1629/31; Burada şöyle demektir: "Sultan Ahmed Hân tâbe serâhu hazretlerinin evkâf-ı celîlerinden olan Üsküdar'da vâkı basmahanede sakin basmacıyân ustabaşları ve dülbendciyân ve Yenikapı ve Fazlı Paşa basmacıları müslim ve reâya kullarının takdim eyledikleri bir kıt'a arzuhalleri mefhûmunda..."

60 BOA, C.ML, nr. 564/23104.

61 BOA, C.ML, nr. 459/18633.

62 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki basmacı esnafının ürettiği *mumi* basmaların büyük bir bölümü dülbentçiler tarafından sipariş olunuyor gibi görünmektedir. 12.03.1747 (29 S 1160) tarihli belge için bk. BOA, C.İKTS, nr. 20/951.

63 BOA, C.ML, nr. 564/23104.

Üsküdar Basmahanesi'nin Gerileme ve Çöküş Süreci

19. yüzyılın ilk yarısı basmacı esnafı için önemli sıkıntuların başlangıcına işaret etmektedir. Bir taraftan mebzul miktardaki ucuz Avrupa menşeli dülbent ve yemenilerin Osmanlı pazarlarını istilasına diğer taraftan III. Selim döneminde kendilerine tarh edilen yeni vergiler basmacı esnafının büyük sorunlarla karşı karşıya kalmasına neden oldu. Buna bir de Tanzimat'la birlikte ithal ürünlerin lehine belirlenen gümrük oranları ve inhisar usulünün terk edilmesi de eklenince, Üsküdar basmahanesinin işleyişi ve üretiminde büyük sorunlar ortaya çıktı. Her ne kadar İstanbul'un nüfusu ve iç pazarın talebi üretimin devamını sağlasa da⁶⁴ yüzyılın başlarındaki bu gelişmeler üretim ile talep arasındaki ilişki ve dengeyi değiştirmişe benziyor.

17. yüzyıldan itibaren Fransızlar ve ardından İngilizlerin Hint pamuklu dokumalarının ticaretini ellerine geçirmeleriyle birlikte Osmanlı ülkesinde çit diye bilinen (*chintz*) kaliteli basmaların, ince dülbentlerin (muslin) ve diğer tür basmaların ticaret hacmi de ciddi artış gösterdi. 18. yüzyıl başlarında Osmanlı piyasasında satılan Hint ve Acem basmaları yanında, bunların taklidi olan bazı Osmanlı üretimi basmaların da ön plana çıkmaya başladığı görülür. Hint pamuklu dokumaları karşısında Osmanlı tekstil sektörünün gösterdiği başarı temelde hammadde sıkıntısı çekmeyen yerli üreticilerin doğu kökenli ürünleri taklit edebilme yetenekleri ile açıklanır. Bu durum Osmanlı basmalarının iç pazardaki hâkimiyetini de beraberinde getirmiştir. Buna rağmen üst sınıflara hitap eden pahalı Hint basmalarının yanı sıra renk ve desenleriyle dikkat çeken ucuz Hint basmaları da

İbrşimci Yahudiler, Camille Rogier

64 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999, s. 96.

Bir entari örneği
(XVIII. Yüzyıl)

Osmanlı pazarında rahatlıkla müşteri buluyordu. Bu durumun ortaya çıkmasında Hint basmalarının kalitesinin yanı sıra renk ve desen zevkleri ile lüks ve moda anlayışı gibi faktörlerin de etkili olduğu kabul edilmektedir⁶⁵.

19. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle yerli dülbentlerin yanında hâlâ birkaç çeşit Hint dülbenti de Osmanlı pazarında alıcı bulmakla birlikte, bunların yerini büyük ölçüde Hint taklidi olan İngiliz işi basmalar almaya başlamıştı. İngilizlerin Hint pamuklularını taklit etmeye başlaması ve bu amaç doğrultusunda kaydettikleri teknik ilerleme ve makineleşme, 1810 yılına doğru İngiliz ürünlerinin geleneksel yöntemlerle üretim yapan Osmanlı ülkesinde üstünlük kurmaya başlamalarını sağlamış, bu gelişmenin Osmanlı pazarlarını gerçek manada etkilemesi ise 1825 yılından sonra gerçekleşmiştir⁶⁶. İstanbul basmacıları 1813 yılında inhisara ilişkin bazı sorunlarla meşgul iken⁶⁷, İngilizler başta İstanbul olmak üzere Osmanlı pazarlarına ihraç ettikleri ve genellikle Yahudi esnaf tarafından satılan çit basmalarına 1810 yılından itibaren yeni bir tür İngiliz basmasını da eklemişlerdi. Bu yeni tür basmaların kendilerine mahsus olduğunu savunan dülbentçi esnafı ile çitçi Yahudi esnafı arasında sorunlar ortaya çıkmış, hatta bu meseleye İngiliz tüccarlarının getirdikleri basmaların satılmamasından şikâyet eden İngiliz elçisi de müdahil olup, bu basmaların satılabilmesi için

65 İnalçık, *Toplum ve Ekonomi*, s. 272-274.

66 İnalçık, *Toplum ve Ekonomi*, s. 305-306.

67 Quataert, bu tarihte Üsküdar basmahanesi ile şehrin diğer yakasında bulunan iki basmahane arasında, kullanılan renklerin inhisarı konusunda bir anlaşmaya varıldığından ve Üsküdarlı basmacıların kırmızı rengiyle hassa yemeni üretme tekeline sahip olduklarından bahsetse de (*a.g.e.*, s. 97-98), aslında bu inhisarın kendilerine daha kuruluş aşamasında verilmiş olduğunu biliyoruz. Bu nedenle 1813 yılında alınan karar muhtemelen aynı konu hakkındaki başka bir problemin çözüme bağlanması ile ilgiliydi.

yeni dükkânların açılmasına izin verilmesini sağlamak amacıyla 1813 yılından itibaren hükümete baskı yapmaya başlamıştı⁶⁸.

Üsküdar ve diğer İstanbul basmacılarının bununla ilgili olarak, hem 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması hem de Tanzimat Fermanı'nın yol açtığı üretim ve ticaret ile ilgili bazı sorunlarla karşı karşıya kalmaları çok uzun sürmedi⁶⁹. Basmacı esnafının 1846 yılında hükümete yakındıkları konuların başında Avrupa menşeli hem ucuz hem de renk bakımından kalitesiz olan basmalar geliyordu. Üsküdar basmacılarının ürettikleri basma yemeniler kalite bakımından her ne kadar bunlardan üstün olsa da, ithal basmaların fiyatlarının yerli üreticilerin imal ettikleri basmalara kıyasla daha uygun olması Anadolu ve Rumeli'deki bütün pazarları bunların işgal etmesine, yerli basma üreticilerinin ise iflasına neden oluyordu. Mesele bununla da bitmiyordu. Üsküdar basmacılarının Evkâf-ı Hümâyûn, Haremeyn Hazinesi, Asâkir-i Mansûre⁷⁰ ve Tersâne-i Âmire hazinesine⁷¹ vermekle yükümlü oldukları vergilerin fazlalığı yanında, yabancı menşeli basmalardan alınan %5 oranındaki vergiye karşılık kendilerinden %12 oranında⁷² bir verginin yanı sıra bir de iki kuruş kalemiye vergisi tahsil edildiği için, bu adaletsiz durum hem üretim maliyetlerini artırmakta hem de pazardaki paylarının günden güne azalmasına yol açmaktaydı⁷³.

İstanbul basmacılarının düştükleri durumu gösteren bu şikâyetler ayrıca çözüm önerileri de içeriyordu. Basmacılara göre vergilerinde indirim yapıp maktu bir vergi tespit edilmesi hem yerli sanayii yeniden canlandıracak hem de ithal mallarla rekabet etme şanslarını arttıracaktı. Ancak maktu bir vergi uygulamasını mahzurlu bulan idareciler, yeni bir tenzilat ve düzenleme yaparak 110 kuruşluk Üsküdar işi mücessem basmanın her topundan 50 kuruş ve Yenikapı işi hassa yemenilerin her bir topundan ise 25 kuruş vergi alınmasını kararlaştırdı. Dahası

68 BOA, *HAT*, nr. 1318/51376.

69 Bu gelişmelerden kaynaklı olumsuz şartlar Osmanlı üretim endüstrisinin birçok alanında yaşanmıştır. Rıfat Önsöy, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2/2 (1984), s. 5-6.

70 BOA, *C.ML*, nr. 564/23104.

71 III. Selim döneminde gerçekleştirilen ıslahatlar çerçevesinde, giderleri her geçen gün artan tersane ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için müstakil bir hazine kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda 1805 yılında kurulan Tersâne Hazinesi ve Defterdarlığı için gelir kaynakları oluşturmak üzere çeşitli vakıf mukataalarının mallarına zam yapılarak gelirleri bu hazineye devredilmişti. Sonraki yıllarda bu kalemler genişletilerek diğer bazı vakıflardan da hazineye gelir tahsisleri yapılmıştı. Yine Yeniçeri Ocağı'nın ardından kurulan Asâkir-i Mansûre ordusunun giderlerinin finansmanı için de benzer yollara başvurulmuş, bu amaçla Üsküdar basmahanesinden de vergi alınması (bk. *bir önceki dipnot*) gündeme gelmiştir. (Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul 1986, s. 211-213, 247-252). Bu bağlamda, ilerleyen yıllarda Üsküdar Basmahanesi esnafının Tersane Hazinesine yıllık 5.500 kuruşluk bir vergi ödemeye başladıkları görülmektedir. BOA, *EV.EMH*, nr. 231/79.

72 1838 yılındaki antlaşmayla belirlenen bu oranlar çok uzun yıllar sonra düzeltilecektir. Bk. Önsöy, "Osmanlı Sanayileşme Politikası", s. 8.

73 BOA, *İ.MSM*, nr. 7/116; BOA, *A.MKT.MVL*, nr. 2/88.

mevcut durum, bu meslekten geçinen 5.000 kadar insanı da doğrudan ilgilendiriyordu⁷⁴. Şikâyete konu olan bu rakam basmacı esnafının ailelerinden oluşan bakmakla yükümlü oldukları toplan nüfusun sayısı hakkında da bir ipucu veriyor.

İstanbul basmacılarının karşı karşıya kaldıkları yıkıcı gelişmelerden biri de uzun süredir sahip oldukları tekellerini yitirmeleridir. İnhisarın kaldırılmasının, ilk olarak İstanbul'daki endüstri kollarından başladığı görülür. İstanbul'daki boyacı esnafının birbirlerinin üretim alanlarına tecavüzleri üzerine başlayan ve tekelci yaklaşımlarından kaynaklanan sorunlara çözüm bulmak amacıyla çıkarılan bir hatt-ı hümayunla, inhisar uygulamasının terkine ve boyacılık sanatının tek bir sanat dalı olmasından dolayı da her bir boyacı ustasının istediği ürünü ve boyayı kullanabileceğine hükmedilmiştir⁷⁵. Aynı karar İstanbul'daki basmacı esnafını da kapsıyordu⁷⁶.

İstanbul basmahanelerinin aleyhine olan bu gelişmeler, inhisar usulünün ilgasından sonra belki de basmacıların bu kötü gidişata çözüm bulmak endişesiyle farklı bir boyuta taşındı. Avrupa yakasındaki iki basmahane Tanzimat'tan sonraki yıllarda yaşanan çöküş sürecinde, her ne kadar bunu Batıdaki gibi bir şirketleşme süreci⁷⁷ olarak değerlendirmek mümkün değilse de, loncalarını birleştirme yoluna gittiler⁷⁸. Bunun ardından Yenikapılı basmacılar, mevcut şartlarla mücadele etmek için yeni bir fabrika kurmak gibi bazı girişimlerde bulundularsa da onların bu teşebbüsü Üsküdar basmacılarının itirazına neden oldu. Üsküdar basmacılarının kendilerine mahsus yemenileri üretmek isteyen Yenikapı basmacılarının şikâyet etmeleri ise bir işe yaramadı ve hükümet nihayet her bir grubun istediği kumaşı istediği renkte üretmesine izin verdi⁷⁹. Hükümetin bu kararından sonra her iki basmacı grubu da 1843 yılında, daha önce kendi inhisarlarında olan boyaları müştereken işlemeye karar verdiler. Bu karar gereği Üsküdar ve Yenikapı basmahaneleri sadece kırmızı ve yeşil boyayı birlikte imal etmekle kalmamış, edasıyla yükümlü oldukları vergilerini de birlikte ödemeyi taahhüt etmişlerdi⁸⁰.

74 BOA, A.MKT.MVL, nr. 2/88.

75 "Âsitâne'de vâki' ihrâm boyacı ve pâre boyacı beylerinde inhisâr-ı sabbağat-ı eşyâ maddesi bâ-hatt-ı hümayûn külliyyen ref' olduğu beyânıyla ... mutlaka boyacılık san'atı san'at-ı vâhîde olup cümlesi san'at-ı vâhîde olarak yedlerinden gelen boyayı her bir eşyâda boyamak ve vakıfları taraflarına kadîmî viregeldikleri icârelerini virmek üzere nizâmı hâvî işler mufassâl ve meşrûh evâmîrimle ve aklâm ve vakıfları taraflarına ve mahkeme sicillâtına ilm ü haberleri verilmiş olduğu derkenârlarda müstebân olmağla bu surette medine-i mezbûre boyacıların[ın] dahi eşyâ-yı muayyenede mahsûsiyet iddiaları hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i mazmûn-ı münîf-i hatt-ı şerîf-i kerâmet-redîf olmağla ref' ve inhisârî hâvî işler dahi yedlerinden gelen boyayı her bir eşyâda boyayup ve müstecirleri oldukları vakf karhânelerinin icârelerini vakıfları tarafına edâ eylemek üzere tarafeynin âhere vâki' olan müdahalelerinin men'i bâbında..." BOA, EV.HMH., nr. 71/79; EV.HMH., nr. 74/152.

76 BOA, A.MKT, nr. 159/81.

77 Önsoy, "Osmanlı Sanayileşme Politikası", s. 9.

78 Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 99.

79 Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 98.

80 BOA, EV.HMH., nr. 231/79.

Her ne kadar vergilerin müştereken ödenmesi konusunda zaman zaman sıkıntılar baş gösterse de bu birlikteliğin uzun süre devam ettiği anlaşılıyor. Fakat öte yandan basmacı gruplarının aldıkları bu yeni önlemin kendilerine çok yarar sağladığını da söylemek mümkün değil. Nitekim serbest ticarete geçilince birçok insan Üsküdar, Galata ve Eyüp gibi semtlerde kiraladıkları dükkânlarda veya evlerde münferiden ve vergi vermeden basma üretmeye başlamış, böylece basmahanede üretilen basmalar eski rağbetini kaybetmişti. Bu gibi nedenlerden dolayı, daha önce sayıları otuz olan Üsküdar basmacı esnafının usta sayısı 1848 yılında üçe, yüz odası bulunan Yenikapı Basmahanesi'nin usta sayısı ise dörde düşmüştü⁸¹. 1864 yılında mevcut durum değişmemiş, uzun süredir sadece üç ustanın çalıştığı basmahane ise vergilerini bile ödeyemez duruma gelmişti⁸². Bu ise her iki yakada yer alan basmahanelerin yok olması anlamına geliyordu.

Mehmet Genç⁸³ İstanbul basmahanelerinin üretiminin 1850'lerin başında tamamen bitmiş olduğunu ifade etse de, mevcut veriler basmahanelerin düşük kapasiteli de olsa faaliyetlerine bir süre daha devam ettiğini göstermektedir⁸⁴. Aynı dönemde İstanbul'da daha modern tarzda üretim yapan basma fabrikaları açılırken, geleneksel üretim şeklini sürdüren diğer basmahaneler 1880'lerde hala ayaktaydılar. 1887 yılında devletin vergi oranlarının tespitine yönelik hazırladığı listelerde Üsküdar ve Yenikapı basmacılarının isimlerine rastlamak mümkünse de, bu listelerden ne yazık ki basmahanelerin üretimleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmuyor⁸⁵. 10 Temmuz 1894 tarihinde yaşanan büyük depremde yıkılan Üsküdar basmahanesi, sonraki yıllarda ahşap olarak tekrar inşa edilmiş, duvarlarından bir kısmı harabe halinde de olsa 21. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalabilmiştir⁸⁶. Geleneksel Üsküdar basmacılığı 20. yüzyılda ise artık sokak aralarındaki dükkânlar veya hanelerde devam etmiştir⁸⁷.

Sonuç

18. yüzyılda manifaktür düzeyinde tesis edilen birçok basmahanede olduğu gibi Üsküdar Basmahanesi de vakıflara devredilmek üzere devlet eliyle hayata geçi-

81 BOA, *A.MKT*, 159/81; Quataert ise üç basmahanede çalışanların sayısının 130'dan 6'ya düştüğünü kaydeder. (Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 99.)

82 BOA, *A.MVL*, nr. 439/87.

83 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 255 not 8.

84 BOA, *A.DVN*, nr. 84/2.

85 Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 99-100.

86 Haskan, *a.g.e.*, s. 1482-1483.

87 Didem Öz, "Turnayan Ailesi", s. 31-36.

rilmiştir. Bu haliyle imparatorluk başkentinin en önemli üç basma fabrikasından biri olmuş, kurulduğu asırda ve müteakip asrın başlarında istikrarlı bir üretim çizgisi yakalamıştır. Dahası, gerek istihdam ettiği işçi sayısı gerekse yıllık altmış bin top civarında bir pamuklu boyama kapasitesine sahip olduğu dikkate alındığında, üretim hacminin kayda değer bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da pamuk iplikleri ve basmaları da kapsayan dokuma sektöründe yaşanan teknolojik gelişmeler meyvesini 19. yüzyılın başlarında verirken, Osmanlı sanayii buna ayak uyduramamıştır⁸⁸. Bundan dolayı Osmanlı ülkesinde geleneksel tarzda devam eden dokuma ve basma endüstrisinin ucuz İngiliz pamukluları ve basmaları karşısındaki mağlubiyeti de kaçınılmaz olmuştur. Üretim maliyeti ve giderlerinin artıp yerli üreticilerin aleyhine şartlar içeren uluslararası ticaret antlaşmalarının imzalanmasına, Osmanlı üreticisinin yüzyıllar boyunca sürdürdüğü geleneksel inhisar uygulamasının yürürlükten kaldırılarak devletin üzerlerine tarh ettiği farklı birkaç yeni vergi yükü de eklince, sektörün ve Üsküdar basmahanesinin çöküşü kaçınılmaz olmuştur.

Bu faktörler zaten yalnızca iç pazara hitap eden Üsküdar basmalarının alternatif çıkış yollarını tamamiyle kapamıştır. İstanbul basmahanelerinin mevcut şartlara karşı geliştirdiği çözüm arayışları da bir sonuç vermeyince, o zamana kadar onlarca usta ve kalfanın çalıştığı basmahaneler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra sadece ismen varlıklarını koruyabilmiştir. Devletin sanayileşme çabaları neticesinde kurulan daha modern basma fabrikaları da geleneksel usulde üretim yapan bu basmahanenin gözden düşmesini hızlandıran gelişmelerden biri olmuştur.

88 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 282.

XVIII. Yüzyılda Üsküdar Hanları

DR. ÖĞR. ÜYESİ SERDAR GENÇ
Balıkesir Üniversitesi

Hanlar, şehirlerde ve yol güzergâhlarında yolcu, tüccar, asker ve esnaftan kim-selerin konakladıkları mekânlardır. Şehir içi hanları çoğunlukla çarşılar ve çev-resinde konumlanmış olup bu hanlar konaklama haricinde çeşitli fonksiyonlara haizdirler. Bu yönüyle şehirlerde hanların sayıca fazla olması aynı zamanda şeh-rin ticari potansiyeline dair önemli bir işarettir. Osmanlı döneminde şehirler-deki bu hanlarla ilgili literatürde çeşitli çalışmalar mevcuttur¹. Bu çalışmalarda ağırlıklı olarak hanların yapısal özellikleri ve tarihçelerine odaklanılmakla bir-likte² hanların sosyoekonomik ve kültürel hayat içerisindeki yerlerine dair ya-pılan çalışmalar sınırlı sayıda³. Bu sınırlılık hali Üsküdar'daki hanlar için de söz konusudur⁴. Oysa Üsküdar coğrafi konumu, hinterlandı, İstanbul'a mesafesi,

1 Hanlarla ilgili bir literatür çalışması için bk. Tuba Akar, "Osmanlı Kentlerinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", *TALİD*, VII/13 (2009), s. 267-292.

2 Bursa Halkevi, *Bursa Hanları*, Bursa 1935; Feridun Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul 1963, s. 133-167; Semavi Eyice, "Elçi Hanı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 93-130; M. Münir Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 25 (1971), s. 105- 165; Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1976; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991; Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul, 2011; Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, (Yay. Haz. Müslüm Yılmaz), İstanbul 2013; Bülent Çelik, "XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, s. 219-231; Zerrin Köşklü, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (2010), s. 113-134; Özlem Atalan-Hasan Şahan Arel, "15. ve 16. Yüzyıllara Ait Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi", *Turkish Studies*, 11/2 (2016), s. 217-228.

3 Hanların sosyo-ekonomik ve kültürel hayat içerisindeki yerlerine dair bazı çalışmalar için bk. Bünyamin Demir, *XIX. Yüzyılda Tarihi Yarım-da Hanlarının Ekonomik Yönü*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; Serdar Genç, "Edremit Hanları ve Hanların Misafirleri (16-19. YY.)", *History Studies*, 6/4 (2014), s. 41-56; Ahmet Yaşar, *The Han in Eighteenth- and Early Nineteenth- Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016; Serdar Genç-Fusun Genç, "Rusçuk'ta Hanlar ve Yolcular (17-19. YY.)", *Osmanlı Döneminde Balkan Ekonomisi*, (ed. Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer), Ankara 2018, s. 145-176.

4 Üsküdar hanlarına dair Üsküdar şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalarda değinilmekle birlikte hanlar üzerine müstakil bir çalışma için bk.

iskeleleri ve imar faaliyetleri ile canlı bir ticarî ve sosyal yapıya sahip bir şehir olup burada çok sayıda han ve oda mevcuttur. Bu çalışmada 18. yüzyılda Üsküdar'daki hanların sayısı, isim, mevkii ve yapısal özellikleri ile hanların işletilmesi, han sakinleri ve hanlardaki hayata odaklanılmıştır. Böylece sosyal, ekonomik ve kültürel hayat içerisinde hanların, hancıların ve han sakinlerinin yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üsküdar Hanlarının İsim, Mevkii ve Yapısal Özellikleri

Üsküdar'da erken dönemden itibaren padişahlar, hanedan mensubu kadınlar ve devlet erkânı ile diğer şahıslar tarafından kervansaray, han ve odalar yaptırılmıştır⁵. Evliya Çelebi 17. yüzyıl ortalarında bu hanların toplam sayısının 105 olduğunu kaydetmiştir⁶. Evliya Çelebi'nin verdiği bu rakam oldukça yüksek görünmektedir. Muhtemeldir ki bu rakama şehirdeki odalar da dahil edilmiştir. Zira 18. yüzyıl Üsküdar sicilleri üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde yüzyılın başından sonuna kadar birbirinden farklı 80 civarında han tespit edilmiştir⁷. Bu hanların yangınlar, diğer tabii etkenler ve devletin çıkardığı nizamnameler sebebiyle yüzyılın sonuna kadar varlıklarını sürdüremedikleri açıktır. Çünkü I. Mahmud devrinde İstanbul ve etrafına gelmekte olan göçün⁸ önüne geçmek için devlet, yeni han binaları ve odaların inşasını ve tamirini yasaklamıştır⁹. Bu nedenle olsa gerek 18. yüzyılın sonlarına ait (III. Selim dönemi) Üsküdar kefalet defterinde şehirde toplam 42 han tespit edilmiştir¹⁰. Bu hanların 40'ı Üsküdar'da biri Kadıköy diğeri de Beylerbe-

Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Üsküdar Hanları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: Bildiriler 1352'den Bugüne Şehir*, I, (ed. S. F. Göncüoğlu), İstanbul 2012, s. 637-643.

5 16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar'daki hanlardan bazıları şunlardır: Yenihan (Mihrimah Sultan Kervansarayı), Sultan Mehmed Hanı, Rum Mehmed Paşa Hanı, Rüstem Paşa Kervansarayı, Gülferm Hatun Kervansarayı ve hanı, Şemsi Paşa odaları (hanı), Kadı İsad (?) Hanı, Çifgeci Hanı, Mirza Ali b. Mehmed Hanı, Eskici Hasan Hanı, Abdülkerimzâde Efendi Hanı, Kuş Odası (Hanı), Cebeci Hanı, Şeyh Şücâ Hanı, Atlamataşı Hanı, Tavuk Hanı (Atik Valide Sultan Evkafı), Çeşmeli Hanı, Mehmed Ağa Hanı. Bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Robert Dankoff- Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I. Kitap, İstanbul 1991; Raşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 36, 73-76; Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

6 "Cümle yüz beş hândir. Ammâ kurşumlu hânlar değil. Her biri kırkar ve ellişer ocaklı hânlardır. Ba'zısına üç ayda bir ulûfe için sipâh tâ'ifesi gelüp sâkin olurlar. Ammâ cümlesinin bâblarında zencirler çekilmiştir kim her birinin hâncıları ve bevâbları vardır. Evvelâ Nasîf Paşa hânı, Atbâzârı hânı ..." Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Robert Dankoff- Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I. Kitap, İstanbul 1991, s. 231.

7 18. yüzyıl Üsküdar sicilleri için bk. Üsküdar Şer'iye Sicilleri (ÜŞS), nr. 328-549.

8 İstanbul'a Anadolu ve Rumeli'den gelen göç ve bunu engellemeye yönelik alınan tedbirler hakkında ayrıntılar için bk. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, XIII, (1958), s. 1-30; Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25 (1981), s. 171-203; Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, London 2010.

9 Nizamnamenin ayrıntıları için bk. ÜŞS, nr. 406, vr. 87a.

10 BOA, *A.D/VN.*, nr. 881, 889 numaralı bu defterler birbirinin kopyasıdır. Bu defterler tarihsiz bir defter olmasına rağmen defterin III. Selim devrinde tutulan diğer kefalet defterleriyle uyumu ve benzerliği göz önünde bulundurularak H. 1207'de (1792) tutulduğu tahmin olunmuştur. Hüseyin Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Kefâlet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefâlet Defterine Göre Boğaziçi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler

Üsküdar İskelesi'nde yüklerini indiren esnaf, Pardoe

yi'ndedir¹¹. Üsküdar'daki bu 40 han, oda sayıları, mevkileri, yapısal durumları ve fonksiyonları ile birbirinden farklı özelliklere sahiptir.

III. Selim Döneminde Üsküdar Hanları¹²

Hanın İsmi	Mevki	Oda Sayısı
Kadri Efendi	Kadıköy	8
Hacı Yusuf	Büyük İskele	6
Debbağ Hacı Mehmed Ağa	Büyük İskele	9
Sabık Şeyhülislam İbrahim Efendi	Balaban İskelesi	10
Haseki Boruzanzâde	Balaban İskelesi	6
Derzibaşı	Eski Hamam civarı	17
Mehmed Haseki	Eski Hamam civarı	4
Sefer Ağa	Arasta	14

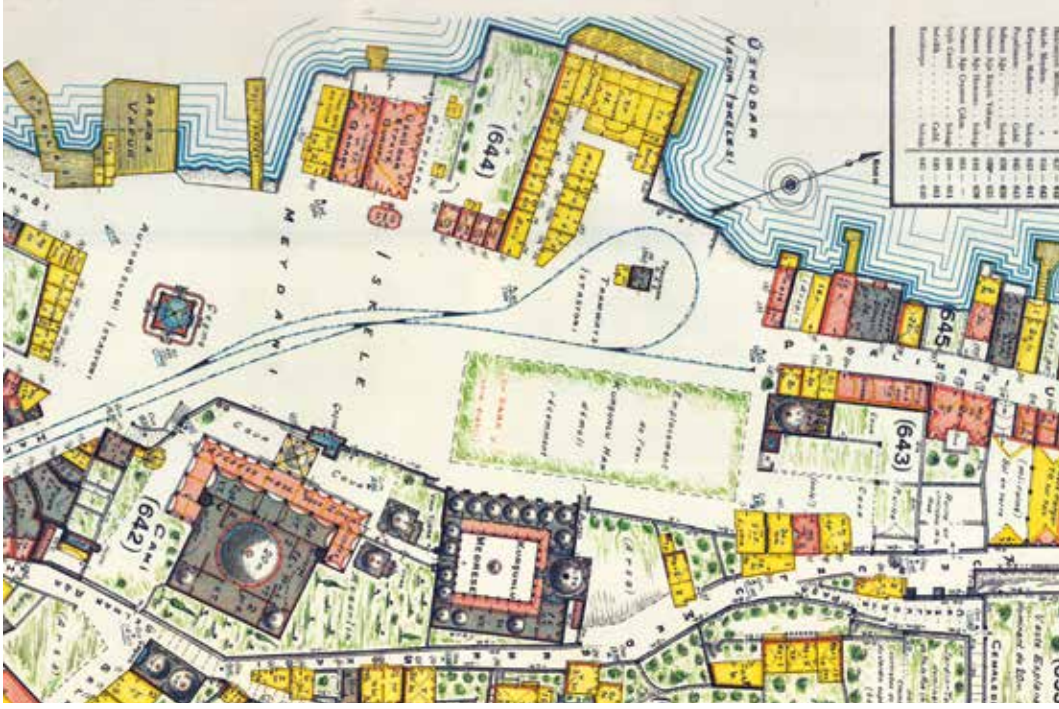
Enstitüsü, Sakarya 2000; Cengiz Kırılı-Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* (ed. Fatmagül Demirel), TVYY, İstanbul 2011, s. 7-20.

11 BOA, *A.DVN.* nr. 881, 899.

12 Kefalet defterlerinde hanların her birinin mevki kaydedilmemiştir. Bu durumda bazı hanların mevkileri sayfada bahsi geçen yer isimleri dikkate alınarak yazılmıştır. BOA, *A.DVN.* nr. 881, 899.

Kolluk	Sipahpazarı	15
Feyzullah Efendi	Sipahpazarı	27
Yeni	Sipahpazarı	17
Türbedâr Said Efendi	Sipahpazarı	5
Bolulu Mehmed Ağa	Sipahpazarı	16
Balıkçuoğlu	Sipahpazarı	17
Hafız	Kavukçular içinde	14
Tantanoğlu	Yeni Çeşme civarı	10
Danabaşoğlu	Yeni Çeşme civarı	15
Çavuşbaşı	Yeni çeşme civarı	18
Bostancı Mehmed	Yeni çeşme civarı	25
Papasoğlu	Yeni çeşme civarı	18
Haşim Ağa	Yeni çeşme civarı	11
Boyacıoğlu	Yeni çeşme civarı	13
Baltalı	Atpazarı civarı	12
Sandalcı	Atpazarı civarı	13
Tataroğlu	At pazarı civarı	16
Kurucuoğlu	Atpazarı civarı	7
Kömürcüoğlu	At pazarı civarı	9
İskilib	Atpazarı civarı	11
Kurubalık	Atpazarı civarı	20
Çavuş Deresi ¹³	Atpazarı civarı	17
Havuzlu	Atpazarı civarı	10
Karabaş	Atpazarı civarı	11
Yeni	Atpazarı civarı	20
Sulu	Atpazarı civarı	23
Semerciler	Atpazarı civarı	18
Tavuk	Atpazarı civarı	23
Ahmed Ağa	İnadiye semti	6
Budak	İnadiye semti	13
Ömer Ağa	İnadiye semti	12
Çavuş	İnadiye semti	8
Keçeciler	Doğancılar Meydanı	15
Agop Kalfa	Beylerbeyi	6
Toplam :42		565

¹³ Bu hanın 1970'li yıllara kadar mevcut olduğu belirtilmektedir. Kargir ve iki katlı bir han olup alt katlar ahır ve depo iken üst katlarda odalar mevcuttur. Tek bir girişi olan hanın girişinin üzerinde han idaresi bulunuyordu. Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Üsküdar Hanları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: Bildiriler 1352'den Bugüne Şehir*, I, (ed. S. F. Göncüoğlu), İstanbul 2012, s. 641.

Kurşunlu Han, Pervitich Haritaları

Üsküdar'daki hanlar fonksiyonları itibarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Bu doğrultuda hanların bir kısmı yolculara bir kısmı da tüccar ve esnafa mahsustur. Yolcuların konakladığı 12 han vardır. Bunlar; Sefer Ağa, Kolluk, Feyzullah Efendi, Yeni, Türbedâr Said Efendi, Bolulu Mehmed Ağa, Bostancı Mehmed, Boyacıoğlu, Kurubalık, Havuzlu, Karabaş ve diğer Yeni handır. Diğer hanlar ise tüccar, esnaf, zanaatkâr ve ırgatlar (rençber) hizmet vermiştir. Bunun yanında Tavuk Hanı gibi aralarında atölye olarak kullanılan hanlar da bulunuyordu¹⁴.

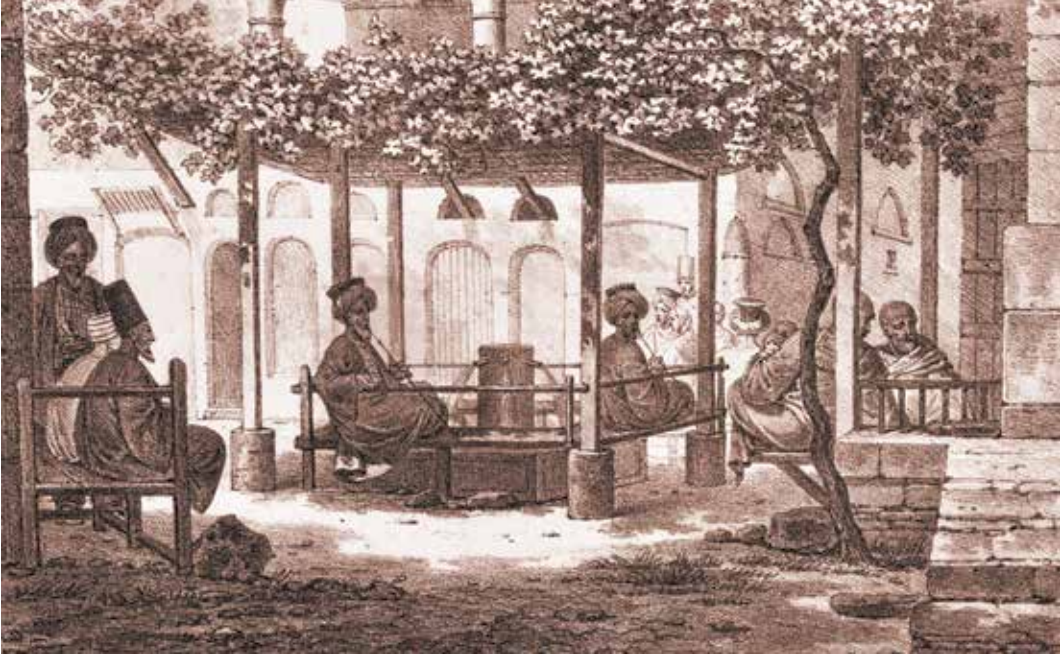
Üsküdar'daki hanlar çoğunlukla han sahiplerinin ve vâkıfların isimleriyle anılırken aralarında buldukları mevki ve fiziki özellikleriyle isimlendirilmiş hanlar da vardır¹⁵. Bunun yanında Semerciler ve Keçeciler hanlarında olduğu üzere handa faal olan esnaf zümresine göre isimlendirilmiş hanlar da mevcuttur. Ancak şehrin farklı semtlerinde aynı isimde hanlar bulunduğunu da hatırlatmak gerekir. Diğer taraftan hem siciller hem de arşiv belgelerini göz önünde bulundurarak hanların şehirde konumlandıkları mevkilere dair bir değerlendirme yapmak mümkündür. Buna göre: Atpazarı¹⁶, Büyük İskele, Sipahpazarı ve Hayreddin

14 18. yüzyılın sonlarında Tavuk Hanı'nda muaytab ve ipçilere hizmet verip bu kimselerden biri gece handa kalırdı. BOA, *A.DVN*. nr. 881, s. 34.

15 Havuzlu, Yeni ve Çavuş Deresi hanları buna örnektir.

16 16. yüzyılın ikinci yarısında Atpazarı, sük-ı sultânî olarak geçmekte olup burada at ve katır satılmaktadır. 17. yüzyılın başlarında Atpaza-

Çeşme başında dinlenen insanlar, Forbin-Voyage Dans Le Levant

Çavuş mahallesinin ismi öne çıkmaktadır. Zira Atpazarı Üsküdar'ın ticari olarak en hareketli mekânlarından biri olup burada çok sayıda han vardır. Hatta sicillerde çoğu hanın mevkii *Atpazarı dahilinde (Atpazarında)* yahut *Atpazarı haricinde* şeklinde tarif edilmiştir¹⁷. Bunun haricinde Balaban İskelesi, Eski Hamam civarı, Kavukçular, Tabutçular, Kılıççılar çarşıları, Yeni Çeşme¹⁸ (Dârüssaâde Ağa Çeşmesi), Kolluk civarı, Mihrimah Sultan Camii civarı, İnadiye semti, Doğancılar Meydanı ile Selman Ağa, Debbaglar, Davud Paşa, Bulgurlu ve Kefçe mahallelerinde de hanlar mevcuttur¹⁹. Bu tablo dikkate alındığında diğer şehir içi hanlarında olduğu üzere Üsküdar hanlarının da ağırlıklı olarak çarşılar çevresinde konumlandıkları ortaya çıkmaktadır.

Üsküdar hanları arasında sicillerde ismine en sık rastlanan, Üsküdar'ın en meşhur hanları Sulu ve Tavuk hanlarıdır. İki de Atpazarı'nda bulunan bu hanlardan

rı'nın Ma'mure/Mâ'mûriye ve Cedid mahalleleri civarında olduğu belirtilmektedir. 18. yüzyılda ise Üsküdar sicillerinde Atpazarı civarında Hayreddin Çavuş mahallesinden bahsedilmekle birlikte Toptaşı Atpazarı içerisinde görülmektedir. Atpazarı dükkanların, fırınların, kahvehanelerin, ahırlarının ve odaların olduğu sosyal ve ticari olarak ismi sicillerde çokça zikredilen bir mekândır. Kaynak, *a.g.t.*, s. 80, 280-281; Akkaya, *a.g.t.*, s. 242; ÜŞS, nr. 373, vr. 50b; 343, vr. 51a, 74a; 507, vr. 52b; 423, vr. 49b; 373, vr. 37b.

17 “.. Atpazarı dahilinde El-Hac Mahmud Hanında ...”, “medine-i Üsküdar'da Atpazarı dahilinde Sulu Handa ...”, “medine-i Üsküdar'da Atpazarında Bostâni Mehmed Hanında ...”, “medine-i Üsküdar'da Atpazarı hâricinde El-Hac Ali nâm kimesnenin hanında ...”, “Üsküdar'da Atpazarı hâricinde Osman Ağa nâm kimesne hanında ...”. ÜŞS, nr. 328, vr. 8a; 374, vr. 19b; 507, vr. 48a; 502, vr. 65b; 423, vr. 27a.

18 Yeniçeşme'de bir çarşı da mevcuttur. ÜŞS, nr. 338, vr. 105a.

19 BOA, *A.D/V.N.* nr. 881, 899; ÜŞS, nr. 328-549.

Sulu Han'ın hayvan borsası olarak kullanılan şahıs hanı²⁰ olduğu belirtilmişse de 18. yüzyılda handa kalan misafirler ve vefat edenler mevcuttur. Üstelik Sulu Han Mehmed Ağa vakfına bağlıdır²¹. Tavuk Hanı ise Atik Valide Sultan vakfı hanlarından²². 18. yüzyılın ilk yarısında Kıptilerin kaldığı ve vukuatın eksik olmadığı bir han olup şikâyet sebebiyle Kıptiler buradan çıkarılmıştır²³. Şehirdeki hanlardan bir kısmı yan yana konumlanmışlardır. Örneğin Kefçe mahallesinde Şatıroğlu Hanı ile Hancı Abdullah'ın hanları yan yanadır²⁴. Yine Hayrettin Çavuş mahallesinde Atpazarı'ndaki bir hanın etrafında Odabaşı Hacı Mehmed Ağa, Kartallı Ahmed Ağa, Bedel (Hacı Bedel) ve Baltacı Ahmed hanları ile vakıf odaları bulunuyordu²⁵. Yine hanların etrafında farklı esnaf kollarına ait çok sayıda dükkân da mevcuttur.

Üsküdar'daki hanların yapısal özellikleri ile ilgili sicillerde tespit edilen bazı kayıtlardan yola çıkarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Buna göre İstanbul'daki ve diğer çoğu Osmanlı şehrinde olduğu üzere Üsküdar'daki hanların da ekseriyetle iki katlı olduğu anlaşılmaktadır²⁶. Bu hanların üst katlarında odalar, alt katlarında hancı odaları, ahır, ambar ve samanlıklar ile dükkânlar yer almıştır. Örneğin Kefçe mahallesindeki Şatıroğlu Hanı; iki katlı olup üst katta 12 oda, alt katta bir ahır ve bir ekserci dükkânı vardır²⁷. Hayreddin Çavuş mahallesinde Atpazarı civarında olduğu belirtilen başka bir hanın üst katında 25 oda, alt katında hancı odası ile arpa ambarı, samanlık ve iki dükkân bulunuyordu²⁸. Yine aynı mahalledeki Çavuşbaşı Han'ının üst katında 19 oda, alt katında ahır ve yedi dükkân mevcuttu²⁹. Keza Atpazarı haricindeki bir başka hanın üst katında ise 15 oda, alt katında ahır, samanlık, arpa ambarı, iki tuvalet ve su kuyusu ile nalbant ve attar dükkânları vardır³⁰. Ancak bazı hanlarda çeşme, su kuyusu, tuvalet, samanlık ve arpa ambarlarının avluda bulunduğu anlaşılmaktadır³¹. Bu hanların

20 Göncüoğlu, "a.g.m.", s. 640.

21 ÜŞŞ, nr. 400, vr. 91a.

22 BOA, *EVHMH.d.* nr. 7248, vr. 2a.

23 ÜŞŞ, nr. 430, vr. 94a.

24 ÜŞŞ, nr. 421, vr. 44a.

25 ÜŞŞ, nr. 373, vr. 50b.

26 Osmanlı şehirlerinde hanlar çoğunlukla iki katlı olmakla birlikte üç katlı hanlar da yok değildir. Üç katlı hanların ilk örneği Bursa'daki Bâli Bey Hanı'dır. İstanbul'da ise üç katlı hanlara 18. yüzyılda rastlanmaktadır. Bunlar arasında; Büyük Yeni Han, Küçük Yeni Han ve Sumbüllü Han sayılabilir. Bk. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişim ve İstanbul Hanları Mimarisi*, VGMY, Ankara 1978, s. 37; Semavi Eyice, "Bâli Bey Hanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1992, s. 19-20; "Büyük Yeni Han", *TDV İA*, VI, İstanbul 1992, s. 518-519.

27 ÜŞŞ, nr. 421, vr. 44a.

28 ÜŞŞ, nr. 373, vr. 50b.

29 ÜŞŞ, nr. 477, vr. 94a.

30 ÜŞŞ, nr. 401, vr. 42a.

31 ÜŞŞ, nr. 421, vr. 44a; 373, vr. 50b.

her birinin birer kapısı olup bu kapılarda kilit ve zincir bulunuyordu³². Üsküdar'daki hanların oda sayıları ile ilgili yüzyılın başından itibaren düzenli kayıtlar tutulmamıştır. Bu durumda özellikle yüzyılın ilk yarısı ile ilgili sicillerdeki tekil kayıtlardan yola çıkarak bazı rakamlara ulaşılmışken yüzyılın sonlarında daha derli toplu veriler mevcuttur. Bu çerçevede öncelikle Üsküdar hanlarının orta ölçekli hanlar olduğunu söylemek gerekir. Çünkü Üsküdar hanları arasında İstanbul'daki gibi büyük hanlar mevcut değildir. Zira 1740 yılında Üsküdar'daki hanların en büyüğü 28 odalı Sulu Han'dır³³. 18. yüzyılın sonlarında geldiğinde ise şehirdeki 42 han toplam 565 oda kapasitesine sahiptir. Bu dönemdeki en büyük han olarak 27 odalı Feyzullah Efendi Hanı görülmektedir. Genel itibarıyla hanların oda sayısı 4 ilâ 27 arasında değişmiştir³⁴. Fakat Üsküdar'a gelenlerin konaklayabilecekleri mekânların bunlarla sınırlı olmadığını, şehirde hanlar haricinde odalar³⁵, dükkânlar, medreseler, imaretler, hamamlar ve misafirhanelerin de konaklama amaçlı kullanıldığını belirtmek gerekir³⁶.

Şehirdeki hanların her birinin yapısal özellikleri ile ilgili ayrıntılar maalesef ki yoktur. Bilinen şu ki şehirde hem kargir hem ahşap hanlar mevcuttur³⁷. Fakat 18. yüzyılda meydana gelen yangınlarda ev ve dükkânların yanında hanlar da zarar görmüş ve bazıları kullanılamaz duruma gelmiştir. Yangınların vermiş olduğu hasarla ilgili ayrıntılı kayıtlar olmamakla birlikte sicillerden tespit ettiğimiz birkaç kayıt bu hususa dair ipucu vermektedir³⁸. Farklı tarihlerdeki yangınlarda Atpazarı'nda bir taş han, Türk Ahmed Paşa Hanı, Çavuş Deresi yanındaki İbrahim Paşa Hanı (1704) ve Davud Paşa mahallesinde Çavuşbaşı Ahmed Ağa Hanı yanmıştır³⁹.

32 Örneğin Hayreddin Çavuş mahallesinde bir han tarif edilirken kapısında zincir ve kilit olduğundan bahsedilmiştir. ÜŞS, nr. 401, vr. 42a.

33 1740 yılına ait bir kayıta; Sulu Han 28, Feyzullah Efendi Hanı 26, Kadı Hanı 25, Hasan Ağa Hanı 19, Çavuşbaşı Hanı 19, Zincirli Han 17, Fenâmî (?) İmamı Hanı 15 odalıdır. BOA, *C.HR.* nr. 6680.

34 BOA, *A.DVN.*, nr. 881.

35 Üsküdar'da Büyük İskele'de debbağların kaldığı odalar, Balıkçı Çardağı odaları, Rukiye Sultan ve Kaya Sultan odaları, Atpazarı'nda bekâr odaları, Mehmed Paşa mahallesinde Arap odaları, Arakıyeci Hacı Cafer mahallesinde Murad Yazıcı odaları, Solak Sinan mahallesinde Yeni odalar, Hâce Hatun mahallesinde İbrahim Paşa odaları, Kazasker mahallesinde Yağlıkçı vakıf odaları ile Çorbacı Kızı odaları, Bulgurlu mahallesinde Debbağzâde odaları bunlardan bazılarıdır. BOA, *A.DVN.*, nr. 881; ÜŞS, nr. 328, 330, 332, 373, 375, 378, 400, 404, 408, 488. Ayrıca Üsküdar bekâr odaları için bk. Zübeyde Güneş Yağcı-Mustafa Akkaya, "Üsküdar Bekâr Odaları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII: 1352'den Bugüne Şehir*, (ed. S. F. Göncüoğlu), İstanbul 2012, s. 284-295.

36 Serdar Genç, "Şehrin Misafirleri: XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'a Gelen Yabancılar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX Bildiriler*, I, İstanbul 2017, s. 84.

37 Örneğin Mehmed Haseki Hanı'nın kargir olduğu belirtilmiştir. Bk. BOA, *A.DVN.*, nr. 881, s. 16.

38 Kadı Ömer Efendi'nin Rûznâmesi'ne göre 1740-1744 yılları arasında Üsküdar'da dört yangın hadisesi meydana gelmiştir. Bunun yanında 1733'te de bir yangın yaşanmıştır. Bk. Uğur Kurtaran, "Sultan I. Mahmud'un Hayatında Üsküdar'ın Yeri ve Önemi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII Bildiriler*, I, (ed. C. Yılmaz-C. Tomar- U. Demir), İstanbul 2015, s. 172.

39 ÜŞS, nr. 380, vr. 74a; 332, vr. 111a; 398, vr. 74a; Saadet Muzaffarova, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 161.

Bir kahvehane ve sakinleri, Meri

Hanların Sakinleri ve Hanlarda Hayat

Üsküdar hanlarının sakinleri arasında; yolcular, tacirler, bazı görevliler, askerler⁴⁰, debbağ, deveci, dikici, duvarcı, dülger, hamal, katırcı, kaykıcı, midillici, muhtab, neccar, rençber, semerci vb. esnaf ve zanaatkârlar, diplomatik gerekçelerle Üsküdar'a gelen elçiler ile İstanbul'a ulaşmak isteyenler sayılabilir. Zira iş bulmak üzere memleketlerinden İstanbul'a ulaşmak üzere yola çıkan bekârların İstanbul öncesi son durakları Üsküdar olmuştur⁴¹. Bunun yanında İstanbul'daki birtakım işlerini takip etmek için Üsküdar'daki hanlardan birine yerleşen ve ardından İstanbul'a geçenler de mevcuttur. Elçileri bir kenara bırakırsak Üsküdar hanlarında kalanların çoğunlukla Anadolu'nun⁴² çeşitli şehir ve kasabalarından oldukları anlaşılmaktadır⁴³. Bunlar arasında; Aksaray, Ayıntab, Bozkır, Çe-

40 Evliya Çelebi, Üsküdar'daki hanlara ulufe almak üzere üç ayda bir sipah taifesinin geldiğinden bahsetmektedir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, I, s. 228.

41 Genç, "a.g.m.", s. 88.

42 18. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'a Rumeli'nin çeşitli şehir ve kasabalarından gelenlerin de olduğu belirtilmiştir. Fakat hanlarda kalanlara dair kayıtlarda Rumelililere nadiren rastlanmıştır. Genç, "a.g.m.", s. 75.

43 18. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'a gelenlerin memleketleri arasında; Akşehir, Ahlat, Aksaray, Amasya, Ankara, Arapkir, Balıkesir, Balya, Beypazarı, Bolu, Boyabab, Bursa, Çankırı, Çemişkezek, Çerkeş, Eğin, Ereğli, Erzincan, Erzurum, Gediz, Gördes, Gümüşhane, Hacı Bektaş, İznik, Karaman, Karapınar, Kastamonu, Kayseri, Kütahya, Ladik, Maçka, Malatya, Manisa, Maraş, Niğde, Osmancık, Safranbolu, Sivas, Sinop, Sivrihisar, Şehabeddin, Şebinkarahisar, Trabzon, Tokat, Tosya, Ürgüp, Yalvaç, Yalvaç Karaağacı ve Yenişehir olduğu belirtilmiştir. Genç, "a.g.m.", s. 73-74.

Hamallar, Costume Popularis

mişkezek, Çerkeş, Diyarbekir, Eğin, Eskişehir, Kayseri, Kengiri (Çankırı), Konya, Kuruçay, Kütahtaya, Malatya, Maraş, Mardin, Nevşehir, Safranbolu, Sivas, Tosya, Ürgüp ve Vezirköprü yer almaktadır. Ayrıca hanların sakinleri arasında Üsküdar'a ticaret amacıyla gelen Halep, Şam ve Kahireli tacirler de vardır⁴⁴.

Hanlarda özellikle de yolculara mahsus hanlarda birbirini tanımayan, yolları tesadüfen keşişen kimselere rastlamak olasıdır. Hatta aralarında Tarsuslu Mehmed Bey gibi yolda tanışıp ahbab olan ve Üsküdar'da aynı handa kalan kimseler de vardı.⁴⁵ Buna karşın bazı han sakinleri arasında ise hemşehrilik⁴⁶ ve meslektaşlık bağlarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷. Öyle ki bazı hanlarda sadece belli bir meslek zümresine

mensup kişiler ikamet etmekteydi. Zira bu dönemde Üsküdar'daki kayıkçı, hamal, rençber ve akkâmların (deveci) çoğu aynı hanlarda ikamet ediyordu. Örneğin Büyük İskele'deki Debbağ Hacı Mehmed Ağa ve Hacı Yusuf hanlarıyla Eski Hamam civarındaki Mehmed Haseki Hanı'nda tamamıyla Müslüman kayıkçılar sakinidir. Keza Balaban İskelesi'ndeki Şeyhülislam İbrahim Efendi ve Haseki Boruzanzâde hanlarını hamallar ve kayıkçılar Papasoğlu Hanı'nı ise deveciler mesken tutmuştur⁴⁸. Bunun yanında Üsküdar'ın Anadolu yol ağının başlangıcında

44 ÜŞS, nr. 328-549.

45 Tarsuslu bir sipahi olan Mehmed, orduda olan sipahilerin harçlıklarını götürmek üzere İstanbul'a gelirken yolda tanıştığı Kayserili Bedros ile Atpazarı'ndaki Sulu Han'da aynı odada kalmıştır. ÜŞS, nr. 531, vr. 74a.

46 İstanbul'daki hemşehrilik ilişkileri için bk. Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IV, (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2015, s. 72-79.

47 Örneğin Üsküdar'daki hamallar ağırlıklı olarak Tosya civarındandır ve hamalbaşı da buralıdır. Genç, "a.g.m.", s. 76-79.

48 BOA, *A.DVN.*, nr. 881, 899.

yer alması, doğu yönlü seferlerde ordunun hareket noktası olması, İstanbul ile olan bağlantısı ve nihayetinde burada bir atpazarının bulunması gibi sebeplerden ötürü hanlarda sıklıkla mükârici taifesinden (katır-bargirci) kimselere rastlanmıştır⁴⁹.

Üsküdar hanlarının kapılarını açtığı bu sakinleri haricinde özel misafirleri de vardır ki bunlar elçi heyetleridir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti ile çeşitli diplomatik temaslarda bulunmak üzere Özbek, Hind⁵⁰ ve İran diyarından gelen elçiler ve maiyetleri Üsküdar ve Kadıköy'de konaklamışlardır⁵¹. Örneğin 1740 yılında İran'dan gelen elçi Abdülkerim Bey'in maiyetindekilerin konaklaması için Üsküdar'da yedi adet han kiralanmıştır. Bu hanlar; Feyzullah Efendi, Sulu, Kadı, Zincirli, Hasan Ağa, sabık Çavuşbaşı ve Fenâi İmamı hanlarıdır. Elçinin maiyetindeki toplam 356 kişi kiralanmış bu hanlarda kalmıştır. Ayrıca heyetteki bu kimselerin beraberinde olan 348 at ve katır da hanların ahırlarında barındırılmıştır⁵².

Han sakinlerinin dini aidiyetlerine yönelik bir değerlendirme yapıldığında gerek şer'îye sicilleri gerekse kefalet defterindeki kayıtlardan yola çıkarak ortaya çıkan izlenim Müslümanların ağırlıkta olduğu yönündedir. Kayıkçılar örneğinde olduğu üzere Üsküdar'da sakinlerinin tamamı Müslüman olan hanlar çoğunlukta⁵³. Buna karşın Balıkçıoğlu, Hafız, Sandalcı hanları gibi Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada kaldığı hanlar da mevcuttur⁵⁴.

Üsküdar'a gelenlerin yapması gereken ilk iş geceyi geçirecek bir mekân bulmaktır. Tabii olarak şehirdeki çok sayıda han konaklama seçeneklerinden biriydi. Uygun hanı bulup bir oda kiralandıklarında odanın anahtarını hancı ya da odabaşından teslim alıp odaya çıkmaktaydılar. Bu odaları aynı zamanda yolcunun eşyalarını muhafaza ettiği mekânlardır. Odalar kilitlenebildiğinden han sakinleri eşyalarını burada bırakıp çarşıda işlerini halletmek üzere dışarı çıkabiliyorlardı. Bunun yanında İstanbul'a, memlekete ya da bir başka kasabaya misafirlığe gitmek söz konusu olduğunda eşyalara göz kulak olması için odalarını kilitleyip anahtarı

49 Hatta bazen sefer münasebetiyle mühimmat nakli için gerekli nakliye vasıtaları hanlarda kalan mükâricilerden temin edilmiştir. Örneğin 1740 yılında Karabaş ve Kadı hanlarındaki mükâricilerden toplam 60 yük hayvanı (katır, bargir) sağlanmıştır. ÜŞS, nr 398, vr. 70a.

50 Hind ülkesinin (Babür) elçisi Seyyid Atâullah 1744-1745 tarihinde Üsküdar'a gelmiştir. Bk. M. Münir Aktepe (Haz.), *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'î'tevârih*, I, İstanbul 1976, s. 111.

51 Mehmet İpşirli, "Elçilerin Üsküdar'ı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII Bildiriler*, I, (ed. C. Yılmaz-C. Tomar- U. Demir), İstanbul 2015, s. 205; M. Yaşar Ertuş, "Osmanlı Döneminde İktidar ve Mekân: 17. Yüzyılda Politik Bir Mekân Olarak Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII Bildiriler*, I, (ed. C. Yılmaz-C. Tomar- U. Demir), İstanbul 2015, s. 137-138.

52 Bu yedi hanın 151 odasında toplam 356 kişi kalmıştır. BOA, C.HR. nr. 6680.

53 Örneğin sakinleri tamamen gayrimüslim olan sadece Derzibaşı Han'ı vardır. BOA, A.DVN., nr. 881, s. 14.

54 BOA, A.DVN., nr. 881, s. 21, 25, 30.

odabaşıya teslim edenler de vardır⁵⁵. Bu yönüyle şehirdeki hanlarda konaklama süreleri ile ilgili bir tahminde bulunmak oldukça zordur. I. Tamdoğan'ın hanları üç günden fazla kalınan mekân olarak nitelemesinin⁵⁶ de kesinlik ifade etmediğini söylemek gerekir. Çünkü Üsküdar hanlarında bir gece konaklayanlar olduğu gibi 20 gün, altı ay ve daha uzun müddetle konaklayanlara da rastlanmıştır⁵⁷.

Yolcu ve tacirler arasında han odalarında tek kişi kalanlar olduğu gibi bir arkadaş ya da hizmetkârı ile beraber kalanlar da mevcuttur. Fakat hanların tamamında durum böyle değildir. Çünkü kayıkçı, hamal ve rençberler gibi çoğunluğu Anadolu'dan İstanbul'a göç etmiş olan bekârlar kalabalık gruplar halinde han odalarında kalmaktaydılar. Çoğunlukla bekâr odalarının bilindik simalarından olan bu meslek sahipleri Üsküdar'daki iskelelerin çevresi başta olmak üzere şehirdeki hanları mesken tutmuşlardır. Bunlar hanlardaki odalarda beş ila sekiz kişi kalıyorlardı. Örneğin Hacı Yusuf Hanı'ndaki sekiz kayıkçı, Debbağ Hacı Mehmed Ağa Hanı'nda altı kayıkçı, Sabık Şeyhülislam İbrahim Efendi Hanı'nda yedi kayıkçı, Haseki Boruzânzade Hanı'nda altı hamal, bir kayıkçı, Feyzullah Efendi Hanı'nda sekiz rençber aynı odayı paylaşıyordu⁵⁸.

Konaklamak üzere hanlara gelen yolcu ve tacirlerin yanında çoğunlukla birer ikişer at veya katır da bulunuyordu. Handa kendisi için bir oda kiralayan misafir, yanındaki hayvan/ları da hancı ya da odabaşıya teslim etmiştir. Handaki ahıra bağlanan hayvanların bakımı için hayvan sahipleri ayrıca bir ücret ödemiştir. İster katır ister at olsun yem (arpa, mısır) ve samanla beslenmiştir⁵⁹. Ancak hayvanlara verilen günlük arpa ve saman miktarı hayvan sahipleri tarafından belirlendiğinden bunun için ödenen ücret de değişmiştir. Örneğin 1709 yılında Hancı Mustafa'nın hanında kalan bir kimse İstanbul'a giderken günlük 8,5 *akçelik* yem ve saman verilmesi şartıyla atını hancıya emanet bırakmıştır. 1713 yılında bir atın günlük arpa ve saman masrafı için *dört para*, 1732'de *beş para* ücret belirlenmiştir. 1748 yılında ise handa ölen bir zatın ahırdaki bir bargir, bir kısrak ve iki katırı için gecelik yem ve saman masrafı olarak terekeden *60 para* düşülmüştür. Keza 1792 yılında Seyyid İsmail ise hana bağladığı iki atına günlük *20 paralık*

55 ÜŞS, nr. 337, vr. 82b; 479, vr. 56b; Muzaffarova, *a.g.t.*, s. 37, 189.

56 Işıl Tamdoğan-Abel, "Hanlar Ya da Osmanlı Kentinde Yabancı", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, çev. Maide Selen, (ed. François Georgeon-Paul Dumont), İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 391.

57 Örneğin kocasıyla birlikte Kayışoğlu Hanı'nda bir gece kalan Ayşe Hanım, Hancı Ali'nin hanında altı ay kalan İbrahim bunlardır. ÜŞS, nr. 479, vr. 52a; 507, vr. 49b.

58 BOA, *A.D/VN.*, nr. 881, s. 11-12, 20.

59 ÜŞS, nr. 468, vr. 70a.

Handaki insanların günlük yaşamından bir kesit, Forbin-Voyage Dans Le Levant

arpa ve saman vermesi için hancıyla anlaşmıştır⁶⁰. Bu örnekler gösteriyor ki hayvan sahiplerinin talebi ve hayvanların cins ve özelliklerine göre yem ve saman miktarı ve dolayısıyla da yapılan masraf değişmiştir. Böylece 18. yüzyıl başlarında bir atın günlük yem ve saman masrafı ortalama 8 ila 15 akçe iken yüzyılın sonlarına doğru 10 ila 15 para civarındadır.

Hanlarda sakin olan kimseler İstanbul'a, memlekete yahut başka bir yere gitmek zorunda olduklarında at veya katırını hancı veya odabaşıya emanet bırakmışlardır. Bu emanet kapsamında hayvan için günlük ne miktar saman ve arpa verileceği hususunda hancıyla anlaşılırdı. Fakat hayvan sahibinin taahhüt ettiği süre içerisinde hana geri dönmemesi halinde hancı; daha fazla zarara uğramamak veya yapmış olduğu yem ve saman masrafını karşılamak için kadiya başvurmuştur⁶¹. Bu süreçte hancının daha fazla zarara uğramasının önüne geçmek için hayvanın satılmasına izin verilerek satıştan elde edilen meblağdan hancı masrafını karşılaması sağlanmıştır⁶². Fakat bazen satıştan elde edilen meblağın masrafı karşılaya-

60 ÜŞS, nr. 337, vr. 82b; 350, vr. 39a; 517, vr. 103a; 421, vr. 69a; 385, vr. 40a.

61 Hayvan sahipleri geri dönmediğinde vakit geçirmeden mahkemeye başvurup hayvanın satışı için izin isteyen ve satıştan elde edilen meblağı hayvan sahibi dönene kadar muhafaza etmek isteyen hancılar da olmuştur. ÜŞS, nr. 373, vr. 53a.

62 ÜŞS, nr. 477, vr. 52a; 385, vr. 40a.

Ermeni, Costumes l'Empire Turc

madığı da olmuştur. Buna karşın atı satıp parasını sahibi dönünceye kadar muhafaza altına alan han görevlileri de yok değildi⁶³. Ancak bu süreçte mahkemeye başvuran sadece han görevlileri değildi. Hayvan sahipleri de han görevlilerine emanet bıraktıkları hayvanların kaybolması, çalınması, satılması, hastalanması veyahut ölmesi sebebiyle zararlarının tazmini için sıklıkla mahkemeye başvurmuşlardır⁶⁴. Bu sebeple 18. yüzyılda sicillerinde hanlarla ilgili kayıtların yaklaşık 1/3'ünü çalınan, kaybolan, satılan, ölen hayvanlarla ilgili davalar oluşturmuştur. Zira şehirdeki Atpazarı katır ve atların alınıp satıldığı, cambazların faal olduğu bir mekândır. Örneğin beş ay önce Tokat'a giderken Bolu civarında atını çaldıran bir gayrimüslim aradan geçen süre sonunda atını bir başkasının elinde Üsküdar'da görünce soluğu mahkemede almıştır. Yine bunun tam tersi bir olay Üsküdar'da

cambaz Abdi'den iki yıl önce bir katır satın alan Halepli Mehmed'in başına gelmiştir. Mehmed, Şam'da çarşıda katırı ile birlikte dolaşırken İbrahim adlı bir şahıs katırı görüp katırın kendisine ait olduğunu iddia etmiş ve mahkemede bunu ispat etmiştir. Mehmed, Halep'ten Üsküdar'a geri döndüğünde mahkemeye gelip cambaz Abdi hakkında dava açmış ve 80 kuruşunu Cambaz Abdi'den geri almıştır. İlginçtir ki bu karardan kısa bir süre sonra Abdi, Üsküdar'da bir hancıya dava açmıştır. Zira iki yıl önce Mehmed'e sattığı katırı 65 kuruşa bu hancıdan almıştır. Hanlarda kalanların binek hayvanlarının çalınması yahut kaybolması hadiselerinin

63 Örneğin Atpazarı civarındaki bir handa hancı olan İbrahim mahkemeye başvurarak 47 gündür sahibi gelmeyen bir al bargir için altışar balya yem ve saman sarf ettiğini belirtip hayvanın satışını talep etmiştir. Nihayetinde bargir hancı tarafından müzayede ile 5,5 kuruşa (660 akçe) satılmıştır. Fakat hancının yaptığı masraf toplam 846 akçe olduğundan 180 akçe alacağı kalmıştır. ÜŞS, nr. 468, vr. 70a.

64 ÜŞS, nr. 479, vr. 88b; 531, vr. 55a; 507, vr. 55a, 86b; 363, vr. 3a; 400, vr. 96a.

de çoğunlukla handaki görevlilerin doğrudan ya da dolaylı olarak bir dahlinin söz konusu olduğu anlaşılmalı birlikte arkadaşına ya da hizmetliye teslim edilip ardından kaybolan, satılan hayvanlarla ilgili davalara da rastlanmıştır⁶⁵.

Hanlarda meydana gelen kayıp ve çalıntı vakaları sadece atlar ve katırlarla sınırlı kalmamıştır. Zira hanlardaki günlük hayatta suç daima var olmuştur. Hırsızlık, gasp, yaralama ve cinayet bunlardan bazısıdır⁶⁶. Hanların herkesin girip çıktığı kalabalık mekânlar olması, denetimin zayıflığı, misafirlerin yanlarında kıymetli bazı eşyalar ile nakit paranın bulunması, güvenlikle ilgili zafiyetler ve faillerin izlerini kaybettirmeye müsait bir ortamın olması buraları sabıkalı hale getirmiştir. Bu vakalarda fatura öncelikli olarak handaki görevlilere çıkmıştır. Bunların hanın idare ve güvenliğinden sorumlu olmaları, hanın her odasına girip çıkabilmeleri ve eşya/hayvan emanet almaları sebebiyle şüpheli veya sanık iddiasıyla mahkemeye çıkarılmalarına yetmiştir⁶⁷. Bunun yanında işlenen suçların faili oda arkadaşı ya da handaki kapı komşusu olmuştur. Buna karşın özellikle handa işlenen cinayetlerin çoğunun faili meçhul olarak kaldığını belirtmek gerekir. Hanlardaki hayatın bir diğer yönünü buralarda kalanların alacak-verecek meseleleri oluşturmuştur. Ticari ilişkiler ve hemşehrlik sebebiyle verilir alınamayan borçlar ile ilgili davalar sürekli var olagelmıştır. Bunun yanında memleketlerinden uzakta olan bu kimselerin miras meseleleri ve memleketlerindeki mülklerini satışa çıkarmaları ekonomik ilişkilerinin bir başka boyutunu meydana getirmiştir.

Hanların İşletilmesi ve Hancı Esnafı

Üsküdar'daki hanlar arasında hem vakıf hem mülk hanlara rastlanmıştır. Vakıf hanları arasında; Atpazarı'ndaki Tavuk ve Abdülgani hanları ile Sulu, Feyzullah Efendi, Çavuşbaşı hanları ve Büyük İskele'deki Vakıf Han'ı sayılabilir⁶⁸. Muhtemelen şehirdeki vakıf hanları bunlarla sınırlı değildir. Zira Mihrimah Sultan Külliyesi dahilinde Kurşunlu Han⁶⁹ denilen bir vakıf hanı daha mevcuttur. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği bu hanın III. Selim döneminde buğday deposu olarak yeniden düzenlendiği belirtilmiştir⁷⁰. Oysa henüz 1715/1716 tarihinde Kurşunlu

65 ÜŞS, nr. 393, vr. 96a; 449, vr. 33a, 44a; 371, vr. 61b; 479, vr. 46a.

66 Üsküdar'da şiddet olayları ve mekânları için bk. Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, (der. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine), TVYY, İstanbul 2008, s. 80-95.

67 ÜŞS, nr. 423, vr. 55a; 507, vr. 49a-b; 531, vr. 70b.

68 BOA, C.HR. nr. 6680; ÜŞS, nr. 423, vr. 53a; 477, vr. 69a; 442, vr. 58a.

69 Bu han/kervansarayın 1930'lu yıllara kadar sağlam durumda olduğu belirtilmektedir. Bk. Enis Karakaya, "Üsküdar Mimari", *TDV İA*, XLII, İstanbul 2012, s. 372.

70 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, I, s. 231; İsmail Orman, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *TDV İA*, XXX, İstanbul 2005, s. 41.

Han'ın zahire deposu olarak kullanılması ile ilgili kayıtlar tespit edilmiştir⁷¹. Keza 16. yüzyılda Gülfem Hatun Külliyesi çerçevesinde de bir han bulunduğu bahsedilmesine⁷² rağmen 18. yüzyılda bu hanla ilgili bir kayda ulaşılamamıştır. Üsküdar'daki vakıf ve mülk statüsündeki hanlar arasında kiraya verilmek suretiyle işletilen çok sayıda han mevcuttur. Şüphesiz ki hanların her birinin kira bedellerine dair bir kayıt mevcut değildir, üstelik hanın işleklığı ve kapasitesi de kira bedelinde belirleyicidir. Örneğin 1782 senesinde oda sayısı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Kefçe mahallesinde Ahmediye Camii civarındaki bir han aylık 7,5 kuruş bedel ile kiralanmıştır⁷³. Aynı tarihte bir bakkal dükkanında hizmetkâr olarak çalışan birinin aylık kazancı 10 kuruştur⁷⁴.

Hanların gerek sahipleri gerek kiracıları çoğunlukla erkeklerdir. Zira bu süre zarfında sadece bir hanın sahibinin kadın olduğu tespit edilebilmiştir: Mataracı Hacı Mehmed Ağa'nın kayınvalidesi Hatice Hatun. Hatice Hatunun mülk hanı Kefçe mahallesinde Ahmediye Camii civarındadır⁷⁵. Buna ilaveten miras yoluyla babasından Hafize Hanım'a intikal etmiş bir han daha vardır⁷⁶.

Hanın işletilmesinden hancı ve odabaşı sorumludur. Bu nedenle hanların çoğunda en az birer hancı⁷⁷ veya odabaşı bulunmaktadır. Bunun yanında Sipahpazarı'ndaki Yeni ve Bolulu Mehmed Ağa hanlarında olduğu üzere ikişer odabaşının görev yaptığı hanlar da mevcuttur⁷⁸. Hanlarda Müslüman veya gayrimüslim hancı ve odabaşılar olup bunlar bazı hanlarda birlikte görev yapmışlardır. Örneğin Yeni Han'da Mehmet hancı, İvan odabaşı iken Türbedâr Said Efendi Hanı'nda Üsküdarlı Mustafa Beşe hancı, Malatyalı Avanis odabaşıdır. Buna karşın Danabaşoğlu Hanı'nda ise Çemişkezekli Kırkor hancı, Arapkirli İsmail odabaşıdır⁷⁹. Aslında Üsküdar hanlarındaki hancı ve odabaşılardan arasında tıpkı şehirdeki bazı meslek zümrelerinde rastlanıldığı üzere hemşehrilik ve akrabalık bağlarının bulunduğunu belirtmek gerekir⁸⁰. Bunun yanı sıra dikkat çeken bir diğer husus

71 ÜŞS, nr. 356, vr. 66b.

72 Nuray Güler, *16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 30-31.

73 ÜŞS, nr. 507, vr. 79b.

74 ÜŞS, nr. 507, vr. 72b.

75 ÜŞS, nr. 507, vr. 79b.

76 Hüdayi Efendi vakfından olup 1760'ların sonunda icareteyn ile Abacızâde Mustafa Ağa tarafından işletilen Hayreddin Çavuş mahallesindeki Çavuşbaşı Hanı Mustafa Ağa'nın ölümü ile kızı Hafize'ye intikal etmiştir. ÜŞS, nr. 477, vr. 69a, 94a.

77 Örneğin Tantanoğlu, Haşım Ağa, Papasoğlu ve Ahmed Ağa hanlarında sadece birer hancı vardır. Müşterek işletilen hanlarda ise iki hancı bulunuyordu. 18. yüzyıl başlarında Hacı Osman Hanı'nda Yusuf ve Ahmed adlı iki hancıdan bahsedilmektedir. BOA, *A.DVN.*, nr. 881; ÜŞS, nr. 347, vr. 7b.

78 BOA, *A.DVN.*, nr. 881, s. 20.

79 BOA, *A.DVN.*, nr. 881, s. 20, 28; ÜŞS, nr. 403, vr. 18b.

80 Çavuş Hanı'nda hancı ve odabaşı Erzurumlu, Ömer Ağa ve Sulu hanlarında Kayserili, Kuru Balık Hanı'nda Sivaslıdır. BOA, *A.DVN.*, nr. 881.

hancı ve odabaşların çoğunun Üsküdarlı olmadığıdır. Bu noktada bazı şehirlerin ismi öne çıkmıştır: Erzurum, Kayseri ve Van⁸¹.

Hancı ve odabaşlar hanlarda ikamet ediyorlardı. Hanın alt katında hancıya mahsus bir oda olup hancı burada kalmaktadır⁸². Odabaşının ise hanın ikinci katındaki odaların birinde kaldığı anlaşılmaktadır⁸³. Odabaşılardan hancı tarafından belirli bir ücret mukabilinde istihdam olunanlar mevcuttu. Bununla ilgili 1741 tarihli bir örnek fikir vermesi açısından önem taşımaktadır. Bu tarihte Üsküdar'da Kolluk civarındaki Yeni Han'ın hancısı olan Mehmed, aylık üç kuruş ücretle İvan'ı, hanında odabaşı olarak istihdam etmiştir⁸⁴. Fakat gerek han görevlilerinin kendi arasında gerekse han sakinleri ile han görevlileri arasında ücret, alım-satım işleri, borç, kayıp ve çalıntı eşya/hayvan ve hanın idaresinden kaynaklı çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Özellikle han sakinlerinin kayıp ve çalıntı eşya ve hayvanlarıyla ilgili davalarında hancı ve odabaşlar birincil şüpheli olmuşlardır⁸⁵.

Üsküdar hancılarına dair burada belirtilmesi gereken bir diğer husus şehirde bir hancı loncasının bulunmasıdır. Bu loncada hancı ustaları ve bunların temsilcisi sıfatıyla bir *kethüda* ve bir *yiğitbaşı* vardır. Üsküdar sicillerinde tespit edilebilen kayıtlardan hareketle 18. yüzyıl boyunca şehirdeki hancı loncasının temsilcilerinin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1737 mayısında kethüda Hacı Abdülkadir iken yiğitbaşı Mustafa'dır. Keza 1766

Yahudi, Costumes l'Empire Turc

81 BOA, *A.DVN.*, nr. 881, 899.

82 1720'li yıllarda Hayreddin Çavuş mahallesinde bir han tarif edilirken alt katında hancı odasının bulunduğundan bahsedilmektedir. ÜŞS, nr. 373, vr. 50b.

83 Örneğin Çavuşbaşı Hanı'nda odabaşı olan Erzurumlu Markar, handaki odaların birinde kalmaktadır. BOA, *A.DVN.*, nr. 881, s. 28; 899, s. 32.

84 ÜŞS, nr. 403, vr. 18b.

85 ÜŞS, nr. 479, vr. 39a, 40b, 46a, 56b, 99b; 531, vr. 70b; 507, vr. 49b.

yılında da hancılar kethüdası Abdullah, yiğitbaşı Mehmed Ağa'dır⁸⁶. Lonca temsilcileri; loncanın kendi içinde ve diğer loncalarla yaşadıkları problemlerde, han sahipleri ile kiracılar arasındaki anlaşmazlıklarda, hanlarda meydana gelen darp/yaralama ve cinayetlerle ilgili davalarda hazır bulunmuşlardır. Bunların yanında lonca üyelerine kefalet söz konusu olduğunda kethüdalar hancı ve odabaşılara kefil olmuştur⁸⁷.

18. yüzyılda hancı loncasını ilgilendiren birkaç hadise yaşanmıştır. 1740 temmuzunda Üsküdar hancıları, bakkal ve manavları kadıya şikâyet etmişlerdir. Çünkü bakkal ve manavlar yaz mevsiminde üzüm ve karpuzun çıkmasıyla dükkânlarının önüne ve yolun karşı tarafına küfelerle üzüm ve karpuz koyup hem ahalinin hem de hanlara saman getiren arabaların geçişine engel olmuşlardır. Üstelik bu durumdan yakınan arabacıları da darp etmişlerdir. Aynı tarihte loncadan bazı hancılar Selman Ağa mahallesindeki evini han olarak kullandığı iddiasıyla Hacı İbrahim'i şikâyet etmişlerdir. Zira lonca üyeleri bu duruma hem kendilerinin zarara uğradığını hem de yeniden han bina etmenin yasak olduğunu hatırlatarak karşı çıkmışlardır⁸⁸.

Sonuç

Üsküdar; konumu, Anadolu yol ağının başlangıcında bulunması, kervan ticaretindeki yeri ve İstanbul'a olan mesafesi sebebiyle erken dönemden itibaren tacirlerin, yolcuların, görevlilerin ve İstanbul'a iş bulmak amacıyla gelen bekârların yollarının kesiştiği bir şehir olmuştur. Üsküdar'a gelen bu kimselerin konaklamalarına imkân sağlayan mekânların başında hanlar gelmektedir. Şehirde isimleri, yapısal özellikleri, mevkileri ve banileri birebirinden farklı olan çok sayıda han bulunuyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve civarında gelen göçü engellemek için aldığı tedbirler kapsamında gelenlere barınma imkânı sağlayan han ve oda gibi mekânların inşasını yasaklaması Üsküdar'daki hanların sayısını kontrol altına almış olmalıdır. Ama yine de 18. yüzyıl boyunca Üsküdar'da en az 40'ın üzerinde han bulunduğu kesindir. Hanlar çoğunlukla Büyük ve Balaban iskeleleri ile Atpazarı ve civarındaki mahallelerde konumlanmışlardır. Atpazarı'nın binek ve yük hayvanlarının alınıp satıldığı ticari hareketliliğe sahip bir mekân olması hanların bu çevrede toplanmasında etkili olmuştur. Bu durum bir taraftan

86 ÜŞS, nr. 395, vr. 77b; 470, vr. 88a.

87 Örneğin III. Selim döneminde Üsküdar'da hancılar kethüdası olan İbrahim, Türbedâr Said Efendi Hanı odabaşısına kefil olmuştur. BOA, *A.DVN.*, nr. 881, s. 20.

88 ÜŞS, nr. 395, vr. 74a, 77b.

hanları çok sayıda yük ve binek hayvanının barındığı diğer taraftan da hayvan ticaretinin yaygın olduğu bir mekân haline getirmiştir. Bu sebeple bu hayvanların çalınması, kaybolması, satılması, hastalanması ile ilgili yüz yıl boyunca mahkemeye yansıyan çokça dava olmuştur.

Üsküdar'da hancıların bir loncası da bulunmaktadır. Bu loncanın temsilcileri olan kethüda ve yiğitbaşılara yüzyılın sonuna kadar kayıtlarda rastlanmıştır. Hancı esnafının şehirdeki diğer loncalarla genel itibarıyla uyumlu bir ilişkisi olmasına rağmen hanlarda meydana gelen çok sayıda adli vaka sebebiyle han görevlileri ile sakinleri arasındaki davalar hiç bitmemiştir. Hanların tacir, yolcu ve çeşitli mesleklerden kimseler gibi bilindik sakinlerinin dışında Üsküdar hanlarını diğer şehirlerdeki hanlardan ayıran özelliği buradaki hanların aynı zamanda doğudan gelen elçilerin maiyetlerinin konakladıkları mekânlar arasında yer almış olmasıdır. Sonuç olarak bu çalışma ile Üsküdar sicilleri esas alınmak suretiyle 18. yüzyılda şehirdeki hanların büyük ölçüde isim, mevkii ve oda sayıları belirlenmiş ve hanlardaki sosyoekonomik hayata dair genel bir görünüm ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle birinci elden kaynaklar kullanılarak müstakil olarak Üsküdar hanlarının incelendiği ilk çalışmadır.

Üsküdar Sicillerinde Tespit Edilen Hanlar (18. Yüzyıl)

Hanın İsmi	Mevkii
Sulu	Atpazarı
Hacı Ahmed	Atpazarı
Hacı Mahmud	Atpazarı
Boyacıoğlu	Atpazarı
Kethüda	Atpazarı
Hacı Halil	Atpazarı
Hacı Mehmed	Atpazarı
Hacı Ali Ağa	Atpazarı
Hacı Mustafa	Atpazarı
Odabaşı	Atpazarı
Kahveci Ali Ali Beşe	Atpazarı
Bostancı Mehmed Ağa	Atpazarı
Atpazarı	Atpazarı
Canbazlar	Atpazarı
Uzun Hüseyin	Atpazarı

Havuzlu	Atpazarı
Semerci	Atpazarı
Hasan Beşe	Atpazarı civarı
Kurubalık	Atpazarı harici
Hasan Kethüda	Atpazarı harici
Kadı	Atpazarı harici
Hasan Ağa	Atpazarı harici
Derviş Hacı Ali	Atpazarı harici
Ali Beşe	Atpazarı harici
Pehlivanzâde/Pehlivanoğlu	Atpazarı harici/Hayreddin Çavuş mahallesi
Süleyman Paşa	Kavukçular çarşısı
İbrahim Beşe	Kavukçular çarşısı
Ahmed Beşe	Kavukçular çarşısı
Parsınc zımmi	Kavukçular çarşısı
Odabaşı Hacı Mehmed Ağa	Hayrettin Çavuş mahallesi
Kartallı Ahmed Ağa	Hayrettin Çavuş mahallesi
Hacı Bedel	Hayrettin Çavuş mahallesi
Baltacı Ahmed	Hayrettin Çavuş mahallesi
Kurucuzâde	Hayrettin Çavuş mahallesi
Çavuşbaşı	Hayrettin Çavuş mahallesi/Kızlar Ağası çeşmesi
Dedeoğlu	Hayreddin Çavuş mahallesi
Hacı Mustafa	Hayreddin Çavuş mahallesi
Kolluk	Kolluk civarı
Ahmed Paşa ⁸⁹	Kolluk civarı
Karabaş/Tahta	Bulgurlu
Ahmed Beşe	Kılıççılar
İbrahim Paşa	Çavuş deresi
Yeni	Tabutçular çarşısı
Merfana?	Büyük/Üsküdar iskelesi
Vakıf	Büyük İskele
Koltuk	Büyük İskele
Üsküdar İskelesi/İskele	Büyük İskele
Göncüler	Debbağlar mahallesi
Sekpas	Selman Ağa mahallesi
Vizeli	Selman Ağa mahallesi

⁸⁹ Bu han Türk Ahmed Paşa Hanı olmalıdır.

Şatıroğlu	Kefçe mahallesi
Çakırcılar	Kefçe mahallesi
Beg/Bey	Mihrimah Sultan Camii civarı
Butak/Budak zımmi	Yeniçeşme civarı
Hacı Osman	Yeniçeşme civarı
Yeniçeşme	Yeniçeşme
Yeni	Yeniçeşme
Çavuş	Yeniçeşme
Ahmed Beşe	Yeniçeşme civarı
Çavuşbaşı Ahmed Ağa	Davud Paşa mahallesi
Sefer Ağa	Zincirli kapı civarı ⁹⁰
Hacı İbrahim	X
Çolakoğlu	X
Hacı Hüseyin	X
Zileli Ali	X
Mızrablı	X
Kızılbaşoğlu	X
Tosyalı	X
Çolakoğlu	X
Atik Valide Sultan	X
Seyyid Abdülgani	X
Hacı Ömer	X
Tüccarlar	X
Köbekçiler	X
Karamanî Abdullah	X
Osman Ağa	X
Balıkçioğlu	X
Hacıoğlu	X
Kayışoğlu	X
Hacı Hüseyin	X
Yazlık	X
Moralı	X
Fenâî İmamı	X

90 Zincirli Kapı, Üsküdar'da Yeni Cami civarındadır. "medine-i Üsküdar'da Yeni Câmî-i şerif kurbünde Zincirli kapu dimekle ma'rûf ..." ÜŞS, nr. 488, vr. 72a.

XIX. Yüzyılda Üsküdar İskelesi ve Hamal Esnafı

DR. LEYLA AKSU KILIÇ
Uşak Üniversitesi

Hamallık ve Osmanlı Devlet Teşkilatındaki İşleyişine Kısa Bir Bakış

Hamallık, gücünü kullanarak taşımacılık yapan ve bu yolla geçimini sağlayan esnaf grubuna verilen isimdir. Osmanlı'da hamaldan terziye, bütün esnaf gruplarının kendi meslekleri etrafında örgütlendikleri loncaları mevcuttur. Bu haliyle Osmanlı döneminde önemli bir işkolu olan hamallık loncada kaydı olan bir meslektir.¹ Taşındıkları yüklere göre farklı isimlerle anılan hamallar imparatorluk merkezi olarak ticarî faaliyetlerin fazla olduğu İstanbul'da yoğun olarak bulunmaktadır. Hamallar, iskele hamalları, sırık hamalları, köşe hamalları ve gümrük hamalları gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Ayrıca, 1207 (1793) tarihli bekârların kaydedildikleri bir nüfus defteri üzerine yapılan çalışmada, hamallığın taşınan şeyin türü ve taşınma şekline göre kategorize edilmiştir. Buna göre hamallar, sırık hamallığı, arka hamallığı, esb hamallığı ya da bargir hamallığı gibi türlerden hangisini icra ediyorsa, o grubun içine kaydedilmiştir.² Lonca başları kethüdadır ve "lonca başı olan kethüda bu makamı satın alır ve hükümet tarafından da tanınır".

1 Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 2, Yıl: 2, Sayı: 3 (2013/1), s.222.

2 Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Giren "Melek Girmez" Odaları", *Osmanlı İstanbulu II*, İstanbul, 2014, s. 542. Yukarıda sayılanların dışında küfeciler, sedyeciler, hasta taşıyanlar da vardır. Ayrıca bir de beygircilerden bahsedilmektedir. "28 Nisan 1765 tarihindeki bir belgede Üsküdar ve Kadıköy beygircileri Üsküdar'da bir araya getirilerek sayımları yapılmış, birbirlerine kefillenmiş ve narha uygun yolcu taşıyacaklarına, aralarına küçük yaşta kimseyi almayacaklarına ve nizamı uygun şekilde biniciyi bindirip fazla akça istemeyeceklerine dair taahhüt etmeleri sağlanmıştır." Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, İstanbul, 2008, s. 46-49.

Üsküdar iskelesi

Kethüda çalışma hakkı için Şehremanetine aylık bir harç öderdi. Loncaya üye olmak isteyenler kethüdaya belirli bir oranda harç öderdi. Yine her üye yıllık ruhsat harcı vermek zorundaydı. Lonca mensupları kazançlarını, aynı grup içinde paylaşması için kethüdaya verirlerdi. Her grubun hastalık ve sakatlık fonu vardı. Ayrıca mensuplarının memleketlerini ziyaretleri esnasında para çekebilecekleri ayrı bir fon daha oluşturulmuştu. Nitekim gümrükte çalışan hamallar kethüdaya gündelik kazancın bir kısmı ile aylık ve yıllık harç da ödemekteydiler.”³

Asitane'deki hamallar, zamanının esnaf örgütlenmesi içinde işlerin yürütülmesinde büyük pay sahibidir. Ayrıca hamal esnafının her bir iş kolu içinde örgütlendiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Arpa ambarı emininden “*ağaları birdir, neferatları, ölçekçileri ve hamalları toplam 600 adamdır*” şeklinde bahsetmekte ve bir aley geçişini anlatırken hamalların ne kadar güçlü olduğuna vurgu yapmaktadır.

3 Cevdet Kırpık, “Loncadan Cemiyete Osmanlı Hamal Teşkilatlarında Değişim”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 158, İstanbul, 2005, s.2.

Evliya Çelebi, bu alay geçişindeki hamalları Yeniçeri ekmekçi esnafının büyük ekmeklerini sırik hamallarına getirtirlerdi; gözlemeciler esnafı dükkânlarını süsleyip çörekleri ve halkaları sırik hamallarına yükleyip halka çörek dağıtırlardı; simitçiler araba tekerleği kadar simitleri sıriklara geçirip hamallarla götürürlerdi; peksimetçiler esnafı, geniş tahta sofalar üzere birer ikişer kantar gelir peksimetleri sırik hamallarına taşıtırlardı⁴ şeklinde anlatmaktadır. Bu haliyle hamalların hem güçlerini hem de meslek örgütleri içindeki konumlarını ön plana çıkarmaktadır. 16. yüzyıla ait *Surname-i Humayun* adlı el yazması bir eserde o günün meslek erbabının, bugün Sultan Ahmed Meydanı'nda bulunan İbrahim Paşa Sarayı önünden geçişleri minyatürlenmiştir. Bu çalışmaya göre hamallar, ekmekçi, deveci, debbağ ve tellal vd. meslek erbabının arasında yerlerini almıştır.⁵

Osmanlı'da hamallar, sakalar, helvacılar gibi farklı meslek sahiplerinin kendi mesleklerine özgü ahlâki prensipleri ve giyim tarzları bulunmaktadır.⁶ Hamalların giyim tarzı klasik dönemde “*kendi yöresinin kıyafeti ile iş yaptığı*” şeklinde iken; XVIII. yüzyıldan sonra loncanın emri ile “*yazın mavi bezden bacakları dar bir pantolon “potur” sırtları işlemelerle süslenmiş aba gibi kalın cepken giymeleri*” adet olmuştur.⁷ 19. yüzyıl Osmanlı hamal esnafının giyim ve kuşamının konu edildiği bir çalışmada, hamalların gömlek üzerine mintan veya kısa entari, onun üzerine dış giysi parçası olarak ise kısa üstlük veya yelek giydikleri ortaya konulmuştur. Saka ve şerbetçi esnafında olduğu gibi hamalların da alt bedenlerine çakşır giydikleri, ancak çakşırın yanı sıra çok bol olmayan pantolon formunda şalvar ve bir potur çeşidi olan, “sıkma” adı verilen giysi giydikleri gözlenmiştir. Diz hizasına kadar düşen, ön ve arka ağındaki kırmalardan oluşan potluklardan sonra dizden aşağısı bacakları sıkıca saran ve pantolon-şalvar karışımı bir giysi olan sıkma, bir potur çeşididir. Boyunun ayak bileğinin üstünde olması nedeniyle poturdan farklı olan ve sıkma adı verilen giysinin, giyinmede kolaylık sağlamak amacıyla poturda olduğu gibi paçalarının yanlarında düğmeli yırtmaçları vardır. Hamalların sırtlarındaki yüklerin ve iplerin bedenlerine vereceği rahatsızlığı azaltmak amacıyla hamalların kalın üstlükler giydikleri düşünülmüştür. Gömlek üzerine giyilen mintan veya kısa entarinin üzerine bele sarılan kuşakların, hamalların ağır yük altında bellerini korumak ve arasına para keselerini

4 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Seyahatnamesi: İstanbul*, Haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1.Cilt, 2. Kitap, İstanbul, 2003, s. 491,493.

5 Özden Süslü, Nur Urfaloğlu, “Bir Osmanlı El Yazmasına Göre XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslekler”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi-10-15.09.2007) Bildiriler*, VI. Cilt, Ankara, 2012, s. 2875.

6 İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2000, s.126.

7 Kırpık, “Osmanlı'da Hamallık Mesleği”, s.225.

Hamal

koymak gibi işlevleri yerine getirdiği şekilde yorumlanmıştır.⁸

Herhangi bir kimsenin hamal olması için tek şart olarak bünyesinin yük taşımaya uygun olması yeterli görülmektedir. Diğer mesleklerle karşılaştırıldığında hem sayılarının fazlalığı hem de hareket halinde olan bir meslek grubu olarak tanımlanmaktadırlar. Mesela kayıkçılarla karşılaştırıldığında sadece iskelelerde değil, iç kısımlardaki hanlar ve gümrüklere varıncaya kadar çok çeşitli mekânlara yayılmışlardır.⁹ 19. yüzyılda Sanayi inkılâbının etkisinde, Osmanlı coğrafyasındaki değişimden, özellikle üretim sektöründeki loncalar da etkilenmiştir. Ancak geleneklerini ve varlıklarını daha uzun süre koruyan hamalların bu süreçten daha geç etkilendiği görülmüştür.¹⁰ Aynı zamanda Osmanlı devlet yönetimi açısından hamallar bu yüzyılda önemlerini korumaya devam etmişlerdir. İstanbul'daki hamalların bir kısmının Yeniçeri Ocağına kayıtlı olması Vaka-i Hayriye'de (1826) birçoğunun öldürülmesine ya da İstanbul dışına sürülmesine yol açmıştır. Bunun neticesinde Türk ve Kürtlerden oluşan hamalların yerini 1896'daki Osmanlı Bankası baskınına kadar Ermeni hamallar almıştır. Bu baskını düzenleyenler arasında Ermeni hamalların da bulunması, hamallıkta

Kürtlerin hâkimiyetinin başlamasına sebep olmuş¹¹ ve onlar da saraya sıkı sıkıya bağlanmışlardır.¹² 1893 yılında İstanbul'da hamalların yaptığı bir iş bırakma

8 Emine Koca-Fatma Koç, "19. Yüzyıl Osmanlı Gezici Esnafının Giyim Kuşam Özellikleri", *Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu* (2013), <https://www.researchgate.net> (05.10.2018)

9 Ertuğ, *a.g.e.*, s. 45.

10 Kırpık, "Loncadan Cemiyete", s. 2.

11 Ermenilerin 26 Ağustos 1896'da Galata'da bulunan Osmanlı Bankası'na saldırması ile başlayan olaylar neticesinde Ermeni hamallar tasfiye edilmiştir. Ermeni hamalların yerine Kürt hamallar geçmiş ve 1896'da tekrar bu mesleğe hâkim olmuşlardır. Rohat Alakom, "Dünyanın Kahrını ve Yükünü Taşıyanlar: İstanbul'daki Kürt Hamal Topluluğu", *Kebikeç*, Sayı:5, 1997, s. 172.

12 Kırpık, "Loncadan Cemiyete", s. 3. Aynı zamanda bu süreç ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Donald Quataert "Osmanlı İmparatorluğunda

eylemine devletin “*zerre kadar müsamaha edilmemesinin asla caiz olmayacağını*”¹³ belirtmesi hamallarla-devlet arasındaki ilişkilerin gerilmeye başladığını gösteren bir örnektir. II. Abdülhamit döneminde hamallar ve teşkilatları olan loncalarla ilişkiler devam etmiş ve ilgili prosedürleri düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler de Üsküdar ile ilgili bazı kayıtlarda görülmektedir. Mesela, Mabeyn camcısı Sabri Efendi Üsküdar Mutasarrıflığı içinde uygun bir kethüdalık için başvuruda bulunmuştur. Bir diğer kayıтта ise “*Hacı Emin Efendi'nin ölümü nedeniyle münhal olan Dersaadet ve bilâd-ı selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) hamallar kethüdalığına Kilâri-i Sâlis İbrahim Ağa, Üsküdar Hamallar Kethüdalığına saray-ı hümayun sanatkârından İbrahim Ağa atanmıştır.*”¹⁴

Kısaca değinilmeye çalışıldığı üzere hamal esnafının idarî ve hukukî düzenlemeleri, Osmanlı toplumundaki yeri, sosyal ilişkileri ve fiziksel özellikleri gibi birçok husus çalışmalara konu olmuştur. Netice itibariyle Anadolu'nun farklı birçok köy ve kasabalarından gelen gençlere dair, para biriktirerek köylerine gönderen ve 2–3 yıl hamallık yaptıktan sonra bir kış köyüne dönüp ve yazın geri işlerine gelen; ekmek, soğan, peynir ve meyveden oluşan günlük yiyecekleri tüketen ve “hamal kahvehaneleri”¹⁵ denilen belli mekânlarda oturduklarını ortaya koyan bir tablo çizilmektedir.

106 Numaralı Nüfus Defteri ve Muhtevası Hakkında; Osmanlı Devleti'nde yaygın bir meslek örgütü olarak karşımıza çıkan hamallar, başta limanlarda olmak üzere birçok şehirde, pazarlarda ve şehrin farklı mahallerinde bulunmaktadır. Osmanlı İstanbul'undaki Müslim ve zimmî hamallar ile ilgili arşivdeki farklı tasniflerde çeşitli kayıtlar tutulmuştur. Bu kayıtlardan biri Osmanlı Arşivi (BAO) Nüfus Defterleri (NFS.d.) katalogunda yer alan 106 numaralı defterdir. Bu defterin verilerine göre İstanbul'da birçok iskele, han, köşe, gümrük ve farklı mahallerinde Müslim, zimmî ve Yahudi hamal mevcuttur. Mezkûr defter ile ilgili arşiv katalogunda “*Asitane ile Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında mevcut iskele, han*

İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbîâlî, 1826–1896”, *Tarih ve Toplum*, 33, 1986.

13 Kadir Yıldırım, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri”, *Osmanlı İstanbulu I. (1.Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29-1 Haziran 2013)*, Ed.: Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, 2014, s. 317.

14 Bu dönemde yapılan diğer atamalar “*Karaköy hamallar kethüdası Ahmet Efendi'nin ölmesi nedeniyle bu kethüdalığa kiler-i hümayun görevlilerinden olup emekliye ayrılan Kürt Mehmet Ağa, Meyve-i ter Gümrüğü Hamallar Kethüdalığına Ali Ağa, Ayazma Kapusu Hamalları Kethüdalığına kuşçu hademesinden Mahmud Ağa, Eminönü Hamallar Kethüdalığına Merhume Fatma Sultanın kahvecibaşısı Ali Ağa, Baltacı Ali Efendi'den boşalan Eminönü Hamallar Kethüdalığına saray görevlilerinden Derviş Ali Efendi, Gümrük Hamalları Kethüdalığına Arabacıbaşı Halil Ağa, Tophane Hamallar Kethüdalığına İbrikar Hüseyin Efendi, arabacıbaşının ölümüyle mahlûl olan İstanbul ciheti gümrüğü hamallar kethüdalığına padişahın kilercisi İzzet Ağa atanmıştır*”. Bkz. Kırpık, “Loncadan Cemiyete”, s. 3-4.

15 Kırpık, “Osmanlı'da Hamallık Mesleği”, s. 225.

Sırk
hamalları

ve kapanlardaki hamalların nüfus defterleri olarak kapanlarda sakin hamalların nüfus defteri” ve 29-12-1257/ 11 Şubat 1842 tarihli olduğu bilgisi bulunmaktadır. Defterin fihrist ile başladığı ve “*der-i âlîde mevcut olan arka ve sırik hamalı esnafının icmalî beyan*” olduğunu belirten ve buna dair hesaplamanın yapıldığı bir varak ile bitirildiği görülmektedir. Defterin fihristi ile içeriği karşılaştırıldığında genel olarak veriler, birbiri ile uyumludur. 106 numaralı defter 98 varak olup, sayfa numaralarının sonradan verildiği gözlenmiştir. Aynı zamanda kaydın tutulma ve işlenme tarzının düzensiz oluşu, onun müsvedde bir defter olduğu izlenimi vermektedir. Defterin muhtevası tetkik edildiğinde –yukarıdaki katalog bilgisinde de verildiği üzere- Asitane ve bilad-ı Selase/Eyüp-Galata-Üsküdar’daki iskele, han, köşe, gümrük vd. mahallerdeki hamalları kayıt altına alan bir icmal defteri olduğu görülmektedir. Hamallarla ilgili bir çalışmada hamalların belirli numaraları olup yazışmalarda isimleriyle birlikte zikredildikleri kaydedilmiştir. Bu husus “örneğin 10 numaralı Hamdi bin Halil, 14 numaralı Ali bin İbrahim”¹⁶ şeklinde örneklendirilmiştir. 106 numaralı defterdeki hamalların kayıtlarında, her iskele ve gümrükte sırayla sayıma geçmeden önce bazı hamalların farklı numaralarla kayıt altına alındığı görülmüştür ki, bu şekildeki hamal kayıtları yukarıda izah edilen hususla açıklanabilir.

Defterde, Üsküdar ismi ile kayıtlı iki iskele mevcuttur. Bunlar “Üsküdar Büyük İskele ve “Üsküdar Ayazma İskelesi”dir. Ancak defterin kayıtları incelendiğinde Üsküdar kazası dâhilinde yer alan “Beylerbeyi İskelesi”, “Kandilli İskelesi”, “Mumhane İskelesi” ve “Tophane İskelesi”nde kayıtlı Müslim ve zimmî hamalların kayıtları da tespit edilmiştir. Bu sebeple çalışmada 106 numaralı nüfus defterine göre Üsküdar’da yer alan 6 iskeledeki hamallar üzerinden Üsküdar iskelesi ve hamal esnafı hususuna yoğunlaşılacaktır. Bu haliyle çalışma, Anadolu’nun çeşitli şehirlerinden İstanbul’a gelmiş, çoğunluğu gençlerden oluşan hamal esnafının Üsküdar iskelesindeki profili üzerine olacaktır. 106 numaralı nüfus defteri, günümüzde mevcut olmayan Yedikule, Tarabya, Yemiş ve Cibali iskeleleri ve varlığını hâlâ muhafaza ettiren Balat, Eminönü, Ortaköy, Galata ve Harem vd. iskelelerdeki hamallar hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre çalışmada, 106 numaralı defterdeki bütün iskele, han, köşe, gümrüklerdeki kayıtlı hamalların genel bir portresi çıkarılmaya ve Üsküdar’daki hamal esnafının Asitane’deki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

16 Kırpık, “Loncadan Cemiyete”, s. 3.

I. Asitane ve Hamallar

“Bu Eminönü sırk hamalları yirmişer sırk ile yüklerle girip 40 kadar Dabbe-tü’l-arz’a benzer herifler ayaklarında battal çizmeler ile yere ökçe urduklarında zemin tir tir titrer ve harnallar usul ile ayak vurup “Ya Hay” esmasıyla bir ahenk edip 50 kantar yükü bir mahadde kaldırır gibi kaldırırlar. Pirleri Peygam-ı Ali’dir ve Selmani’ dir.”¹⁷

İstanbul, denizlerle çevrili bir başkent olması dolayısıyla çok sayıda liman ve iskele mevcuttur. Aynı şekilde çok sayıda iskelenin bulunmasının doğal bir sonucu olarak, bu mahallerde iş gören meslek gruplarını da bünyesinde barındırmaktadır. İstanbul’da özellikle ticari faaliyetlerin, üretim ve taşıma işinin mihenk taşıma oluşturan hamallar, her türlü iş kolunun içinde

yer almaktadır. Mesela 18. yüzyılda İstanbul’da barut varillerinin baruthaneye taşınması işini hamallar gerçekleştirmiş ve yaptıkları işin ücretini almışlardır. Bunun için 1024/1789 tarihinde İstanbul limanına gelen barutun taşınması için hamallar kethüdasından yeterli sayıda hamal temin etmesinin istendiği görülmektedir.¹⁸ Bu taşıma için sırt hamalları kullanılmıştır.

Hamal

¹⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 552.

¹⁸ XVIII. yüzyıl boyunca, barutun taşınması için hamallara verilen ücretin standartlaştırıldığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti’nde Baruthane-i Amire*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, s. 95–96.

Tarihi süreç içinde İstanbul'un iskelelerinin önemini koruduğu görülmektedir. Hatta İstanbul'a yakın yerleşim yerleri de bu ağa dâhil olmuştur. Özellikle Haliç'in güney kısmında yer alan sahil boyu gemiciler tarafından kullanılmış ve burası Saray burnundan Balat'a kadar uzanmaktadır ki doğal olarak birçok iskeleyi barındırmıştır. Bu mahalde bulunan iskelelere birçok yerden her türlü mal ulaşmaktadır. Mesela, Karadeniz ve Akdeniz'den gelen hububat yüklü gemiler Haliç'in bu kısmında yük boşaltmışlar ve yine İstanbul'a yakın yerleşimler ile Mudanya gibi Marmara iskelelerinden gelen vasıtalar burada yan yana, iç içe nöbete yatarak yük ve yolcu almışlardır. Bahsedilen civardaki iskeleler içinde Eminönü, deniz taşımacılığı için kilit noktadadır. Bu konumu dolayısıyla bedesten ve han gibi ticarî binalar da bu civarda yoğunlaşmıştır. Eminönü'nde öne çıkan yerler Yeni Câmi civarında gümrük meydanı adı verilen alanda Osmanlı Devleti limanlarından gelen malların gümrük işlemlerinin yapıldığı ana gümrük binası ve Emtia gümrüğü bulunmaktadır. Ayrıca bir diğer gümrük merkezi Galata'da bulunmaktadır. İstanbul'un diğer bir limanı olan Üsküdar ise Anadolu ve İran'dan gelen kara yollarının boğaz suları ile ilk temas noktası olması nedeniyle hatırı sayılır derecede iktisadî bir mevki olma özelliği taşımaktadır.¹⁹ 106 numaralı nüfus defterinin kayıtlarında da adı geçen gümrükler açıkça görülmektedir.

106 numaralı nüfus defterinde –yukarıda da detaylandırıldığı üzere- başta Asitane'deki iskeleler olmak üzere han, köşe, gümrük vd. mahallerde kayıtlı olan hamal kayıtlarının tutulduğu görülmektedir. 1257/1842 tarihli deftere göre Asitane'nin muhtelif mahallerinde iş gören hamalların verileri, dinleri, memleketleri, fiziksel özellikleri başta olmak üzere iskele-memleket, iskele-dinî kimlik kategorisi gibi birçok hususu gösterecek şekilde analiz edilmiştir. Bu türden sonuçlar ile farklı birçok hususu ortaya koyacak bir ilişki ağı kurulmuştur. Bu sorgulama sonuçlarını ve ilişki ağlarını gösteren çeşitli tablo ve grafikler aşağıda paylaşılmaktadır.

Bu defterde, dönemin İstanbul'undaki birçok iskele, gümrük, han ve köşelerin isimlerine rastlamak mümkündür.²⁰ Defterde, Asitane'deki 39 iskele, 51 han, 16 köşe, 3 gümrük ve bu yerlerde mevcut toplam 5430 (Müslüman-zimmî-Yahudi) hamal kaydı tespit edilmiştir. Bu hamallardan 511'i Üsküdar'daki iskelelerde iken; 4019'u Asitane'deki diğer iskele, han ve köşelerde kayıtlıdır. Defterde kayıtlı iskele, han, köşe ve gümrüklerin isimleri aşağıdaki gösterilmiştir.

19 Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 23, Bahar 2008, Ankara 2010, s. 57-58.

20 Bu defterde geçen birçok yer isminin nereden geldiği üzerine bir çalışma için bkz. Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul, 1965, s. 199-216.

Tablo 1: 106 Numaralı Nüfus Defterine Göre Asitane'deki İskele, Han, Köşe, Gümrük vd.

Sıra No	İskelenin Adı	Han Adı	Köşeler	Diğerleri	Gümrükler
1	Ahurkapu İskelesi	Asel Hanı	Aksaray Köşesi	Ahmediye Basmahane	Meyve-i Ter Gümrüğü
2	Ayazma İskelesi	? Kelir Han	Bab-ı Cafer Köşesi	Arnavud Karyesi Ve Kuruçeşme	Emtia Gümrüğü
3	Ayvansaray İskelesi	Astarcı Hanı	Büyük Enserci Köşesinde	Asmaaltı	Duhan Gümrüğü
4	Azapkuyusu iskelesi	Bahçe Hanı	Çarşamba Köşesi	Bahçekapı	
5	Balat İskelesi	Baltacı Hanı	Halicılar Köşesi	Bebek Karyesi	
6	Balık Pazarı İskelesi	Bastırmacı Hanı	Hasan Paşa Hanı Köşesi	Darphane-İ Amire	
7	Beşiktaş iskelesi	Bodrum Hanı	Hekimoğlu Civarında Paçacı Köşesinde	Dülbentçi Hamalı Yeni Camii	
8	Beylerbeyi İskelesi	Bulgurcu Hanı	Katır hanı Köşesi	Eminönü	
9	Cibali İskelesi	Büyük Kutucu Hanı	Laleli Çukurçeşme Köşesi	Galata Sarayönü	
10	Çatladıkapu İskelesi	Büyük Yıldız Hanı	Mahmutpaşa Şekerci Köşesi	Hisarcılar	
11	Davutpaşa İskelesi	Büyükyeni Han	Mercanda Bab-ı Ali Köşesi	Kadı Karyesi	
12	Defterdar İskelesi	Çinili Han	Saraçhane Köşesi	Kapan-I Dakik	
13	Edirnekapu İskelesi	Çorapçı Han	Sargüzel Köşesi	Karagümrük	
14	Eyüp İskelesi	Çukacı Hanı	Sultan Beyazıt Köşesi	Kuruçeşme	
15	Fener İskelesi	Çukur Han	Sultan Odalarında Parmakkapu Köşesi	Mısır Çarşısı	
16	Fındıklı İskelesi	Değirmen Hanı	Süleymaniye Köşesi	Odunkapusu Keresteciler	
17	Galata Gümrük İskelesi	Evli Çıtmar Hanı?		Saray Meydanı	
18	Harem İskelesi	Fincancı Hanı		Sultan Mehmed Çörekçikapusu	
19	Hasköy İskelesi	Galata Halil Paşa Hanı		Şehremini	
20	Kandilli İskelesi	Haracı Hanı		Şehzadebaşı	
21	Kapan-ı Dakik İskelesi	İmam Ali Efendi Hanı		Tavuk Pazarı	
22	Kasımpaşa İskelesi	İneli Hanı			
23	Kumkapu İskelesi	İstanbulağası Hanı			
24	Kurşunlu İskelesi	Kaçıkçı Hanı			

25	Kürekçi Kapusu İskelesi	Kantarcılarda Ali Paşa Hanı			
26	Lanka Yeni Kuyusu İskelesi	Kebabçı Hanı			
27	Mevlevihane Kapsu İskelesi	Kel Hasan Hanı			
28	Mumhane İskelesi	Kızlarağası Hanı			
29	Odunkapsu İskelesi	Kundakçı Hanı			
30	Ortaköy İskelesi	Kuşakçı Hanı			
31	Rumelihisarı iskelesi	Küçük ? Hanı			
32	Samatya İskelesi	Küçük Yeni Hanı			
33	Üsküdar Büyük İskelesi	Küpeci Hanı			
34	Tarabya İskelesi	Kürekçi Hanı			
35	Tophane İskelesi	Mehmedoğlu Hanı			
36	Topkapı İskelesi	Memişağa Hanı			
37	Tozcular ve Yemiş İskelesi	Mercan Hanı			
38	Yedikule İskelesi	Mercanda Yaldızlıhan			
39	Yeniköy İskelesi	Nasuhağa Hanı			
40		Sarraff Han			
41		Sarraff? Hanı			
42		Silahtar Hanı			
43		Sultan Odalarında Yaldız Han			
44		Sulu Han			
45		Sümbüllü Han			
46		Şab-ı Mağazacı Hanı			
47		Şeyh Davut Hanı			
48		Valide Hanı			
49		Vezir Hanı			
50		Yorgancılar Ali Paşa Hanı			
51		Yüncü Hanı			

Yukarıdaki listede adı geçen Balıkpazarı ve Yemiş İskelesi, Eminönü sahilindedir. Bugün izlerinin büyük bir kısmı silinmiş olan bu iskeleler 19. yüzyılda başta hamalları ile canlı birer mekândır. Eminönü merkezde olmak üzere, Galata'ya açılan bir kapı olarak doğusuna Keresteciler rıhtımını almıştır. 19. yüzyılda yaşanan değişim sürecinden bölgede etkilenmiş ve İstanbul rıhtımlarının modernleştirilmesi işi ile (1879) Sarayburnu-Unkapanı ve Tophane-Azapkapı arasındaki sahil boyunca 20 metre genişliğinde ve

3000 metre uzunluğundaki alan doldurularak rıhtım ve gümrük binaları için gerekli alanların kazılması planlanmıştır. Ancak modernleşme süreci olumlu ilerlememiş, Balıkpazarı ve Yemiş iskelelerinde modern rıhtımlar yapılamamıştır.²¹ Reşat Ekrem Koçu, 19. yüzyılın sonlarına doğru Balıkpazarı iskelesini, çok renkli ve hareketli olarak anlatmaktadır.²² Aynı şekilde 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarını yaşamış olan Haris Spataris anılarında sıklıkla Yemiş iskelesinden bahsederek, o dönemin detaylı bir portresini çizmektedir.²³

Yukarıdaki tabloda, Anadolu'dan Asitane'nin farklı mahallerine gelen hamalların kayıtları mevcuttur. Ancak, hamalların başta Asitane olmak üzere sadece im-

paratorluk dâhilinde olduğunu düşünmemek gerekir. Çünkü 19. yüzyılda Osmanlı topraklarının dışında kalan coğrafyalara göçmüş hamallar mevcuttur. Mesela, bu yüzyılda Rusya'da çok sayıda Osmanlı göçmeninin hamal olmak üzere amele ve liman işçiliği gibi ağır iş kollarında çalıştıkları tespit edilmiştir.²⁴

Bavul taşıyan hamal

21 Bu projedeki süreç şu şekilde işlemiştir; "ilk aşamasında 1895 yılında 770 metrelik Galata rıhtımı, 1900 yılında 390 metrelik Sirkeci rıhtımı tamamlandı. İkinci aşama olarak planlanan iki köprü arasında yer alacak 1840 metrelik rıhtım ise zemin problemleri, Sirkeci rıhtımının yapım sürecinde büyüyen maliyet, mülkiyet sorunları, iki köprü arasında yer alan atölyeler ve iskelelerdeki yoğunluk gibi nedenlerden ötürü iptal edilmiştir". Murat Tülek, "1896 Yılında Balıkpazarı ve Yemiş İskelesi: İstanbul Limanı'nın İki Mahallesi Ekonomik ve Sosyal Topografya Çözümlemeleri", VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, s. 242-245.

22 Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İstanbul, 1960, s. 2027-2028.

23 Haris Spataris, *Biz İstanbullular Böyleyiz! 1906-1922*, İstanbul, 2004.

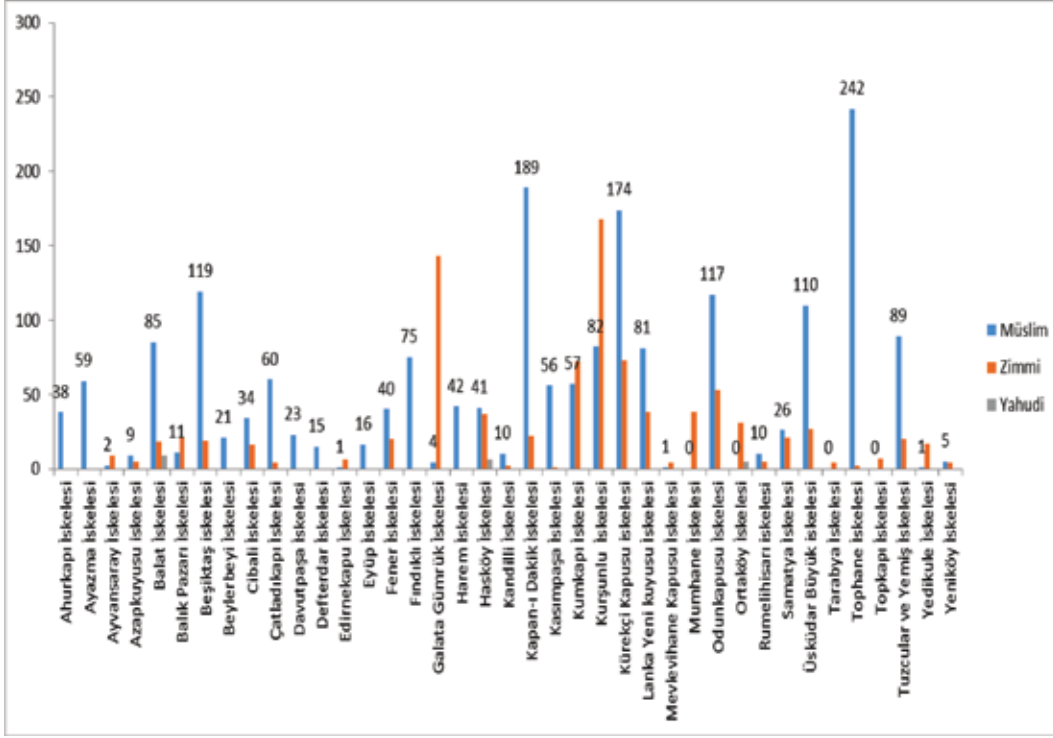
24 Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921)", *OTAM*, 41/Bahar 2017, s. 38.

Tablo 2: 106 numaralı Nüfus Defterine Göre Asitane'deki İskelelerde Mevcut Müslim-Zimmî ve Yahudi Hamallar

İskelenin Adı	Müslim	Zimmî	Yahudi
Ahurkapu İskelesi	38	0	0
Ayazma İskelesi	59	0	0
Ayvansaray İskelesi	2	9	0
Azapkuyusu iskelesi	9	5	0
Balat İskelesi	85	18	9
Balık Pazarı İskelesi	11	21	0
Beşiktaş iskelesi	119	19	0
Beylerbeyi İskelesi	21	0	0
Cibali İskelesi	34	16	0
Çatladıkapu İskelesi	60	4	0
Davutpaşa İskelesi	23	0	0
Defterdar İskelesi	15	0	0
Edirnekapu İskelesi	1	6	0
Eyüp İskelesi	16	0	0
Fener İskelesi	40	20	0
Fındıklı İskelesi	75	0	0
Galata Gümrük İskelesi	4	143	0
Harem İskelesi	42	0	0
Hasköy İskelesi	41	37	6
Kandilli İskelesi	10	2	0
Kapan-ı Dakik İskelesi	189	22	0
Kasımpaşa İskelesi	56	1	0
Kumkapu İskelesi	57	72	0
Kurşunlu İskelesi	82	168	0
Kürekçi Kapsu iskelesi	174	73	0
Lanka Yeni kuyusu İskelesi	81	38	0
Mevlevihane Kapsu İskelesi	1	4	0
Mumhane İskelesi	0	38	0
Odun Kapsu İskelesi	117	53	0
Ortaköy İskelesi	0	31	5
Rumelihisarı İskelesi	10	5	0
Samatya İskelesi	26	21	0
Üsküdar Büyük İlsiskelesi	110	27	0
Tarabya İskelesi	0	4	0
Tophane İskelesi	242	2	0
Topkapı İskelesi	0	7	0
Tuzcular ve Yemiş İskelesi	89	20	0
Yedikule İskelesi	1	17	0
Yeniköy İskelesi	5	4	0
Toplam(2872)	1945	905	20

106 numaralı nüfus defterindeki verilere göre, Asitane'deki iskelelerdeki Müslim, zimmî ve Yahudi hamalların iskelelere göre dağılımı gösteren bir de grafik hazırlanmıştır.

Grafik 1: 106 numaralı Nüfus Defterine Göre Asitane'deki İskelelerde Mevcut Müslim-Zimmî ve Yahudi Hamallar

106 numaralı nüfus defterine göre -han, gümrük köşe ve diğer yerler çıkarıldığında- sadece iskelelerde kayıtlı olan hamal sayısı 2872'dir. Bunların 1945'i Müslim, 905'i zimmî, 20'si ise Yahudi hamallardır. Bu grafiğe göre en çok Müslüman hamalın kayıtlı olduğu iskele Tophane'dir. Tophane İskelesi'ndeki zimmî sayısı sadece 2'dir. Defterdeki iskeleler içinde en çok hamalın kayıtlı olduğu yerler ve ayrıntıları şu şekildedir; 189'ı Müslüman, 22'si zimmî hamalın kayıtlı olduğu Kapan-ı Dakik İskelesi; 174'ü Müslüman, 73'i zimmî olan Kürekçi Kapusu İskelesi; 119'ı Müslüman, 19'ı zimmî olan Beşiktaş İskelesi; 117'si Müslüman, 53'ü zimmî olan Odunkapusu İskelesi; 110'ı Müslüman, 27'si zimmî olan Üsküdar Büyük İskele; 89'u Müslüman 20'si zimmî olan Tuzcular ve Yemiş İskelesi ve 85'i Müslüman, 18'i zimmî olan Balat İskelesi. Adı geçen iskelelerin dışında kalan yerlerin bir kısmında orta ölçekte diye tabir edilebilecek miktarda hamal kayıtlı iken; Ayvansaray, Azapkuyusu, Edirnekapu, Galata Gümrük, Mevlevihane Kapusu ve Yedikule iskelelerindeki kayıtlı Müslüman hamal sayısı 10'un altına düşmektedir.

Bazı iskelelerde sadece zimmî hamal kaydının olduğu görülmüştür. Mesela Tarabya ve Mumhane İskeleyi gibi. Buna karşın hem Müslüman hem de zimmîlerin kayıtlı olduğu ve zimmî hamalların daha fazla sayıda olduğu iskeleler de vardır. Balık Pazarı, Edirne Kapısı, Kumkapı ve Yedikule İskeleyi gibi.

Mezkûr defterde Yahudi hamalların da kaydına rastlanmıştır. Yahudi hamalların kaydedildiği sadece 3 iskele vardır. Bunlar Balat İskeleyi, Hasköy İskeleyi ve Ortaköy İskeleyi'dir. Adı geçen iskelelerdeki toplam kayıtlı Yahudi hamal sayısı 20'dir. Bu hamalların bir kısmının memleketi yazılmamış, memleket kaydı olanların ise Asitaneli olduğu görülmüştür.

Tablo 3: 106 Numaralı Defterde Kayıtlı Hanlardaki Müslim-Zimmî Hamalların Mevcudu

Han Adı	Müslim	Zimmî
Asel Hanı	25	42
? Kelir Han	0	2
Astarcı Hanı	0	1
Bahçe Hanı	0	0
Baltacı Hanı	0	1
Bastırmacı Hanı	0	0
Bodrum Hanı	0	0
Bulgurcu Hanı	0	1
Büyük Kutucu Hanı	0	0
Büyük Yıldız Hanı	0	3
Büyükyeni Han	0	13
Çinili Han	0	0
Çorapçı Han	0	0
Çukacı Hanı	0	0
Çukur Han	0	2
Değirmen Hanı	0	0
Evli Çıtmar Hanı?	0	0
Fincancı Hanı	0	1
Galata Halil Paşa Hanı	0	8
Haracı Hanı	0	0
İmam Ali Efendi Hanı	0	1
İneli Hanı	0	0
İstanbulağası Hanı	0	3
Kaçıkçı Hanı	0	1
Kantarcılarda Ali Paşa Hanı	1	1
Kebabçı Hanı	0	0
Kel Hasan Hanı	0	1
Kızlarağası Hanı	0	0
Kundakçı Hanı	0	1
Kuşakçı Hanı	0	0
Küçük ? Hanı	0	0
Küçük Yeni Hanı	0	2
Küpeci Hanı	0	3
Kürekçi Hanı	0	1

Mehmedoğlu Hanı	0	3
Memişağa Hanı	0	1
Mercan Hanı	0	3
Mercanda Yıldızlıhan	0	1
Nasuhağa Hanı	0	3
Sarra Hanı	0	1
Sarra? Hanı	0	3
Silahtar Hanı	0	0
Sultan Odalarında Yıldız Han	0	1
Sulu Han	0	0
Sümbüllü Han	0	6
Şab-ı Magazacı Hanı	0	0
Şeyh Davut Hanı	0	1
Valide Hanı	0	24
Vezir Hanı	0	5
Yorgancılar Ali Paşa Hanı	0	2
Yüncü Hanı	0	1
Toplam(167)	26	141

Buna göre, Asitane'deki hanlarda kayıtlı toplam 167 hamal kaydı tespit edilmiştir. Bu hamallardan sadece Asel Hanı'nda 25 ve Kantarcılardaki Ali Paşa Hanı'nda 1 tane Müslim kaydı mevcuttur. Adı geçen hanların dışındaki hanlardaki hamalların tamamının zimmî olduğu görülmüştür. En çok zimmînin olduğu hanlar; Asel Hanı, Valide Hanı, Büyükyeni Han ve Galata Halil Paşa Hanı'dır. Adı geçenlerin dışındaki hanlarda daha küçük az sayıda hamal kaydı mevcuttur.

Tablo 4: 106 Numaralı Defterde Kayıtlı Köşelerdeki Müslim-Zimmî Hamalların Mevcudu

Köşe Adı	Müslim	Zimmî
Aksaray Köşesi	26	0
Bab-1 Cafer Köşesi	34	0
Büyük Enserci Köşesinde	14	0
Çarşamba Köşesi	18	0
Halıcılar Köşesi	13	0
Hasan Paşa Hanı Köşesi	45	0
Hekimoğlu Civarında Paçacı Köşesinde	0	3
Katırhanı Köşesi	0	16
Laleli Çukurçeşme Köşesi	0	4
Mahmutpaşa Şekerci Köşesi	0	18
Mercanda Bab-1 Ali Köşesi	0	2
Saraçhane Köşesi	11	6
Sarıgüzel Köşesi	8	0
Sultan Beyazıt Köşesi	33	20
Sultan Odalarında Parmakkapu Köşesi	16	0
Süleymaniye Köşesi	22	0
Toplam	240	69

Asitane'deki 16 köşede 240'ı Müslim 69'ı zimmî olmak üzere toplam 309 hamal kaydı tespit edilmiştir. Bu hamallardan Saraçhane ve Süleymaniye köşelerinde hem Müslim hem de zimmî hamal kaydı mevcuttur. Bunların dışındaki Aksaray, Bab-ı Cafer, Büyük Enserci, Çarşamba, Halıcılar, Hasan Paşa Hanı, Sarıgüzel, Sultan Odalarında Parmakkapı ve Süleymaniye Köşesi'nde sadece Müslüman hamal kaydı; Hekimoğlu Civarında Paçacı, Katurhanı, Laleli Kuruçeşme, Mahmud Paşa Şekerci, Mercanda Bab-ı Ali köşelerinde ise sadece zimmî hamal kaydı tespit edilmiştir. Adı geçen hanlarda en fazla hamal Hasan Paşa Hanı, Bab-ı Cafer ve Sultan Beyazıt köşelerinde iken; en az sayıdaki hamal Mercanda Bab-ı Ali, Hekimoğlu Civarında Paçacı ve Sarıgüzel köşelerindedir.

Tablo 5: 106 Numaralı Defterde Kayıtlı Gümrüklerdeki Müslim-Zimmî Hamalların Mevcudu

Gümrük Adı	Müslim	Zimmî
Meyve-i Ter Gümrüğü	4	10
Emtia Gümrüğü	1	204
Duhan Gümrüğü	54	18
Toplam	59	232

Asitane'deki gümrüklerde kayıtlı toplam 91 hamal kaydının 59'u Müslim iken 232'si zimmîdir. Defterde kayıtlı iskele, han ve köşelerdeki hamalların Müslim ve zimmî dağılımı göz önünde tutulduğunda gümrüklerde zimmî hamal kaydının, Müslim hamallara göre hatırı sayılır miktarda fazla olduğu görülmektedir. Meyve-i Ter, Emtia ve Duhan gümrüklerindeki hamalların yazılı olduğu defterde, hamallar en fazla Emtia Gümrüğü'nde kayıtlıdır. Buradaki kayda göre 204 hamalın zimmî kategorisinde olduğu gümrükte sadece 1 tane Müslim hamal kaydı vardır. Duhan Gümrüğü'nde ise Müslim hamal sayısı 54'tür ve zimmî hamallardan daha fazladır. Ayrıca kayıtlı gümrüklerde de Yahudi hamal kaydı mevcut değildir.

Gümrüklerle ilgili yapılan bir çalışmada, Haziran 1260 tarihli kayda göre Meyve-i Ter Gümrüğü'nde zeytin, portakal, tuz, peynir gibi çeşitli maddelerden ve buraya bağlı Üsküdar, Odun kapısı gümrüklerinden bahsedilmiştir.²⁵

Tablo 6: 106 Numaralı Defterde Kayıtlı Diğer Yerlerdeki Müslim-Zimmî Hamalların Mevcudu

Diğer	Müslim	Zimmî
Ahmediye Basmahane	0	1
Arnavud Karyesi ve Kuruçeşme	0	13
Asmaaltı	36	32
Bahçekapı	50	9
Bebek Karyesi	12	0
Darphane-i Amire	20	9

25 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları I/The Journal of Otoman Studies I*, İstanbul 1980, s. 224.

Dülbentçi Hamalı Yeni Camii	0	21
Eminönü	95	120
Galata Sarayönü	0	30
Hisarcılar	18	0
Kadı Karyesi	13	6
Kapan-ı Dakik	25	0
Karagümrük	0	4
Kuruçeşme	11	5
Mısır Çarşısı	19	9
Odunkapusu Keresteciler	65	106
Saray Meydanı	63	0
Sultan Mehmed Çörekçikapusu	48	0
Şehremini	3	0
Şehzadebaşı	5	1
Tavuk Pazarı	23	16

Asitane'de hamallar sadece iskele, han, gümrük ve köşede iş görmüyordu. Bu defterdeki verilere göre 21 farklı mahalde daha hamal kaydı mevcuttur. Yine Müslim ve zimmî kategorisi gözetilerek yazılmış olan hamallar en çok, 120'si zimmî, 95'i Müslim olmak üzere Eminönü'ndedir. Yukardaki tabloya göre çok sayıda hamal kaydı olan diğer mahaller Ahmediye-Basmahane, Şehremini ve Şehzadebaşı civarındır.

Tablo 7: 106 Numaralı Deftere Göre Asitane'deki Hamalların Memleketleri ve Müslim-Zimmî Dağılımları

Memleketi	Toplam	Müslim	Zimmî	Yahudi
Memleketi yazılmayanlar	774	436	335	4
Akdağlı	12	3	9	
Akkayalı	10	10		
Amasyalı	1	1		
Arabkirli	61	56	5	
Asitaneli	16		8	8
Balathı	6		6	6
Bayburtlu	5	4	1	
Boğazlıyan	1		1	
Bozoklu	16		16	
Çemişgezekli	27	4	23	
Çerkeşli	29	29		
Diyarbakirli	116	59	57	
Erzincanlı	129	120	9	
Erzurumlu	118	51	67	
Gercanisli	81	78	3	
Gümüşhaneli	3		3	
Gürelî	3	3		
Harputlu	134	88	46	
Hasköylü	2			2
Hizanlı	9	2	7	

İpşirli	2		2	
İskilipli	1	1		
Kangırlı	322	321	1	
Karahisar-ı Şarki	238	194	44	
Karamürselli	1	1		
Karı-bazarlı	34	34		
Kastamonulu	73	73		
Kemahlı	28	27	1	
Kerkitli	2	2		
Kiğılı	78	58	20	
Koçhisarlı	20	20		
Koyluhisarlı	1	1		
Kozanlı	6	6		
Kürcanlı	33	33		
Kurşunlu	22	22		
Kurucalı	22	5	17	
Kürelı	1	1		
Malatyalı	52	50	2	
Malazgirtli	1		1	
Mılaşlı	19	19		
Muşlu	112	5	107	
Nevşehirli	15	2	13	
Niğdeli	2	2		
Safranbolulu	1	1		
Sivaslı	533	277	256	
Şebinkarahisarlı	1	1		
Şirvanlı	108	108		
Taşköprülü	9	9		
Tercanlı	27	19	8	
Tokatlı	59	57	2	
Tophaneli	1	1		
Tosyalı	5	5		
Trabzonlu	1	1		
Vanlı	623	10	613	
Yenişehirli	7	7		
Yıldızelili	5		5	
Zileli	1	1		

Hamallar, kalabalık gruplar halinde odalarda barınmaktadır. Bu durum, onların çalışma saatleri dışında da birlikte oldukları ve toplum içinde kendi küçük gruplarının dışına çıkmadıkları şeklinde yorumlanmaktadır. Hamal gruplarını, memleketlerinden kalkıp beraber geldikleri baba-oğul ve başka akrabalar oluşturmaktadır. Mesela, “1792 senesinde Üsküdar Büyük İskelede Tosyalı Ali ve oğlu sürücü Hızır bir aile birlikteliği sergilerler.”²⁶ Bu insanlar bekâr odalarında kalarak, memleketlerini terk ederek, bir arazi alacağı parayı biriktirme çabası içindedirler ki,

26 Ertuğ, a.g.e., s. 152.

bekâr uşağı olarak adlandırılıp mahalle içlerinde ikametlerine izin verilmemiştir. Onlar da hanlarda ve bekâr odalarında kalmışlardır. Ortak yaşam alanlarında ücretlerin bir kişi tarafından toplandığı ve harcamaların da görevli olan kimse tarafından yapıldığı görülmektedir.²⁷ İstanbul’da bekârların birçoğunun hamallık yaptığı görülmektedir. Bekârların kayıt altına alındığı 1793 tarihli bir defter üzerinde yapılmış çalışmada “*Eyüp, Haliç iskeleleri ve sur içindeki dükkân, han, bostan, bahçe ve bekâr odaları sakinlerinin kaydını içerir. Defterin birçok iskeleyi içine alan bir bölgeyi kapsadığı ve bekârlarında da büyük çoğunluğunun hamallık ve kayıkcılık yaptığı dikkate alındığında, defterde en fazla kayıkcı ve hamalın kaydına rastlanması doğal karşılanır*”²⁸ değerlendirmesi yapılmıştır. 1826 yılında yaşanan Vaka-i Hayriye’de, İstanbul’da hamallık ve ırgatlık gibi işlerle uğraşan bekârların halka zarar verdikleri gerekçesiyle memleketlerine geri gönderilmesi kararı alınmıştır. Bunu müteakip ilk olarak Hoca Paşa Hanı’ndan 200 bekâr, Bahçekapı’dan Üsküdar’a sayıları 20.000’i geçen bekâr memleketlerine gönderilmiştir. Sonrasında İstanbul’a gelecek olanların “*ihtisap Ağası marifetiyle İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp’teki kendilerine tahsis edilmiş hanlara yerleştirilecek ve hemşerileri ya da uygun birilerinin kefaletine girdikten sonra ihtisap ağası huzurunda kayıt altına alınacaklardı.*” Bu süreç neticesinde hangi dükkân ya da iskelede çalışacaklar da o mahallin defterine yazılacaklardır.²⁹ 106 numaralı defterin verilerinde de bu hususların geçerli olduğunu gösteren sonuçlar mevcuttur. Buna göre yukarıdaki tabloda, İstanbul’a gelen ve birbirinin hemşerisi olan kişilerin-hamalların aynı mahallerde çalıştıkları-kümelendikleri görülmektedir.

Defterde, Asitane’deki 774 tane hamalın memleketinin kaydı tutulmamakla birlikte, büyük bir kısmının geldikleri yerler-memleketleri kayıt altına alınmıştır. Buna göre Asitane’deki hamalların en fazla Van’dan geldiği görülmektedir. 623 tane hamalın Vanlı olarak kaydedilmiştir. Hamalların en çok geldiği diğer yerler, Sivas’tan 533, Kangırı’dan 322, Karahisar-ı Şarki’den 238, Harput’tan 134, Erzincan’dan 129, Erzurum’dan 118, Diyarbakir’den 116, Muş’tan 112’dir. Asitane’deki hamallar içinde sadece bir kişi temsil edilen yerlerde mevcuttur. Mesela, Boğazlıyan, İskilipli, Karamürselli, Koyluhisarlı, Küreli, Safranbolulu, Şebinkarahisarlı, Trabzonlu ve Zileli gibi. Bunların dışında Arabgirli, Karı-bazarlı, Kastamonulu, Kiğılı, Malatyalı, Tokatlı olarak kaydedilmiş çok sayıda hamal da mevcuttur. 19. yüzyılda İstanbul’daki hamallardan bahseden bir eserde, hamalların üçte ikisinin

27 Ertuğ, a.g.e., s. 153.

28 Gezer, a.g.m., s. 542.

29 Gezer, a.g.m., s. 545.

Van eyaleti ve civarındaki yerlerden gelmiş olan Ermeniler, kalanların ise Trabzon, Aydın ve Toros bölgesinden gelen Müslümanlar olduğu bildirilmektedir.³⁰ Bu bilgilerle, 106 numaralı defterin sonuçlarının büyük oranda uyduğu görülmektedir.

Tablo 8: 106 Numaralı Deftere Göre Asitane'deki Hamalların Fiziksel Özellikleri (Kaş, Göz, Bıyık, Sakal vd.)

Boyu	Sayısı	Sakal	Sayısı	Bıyık	Sayısı	Göz Rengi	Sayısı	Kaş	Sayısı	Burun	Sayısı	Ten Rengi	Sayısı	Farklı Fiziksel Özellik	Sayısı
Kısa	10	Ak	50	Ak	5	Ela	118	Açık	68	Basık	1	Az Kırmızı	1	Cimicik	1
Orta	613	Az Kır	15	Az	118	Bed	1	Az Çatık	14	Sivri	101	Beyaz	2	Ablak	5
Uzun	132	Az Kırca	2	Az Kara	17	Kara	26	Az Sarı Çatık	1			Esmer	72	Topal	1
Uzunca	69	Azca	1	Az Kır	1	Mavi	7	Çatık	28			Kırmızı	22	Yekçeşm	14
		Kara	370	Az Kır Kara	1			Kaşlı	2			Kırmızı Esmer	2		
		Kara Az Kır	1	Az Kırca	1			Kumral Çatık	1			Siyah Esmer	1		
		Kara Kır	2	Az Kumral	20			Sarı	2			Top Çehre	1		
		Kara Köse	2	Az Sarı	21			Sarı Açık	10						
		Kır	294	Az Sarıca	1			Sarıca Az Çatık	1						
		Kırca	33	Çar Ebru	1			Siyah	3						
		Köse	61	İnce	1			Siyah Açık	23						
		Kumral	354	İnce Kara	1			Siyah Açık Çatık	1						
		Kumral Ak	1	Kara	408			Siyah Az Çatık	9						
		Kumral Az Kırca	1	Kır	40			Siyah Çatık	22						
		Kumral Sarıca	1	Kır Sarı	1			Siyah Kumral Çatık	3						
		Sakallı	2	Kırca	14										
		Sakar Siyah Kumral	1	Kırca Az Sarı	1										
		Sarı	101	Kumral	975										

30 Ayrıca, arşiv vesikaları üzerinde yapılan çalışmalarda hamalların isim ve dinleri ile ilgili yapılmış sayımlara 1826 tarihlerinde ulaşamamıştır. Ertuğ, a.g.e, s. 203.

	Sarı Kır	1	Kumral Sarı	2										
	Sarı Kumral	1	Sarı	453										
	Sarıca	1	Sarı Kumral	7										
	Sarıca Kır	1	Sarı Ter	3										
	Siyah	29	Sarıca	10										
	Siyah Kumral	4	Siyah	47										
	Taze	6	Siyah Kumral	2										
	Taze Kara	1	Şabb-ı Emred	63										
	Ter	2	Taze	1										
	Tüysüz	2	Taze Kumral	1										
			Ter	349										
			Ter Kara	1										
			Ter Sarı	3										
			Terce	28										
			Top Sarı	1										
Toplam	824	1340	2598	152	188	102	101	21						

106 numaralı nüfus defterinde Asitane'deki hamalların büyük bir kısmının fiziksel özellikleri yazılmıştır. Bu fiziksel özelliklerin bir kısmı detaylı; bir kısmı ise sadece sakal-bıyık ve boylarını bildirir şekilde kaydedilmiştir. Detaylı olarak verilen fiziksel özelliklerde hamalın, kaş, burun, yüz-çehre, göz, sakal-bıyık şekilleri ve renkleri verilmiştir. Mesela, Kumkapı İskelesi'ndeki bir zimmî hamalın "Harputlu, orta boylu, sarı, bıyıklı, ela gözlü, siyah açık kaşlı, sivri burunlu, kırmızı esmer çehreli" olarak detaylı kayıtlarını görmek mümkündür.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Asitane'deki hamalların en fazla sakal-bıyık şekilleri kaydedilmiştir. Buna göre, hamallar üzerinde sakal ve bıyık karşılaştırması yapıldığında, Asitane'deki hamalların daha çok bıyıklı olduğunu söyleyebiliriz. Kayıtlı hamallardan 2598'i bıyıklı iken; 1340 tanesi sakallıdır. Bıyıklı hamallar en çok kumral (975), sarı (453), kara (408), ter (349), az (118), şab-ı emred (63) şeklinde kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardaki ter bıyıklı, şab-ı emred ve az bıyıklı ifadeleri hamalların yaşlarının daha çok genç olduğunu düşündürmektedir. Zaten bıyıklı kaydedilmiş hamal sayısının fazla olması -sakallı olarak kaydedilmiş hamallara göre- hamal taifesinin yaptıkları işle alakalı vücut ve güç olarak daha genç bir gruptan oluştuğu bilgisi ile doğru orantılıdır.

Defterdeki kayıtlara göre, Asitane'deki hamalların daha çok kara-siyah (399), kumral (354), kır (294), sarı (101) ve köse (61) sakallı olduğu görülmektedir.

Sakallı olarak kaydedilen hamallar içinde ak sakallı olanların sayısı 50'dir. Ak sakallıların diğerlerine göre görece az olması, hamalların daha genç ve güçlü-kuvvetli insanlardan oluştuğu görüşünü destekler niteliktedir.

Defterdeki bir kısım hamalın göz, kaş, burun ve ten rengi de kayıtlara geçmiştir. Buna göre Asitane'deki hamalların daha ziyade ela (118) ve kara (26) gözlü; açık (68), çatık (28), siyah açık (23) ve siyah çatık (22) kaşlı; burunlarının sivri (101); esmer (72) ya da kırmızı (22) çehreli oldukları görülmektedir. Hamalların memleketlerinin daha ziyade Anadolu'nun doğu, güney ve iç bölgelerinden olduğu yukarıda görülmüştü. Bu husus göz önüne alındığında kumral-kara bıyıklı-sakallı, sivri burunlu esmer-kırmızı çehreli Anadolu insanını Asitane'nin birçok noktasında sırtlarında taşıdıkları yükler ile hayal etmek zor olmasa gerek...

Yukarıdaki tabloda, hamallara dair farklı fiziksel özellikler de kaydedilmiştir. Yekçeşm (14) bunlardan biridir. Bu kategoride topal, cimicik, ablak gibi diğer fiziki özellikler de kaydedilmiştir.

Yukarıdaki tabloda, Asitane'de mevcut iskelelerdeki hamalların memleket dağılımları verilmiştir. Buna göre, aynı memleketten olan hamalların aynı iskelelerde kümelendiği görülmektedir. Gercanisli Ahurkapı; Nevşehirli Ayvansaray; Yenişehirli Azapkapısı; Sivashlı Balat, Fındıklı, Galata Gümrüğü, Kürekçi Kapısı, Odunkapısı, Yedikule, Cibali, Lanka Yenikuyu, Yeniköy ve Eyüp, Gümüşhaneli Çatladıkapı; Diyarbekirli Davutpaşa ve Defterdar; Kastamonulular Kapan-ı Dakik; Kığılılar Kasımpaşa; Harputlular Kumkapı; Erzurumlular Samatya ve Kurşunlu; Kangırlılar Tuzcular ve Yemiş iskelesinde yoğun olarak kaydedilmiştir.

II. Üsküdar ve Hamallar

19. yüzyıl öncesi ve sonrası Üsküdar, limanı ve iskeleleri ile Asitane'nin önemli bir merkezi olmuştur. Eski zamanlara dair bir anlatıda, Grosvenor bir zamanlar Atinalıların 30 gemilik bir filoyu düzenli olarak tuttuğu geniş limanın uzun süre önce doldurulduğu bir mekide yer alan ve İskele Cami adıyla da bilinen bir camiden bahseder. Bu anlatı, zamanında daha geniş olan Üsküdar limanının zaman içinde doldurulduğunu göstermektedir.³¹ Üsküdar, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden itibaren deniz rotasında mühim bir yere sahiptir. 16. yüzyıldaki bir iskele defterine göre (1594–1595 tarihli) ikisi İstanbul'dan diğer ikisi

31 Edwin A. Grosvenor, *The Officers of the United Chapters, The Phi Beta Kappa Key*, Vol 1, No 1, 1910, s. 247.

Çeşitli eşyaları taşıyan hamal, Edmon de Amicis

ise Üsküdar'dan başlatılan dört deniz rotası tespit edilmiştir. Üsküdar'dan başlayan deniz rotasının biri Anadolu'daki sahillerini dolaşmakta (Anadolu Sol Kol Rotası) ve Karadeniz kıyılarını takip ederek Faş'a (Üsküdar-Faş) kadar; bir diğeri ise Üsküdar'dan başlayarak Sebde Boğazı'na (Anadolu Sağ Kol Rotası/Üsküdar-Sebde Boğazı) kadar ulaşmaktadır.³² 19. yüzyıla gelindiğinde ise 1871 yılına kadar mavna ve kayıklarla yapılan yolcu ve yük taşımacılığı Araba Vapurı ile Üsküdar-Kabataş arasında seferlere başlamıştır.³³ 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değişen teknoloji ve yaşanan gelişmelere rağmen deniz rotası itibariyle önemini kaybetmeyen bir Üsküdar İskelesi vardır.

18. yüzyıla gelindiğinde ise, yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bir göç-i hümayunda Üsküdar iskelelerinde çalışan 8000 arka hamalının istihdam edildiği bildirilmektedir. Bu çalışmada geçen belge şu şekildedir; "Mesela 22 Mayıs 1787–29 Ekim 1787 tarihleri arasında Topkapı-Beşiktaş, Tersane-Topkapı sarayları güzergâhında yaklaşık 5 ay süren göç esnasında sadece nakliye

hizmetinde Ayazma ve Azapkapı mavnalarında çalışan 1250 tüvana, Üsküdar at ve ateş kayıklarında çalışan 1450 nefer, orta kayıklarda çalışan 1550 nefer,

32 Anadolu iskeleleri, Üsküdar-Faş ve Üsküdar-Sebde Boğazı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Çetin, "Anadolu İskeleleri ve Kara Yolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları)", *Jass-The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 28, Autumn II, 2014, s. 350-358

33 19. yüzyılda Şirket-i Hayriye şartnamesinde Üsküdar'daki vapurlarla ilgili düzenleme şu şekildedir; "1874'de Şirket-i Hayriye şartnamesinde belirtilmediği halde asker, öğrenci vb. devlet görevinde bulunan yolculardan yalnızca yirmi para alındığı ancak bu düşük ücretin zarara sebebiyet verdiği Üsküdar, Kuzguncuk ve bazı iskelelerde devlet erkânına ait yolculardan alınmakta olan yirmi paralık ücrete on para daha ilave edileceği rapor edilmişti. Kömür fiyatlarındaki pahalılık yine ele alınmış ve Mösyo Ripa adlı tacirin Şirket-i Hayriye İdaresi'ne kömürün tonitolosu için otuz sekiz şinlik teklifinin kabul olunmasına rağmen tonitolosu kırk şine bir başka kömür alınması hususu tartışmalara neden olmuştu. Sonuçta şirket, fiyat artışı politikasında ısrarını sürdürmüş ve kısmen de olsa isteklerini kabul ettirebilmişti. Böylelikle, Büyük Dereye işleyen vapurlar için şimdilik yüz elli, Üsküdar Vapurları için otuz para, yolcu taşıma ücretlerine yapılacak zam için, uygun görülmüştü. Üsküdar halkının ateş ve pazar kayıkları ile ulaşımına rağmen edebileceği endişesi Şirket yetkililerinin fiyatlar hususunda makul olmalarına zemin hazırlamıştı. Rumeli yönünde ise Ortaköy'den ve Anadolu yakasında Kuzguncuk'dan itibaren Hisarına kadar on para ve daha ilerideki iskeleler için ise yirmi para zam yapılması hususunda karara varılmıştı. Üsküdar Vapurları ücretleri hususunda ise, mevkilerine (birinci, ikinci vs.) on para zam ilavesi yönünde karar alınabilmişti." Mehmet Yavuz Erler, "İstanbul'da Deniz Ulaşımı (1870–1875), Osmanlı Araştırmaları XXI/The Journal of Otoman Studies, XXI, İstanbul, 2001, s. 71-77.

iskelelerdeki küçük piyade kayıklarında çalışan 3700 nefer ve 8000 arka hamalı istihdam edilmiştir.”³⁴

Önemi ve işlevini tarih boyunca sürdüren Üsküdar İskelesi ve iskeledeki hamalların -106 numaralı deftere göre- 19. yüzyıldaki durumları aşağıdaki tablolarla, dinî kimlikleri, memleketleri ve fiziksel özelliklerine dair kurulan ilişkiler çerçevesinde incelenmiştir. Bu verilere geçmeden önce, Üsküdar'daki hamal kayıtlarında geçen kethüda ve değnekçilerden bahsedilebilir. Çalışmanın giriş bölümünde hamal kethüdaları ve görevlerine değinilmiştir. Defterde, Üsküdar Büyük İskele'de “Kemahlı İsa bin Hasan” ve Ayazma İskelesi'nde “Sivaslı Hasan bin Halil” kethüda olarak kaydedilmiştir. Değnekçi, sözlük anlamı olarak *“işçilere nezaret eden, onların çalışmalarını kontrol eden veya çeşitli vasıtaların inme-binme ve çalışma düzeni için çalışan, kâhya veya kayıkçıların veya hamalların onbaşı olarak; eşya ve sairenin yüklenmesi ile alınan ücretleri ve ücretlerin toplanması gibi intizam içerisinde yapılması gereken hususları denetleyen kişi”* şeklinde tanımlanmıştır. Osmanlı'da genelde kayıkçı ve hamal esnaf gruplarına ait değnekçilerin tespit edildiği görülmüştür. Başta bu iki meslek grubu olmak üzere ihtiyaç duyulan işçileri tespit eden, denetleyen ve bu kişilerin işlerini düzen yapacağına kefil olan kişiler olarak tanımlanmışlar.³⁵ 1860 tarihli bir belgede Üsküdar Büyük İskele'deki Ali Çavuş'a rastlanmıştır. Bu belgeye göre *“Asâkir-i şâhânedan muhreç Ali Çavuş Üsküdar büyük iskele değnekçiliğini yaparken suçsuz yere görevinden çıkarılmış, Ali Çavuş'un tekrar göreve dönebilmek için verdiği dilekçe yapılan araştırma neticesinde Şehremâneti'nin onayına sunulmuştur.”³⁶* 106 numaralı defterde ise, Ayazma İskelesi'nde “Çüngüşlü Ali bin Mustafa” ve Beylerbeyi İskelesi'nde “Mehmed bin Osman” değnekçi olarak kaydedilmişlerdir.

34 Volkan Ertürk, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekânı Olarak Tersane Bahçesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, Sayı XV, s. 99.

35 Mesela, “Galata ve Kürkçükapısı hammalları değnekçiliğinde Samsun hamalları eski kethüdası Mustafa'nın, Fındıklı iskelesi hammalları değnekçisi Abbas'ın yerine Kara Mehmed'in, Galata Yeni camii, Balıkpazarı ve sair bağlı yerlerin hamalları değnekçiliğinde Salih Ağa'nın, Sirkeci iskelesi hamalları değnekçiliğinden daha önce ihraç olunan Hasan Ağa'nın yeniden aynı bölgenin değnekçiliğinde, Gümrük hamalları değnekçiliğinde Ali Ağa'nın istihdam edildiği” görülmektedir. Ertuğ, a.g.e., s. 44-45. Bu çalışmadaki hamal kayıtlarında da görülen İstanbul'un birçok iskele ve limanında değnekçilerin varlığı tespit edilmiştir. Buna göre *“Eminönü değnekçiliği, Karaköy İskelesi değnekçiliği, Galata ve Kürkçükapısı hamallar değnekçiliği, Kileci esnafı değnekçiliği, Galata Kilercileri değnekçiliği, Galata Yeni Cami ile Balıkpazarı ve mevâki-i sâire hamallar değnekçiliği, Yağkapamı İskelesi değnekçiliği, Sultan Mehmed'de değnekçilik, Tophâne'de Bargir hamalları kethüdası vekilinin değnekçiliği, Kumkapı değnekçiliği, Hatapkapısı hamalları değnekçiliği, Tophâne iskelesinde piyade hamalları değnekçiliği, Tophâne-yi Amire İskelesi hamalları değnekçiliği, Tophâne'de hamallar değnekçiliği, Unkapamı (Kapân-ı dakik) iskelesi değnekçiliği, Unkapamı kile esnafı değnekçiliği ve Hatabkapısında arka hamalları değnekçiliği, Paşalimanı anbarında kileciler değnekçiliği, Bahçekapısı hamallar değnekçiliği, Bahçekapısı'nda bulunan Vezir İskelesi kayıkçılar değnekçiliği, zahire kilecileri değnekçilik hizmeti, Tophâne'de Çeşme Arkası İskelesi değnekçiliği, Fındıklı İskelesi hamal değnekçiliği, ebniye-i miriye değnekçiliği, Sirkeci İskelesi hamal esnafı değnekçiliği, Tavukpazarı hamalları değnekçiliği, Gümrük hamalları değnekçilik hizmeti, kayıkçılar değnekçiliği ve Üsküdar Büyük İskele değnekçiliğidir.”* Özlü, a.g.m., s.100-101.

36 Özlü, a.g.m., s. 108.

Tablo 10: 106 numaralı Nüfus Defterine Göre Üsküdar'daki İskelelerde Mevcut Müslim-Zimmî Hamallar

İskelenin Adı	Müslim	Zimmî
Ayazma İskelesi	59	0
Beylerbeyi İskelesi	21	0
Kandilli İskelesi	10	2
Mumhane İskelesi	0	38
Üsküdar Büyük iskelesi	110	27
Tophane İskelesi	242	2
Toplam(511)	442	69

Deftere göre isminde Üsküdar ifadesi geçen iki iskele vardır. Bunlardan biri Üsküdar Büyük İskele'dir. Koçu, Üsküdar Büyük İskele'ye Bağdad yolunun başlangıcı olduğundan dolayı Bağdad İskelesi dendiğinden bahsetmektedir.³⁷ Bir diğeri Üsküdar'da Ayazma İskelesi'dir. Beylerbeyi, Kandilli, Mumhane ve Tophane iskelelerinin Üsküdar kazası sınırları içinde kaldığı göz önüne alındığında defterde toplamda 6 iskelenin kaydı mevcuttur. Adı geçen iskelelerden toplam kayıtlı hamal sayısı 511 iken, bunlardan 442'si Müslim, 69'u zimmî kategorisindedir. Bu durum, Üsküdar'da Müslüman hamalların yoğun olarak bulunduğunu göstermektedir.

Ayazma ve Beylerbeyi iskelelerinde sadece Müslim hamal kaydı mevcutken, Mumhane İskelesi'ndeki kayıtlarda sadece zimmî hamallar mevcuttur. Üsküdar'daki iskelelerde –aynı zamanda defterdeki kayıtlı Asitane'deki bütün iskeleler içinde geçerli- en fazla hamalın kaydedildiği yer Tophane İskelesi'dir. Tophane'yi, Büyük İskele takip etmektedir. Üsküdar'daki iskelelerde az sayıdaki hamal mevcudu Kandilli ve Beylerbeyi'ndedir. Ayazma ve Mumhane iskeleleri, hamal sayısı itibariye orta ölçekli kalmaktadır.

Üsküdar'da, Asitane'de varlığı tespit edilmiş olan -Balat İskelesi, Hasköy İskelesi ve Ortaköy İskelesi- Yahudi hamallara dair bir kayda rastlanmamıştır.

Tablo 11: 106 numaralı Nüfus Defterine Göre Üsküdar İskelelerindeki Hamalların Memleketleri ile Müslim-Zimmî Dağılımları

Memleketi	Toplam	Müslim	Zimmî
Memleketi yazılmayanlar	218	214	4
?	6	5	1
Akşehirli	1	1	
Arabkirli	1		1
Çerkeşli	1	1	
Çüngüşlü	2	2	

37 Koçu, *a.g.e.*, s. 1804.

Divriğili	2	2	
Erzurumlu	6	2	4
Gercanis	1	1	
Harputlu	18	17	1
Hizanlı	11		11
İskilipli	3	3	
Kangırlı	10	10	
Karahisar-ı Şarki	32	28	4
Kastamonulu	8	8	
Kemahlı	9	9	
Koyulhisarlı	1	1	
Kürcanlı	60	58	2
Kurşunlu	7	7	
Kurucalı	7	7	
Muşlu	18		18
Sakızlı	1	1	
Sivaslı	23	22	1
Şirvanlı	1	1	
Taşköprülü	1	1	
Tırnacalı?	1		1
Tosyalı	40	40	
Üsküplü	1	1	
Vanlı	21		21

Asitane'deki hamalların büyük bir kısmının geldikleri yerler-memleketlerinin kayıt altına alınmadığı söylenmişti. Buna göre, Üsküdar'da da 218 hamalın memleket kaydı tutulmamıştır.

Anadolu'nun birçok yerinden hamallar ekmek kapısı olarak İstanbul'a akın etmişlerdir. İstanbul'un iskeleleri, gümrükleri ve köşelerinde iş beklemişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a para kazanmak için gelen bu insanların büyük bir kısmı benzer yörelerdendir. Sivas, Erzurum, Van, Muş vd. yerlerden³⁸ İstanbul'a gelen hamalların bir kısmı Müslim bir kısmı ise zimmî olarak kaydedilmiştir. Bir başka çalışmada ortaya çıkan bu sonuç, genel olarak Asitane ve özelde Üsküdar'daki hamallar için de geçerlidir. Bu cümleden olarak, Üsküdar'daki hamalların hangi memleketlerden geldiği sorusunun cevabı yukarıdaki tabloda mevcuttur. Buna göre, Üsküdar'daki hamalların en fazla Kürcanlı (bugün Malatya sınırları dâhilinde adına rastlamak mümkündür) olduğu görülmektedir. Üsküdar'da kayıtlı hamalların en çok geldiği diğer yerler ise, Tosyalı (40), Karahisar-ı Şarkili (32), Sivaslı (23), Vanlı (21), Harputlu ve Muşlu (18), Hizanlı (11) ve Kangırlı (10) hamal kaydedilmiştir. Adı geçenlerin dışındaki yerlerden gelenleri gösteren hamal

38 Kürt hamallar üzerine yapılmış bir çalışmada, onların büyük bir kesiminin Erzurum, Bitlis, Van, Muş, Elazığ gibi yöreden geldikleri ve İstanbul'daki Ermeni hamallarında da yaklaşık olarak aynı yöreden geldikleri kaydedilmektedir. Rohat Alakom, a.g.m., s. 170.

kayıtları 10 kişinin altında kalmaktadır. Bu sonuç, Üsküdar iskelesindeki hamalların memleketleri itibariyle büyük ölçüde Asitane'deki diğer hamallar ile benzer olduğunu göstermektedir.

Üsküdar'daki Tosyalı, Sivaslı, Kürcanlı, Harputlu, Karahisar-ı Şarkili, Kastamonulu, Kemahlı hamalların tamamının ya da büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu görülmektedir. Buna karşın, Vanlı, Muşlu, Hizanlı ve Erzurumlu hamalların ya tamamının ya da büyük bir kısmının zimmî olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 12: 106 Numaralı Deftere Göre Üsküdar'daki Hamalların Fiziksel Özellikleri (Kaş, Göz, Bıyık, Sakal vd.)

Boyu	Sayısı	Sakal	Sayısı	Bıyık	Sayısı	Göz Rengi	Sayısı	Kaş	Sayısı	Burun	Sayısı	Ten Rengi	Sayısı	Farklı Fiziksel Özellik	Sayısı
Kısa	2	Ak	12	Az	9	Ela	6	Açık	4	Sivri	3	Esmer	6	Solak	1
Orta	35	Alalı Kara	1	Az Kara	5	Mavi	2	Az Çatık	3					Yekçeşm	6
Uzun	15	Az Kara	1	Az Kumral	5			Çatık	2						
Uzunca	6	Az Kırca	1	Az Sarı	2			Siyah Çatık	1						
		Az Kumral	4	Kara	48										
		Az Sarı	1	Kara Kumral	1										
		Azca	1	Kır	1										
		Kara	76	Kırca	1										
		Kır	49	Kumral	70										
		Kır Kumral	1	Sarı	30										
		Kırca	9	Sarı Kumral	2										
		Kırca Köse	1	Sarıca	1										
		Köse	14	Siyah	1										
		Kumral	59	Şabb-ı Emred	14										
		Kumral Az Kırca	1	Taze	1										
		Kumral Kırca	1	Ter	53										
		Sarı	18	Terce	9										
		Siyah	2	Terce Siyah	1										
		Taze	1												
Toplam	58		253		254		8		10		3		6		7

Asitane'deki hamalların büyük bir kısmının fiziksel özellikleri bir önceki bölümde detaylandırılmıştı. Aynı özellikler, Üsküdar'daki hamallar içinde geçerlidir.

Üsküdar'daki hamalların da bir kısmının detaylı; bir kısmının ise sadece sakal-bıyık ve boylarının kaydedildiği görülmektedir. Detaylı olarak verilen fiziksel özelliklerinde hamalın, kaş, burun, yüz-çehre, göz, sakal-bıyık şekilleri ve renkleri verilmiştir. Mesela, Kandilli İskelesi'nde Müslim hamal olarak kayıtlı "Karahisar-ı Şarkili, uzun boylu, ela gözlü, az çatık kaşlı, sivri burunlu, esmer çehreli, şabb-ı emred Osman bin Hasan" gibi.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Üsküdar'daki hamalların da en fazla sakal-bıyık şekilleri yazılmıştır. Defterdeki kayıtlara göre, Üsküdar'daki hamalların daha çok kara (76), kumral (59), kır (49), sarı (18) ve köse (14) sakallı olduğu görülmektedir. Bu durum Asitane'deki diğer hamallar ile

Üsküdar'daki hamalların sakal-bıyık özelliklerinin benzediğini göstermektedir. Üsküdar'daki bıyıklı hamallar en çok kumral (70), sarı (453), kara (48), ter (53), sarı (30) ve şab-ı emred (14) şeklinde kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardaki ter bıyıklı, şab-ı emred ve kumral-kara bıyıklı ifadelerinden hamalların yaşları itibarıyla Üsküdar'da da, genç bir gruptan oluştuğunu düşündürmektedir. Defterdeki kayıtlara göre, Üsküdar'daki hamalların daha çok kara-siyah (78), kumral (59), kır (49), sarı (18) ve köse (14) sakallı olduğu görülmektedir. Sakallı olarak kaydedilen hamallar içinde ak sakallı olanların sayısı 12'dir. Asitane'nin genelinde olduğu gibi Üsküdar'da da ak sakallıların diğerlerine göre görece az olması, hamalların daha genç ve güçlü-kuvvetli insanlardan oluştuğu görüşünü destekler niteliktedir.

Fıçı taşıyan hamal

Fıçı taşıyan
hamallar

Üsküdar'daki bir kısım hamalın göz, kaş, burun ve ten rengi de kayıtlara geçmiştir. Buna göre, Üsküdar'daki hamalların daha ziyade ela (6) ve mavi (2) gözlü; açık (4) ya da az çatık (3) kaşlı; burunlarının ise sivri (3); esmer (6) çehreli oldukları görülmektedir. Üsküdar'daki hamalların detaylı fiziki özelliklerini yansıtan kayıt sayısının azlığı sebebiyle bütün Üsküdar'daki hamallara dair genel bir kanaat

oluşturmak için yetersiz görünebilir. Ancak, defterde kayıtlı olan Asitane'deki diğer hamalların detaylı fiziki özellikleri ile benzeşen özelliklerinin olması, Üsküdar'daki hamalların Anadolu'nun bağrından kopup gelen esmer çehreli kumral-kara bıyıklı insanlar olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıdaki tabloda, Üsküdar'daki hamallara dair farklı fiziksel özellikler kaydedilmiştir. Bu türden kayıtlar, yekçeşm (6) ve solak (1) oluşmaktadır.

Tablo 13: 106 Numaralı Deftere Göre Üsküdar'daki Hamalların İskelelere Göre Memleket Dağılımları

iskelesi	Toplam	Memleketi Yazılmayanlar	?	Akşehirli	Arabkirli	Çerkeşli	Çüngüşlü	Divriğili	Erzurumlu	Gercanis	Harputlu	Hizanlı	İskilipli	Kangırlı	Karahisar-ı Şarki	Kastamonulu	Kemahlı	Koyulhisarlı	Kürcanlı	Kürşanlı	Kurucalı	Muşlu	Sakızlı	Sivaslı	Şirvanlı	Taşköprülü	Tırmacalı?	Tosyalı	Üsküplü	Vanlı
Ayazma İskele	59		1			2			1	16			3	2	4	1	1							22	1		4			
Beglerbeği İskele	21	14													6				1											
Kandilli İskele	12														12															
Mumhane İskele	38	4	1	1					3		5										16		1							7
Tophane İskele	244	163	4						2						3		7		58	7										
Üsküdar Büyük İskele	137	37		1	1	2	2	6	1	2	6	3	7	9	4	1		1	7	7	2	1				1	36	1	14	
Toplam	511	218	6	1	1	2	2	6	1	18	11	3	10	32	8	9	1	60	7	7	18	1	23	1	1	40	1	21		

Asitane'nin başta iskele ve diğer mahallerindeki kayıtlı hamallar gibi, Üsküdar'daki hamalların da memleketleri kayıt altına alınmıştır. Yukarıdaki tabloda, Üsküdar'daki iskelelere göre hamalların memleketlerinin dağılımları çalışılmıştır. Buna göre, Ayazma İskelesi'nde hamalların büyük bir kısmı Sivaslı (22) ve Harputlu (16) iken, Beylerbeyi İskelesi'ndeki hamalların büyük bir kısmının memleketi yazılmamış, yazılı olanlar ise Karahisar-ı Şarkilidir. Kandilli İskelesi'nde kayıtlı hamalların tamamı Karahisar-ı Şarkili iken; Mumhane İskelesi'nde kayıtlı hamalların büyük bir kısmı Muşlu (16) ve Hizanlıdır (5). Tophane İskelesi'ndeki hamalların büyük bir kısmının memleketi kayıt altına alınmamıştır (163). Kayıt altına alınanların büyük bir kısmı Kürcanlı (58) dir. Üsküdar Büyük İskele'deki hamalların da büyük bir kısmının memleketi kayıt altına alınmamış olup, kayıtlı olanların ise Tosyalı (36) ve Karahisar-ı Şarkili (9) olduğu görülmektedir. Bu durum aynı memlekette gelen insanların aynı iskelelerde hamal olarak çalıştığını göstermektedir ki, aynı memleketli hamalların, belli noktalarda kümелendiğini Üsküdar örneğinde de görebiliriz.

Sonuç ve Değerlendirme

Sanayi İnkılâbı'nın ertesinde Osmanlı'da yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinin hamallar üzerinde etkisinin olmaması düşünülemezdi. 19. yüzyıl boyunca diğer meslek örgütlerine nazaran geleneklerini ve varlıklarını devam ettiren hamallar, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde yaşanan değişime daha fazla dayanamamıştır. Bu süreçte Fransızlara İstanbul'da liman tesisleri kurma ve işletme hakkının verilmesi ile yaşanan gelişmeler neticesinde loncaların etkisi kırılmaya başlamış ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gümrük hamalları kethüdalığı ortadan kaldırılmıştır. 1908 yılında yaşanan Avusturya ve Bulgaristan boykotunda hamal loncaları büyük rol oynamıştır. Yaşanan boykotlar İttihat ve Terakkinin onların gücünü kırıcı tedbirler almasına sebep olmuş ve 1909'da bütün hamal kethüdalıklarına son veren talimatname çıkarılmış ve hamallarla ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Getirilen yeni düzenlemelerdeki en dikkat çekici maddelerden biri “*hamallar hiçbir iskele, köşe veya handa gedik, inhisar veya imtiyaz hakkına sahip olamayacaklardı.*”³⁹ 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki bu gelişmeler sadece İstanbul'da yaşanmıyordu. İmparatorluğun önemli bir limanı olan İzmir de yaşanan gelişmelerden nasibini almış, İzmir liman işçileri ve hamallar yaptıkları grevlerle dikkat çekicidir. Aynı şekilde Balkanlarda da durum benzerdir. 20. yüzyılın başları balkanlarda Selanik Limanı'ndaki hamallar başta olmak üzere birçok yerde grevler yaşanmıştır.⁴⁰

Sadece yük taşıyarak işini yapan ve asıl derdi memleketine para göndermek olan hamalların, 19. yüzyıldaki gelişmelere paralel olarak, siyasal ve toplumsal olayların içinde yer aldıkları açıkça görülmektedir. Esasen yiyecek ve giyecek temini, yani temelde geçim derdi insanoğlunun yaşam mücadelesinin temelini oluşturmuştur. Bunun için uğraşan ve zamanının meslek kolları içinde en ağır ve yıpratıcı mesleklerden biri olan hamallık işini gerçekleştiren bu insanların, hayat şartlarının kolay olmadığı aşikârdır. 19. yüzyıldaki geçiş dönemine dair Asitane'deki hamalların kaydını tutan bu defterde dönemin hamal profilinin detaylı bir tablosuna ulaşmak mümkün olmuştur. Bu haliyle çalışma, İstanbul perspektifinden Üsküdar'a bakmak üzere kurgulanmış bir çalışmanın ürünüdür. Ve görülmüştür ki, çoğunluğu gençlerden oluşan bir grup insan geçimlerini sağlamak için ha-

39 19. yüzyılın sonunda yaşanan gelişmeler ve talimatname için bkz., Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev.: Sabri Tekay, İstanbul, 2017.; Kırpık, “Loncadan Cemiyete”, s. 6-18. Bu süreçte yabancılarla hamallar arasındaki ilişkiyi gözler önüne seren bir çalışma için bkz. Fetullah Devran, *Dersaadet Rıhtım Şirketi: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1935)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Y. Lisans Tezi), İstanbul, 2009.

40 Detaylı bilgi için bkz., Engin Berber, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri”, *European Journal of Turkish Studies Social Sciences on Contemporary Turkey*, 11/2010, s. 1-28.; Kadir Yıldırım, “Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Kış 2012), s. 213-234.

mallık yapmak amacıyla Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, İç Anadolu ve kısmen Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a gelmişlerdir. Bu insanlar başta iskelelerde olmak üzere, han, köşe ve gümrük gibi Asitane'nin birçok noktasında kendi hemşerileri ile beraber çalışmışlardır.

Asitane'deki diğer iskeleler ile karşılaştırıldığında, Üsküdar iskelelerindeki hamallar, sayıları itibariyle ön sıralarda gelmektedir. Bu durum, Üsküdar iskelelerinin, dönemin İstanbul'undaki ticarî ve üretim faaliyetleri açısından mühim bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminin Üsküdar'ında hamalları ile canlı birer görüntü çizen iskeleler, bugün de aynı canlılığını korumaktadır. Tek bir farkla! 19. yüzyılda başlayan değişim ile başlayan süreçle birlikte, teknolojik gelişmelerin bir getirisi olarak hamalların yaptığı işleri artık makineler yapıyor.

Bir dönemlerin "taşı toprağı altın olan İstanbul"da çalışmak için Anadolu'nun her yerinden yoğun bir insan seli akmıştır. Esasen bu süreç bugün de devam etmektedir. Sadece şekil değiştirmiştir. Üsküdarlı hamallar üzerinden 19. yüzyılın bir kesitini sunan bu çalışmada, İstanbul'da güce dayalı her işi yapan Anadolu'nun kavruk tenli insanının çalıştığı iş kolları farklılaşmıştır sadece...

IV. BÖLÜM:
KÜLTÜR ve
EDEBİYAT

M. Uğur Derman
Hanife Dilek Batislam
Gülten Küçükbasmacı
Nusret Gedik
Ahmet Kazım Ürün
Azmi Bilgin
Üçler Bulduk
Ayşen Müderrisoğlu
Bedia Koçakoğlu
Ebru Burcu Yılmaz
Ali Şeylan

Şeyh Sofası

PROF. M. UĞUR DERMAN

Aslı *soffa* olan *sofa* kelimesi Türkçe'de -biri hayâta, diğeri memâta dâir- iki mânâ taşır:

- 1) Eski evlerde ve konaklarda odaların üstüne açıldığı toplanma mahalli. Buna *dîvânhâne* de denilir.
- 2) Vefât ettiklerinde, âile ferdlerinin defn edildiği toplu mezarlık ki, başkalarından ayırd edilmek için, bir sedle dört tarafından çevrelenmiştir.

İstanbul olmanın mühim bir keyfiyet, daha doğrusu meziyet sayıldığı geçmiş asırlarda, bir âilenin kaç nesildir İstanbul'da yaşadığı, kendileri hakkında yeterli bir ölçü oluştururdu. İstanbul'un büyük kabristanlarında eski devirlerden kalma sofa veya âile sofalarına artık ender olarak rastlanıyor. Karacaahmed Sultan Mezarlığı'nın, Duvardibi adıyla bilinen kısmından İbrahimağa'ya doğru inen yolda mevcut birçok sofanın 1957 yılındaki istimlâklerde kırılıp yok edildiğini teesürle hatırlıyorum.

Sofa dâhilindeki münferid kabir kitabelerinin dışında, giriş kapısı üzerine de bir âidiyet kitâbesi konulduğu da görülür. Bunlardan sona kalan biri hâlen Üsküdar Yeni Vâlide Camii hazîresine getirilmiştir ve Yesârî Mehmed Es'ad Efendi'nin celî ta'lîk hattıyladır (Resim 1). Miskinler/Şerifkuyusu'nda iken şimdi kaybolan bu sofanın, defterdâr ve kütübhâne sâhibi Âtîf Efendi'ye (ö.1155/1742) âid olduğu anlaşılmalıdır.

Resim 1: Âtîf Efendi sofasının kapısı üstündeki Yesârî Mehmed Es'ad Efendi kitâbesi

Osmanlı-Türk aklâm-ı sittesinde yeni bir devir açan Amasyalı Şeyh Hamdullah (1429-1520), vefâtında, kendisinden bir nesil önce yaşayan hat üstadı Ali Sûfî'nin (Resim 2) Karacaahmed Sultan kabristanındaki sofasına sırlanmayı istemiş, vasiyeti yerine getirilmiştir. Sonraki devirde burası artık *Şeyh Sofası* olarak anılmağa başlar ve bazı hattatların vefatlarında buraya defn edildikleri hat kaynaklarında belirtilir. Meselâ:

Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede (ö.1495), “Karacaahmed Türbesi kurbünde vâkî olan merâkıdda babası defn olunan soffada medfûn olmuştur” (*Gülzâr-ı Savâb*¹, s.55).

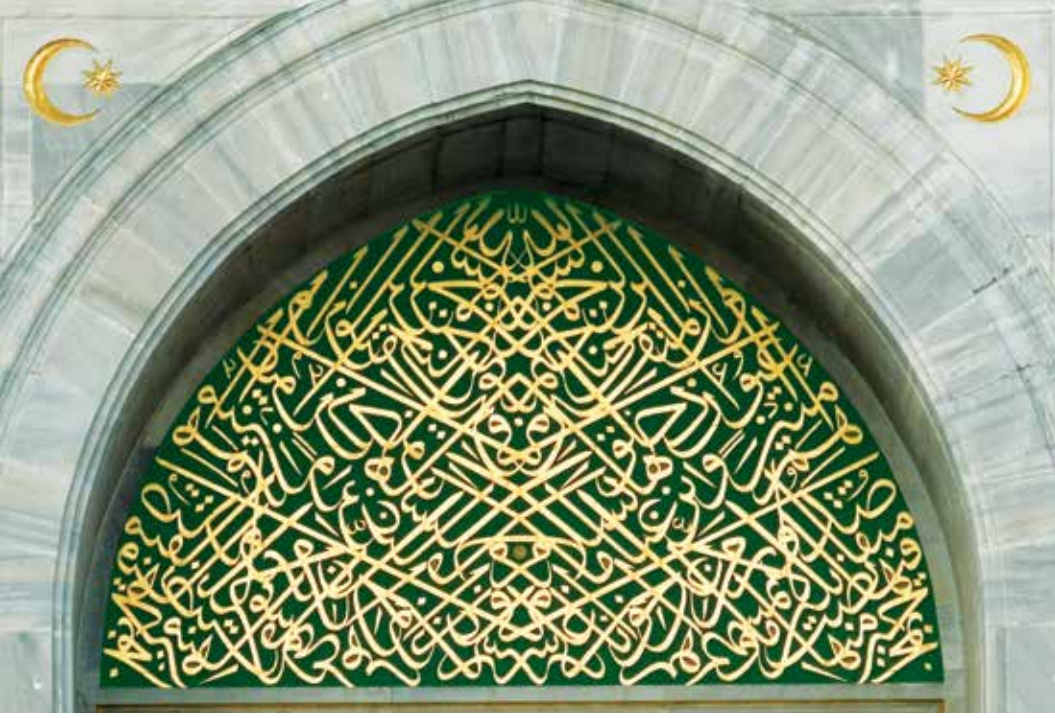
Hasan Üsküdârî (ö.1614), “kabri Üsküdar'da, Şeyh Hamdullah'ın kabrine yakındır” (*Devhatü'l-Küttâb*², s.36).

Hamza bin Mustafa Dede, “peder ve cedleri dâiresinde medfûndur” (*Tuhfe-i Hattâtîn*³, s.188).

1 Nefeszâde İbrâhim, *Gülzâr-ı Savâb*, (nşr. Kilisli Muallim Rif'at), İstanbul 1938.

2 Suyolcuzâde Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb*, (nşr. Kilisli Muallim Rif'at), İstanbul 1942.

3 Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928.

Resim 2: Ali Sûfî'nin Bab-ı Hümâyûn üstündeki müsenâ celi sülûs şâheseri

Şükrullah Halîfe, “üstâdları dâiresinde medfûndur” (*Tuhfe-i Hattâtîn*, s.226).

Şeyh'den sonra bu civarda medfun olan hattatların sayısını tâyin mümkün değildir; zeminde biraz derine hafriyat yapılabilsen, kimbilir hangi hattatların taş mahkûk kabir kitâbeleri burada ortaya çıkar? Zaman bulunup da *Tuhfe*'de bahsi geçen hattatların nereye gömüldüğü araştırılsa, sanırım, Karacaahmed'e hayli defnedilenlerin olduğu anlaşılır.

Duâ okumadaki behresinden ötürü “duâgû” lakabıyla tanınan Hakkı Efendi'nin gayretiyle vücud bulan *Merâkîd-ı Mûtebere-i Üsküdar* (Üsküdar'ın itibarlı kişilerinin kabirleri) isimli eser, bu konuda bize XX. asır başlarındaki durumu aksettirir. Rahmetli üstâdım Necmeddin Okyay'dan duyduğuma göre, Doğancılar'daki Nasûhî Dergâhı'nın müntesiblerinden olan Duâgû Hakkı Efendi, şeyhi Kerâmeddin Efendi'nin (ö.1934) tavsiyesiyle evlenmiş. Bir müddet geçince, Dergâh'da pa-buçlarını kapıya çevrili olarak bulmuş. Seyr ü sülûkda bunun mânâsı, bir mürîdin şeyhi tarafından seyahate memûr edilmesidir. Hakkı Efendi'nin henüz yeni evlendiğini hatırlatması üzerine, şeyhi de ona, uzaklara gitmeden Karacaahmed Kabristanı'nda dolaşmasını tavsiye etmiş. Kendisi Koşuyolu'ndaki Nevcivan Feridun Paşa Camii'nin imam ve hatîbi olduğu için Doğancılar ile Koşuyolu arasın-

da zâten devamlı seyir hâlinde... Günlerce, haftalarca şeyhinin “seyahat” emrini sürdüren Duâgû Hakkı Efendi, sonunda -zâten otuz yıldan fazladır gezip dolaştığı- bu kabristanda yatan müteber zevâtı -kitâbe muhteviyâtına kadar- tesbit etmeğe koyulmuş. Keşke o zamanlar, bugünkü gibi kolaylıkla fotoğraf çekmek imkânı bulunsaydı da, bu kitâbelerin aslını okuyup seyredebilseydik!

Çalışmasına verdiği isimden de anlaşılacağı üzere, Hakkı Efendi kabristanda her “medfun” olanı değil, “müteber” gördüklerini seçerek almıştır. Yoksa Karacaahmed’in bütün mevcûdunu 43 varak hacmindeki bir kitaba sığdırması mümkün olmazdı. Kendisinin 1930 yılında bitirip Üsküdar’daki Hacı Selim Ağa kütüphânesine (Hüdâyî kısmı, 220) vakfettiği bu yazma eserde⁴ adı geçen hattatları -hicrî/mîlâdî vefat tarihleriyle beraber- artık sıralayabiliriz:

- Derviş Ali Efendi, 1126/1714
 İsmail Zühdi Ağa, 1144/1731
 Hatib Mehmed Efendi, 1187/1773
 Halil Efendi, 1147/1734
 Abdurrahman Efendi, 1203/1789
 Kebecizâde Mehmed Efendi, 1257/1841
 Şerife Ayşe Sıdıka Hanım, 1241/1826
 Ali Râsim Efendi, 1312/1894
 Trabzonî Ömer Vasfi Efendi, 1240/1825
 Kâdızâde Mehmed Salih Efendi, 1261/1845
 Mehmed İlmi Efendi, 1342/1924
 Şeyh Abdullah Efendi, 1301/1884
 Şeyh Hamdullah Efendi, 927/1521
 İbrahim Dâimî Efendi, 1178/1764
 Abdülkâdir Hamdi Efendi, 1210/1795
 Hasan Cârullah Efendi, 1181/1767
 İbrahim Afif Efendi, 1181/1767
 Şekerzâde Mehmed Efendi, 1166/1753
 Ahmed Hulûsi Efendi, 1290/1873
 Abdurrahman Hilmi Efendi, 1220/1805
 Hasan Efendi, 1227/1812
 Ali Vasfi Efendi, 1253/1837

Resim 3: Hâmid Aytaç'ın, talebesi Hasan Çelebi tarafından yazılan celî sülûs kabir kitâbesi

4 Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdârî, *Merâkîd-ı Mütebere-i Üsküdar*, (nşr. Bedi N. Şehsuvaroğlu), TTOK, İstanbul 1976.

İbrahim Afif dâmadı Osman Efendi, 1220/1805

Süleyman Efendi, 1255/1839

İbrahim Rüşdi Efendi, 1267/1851

Mehmed Ârif Efendi, 1306/1889

Zikredilen hattatların Şeyh Hamdullah civarında buldukları kaydediliyor. Biz de bunlara Osmanlı devrinde yetişmiş üstadların sonuncusu olan Hâmid Aytaç'ı (1891-1982) ekleyelim (Resim 3). Vasiyeti gereği merhum, Şeyh Hamdullah'a komşu olarak defnedilmişti. Buradakiler arasında en kıdemlisi olan Şeyh Hamdullah'dan -ki 927 tarihlidir⁵- itibâren defnedilen en eski hattat -Hasan Üsküdârî müstesna sayılırsa- Derviş Ali'dir ve Şeyh'den iki asır geçtikten sonra ona komşu olmuştur. Peki, arada hiç bir hattat buraya gömülmemiş mi? Elbet gömülmüş, toprağın derinliklerinde aransa, belki kitâbeleri de bulunabilir.

Bugün Karacaahmed kabristanında en eski taş olarak Şeyh Hamdullah'ınki (Resim 4) kabul ediliyor. Halbuki, üstünde bulunan tarih eski olmakla beraber, taşın yazısı çok sonrasına âiddir. Yine *Tuhfe-i Hattâtîn*'e müracaat edersek (s.304,414) meâlen verdiğimiz şu malûmatla karşılaşırız:

“Şeyh Hamdullah kabir taşına isminin yazılmasını istememiş ve onun bu vasiyetine uyulmuş. Orası da “Şeyh Sofası” nâmıyla anılan bir mahal olmuş; Şeyh üslûbunu benimsemiş bulunan sonraki hattatlar da buraya defnedilmeyi istemişler. Şeyh Hamdullah'dan tahmînen birbuçuk asır sonra yaşayan ve Osmanlı Türk hat sanatına yeniden yön veren büyük isim Hâfız Osman (1642-1698), mesleğinde kendisine rehber edindiği bu müstesna şahsiyetin -duâya vesîle olsun diye- kabrinin bilinmesini istemiş ve onun ismini taşa yazmağa niyetlenmiş. Düşüncesini te'yîd için Aziz Mahmud Hüdayî'nin (1541-1628) dervişi Şaban Dede'den istihâreye⁶ yatmasını niyâz eylemiş; Dede'nin, rüyasında kabir taşının -kudret eliyle- koyu yeşil renkte yazılmış olduğunu görmesi karşısında bu teşebbüsünden

Resim 4: Şeyh Hamdullah'ın celi sülûs kabir kitâbesi

⁵ Şeyh'in vefatı 926/1520 olmak gerekirken, kitâbeye bu da sonradan 927 olarak geçmiştir.

⁶ Bir mesele hakkında karar vermekte tereddüd hâsıl olursa, *istihâreye* niyet edilerek, buna mahsus namaz kıldıktan sonra uykuya yatırılır; rüyada konuyla ilgili bir işaret zuhur ettiğinde ona göre hareket edilir. Geçmişteki dîni hayatımızda mühim yeri olan istihâre bugün pek az çevrelerce bilinip uygulanmaktadır.

Resim 5: Hattat Şekerzâde Mehmed Efendi'nin celi sülüs kabir kitâbesi

vazgeçmiş. Ancak kendisiyle aynı yıllarda yaşayan Şahin Ağa isimli bir başka hattat (ö. 1113/1701), yapılan îkazları dinlemeyip şeâmete uğramış, şimdilerde de mevcûd olan kitâbeyi yazdıktan bir hafta sonra ansızın vefat etmiştir. Hâsılı, bugün en eski taş olarak bilinen Şeyh Hamdullah'ın kitâbesi, 1701 yılına âiddir.”

Bu sofa için *Tuhfe-i Hattâtîn* isimli muhalled eserinde Müstakimzâde Sa'deddîn Efendi *Mühimme* başlığı ile şu tesbitte bulunuyor (s.187):

“Hüsn-i hat arzûsunda olanlar, karalamak murâd eyledikde rûh-ı latîflerine istimdâden bir Fâtîha-i Şerîfe kırâatinden sonra, üstâdından mâlik olduğu meşklerini bir mîkdâr mütâlaa edip ba'dehû tahrîre şürû' eylemek, az vakitte tahsiline sebep ve sûrî vü mânevî hayır ve berekât-ı hatta nâil ve vâsıl olmak mücerrebdir. Biri dahî bir kalem-i sülüs ve bir kalem-i nesih müceddeden şakk ve kat' u katt eyleyüp bir kâğıda sarub kabr-i şerifinden elleri berâberine iki parmak kadar türâbını hafr ve salât ü selâm ve tâzîm-i istimdâd ve ihtirâm ile defn edüp bir cum'a gecesinden bir hafta mürurunda ol hafr eylediği vakitte ihrâc edüp tesvîdi vaktinde, her mübâşeret eyledikçe teberrüken anıyla bir satır yazup sonra âher kalemle temeşşuk ve teallüm olunmak, isr-i pezîr-i hüsn-i kemâl olduğu meşhudumuzdur”.

(Hüsn-i hatta tâlib olan kimse, okuduğu Fâtiha'nın sevâbını Şeyh Hamdullah'ın rûhuna yolladıktan ve onun meşklerinden elinde bulunan nümûneleri mütâlaa ettikten sonra yazı çalışmağa başlarsa, bunun feyzini, bereketini kısa zamanda görür. Yine bu maksadla, ağzı yeni açılmış birer sülûs ve nesih kalemi kâğıda sarılıp Şeyh Hamdullah'ın kabrinde toprağın iki parmak derinine salât ü selâm ve ihtiramla gömülse, bir cum'a gecesinden îtibâren bir hafta geçince, yine gömüldüğü vakitte çıkarıp da, her yazı meşkinin ilk satırlarını bu iki kalemle, sonrasını da başka kalemle sürdürürse, Şeyh Hamdullah'ın mânevî yardımları o hat talebesine erişir).

Tebliğ başlığımızın adına bakmayın, bugün Karacaahmed'de ne Şeyh Hamdullah sofası kalmış, ne de etrâfında onu ta'zîmle selamlayan komşusu hattat taşları... Sadece 1982'de defn edilen Hâmid Aytaç, biraz uzağında da Şekerzâde Mehmed Efendi (Resim 5, ö.1753) ona refâkat ediyorlar. Bize vâcib olan da onların cümlesini Fâtiha'yla selamlamak...

XVII. Yüzyıl Divan Şairi Mezâkî'nin Üsküdar Gazeli

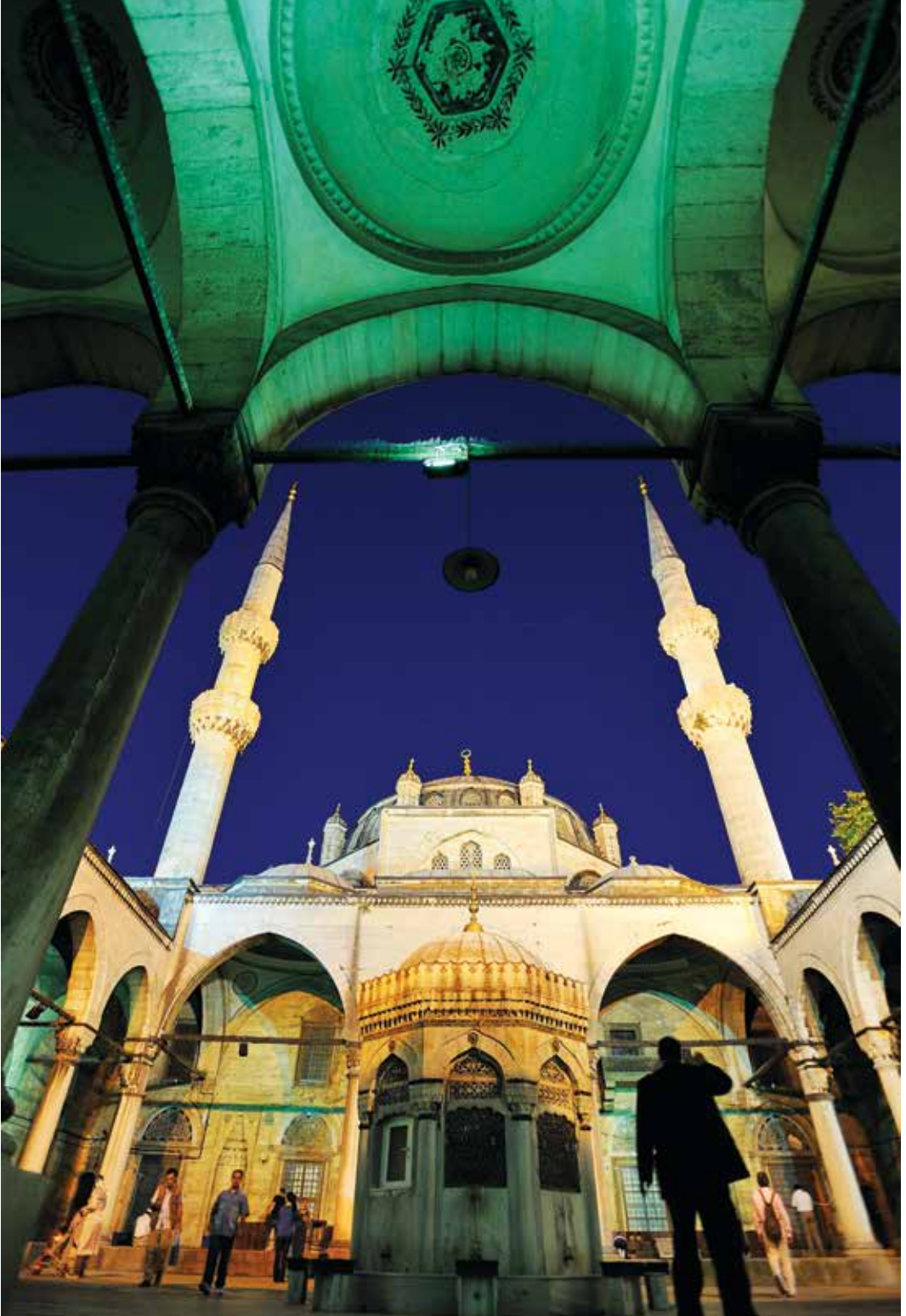
PROF. DR. H. DİLEK BATISLAM
Çukurova Üniversitesi

Mezâkî, XVII. yüzyıl divan şairlerindedir. Bosna-Hersek'in Çayniçe kasabasında doğmuştur. Adı kaynaklarda Süleyman el-Bosnevî, Bosnalı Süleyman Dede ve Derviş Süleyman olarak anılmaktadır. Ailesi hakkında Mısır Valisi Eyüp Paşa'nın akrabası olması dışında başka bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi'nin Çayniçe ziyareti sırasında Mezâkî'nin evinde kaldığı söylenir. Şairin Eyüp Paşa aracılığıyla İstanbul'a gelip Enderun'a girerek eğitim aldığı, edebiyat ve çeşitli ilimlerin yanı sıra özellikle kimya ile meşgul olduğu bilinmektedir. Sipahi olan Mezâkî, Mısır valileri Hamza ve Eyüp Paşaların kâtipliği ve Hadım Abdurrahman Paşa'nın divan efendiliği görevlerini yürütmüştür. Şiir ve inşadaki ustalığı nedeniyle Köprülü Mehmet Paşa'nın maiyetinde tezkirecilik yapan şair, Mehmet Paşa'nın ölümünden sonra oğlu Fâzıl Ahmet Paşa'nın kâtibi olarak Paşa'nın çevresindeki şairlerin arasına katılmıştır. Fâzıl Ahmet Paşa ile Avusturya ve Girit'e giden Mezâkî, Kandiye Kalesi'nin fethinde de bulunmuştur. Ayrıca Lehistan'la yapılan savaşla ilgili şairin divanında "Der-Medh-i Sultân Mehmed ve Feth-i Kamanıçe" başlıklı bir kaside vardır¹.

Söz konusu kasidede Mezâkî, kendi gözlemlerinden yola çıkarak Kamanıçe Kalesi'nin fethini anlatmıştır². Divan hocalığı yapan şair, dönemin Mevlevî şeyhlerinin sohbetlerine ve şiir meclislerine girmiş; şair, derviş ya da tezkire yazarı dost-

1 Ahmet Mermer, *Mezâkî, Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, AKDITYK, AKM Yayınları, Ankara, 1991, s. 192-197.

2 Muhammet Kuzubaş, "XVII. Yüzyıl Şairi Mezâkî'ye Göre Lehistan Savaşı", *Turkish Studies/ Türkoloji Dergisi*, 2006, S 2, s. 213-225.

Valide-i Cedid
Camii

larıyla rahat bir şekilde yaşamıştır. 1676 yılı Ramazan'ında vefat eden Mezâkî, Galata Mevlevîhânesi hazîresine defnedilmiştir³.

Mevlevilikten etkilenen Mezâkî'nin şiirlerinde aşk, tabiat, özlem, tarihî olaylar ve mahallî unsurların yer aldığı görülür. Şairin şiirlerinde tabiatın önemli olduğu, iç dünyadan çok dış dünyanın dile getirildiği dikkati çeker. Divan şiirinin bilinen mazmun ve teşbih unsurlarını şiirlerinde kullanan şairin üslup, mazmun, hayal ve anlam bakımından sadelikten yana, rahat bir söyleyişi vardır. Dönemin padişahları IV. Murat ve IV. Mehmet'e ya da Fâzıl Ahmet Paşa gibi vezirlere yazdığı kasidelerde Nefî'nin etkisinde kalmıştır. En çok gazel nazım şekliyle şiir yazan Mezâkî'nin gazellerinde dikkati çeken özelliklerden biri de mutavvel gazellerinin yanı sıra çok sayıda müzeyyel gazel yazmış olmasıdır. Birer küçük kasideyi andıran bu şiirlerin zeylinde padişah ya da diğer devlet büyüklerinin övgüsüne yer verilmiştir. Mezâkî'nin Divanı'nda 29 kaside, 441 gazel, 9 tarih, bir kıta, bir rubâî, bir müseddes ve 12 müfret bulunmaktadır. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları olan divan bir doktora tez çalışmasına konu olmuştur⁴.

Bilindiği gibi, İstanbul ve İstanbul'un semtleri farklı özellikleriyle divan şairlerinin şiirlerine konu olmuştur. Sâhîlnâmelerde⁵ ve özellikle tezkirelerde ya da divanlarda değişik dönemlerde İstanbul veya İstanbul semtlerinin tasvirleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Edebî eserlerde yer verilen bu türden bilgiler, şüphesiz şehir tarihi ve semt tarihi açısından değerli olmalarının yanı sıra edebî metinlerde dönemsel özelliklerin nasıl söz konusu edildiğini göstermeleri bakımından da dikkate değerdir. Bu konuyla ilgili zaman zaman tezkire ve divan metinlerinden yola çıkılarak kimi araştırmalar yapılmıştır⁶. Araştırmalardan birinde XV. ve XVI. yüzyıl divanlarında yer alan İstanbul semt tasvirleri üzerinde durulmuş; Galata, At Meydanı, Ok Meydanı, Eyüp, Vefa Meydanı ve Yedi Kule'ye dair örnek beyitler, şiirler verilmiştir⁷. İstanbul'daki belirli yerleri anlatan divan şiiri örnekleri arasında yer alan, özellikle Mezâkî gibi XVII. yüzyıl divan şairi

3 Mermer, *a.g.e.*, s.19-25; Ahmet Mermer, "Mezâkî Süleyman Efendi" mad., *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara, 2004, s. 515.

4 Mermer, 1991, *a.g.e.*, s.26 -36; Mermer, 2004, *a.g.e.*, s. 515.

5 Sâhîlnâmeler hakkında bkz. Nihat Öztoprak, "Fennî ve İzzet Efendi'nin Sâhîlnâmelerinde Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu II, Bildiriler* (12-13 Mart 2004), C. II, İstanbul, 2005, s. 11-27; Yunus Kaplan, "Derviş Hilmi Dede'nin Sâhîlnâmeleri Işığında Üsküdar ve Çevresi", *Üsküdar Sempozyumu IX, Bildiriler* (11-13 Kasım 2016), C. I, İstanbul, 2017, s. 93-116.

6 Pervin Çapan "Tezkirelerde İstanbul'un Ele Alınışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, CXXXI, S 81, İstanbul, 2004, s.25-52; Murat A. Karavelioğlu, "Şuara Tezkirelerinde Galata Tasvirleri", *TDED*, L, İstanbul, 2014, s. 65-96.

7 Reyhan Çorak, "15. ve 16. Yüzyıl Divanlarında İstanbul Semt Tasvirleri", *Bilim ve Sanat Vakfı Sanat Araştırmaları Merkezi 3, Notlar 11, Eski Türk Edebiyatı Toplantıları, 15. ve 16. Yüzyıl Divanlarında Edirne, Bursa ve İstanbul*, Kasım 2005-Aralık 2006, İstanbul, 2008, s. 51-64.

Vahyî'nin "Kâğithâne'ye"⁸ ve "Kâğithâne'de"⁹ redifli iki gazeli ilgi çekici örneklerdir. Bunların yanı sıra ayrıca, XIX. yüzyılda Kahire sarayında yetişen kadın divan şairi Çeşm-i Âfet'inde "Mîrgûn"(Emirgân) redifli bir gazeli vardır¹⁰. İstanbul'un iki semtinin özelliklerini ele alan bu üç gazelin şairleri, içerikleri, yazıldıkları yüzyıllar ve uzunlukları birbirinden farklı olsa da hepsinin ortak yönü, gazel nazım şekli ve Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün/Fâ'ilün vezniyle yazılmış olmalarıdır. Vahyî'nin gazellerinden biri beş, diğeri yedi beyittir. Her iki gazelinde de şair; Kâğithane'nin bir gezinti, eğlenme ve buluşma mekânı olarak güzelliklerini, hoş vakit geçirilebilecek niteliklere sahip olduğunu, herkes tarafından beğenilip ilgi gördüğünü, tabiatının güzelliğini, ağaçlarının gölgesini, çimenliğini, akarsuyunu vb. özelliklerini anlatır. Çeşm-i Âfet Hanım'ın Emirgan gazeli on bir beyittir. Gazelde, Çeşm-i Âfet eşi Mısır Hıdivi İsmail Paşa ile birlikte yaşadıkları Emirgan kasrından ve Emirgan'a eşinin yaptırdığı okullardan söz eder. Emirgan'ın bir zamanlar "cennetü'l-me'va" adıyla anıldığını belirtir.

İstanbul'un semtlerinden söz eden ve semt adlarının redif kelimesi olarak kullanıldığı gazeller arasında bildirimize konu edindiğimiz Mezâkî'nin gazelini de sayabiliriz. Mezâkî Divanı'nda gazellerin önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştik. Şairin gazellerinin içinde dikkate alınması gereken, yukarıda sıralanan örnekler gibi yazılmış gazellerden biri de "Üsküdar" redifli gazeldir. Gazel Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilün vezniyle yazılmıştır, 8 beyittir ve müzeyyel gazeldir. Redifi "Üsküdar"dır. Bu anlamda gazel, hem redifi hem de müzeyyel gazel olması bakımından ilgi çekici bir örnektir.

Müzeyyel gazelin kaynaklarda çeşitli tanımları yapılmıştır. Tanımlara göre, "mahlas beytinden sonra sonuna zeyl adı verilen bir ya da birkaç beyit eklenmiş gazeller müzeyyel gazel"dir. Zeyl beyitlerinde genellikle padişah veya diğer devlet adamlarının ya da din büyüklerinin övgüsüne yer verilir. Kimi zaman da şairler zeylde fahriye yaparak kendilerini överler. İçerik bakımından zeylde övülenlerin konuları ve özellikleri göz önünde bulundurulur. Şairler övdükleri kişilerin adalet, cömertlik, iyilikseverlik gibi niteliklerini öne çıkarmışlardır¹¹. Müzeyyel gazellerdeki zeyl beyitlerinde içerik olarak en çok devlet adamlarına övgüye yer

8 Hakan Taş, *Vahyî Divanı*, Kültür Bakanlığı e-kitap Yayınları, Ankara, 2017, s. 223.

9 Hakan Taş, *a.g.e.*, s. 217.

10 Semra Tunç, *Kahire Sarayında Bir Hanım Şair, Çeşm-i Âfet ve Divanı* (Levha-i Dil), Palet Yayınları, Konya, 2012, s. 203-204.

11 Müzeyyel gazel konusunda bkz; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara, 1983, s.108; Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 18; Selami Turan, "Aşkın Terennümü: Eski Türk Edebiyatında Gazel", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi II*, Bilim ve Sanat Vakfı, C 5, S10, İstanbul, 2007, s.165; Cemal Kurnaz-Halil Çeltik, *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, H Yayınları, Ankara, 2010, s.73; Osman Ünlü, "Müzeyyel Gazellerde Fahriye", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 31, Konya, 2012, s. 35-40.

Şemsi Ahmed
Paşa Camii
haziresi

verildiği görülür¹². Övgüye daha çok yöneldikleri için müzeyyel gazellerin kasideye benzer özellikleri de vardır. Bu benzerlikler; kafiye düzeni, bazı müzeyyel gazelerde de kaside gibi başlık bulunması ya da kasidenin özellikle methiye, fahriye ve dua bölümlerinden bir veya birkaçının müzeyyel gazelde yer almasıdır denilebilir¹³.

Mezâkî'nin şiirleri arasında çok sayıda müzeyyel gazel bulunmaktadır. 441 gazelin 22'si müzeyyel gazeldir¹⁴. Şairin zeyli IV. Murat için yazılmış gazelinin sayısı ikidir. IV. Murat, XVII. yüzyılda kendisine en çok müzeyyel gazel yazılan padişaktır. Şeyhülislâm Yahyâ ve Nef'î'nin de IV. Murat'a yazılmış müzeyyel gazelleri vardır. Söz konusu bu gazellerin bir başka özelliği de padişahın herhangi bir sebeple bulunduğu, geldiği yer için yazılmış olmalarıdır¹⁵.

12 Hatice Kübra Özçelik, *Kaside ile Gazel Arasında Divan Şiirinde "Müzeyyel Gazel"*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 244.

13 Ünlü, *a.g.e.*, s. 40-45; Özçelik, *a.g.e.*, s.25.

14 Ünlü, *a.g.e.*, s. 42; Özçelik, *a.g.e.*, s.12.

15 Özçelik, *a.g.e.*, s. 245-246; H.Dilek Batıslam, "Şehir Şiirleri ve Şeyhülislâm Yahyâ'nın Edirne Gazelleri", *Divan Şiirinin Benzetme ve Hayal Dünyasından*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 218-222.

Validebağ
Korusu

Muhtemelen Mezâkî'nin Üsküdar gazeli de diğer kimi örnekler gibi, IV. Murat'ın bir vesileyle Üsküdar'a gelişi nedeniyle yazılmıştır. Şair müzeyyel gazellerin çoğunda görüldüğü şekilde gazelin son iki beytinde yani zeylinde padişah IV. Murat'ı övmüştür. Bu övgü beyitlerinden ilkinde; padişahın cömertliği, saygı değer olduğu ve onun zamanında Üsküdar'ın cennete benzediği söylenmiştir. İkinci beyitte de Üsküdar'ın hiçbir zaman dünyada bir an bile kederlenip üzülmesine gerek kalmadığı, çünkü daima cennet bahçesi gibi rahat ve huzur içinde olacağı ifade edilmiştir. Bu daimi rahat ve huzur içinde olmanın sebebi padişahın yaptığı veya daha sonra yapacağı umulan Üsküdar ziyaretleridir.

Gazelin zeylden önceki beyitlerinde şair, Üsküdar'la ilgili pek çok olumlu ve güzel özellikten söz etmiştir. Gazelin birinci beytine duayla başlayan Mezâkî, Üsküdar'ın sanki ebedî bir cennet olduğunu, gencin ve yaşlının gönlüne mutluluk verdiğini söyler. İkinci beyitte rüzgârın Üsküdar'ın insanın canına işleyen çiçek kokularını sürekli her tarafa yaydığını anlatır. Üçüncü beyitte; Üsküdar gonca ağızlı sevgiliyle, bülbül sesli rintleriyle adeta varlık âlemini süsleyen gül bahçesi olarak tasvir edilir. Dördüncü beyitte; Üsküdar'ın her an gül bahçesinin gönül

açıcılığı ve mutluluk vericiliğiyle dillere destan olduğuna, bilinip tanındığına dikkat çekilir. Beşinci beyitte; Üsküdar'ın herkesin can veren havasının güzelliğini övdüğü, zamanın insanlarınca beğenilen bir yer olduğu üzerinde durulur. Altıncı beyitte; Mezâkî, Üsküdar'ın her yerinin böyle güzel ve bakımlı olmasına şaşırılmaması gerektiğini, çünkü Üsküdar'ın dünyanın padişahlar padişahının bollukla yiyip içtiği, huzur bulduğu yer olduğuna işaret eder. Yani aslında Üsküdar bu bakımlı ve güzel hâlini padişahın beğendiği, gezip eğlendiği bir yer olmasına borçludur. Sonraki beyitler padişahın övgüsüyle süren zeyl beyitleridir.

Şairin Üsküdar'a dair üzerinde durduğu özellikler daha çok Üsküdar'ın herkese mutluluk veren, cennete benzeyen, güzel kokulu çiçeklerin olduğu bahçeleri, havası, dönemin insanların ve padişahın gezinti yeri olarak övüp beğendikleri bir mekân olmasıdır. Şair, Üsküdar'ın zamanında çok tanınmış ve ünlü bir gezinti yeri olduğunu ise, “dillere destan olmak” deyiimiyle ifade etmiştir.

Gazele dil ve anlatım açısından bakıldığında Arapça ve Farsça kelimelerin zincirleme uzun tamlamaların sıklıkla kullanıldığı dikkati çekmektedir. Gazel, kaside diline daha yakın bir dille yazılmıştır. Bunda gazelin övgü şiiri ve müzeyyel gazel olmasının etkili olduğu söylenebilir. Çünkü müzeyyel gazeller övgü yönüyle de kasideye benzemektedir. Bir başka neden de şiirin padişahın Üsküdar'a gelmesi nedeniyle yazılmış ve tahminen padişaha da iletilmiş bir şiir olmasıdır denilebilir. Çünkü padişah ya da diğer devlet adamları için yazılan şiirlerde veya kasidelerde kullanılan dil, hem şairin ustalığını göstermek hem de şiirin sunulacağı kişinin konumu nedeniyle daha ağır ve sanatlıdır. Ayrıca şairin kişisel üslubu da dil tercihini etkileyen bir unsurdur.

Kısaca söylemek gerekirse, Mezâkî'nin “Üsküdar” redifli gazeli yazılış amacına bağlı olarak biçim, içerik, dil ve anlatım yönünden bilinen gazellerden farklı bazı özelliklere sahiptir. Bu farklı özellikler de şiiri daha ilgi çekici hâle getirmiştir. Aşağıda şiirin tamamını ve bugünün diline çevirisini veriyoruz:

Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilün

1- Bâreke'llâh san behişt-i câvidândur Üsküdâr
Kim safâ-bahş-ı dil-i pîr ü civândur Üsküdâr

“Allah mübarek etsin, Üsküdar sanki ebedî bir cennettir ki gencin ve yaşlının gönlünü eğlendirir, rahatlatır.”

Kız Kulesi ve
Sarayburnu

2- Bûy-ı ezhârın sabâ âfâka neşr eyler müdâm
Nûkhet-efrûz-ı meşâm-ı ins ü cândur Üsküdâr

“Sabâ (rüzgâr) devamlı çiçeklerin kokusunu ufuklara, gökyüzüne doğru dağıtır. Üsküdar, insanın burnunu ve ruhunu güzel kokuyla doldurup yakar, (etrafa insanın içine işleyen güzel kokular yayılır).”

3- Gonca-fem cânân ile bülbül-nagam rindân ile
Gül-sitân-pîrâ-yı bâg-ı kün-fe-kândur Üsküdâr

“Üsküdar gonca ağızlı sevgili ile bülbül sesli rintleriyle varlık bağına süsleyen gül bahçesidir.”

4- Söylenür her dem safâ-yı dil-küşâ-yı gül-şeni
Lâ-cerem dillerde böyle dâsitândur Üsküdâr

“Her zaman gül bahçesinin gönül açıcı eğlencesi olduğu söylenir. Şüphesiz Üsküdar (güzelliğiyle) böyle dillere destandır.”

5- Medh ider feyz-i hevâ-yı cân-fezâsın her kişi
Hâsılı memdûh-ı ebnâ-yı zamândur Üsküdâr

“Herkes cana can katan havasının bolluğunu över. Kısacası Üsküdar, zamanın insanlarınca övülmüştür, (beğenilen bir yerdir).”

6- Ey Mezâkî n’ola ma’mûr olsa böyle her yeri
‘İşret-âbâd-ı şehen-şâh-ı cihândur Üsküdâr

“Ey Mezâkî, her yeri böyle mamur olsa ne olur ki (buna şaşılır mı)? Üsküdar, cihanın padişahlar padişahının bollukla yiyip içtiği yerdir.”

7- Cem-nejâd-ı muhterem Sultân Murâd-ı pür-kerem
Kim zamânında hemân bâg-ı cinândur Üsküdâr

“Saygıdeğer Cem yaradılışlı cömertlik dolu Sultan Murat ki (onun) zamanında Üsküdar o anda cennet bağıdır.”

8- Çekmesün bir dem elem tâ kim cihânda dem-be-dem
Gül-şen-i cennet gibi râhat-resândur Üsküdâr¹⁶

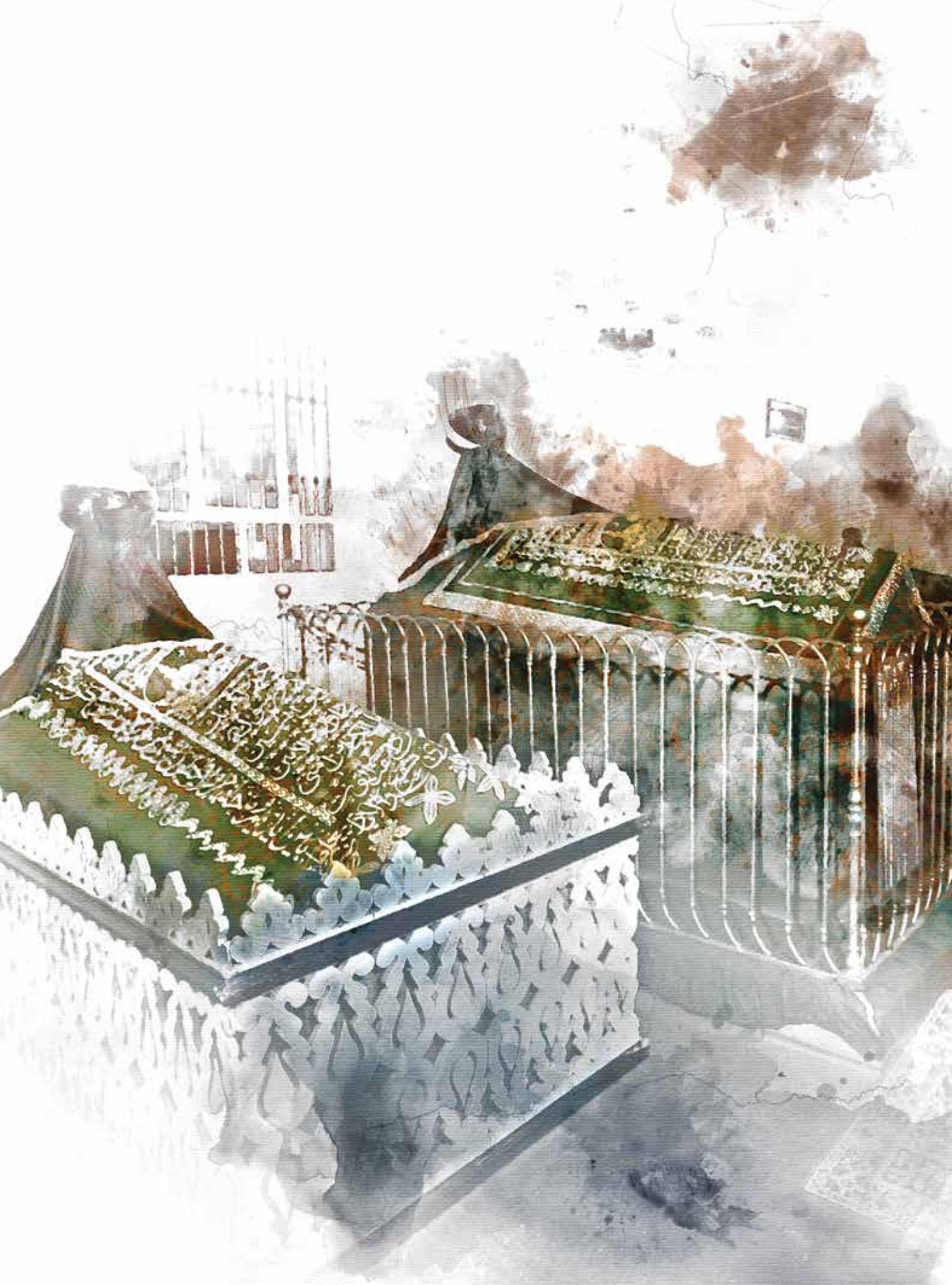
“Bir an (bile) kederlenmesin ki Üsküdar dünyada daima cennetin gül bahçesi gibi rahata ulaşmış(tır).”

¹⁶ Mermer, 1991, *a.g.e.*, s. 317-318.

Sonuç

İstanbul'u ya da İstanbul'un çeşitli yerlerini anlatan edebî metinler, dönemin ve metnin yazarının, şairinin şehre, semte bakışını göstermesi ve şehir tarihçiliği bakımından önemlidir. Bu şiirlerin yazılış amaçları veya anlatılanların kimi zaman gerçeklikten uzak kalması -tartışmaya açık olmakla birlikte- şehir ya da semt tasvirlerinde, bu tür mekânların anlatımında geçmiş dönemlerde hangi unsurların öne çıkarıldığını ortaya koyması nedeniyle dikkate değerdir. Mezâkî de XVII. yüzyıl divan şairi olarak padişah IV. Murat'ın Üsküdar'a gelmesi nedeniyle yazdığı müzeyyel gazel aracılığıyla kendi bakış açısından hem padişahı hem de Üsküdar'ı çeşitli vasıflarıyla övmüştür. Mekânın övülmeye değer özellikleri benzer örneklerin çoğunda olduğu gibi havası, güzelliği, bağı, bahçesi, beğenilen, ünlü bir gezinti yeri olması, insanlara verdiği huzur, mutluluk vb.dir. Padişah ise, cömertliği, saygınlığı ve yaradılışının özellikleriyle övgüye değerdir. Ayrıca, padişahın bulunduğu yer onun gelişiyse cennet bağına döner ve ebediyen huzura, rahata kavuşmuş olur.

Mezâkî'nin şiirinin sözünü ettiğimiz diğer örneklerden ayrılan ve dikkate değer olan yanı biçim ve içerik özellikleriyle şiirin yazılma sebebidir. Mezâkî şiirini padişah için ve müzeyyel gazel biçiminde yazmıştır. Hem padişahın hem de onun geldiği yerin övgüsünü bir arada yapmıştır. Yaşadığı dönemde bulunduğu yerin, semtin hangi özellikleriyle öne çıktığına dair ipuçları vermiştir. Dolayısıyla XVII. yüzyılda yaşamış bir divan şairinin gözünden Üsküdar'a dair hangi izlenimlerin edinilebileceğini öğrenmemize vesile olmuştur.

Üsküdarlı Mehmed Nasûhî'nin Mürâselât'ında Kültür Unsurları ve Toplumsal Hayat

DR. GÜLTEN KÜÇÜKBASMACI
Kastamonu Üniversitesi

*Makâm-ı evliyâdır, menba'-ı feyz-i fütûhîdir
Edeple dâhil ol sûfî, bu Dergâh-ı Nasûhî'dir
Zekâî Efendi*

Giriş

Mehmed Nasûhî Efendi 1648 tarihinde Üsküdar'da doğmuş, 1718'de vefat etmiştir. Halvetî/Şâbânî silsilesindedir. Karabaş-ı Veli (ö. 1685) tarafından yetiştirilmiştir. Mürşidinin vefatından sonra Halvetî/Şâbânî erkânını Nasûhiyye-i Şabâniyye adıyla devam ettirmiştir. 1674'te hilafet alan Nasûhî Efendi, Mudurnu'ya gönderilmiş, on bir sene tekke şeyhliği yaptıktan sonra yine Karabaş-ı Veli'nin emri ile İstanbul'a dönmüştür. Doğancılar'da bulunan dergâhı 1687'de tamamlanmıştır. Nasûhî Efendi dergâhındaki irşat faaliyetlerinden başka III. Ahmet'in arzusuyla Eyüp Sultan'da kürsü şeyhliği de yapmıştır. Nasûhî Hazretleri 1714-1716 yıllarındaki Kastamonu sürgünü¹ dışında dergâhta hizmete devam etmiştir. Vefatında dergâhtaki türbesine defnedilmiştir². Nasûhî türbesi geçmişten bu güne bir ziyaret mekânıdır³.

1 Ahmet Önal, "Üsküdarlı Şeyh Mehmed Nasûhî Efendi'nin Kastamonu'ya Sürgünü", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX 11-13 Kasım 2016, Bildiriler II*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2017, II, s. 203-215.

2 Kerim Kara, "Mehmed Nasûhî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, XXVIII, s. 500-502; Mustafa Tatcı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhi ve Divanı*, İstanbul 2004, s. 11-43. Mustafa Tatcı ve Abdülmecit İslamoğlu (Haz.), *Seyr ü Sülük Mektupları (Mürâselât)*, İstanbul 2017, s. 5-40.

3 İbrahim Has, *Hasan Ünsî Halvetî ve Menâkıbnâmesi*, Haz. Mustafa Tatcı, İstanbul 2016, s. 190; Aynur Koçak, "Veli Kültü Bağlamında

Mehmed Nasûhî
Efendi Camii

Mehmed Nasûhî zahirî ilimleri de tahsil etmiş, tefsirde derinleşmiş bir mutasavvıftır. Tefsirlerinin dışında tasavvufî muhtevalı eserleri vardır. *Risâle-i Rüşdiyye fî-Tarîki'l-Muhammediyye*, *Risâle-i Rüşdiyye fî-Tarîki'l-Ahmediyye*, *Risâle-i Velediyye*, *Risâle-i Cem'ü'l-Ahâdis*, *Risâle-i Şu'abü'l-Îmân*, *Şerh-i Kasîde-i Mevlanâ*, *Risâle-i Mükâşefât*, *Risâle-i Vâkıât*, *Kur'ân Tefsîri*, *Şerh-i Kaside-i Niyâzî*, *Kastamonu Seyahatnâmesi*, *Divânçe-i İlâhiyât* adlarını taşıyan eserleri arasında mektuplardan oluşan *Mürâselât* da bulunmaktadır⁴.

Mürâselât'ta Enderunlu İbrahim Ağa'nın müşidi Mehmed Nasûhî'ye yazdığı rüyaların tabirlerine yer veren mektuplar yer almaktadır. Enderûn-ı Hassa'da Hazine-i Âmire Kâhyası olan İbrahim Ağa 1738'de

vefat etmiş ve müşidinin türbesinin dışındaki hazireye şeyhinin ayak ucuna gelecek şekilde defnedilmiştir⁵.

Mehmed Nasûhî Hazretleri söz konusu mektuplarda, dervişi İbrahim Ağa'nın, sülûku sırasında görüp yaşadığı rüya ve hâllerinin tabirlerini yapmaktadır. İbrahim Ağa salih rüyalarını ve yakaza halinde zuhur eden hallerini Nasûhî Efendi'ye yazarak göndermiş, Efendi de gereken yorumları yaparak cevaplamışlardır. Mektupların muhtevası rüya tabirlerinden ibaret değildir. Nasûhî Efendi bazen de müridinin terbiyesi için gönlüne doğanları da bildirmiştir. Mektuplarda nasihatlere ve manzum kısımlara da rastlanmaktadır. İbrahim Ağa, müşidinden gelen mektupları günü gününe birbiri ardınca bir mecmuaya aynen kaydetmiştir. Hatta bunları bir kaide belirleyerek başka bir kitaba da geçirmiştir. Ağa'nın bunu yapmaktaki niyeti

Mehmed Nasûhî Üsküdarî", *Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004, Bildiriler*, Ed. Zekeriya Kurşun, Ahmet Emre Bilgili, Kemal Kahraman, Celil Güngör, Seyfettin Ünlü, İstanbul 2005, II, s. 591-597. Gözlemlerimiz de bu doğrultudadır.

4 Tatçı, *a.g.e.*, s. 108-132.

5 Tatçı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 34-36, s. 131-132.

kendisinden sonra bu mecmuaya sahip olan hak taliplerinin makamına göre hâlini anlamaları ve azizinin tabir ve nasihatlerinden istifade etmeleri içindir. Zira ona göre bu mektuplar okuyanı şeyh kadar terbiye eder. İbrahim Ağa'nın kitabın eline geçtiği hak taliplerinden mecmuanın neşredilmesine dair de bir ricası vardır⁶.

Bu sebeple eser bir hayli çoğaltılmış ve İbrahim Ağa'nın dileği de eserin günümüzde tekrar yayınlanmasıyla gerçekleşmiştir. Mustafa Tatcı ve Abdülmecit İslamoğlu 2017'de hazırladıkları baskıda on yazma nüshayı karşılaştırarak *Seyr ü Sülûk Mektupları (Mürâselât)* adıyla eseri yayımlamışlardır. Bu çalışma, söz konusu eser esas alınarak hazırlanmıştır.

Nasûhî Efendi'nin emri ile bir araya getirilen ve *Mürâselât, Mektûbât-ı Nasûhiyye, Mekâtib-i Nasûhî* veya *Vâridât-ı Kudsiyye* adıyla kitaplaştırılan mektuplar İstanbul, Edirne ve Kastamonu gibi yerlerden yazılmış ve cevaplanmıştır⁷. İbrahim Ağa'nın Mehmed Nasûhî Efendi'ye intisabı kendisinin eserin başında belirttiği üzere 1711 yılının temmuz ayının ortalarında⁸. Mektuplaşmalar bu tarihten Nasûhî Efendi'nin vefatı olan 1718 tarihindeki vefatına kadar devam etmiş ve İbrahim Ağa esere sülûku dışındaki halleri almamıştır⁹.

Mürâselât'ta derkenarlarla birlikte 180 mektup bulunmaktadır. Tatcı ve İslamoğlu¹⁰ mektupların Nasûhî Efendi'nin mizacını, şahsiyetini, edebî yönünü yansıttığına ve mektuplardaki folklorik özelliklere dikkat çekmişlerdir. Eser bu gözle okunduğunda özellikle dönemin tekke kültürüne dair bilgilerle karşılaşılmaktadır. Tekkelerin yüzyıllar boyunca bulunduğu çevrede ifa ettiği roller düşünülürse özelde tekke kültürüne ait bu hususların toplumun ve şahısların hayatını da şekillendirdiğini söylemeliyiz. Bir başka özelliği de mahalli söyleyişlerin, deyim ve atasözlerini ihtiva etmesidir. Ayrıca eserin tasavvufi rüya tabirlerinden oluştuğundan Türk kültüründe ve özelde tasavvufta rüyanın yeri hakkında da önemlidir. Bu çerçevede bu bildiride Üsküdarlı Mehmed Nasûhî Hazretlerinin *Mürâselât*'ı kültür unsurları açısından incelenmiştir. İnceleme “bayramlar ve kutsal günler”, “hediyeleşme”, “misafir ağırlama”, “sadaka verme”, “geçiş dönemleri”, “rüya ile ilgili inanışlar ve kabuller”, “halk hekimliği”, “giyim kuşam”, “yiyecek ve içecekler”, “iş ve meslekler”, “eşyalar”, “atasözleri, deyimler ve veciz sözler”, “kalıplaşmış ifadeler ve dualar”, “adlar”, “hitaplar” ve “diğer unsurlar” başlıklarını taşımaktadır.

6 a.g.e., s. 159-167.

7 a.g.e., s. 131-132.

8 a.g.e., s. 159-160.

9 a.g.e., s. 132.

10 a.g.e., s. 136-137.

1. Bayramlar ve Kutsal Günler

Mektuplarda özellikle bayramların ve mübarek gün ve gecelerin kutlanmasına dair uygulamalar yer tutmaktadır. Bunları kendi içinde Ramazan tebriği, iftarlar, bayram tebriği, Kadir Gecesi, Mevlit, Berat Gecesi, Miraç Gecesine ve Aşûre Gününe dair Nasûhî tekkesi etrafındaki gelenek ve ibadetler halinde gruplaştırmak mümkündür.

Ramazan

Nasûhî Hazretleri “Ramazân-ı şerîf mübârektir. Sana mübârek olsun” (s. 250)¹¹ diyerek İbrahim Efendi'nin ramazanını kutlamıştır. Ramazan ayı Rahman tarafından gönderilen bir misafirdir, kıymeti bilinip son derece hürmet gösterilmelidir: “Şehr-i Ramazân, mihmân-ı Rahmân'dır. İkrâmına 'âzim olursuz” (s. 250) gibi değerlendirmelerin yanında özellikle iftar vaktinin kıymeti üzerinde durulmuştur. İftar vaktinin cemâl tecellisi olduğu ve bunu müşahede etmenin vacip olduğu, her vakit edep ve huşû üzerinde olunması gerektiği gibi özellikle iftar vaktinde buna daha çok dikkat edilmesi icap eder. Ramazan her anında yapılan duaların kabul olduğu bir ay olmakla birlikte özellikle iftar vakti yapılan duaların kabul olduğu belirtilmektedir (s. 250).

Oruç tutmanın adabı üzerinde de bilgiler vardır: Akşamdan tokluk edilmemesi, az yenilmesi, ancak sahurda aşırıya kaçılabilmesi ve doyana kadar yenebileceği belirtilmiştir (s. 250). İftara acele etmek müstehaptır (s. 276).

Oruç açılacak yiyecekler arasında lokum bulunması dikkat çekicidir: “Bir kutu râhtu'l-hulkûm gönderdim. Onunla futûr edersiz, gayrıyla etmezsiz. Tükenirse ihbâr edersiz” (s. 250) cümleleri bu hususa verilen önemi gösterir. Ramazan orucunun ardından tutulan altı günlük orucun vakti konusunda şu husus belirtilmiştir: “Bayramın ikinci gününden sitte-i Şevvâl'e şürû' (başlama) câiz; amma salûsiyyettir (iki yüzlü). Bayramdır, yârâna bâr olursuz... Gâh üç gâh iki, gün aşırı tutarsız” (s. 296). Burada ibadet ederken etrafa sıkıntı verilmemesine ince bir işaret vardır.

Bayramlaşma

Bayram günleri, “yevm-i zikrullâh”, “yevm-i kerem”, “yevm-i iftihâr” olarak tanımlanmıştır (s. 296). “İydiniz mübarek ola. Emsâl-i emsâliyle şerefyâb olasız”

¹¹ Metin boyunca parantez içindeki rakamlar kültür unsurunun geçtiği sayfayı göstermektedir. Mürâselât'taki kültür unsurları Mustafa Tatcı ve Abdülmecit İslamoğlu'nun hazırladığı *Sevr ü Sülük Mektupları (Mürâselât)*, İstanbul 2017 adlı yayındaki sayfa numaralarını göstermektedir.

(s. 178). “İyd-ı şerîfiniz sa’îd ola” (s. 191), “İydiniz, ‘ıyd-ı visâl olsun. ‘İydiniz ‘ıyd-i cemâl olsun. İki cihânda ‘azîz olasız” (s. 253), “İyd-ı şerîfiniz huçeste ve meymûn ve mübârek olup emsâl-i emsâliyle bi’l-‘izzi ve’l-ikrâm şerefyâb olasız” (s. 203) gibi kalıp sözlerle bayram tebrik edilmektedir.

Bayramda kıymetli elbiseler giyilmelidir, sünnettir: “Ve libâs-ı fâhireniz giyersiz, sünnettir. Terk-i sünnet, dervişlik olmaz” (s. 296).

Bayramlarda hediyeleşmek ve fakirleri sevindirmek de sünnettir. Mektuplardan İbrahim Ağa'nın bayram sebebiyle fakirlere kıyafet hediye ettiği anlaşılmaktadır. Nasûhî Efendi, “İydiyye-i hediye-i behiyyeniz, hulel-i cennet ve hil’at-i hullet ola” diyerek hoşnutluğunu dile getirmektedir. Ayrıca, “Kim zilhicce ayının ilk on gününde elbisesi olmayan bir fakiri giydirirse, yüce Allah ona cennet elbiseleri giydirir” mealindeki hadise yer vererek bu hadisin hadis-i sahih olduğu belirtilir¹². Bir bayram tebriği için Nasûhî Efendi müridi İbrahim Ağa'ya ‘ıydiyye bohçası göndermiştir. “Hulel-i cennet-misâl teberrük ve teyemmün edip, mahzâ muhâfaza-i beden niyetine telebbüs buyurursunuz” (s. 203) demektedir. Bir başka Ramazan Bayramı'nda İbrahim Ağa'nın bayramlık olması için para gönderdiği anlaşılmaktadır. Nasûhî Efendi fukaraya (dervişlere) birer kayme verdiğini, İbrahim Ağa'nın hayrı olduğunu bildirdiğini, cömertliğin sünnet olduğunu söyler (s. 252).

Bayram hazırlıklarının tekkede işleri yoğunlaştırdığı, bu hazırlıklardan “vâlide” olarak hitap edilen Nasûhî Efendi'nin eşinin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır: “İydiyye bohçanız irsâl olunmuştur. Vâlidenizin eşgâli çok, hizmet-i tekye çok. ‘İyd karîb, telâş çok” (s. 253) ifadeleri bunu gösterir.

Bayramlarda başka bir yerde bulunan halifeler mürşidini ziyaret eder. “On bir yıl Mudurnu'da kutb-ı a'zam Sun'ullâh Efendi makâmında şeyh olduk. Hâliyâ imâmu'n-nücebâ bir kâmil halîfemiz vardır. İki yüz hemân tâc-dâr fukarâsı vardır. El-Hamdülillâh ba'de'l-‘ıyd ziyârete gelir” (s. 281).

Kadir Gecesi

Kadir gecesi “kimya-yı vakit, iksîr-i zamân” olarak tanımlanmıştır. Diğer günler gibi açıklıkla tokluk arasında iftar edilmeli, devamlı zikrullah, altı saatten sonra yüz rekât namaz kılınmalıdır. “Leyle-i Kadre ikrâm eylemişsiz. Leyle-i Kadr gibi ‘azîz olursunuz, inşâllâhu Te’âlâ” (s. 299).

12 Tatcı ve İslamoğlu, a.g.e., s. 191.

Nasûhî Efendi
Camii iç
görünümü

Mevlid

Eserde bu gün “mâh-ı sa’âdetin on sekizinci günü yevmü’l-ahad (reviülevvelin on sekizinci pazar günü)” olarak belirtilmektedir(s. 195-196). Hz. Peygamber’in doğum günü olan Mevlit gecesini Nasûhî Efendi tarafından “ıyd-ı ekber-i uşşâk” olarak ifade edilmekte ve Leyle-i Kadr’dan efdal görülmektedir. Bu gece tekkede toplanılarak meclis kurulmaktadır (186); Mevlevîler, Halvetîler ve cümle âşıklar bir araya gelerek toplanmakta ve mevlit tilâvet edilmektedir (s. 195-196). Bir başka mektupta Mevlit “ıyd-ı ekber” olarak nitelendirilmiştir. Bütün meşâyih toplanmış, havadaki letâfet sevinç ve ferahlık kaynağı olmuş, meşâyih gece kalmış, âyînler ve tevhîdler ile sabaha ulaşılmış, ney eşliğinde temcidler, tevhidler ile ıyd-ı ekber olmuştur (s. 267-268).

Mevlid sebebiyle hediyeleşilmektedir: “İki tabak şeker, mevlid-i pâk-i Resûlullâh sal-la’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi vesellem hazretleriyle mübârek hâtırınız suâl olundu” (s. 333).

Nasûhî Efendi, “Vakt-i şerîf-i mevlidi gâyet ganîmet bilesiz; hâlî bulunmayasız” (s. 195) diyerek bu vaktin kıymetini bilmesi hususunda müridini uyarmaktadır.

Miraç Gecesi

Miraç Gecesi’nde bazı özel ibadetler yapıldığı görülmektedir. Yatsı namazından sonra dünya kelimelerinden uzaklaşıp, aralıksız bin bir kere salavât-ı şerîfe getirmek, arz u niyâzda bulunmak ve gece yarısına kadar zikirle meşgul olmak ve Allah’ın huzurunda bulunup Allah’a vuslatı talep etmek tavsiye edilmiş, mutlaka karşılık bulacağı söylenmiştir. Bu durum açıklanırken de dilenci, ev sahibi ve

misafir benzetmesinden yararlanılmıştır. Mi'râc gecesi Allah'ın huzurunda ni-yazda bulunan kul eli çanaklı sâilin bir kapıda ihsan beklemesine benzetilerek; ev sahibi olan Allâh'ın misafiri olan Habîbullah'a ziyafetullâhı gibi Miraç Gecesi yapılan ibadetin ilahi ihsana vesile olacağı söylenmiştir. Ayrıca gece yarısında teheccüd namazını eda, sabah namazından sonra sağ yanına yatarak bir miktar uyku, işrak namazından sonra istirahat ve uyku tavsiye edilmiştir¹³.

"Bu hafta, hafta-i mi'râcdır, levâzım var" (s. 242) denildiğine göre Miraç dola-yısıyla tekkede hazırlıklar yapılmaktadır. Şeyh Ahmed Kerameddin Efendi'nin yazdığına göre tekkede miracın ifasına dair şu güzel gelenekle karşılaşmaktadır: Nasûhî Efendi'nin arzusuyla Galata Mevlevihanesi şeylerinden Osman Dede Efendi Hazretleri tarafından güftesi yazılıp ve bestesi yapılan Mi'râciye tilâveti sırasında dinleyenlere tepsiler içinde soğuk süt, şerbet ve küçük bir tabakta şeker dağıtılmış¹⁴.

Berat Gecesi

"Leyle-i mübâreke...". Nasûhî Hazretleri Berat gecesinin manasını şöyle ifade eder: "Mübarek bir gece. Bu o kadar mübarek bir gece ki, Allah'ın Cemâl'inin be-reketi yerden göğe kadar her zerreye ulaşmakta. Bu Allah'ın bütün meleklerinin cennette bir araya toplandığı bir gece" (s. 249). Bu geceye yapılacak ibadetlere dair de, "on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci geceler yüz rek'at namaz kılma-lıdır" tavsiyesi yapılmakta, ilkinin sevabı fahr-i kâinât efendimize, ikinci gecenin sevabı ümmet-i Muhammed'in asilerine gönderilmelidir. Üçüncü gece ise sevap için değil sadece Allah rızası talebiyle ibadet edilmelidir. Bu geceye hürmet gös-terilmelidir. On dördüncü günü ikindiden sonra bir Yâsin-i Şerîf okunmalı ve sevabı tarikin piran ve azizanının ruhlarına hediye edilmelidir (s. 249).

Aşûre

Aşûre ile ilgili inanış ve uygulamalar özellikle dikkat çekmektedir. Esere göre Aşûre Günü, zamanın başlangıcı, vakitlerin evveli, vaktin kutbudur. On enbi-yanın muradına ulaştığı gündür. Hayır günü, icabet (kabul etme) günüdür. Oruç tutmak sünnettir. Hatta vahşi hayvanlar bile iftar etmezler. Hayır, hasenat, namaz ve ibadet günüdür. On kişiye selam verilmeli, hacet namazı kılmalı, istiğfar etme-li; def-i belâ ve redd-i kazâ niyetine sadaka vermelidir. Ayrıca gerçekleştirilmesi

¹³ Tatcı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 241.

¹⁴ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Şeyh Muhammed Nasûhî Hayatı, Eserleri, Divânı ve Mektupları*, İstanbul 1996, s. 43.

gereken zikirler vardır (s. 221). “Matla‘-ı envâr-ı sa‘âdet vâlide-i mükerreremenize ricâ edesiz. Yevm-i ‘âşûrede bin bir ihlâs-ı şerîf çevirip sevâbın sizlere ihdâ eylesinler” tavsiyesi dikkat çekicidir (s. 239).

“Hele ‘aşuranız mübârek ola! Çorba-yı enbiyâ ve evliyâdır. Bir kâse aş ihdâ olunmuştur. Tenâvülünden şifâlar bulursuz” (s. 326). Aş olarak da anılan aşûre şifadır. “Teberrûken ‘âşûremizi tenâvül edersiz” (s. 371).

Aşûrenin önemi, “‘aşretün mine‘l-enbiyâ ‘aleyhismü‘s-selâm hazerâtının mahall-i necâtıdır. Husûl-i metâlib vaktidir; âgâh bulursunuz” (s. 325) denilerek belirtilmektedir.

Şeyh Ahmed Kerameddin Efendi tarafından kaleme alınan eserde Nasûhî tekkesindeki aşûre günü ile ilgili uygulamalar şöyledir: Muharremde, Kerbelâ hâdisesinin yaşandığı günde çok büyük bir kazan ve ayrı iki kazanla aşûre pişirilir, fakirlere dağıtılıp komşu ve tanıdıklara gönderilirdi. Muharremin onunu takip eden ilk Cuma günü de ayın icra edilirdi¹⁵.

Çeşitli Ziyaretler

Faziletli kimselerin kabirlerini ziyaret sünnet olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple kabir ziyaretleri yapılmaktadır. Bir mektubunda Nasûhî Hazretleri Eşrefzâde'nin türbesini ziyaret ettiğini yazmıştır (s. 185).

Sultan Eşrefzâde bir müddet Nasûhî Efendi'nin tekkede misafiri olmuştur¹⁶. Burada bahsedilen Eşrefzâde, Abdullah Efendi olmalıdır. Abdullah Efendi (ö. 1734) İznik'teki tekkede görevli postnişindir. Dokuzuncu postnişin Eşref-i Sani'nin (ö. 1698) oğludur¹⁷. Eşrefzâde'nin devlet erkânı ile işleri vardır. Senede on kese akçe iradı olan ve toprak ve kul sahibidir. Vakfının tashihi için İstanbul'da bulunmaktadır¹⁸. Eşrefzâde bu vesileyle birkaç kere İstanbul'a gelip gitmiştir¹⁹.

Eşrefzâde, Nasûhî dergâhında bulunduğu sırada tekkeyi ziyaret edenlerin sayısı da artmıştır: “Eşrefzâde Sultân oğlu misâfirim. Onun için meşâyih-i ‘izâm ve fukarâ-yı kirâm pey-ender-pey izdihâm. Gayet meşgalem ziyâde” (s. 197). “Misâfirin haddi tecâvüz eylediğinden gayet perîşan üzere tahrîr eyledim” (s. 202)

15 Kemal Edip Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

16 Tatcı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 193-194.

17 Ahmet Özkan, *Eşrefoğlu Rumi Hayatı Tasavvufî Görüşleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018, 141-151.

18 Tatcı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 198.

19 *a.g.e.*, s. 208-209.

Eserde; *hacı karşılama, yeni görevi tebrik, hilâfet, yeni sene* ve başka sebeplerle gerçekleştirilen ziyaretlere, geleneklere ve kabullere de yer verilmiştir.

Hac mevsimi dolayısıyla tekkenin kalabalık olduğu anlaşılmaktadır: “Ve bu hafta mevsim-i Hac idi. İzdihâm-ı ahbâb dahi za‘fım” (s. 242). Hacıları karşılamak için Sultan Eşrefzâde âsitânesi ziyaret edilmektedir: “İnşâllâh bugünkü gelecek gün hüccâc karşı eylemek münâsebetiyle Sultan Eşref-zâde -kuddise sırruhu- âsitâne-sin ziyârete ‘âzimiz” (s. 194, 197).

“Molla Fenâyî Mescidi’ne²⁰ Şeyh Ahmed bu Perşembe nasb olunsa gerek. Vâfir hazerât-ı meşâyih da‘vet olunsa gerek” (s. 204).

Atama ve hilafet gibi sebeplerle meşâyih bir araya gelmektedir:

“İnşâllâh yarın İstanbul’da Fenâyî Mescidi’ne bir kâmil duâcınız yirmi sene hizmet-i tarîkat mukâbelesinde nasb olunacak, cemî-i kibar-ı meşâyih cem’ olacak” (s. 209)

“Perşembe günü Merzifon’a bir karındaşımızı istihlâf etsem gerek” (s. 211).

Nasûhî Efendi’nin yeni seneyi nimet olarak değerlendirdiği görülmektedir: “Sene-i cedîde, sene-i ni‘mettir” (s. 248).

2. Hediyeleşme

Eserde kültür zenginliğimiz açısından dikkat çekici hususlardan birisi de hediyeleşmedir. Misafir olunacak bir yere eli boş gitmeme geleneğimiz devam etmektedir. Tasavvuf kültüründe de müridin mürşidine eli boş gitmemesi, karınca kararınca bir hediye ile gitmesi gelenektir.

Velâyetnâme’ye göre Hacı Bektaş’tan buğday istemeye karar veren Yunus Emre eli boş gitmemek için yolda giderken öküze alıç yükler²¹. Son derece mütevazı bir hediye olan alıç, Yunus’un samimiyetinin göstergesi ve teslimiyet olarak kabul edilmiş; Hacı Bektaş’tan nasiplenmesine vesile olmuştur²². Bu kültürün *Mürâselât*’ta devamı ettiği görülmektedir.

Hediyeleşmek sünnettir; “irsâl-i hediye sünnet; ammâ darr darr değil” (s. 327). “Her bâr kâğıt irsâlinde hediyeye kaydından olmak kayddır.” (s. 175) Ancak bu hediye kalbe gelen ve temininde zorluk olmayan bir hediye olmalıdır. Ayrıca

20 Günümüzde “Fenâyî Tekkesi Mescidi” olarak geçmektedir. <https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/camiler/8/fenay-tekkesi-mescidi/114> Erişim Tarihi: 16.11.218.

21 Abdülbaki Gölpınarlı, *Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî*, İstanbul 1995, s. 47.

22 Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Yorumları*, İstanbul 2014, s. 19.

bu konuda kişi tekellüften uzak olmalıdır (s. 175). Hediyeleşme kişiye zahmet vermeme- lidir (s. 180, 251); “Mübârek sadrına keder vermeyesiz” (s. 327). Hediyeleşmenin bir sebebi hatır sormak (180, 243), bir başka sebebi gönül almak (s. 201), muhabbet (s. 281), sadakatini (s. 242), samimiyetini (s. 250) göstermek içindir. Kişi meşrebi gereği de hediye göndermektedir (s. 281). Müridin müridine hediyesi temiz bir gönüldür: “Bize hediye, kalb-i selîm” (s. 327).

“Bir mikdâr lokum, bir mikdâr kaymak ve bir ağaç kavunu ihdâ ve irsâl olunmuştur. Lâkin garazım ‘arz-ı hulûstur. Bir kayd ile mukayyed olup kendine mûib-i siklet ü zahmet sadedinde olmayasız” (s. 251). Gönderilen hediyelerin bereket getirmesi, şifa olması, uğur getirmesi dilenmektedir. “Hediye irsâl olundu. Nûr olsun” (s. 331). Nasûhî Hazretleri İbrahim Efendi’den de gönderdiği hediyeleri uğur ve bereket sayarak kullanmasını istemektedir (s. 182).

Nasûhî Efendi’nin gönderdiği hediyelerin bazıları kullanılacak eşya nev’indedir. Bunlar arasında çamaşır, destmâl²³, makrame²⁴, yemeni bulunmaktadır. “Makrama teberrük-tür. Ve teyemmünen isti’mâl edersiz” (s. 180).

“Vâlîde-i mükerremeniz bir kat çamaşır, dâ’iniz bir destmâl, bir emrûd (armut) ve bir tabak kaymak ‘arz-ı hulûs kılınmıştır” (s. 271). “Çok kevâğîd ve makârime irsâl olundu” (s. 264). “Bir abdest makraması îsâl olunmuştur. Mercûdur ki her abdest isti’mâl edersiz” (s. 299). “Bu kadar sene gözyaşını sildiğim yemeniyi gönderdim. Ve birkaç def’a makrama irsâl ettim” (s. 266). “Eşrefiyye hâkinden, iki bar-

Nasûhî Efendi Camii iç görünümü ve türbe

23 Destimal: El silecek şey, elbezi, yağlık, peşkir demektir; fakat günlük hayat içinde makreme (mendil) gibi üstte taşınmıştır ve yalnız yıkanan eli yüzü kurulamak için değil, yüzün terini silmek için de kullanılmıştır. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Yayınları 1969, s. 88.

24 Makrama: Kenarları işlemeli, destimal, havlu, peşkir, mendil. Koçu, *a.g.e.*, s. 169, 88.

“dak teberrüken ve teyemmünen ihdâsı ‘arz olunmuştur.” “Çamaşır ihdâsına ruhsat bulmadık. Şimdilik şu makrama sebab-i tezkârımız olsun” (s. 370). “Âdet-i bül-dân (beldeler) bir tabak kaymak, tehniye-i kudûmünüze lezîz dimâğınız için ‘arz olundu. Tenâvülünden şifâ bulursuz. Ve birkaç çamaşır bohçası ihdâ olunmuştur, tatyb-i bedeniniz için. Telebbüsünde râhat-ı beden bulursuz.” (s. 381).

Bu hediyelerin bir kısmı ise limon, üzüm, kiraz, incir, şeftali gibi meyveler; kaymak, bal gibi yiyecekler, arpa ekmeği (nân-ı peygamber), çörek gibi ekmeklerdir:

“Bir çörek, cüz’î kaymak ile mübârek hâtırınız suâl olunmuştur” (s. 316).

“İskenderî bahçe limonlarından evrâklıca yedi limon arz olunmuştur.” (s. 180)

“Bugün henüz Üsküdar bağlarına bıçak girmiştir. Bir küfe üzüm ihdâ olunmuştur” (s. 181). Nasûhî Hazretleri gönderdiği üzümün şifâ vereceğini söylemektedir (s. 181).

“Lokma-i fukarâ nûrdur. Li-ecli hâzâ, bir tabak kaymak ve mikdâr lokum ihdâ olunmuştur” (s. 253).

“Bu senenin son Üsküdar kirazı bir küfe ihdâsı ‘arz kılınmıştır. Tenâvülünde şifâ-yı mahz bulursuz” (s. 182).

“Bir tabak kaymak, iki küfe Üsküdar kirazı ihdâ olunmuştur” (s. 188).

“İki kübbâd ve iki tüffâh ‘arz olunmuştur. Kabûlü ricâsıyla” (s. 322).

“İki kâse ta’âm-ı Nûh Nebî ‘aleyhisselâm, tahiyaten irsâl olunmuştur.” (s. 192)

“İki bardak eyyûbî ve bir şîşe şükûfe ihdâ eyledim” (s. 193).

“Karınca kadarınca, lokum ihdâmızı kabûl edersiz” (s. 316).

“Hedâyâ-yı şeyhin; nân-ı peygâmerân, bir kâse kaymak, iki küfe üzüm. ... Maksûdum, sadâkatım izhârdır” (s. 242).

“Mahzâ mübârek hâtırınız suâl için bir sepet şeftâli ve bir küfe incir, bir küfe üzüm irsâl eyledim” (s. 243).

“Bir tabak lokum ve bir kâse kaymak ihdâ olunmuştur” (s. 249).

“Bir kutu râhtu’l-hulkûm gönderdim.” (s. 250).

“...bir tabak kaymak ve yirmi iki dâne şeftali ile müb’arek hâtırınız suâl olunmuştur” (s. 254).

“Hakk-ı kabûlünüz ricâsına ücret-i kabûlünüz olan bir tabak kaymak ihdâsıyla mübârek hâtırınız suâl olundu” (s. 325-326).

“Ve bir tabak lokum-ı şâfiye, li-küllü dâ'in kâfiye (her hastalığı iyileştirmeye yetecek) ihdâ olunmuştur” (s. 299).

“Üç gıdâ-yı fukarâ irsâl eyledim. Tenâvülünden şifâlar bulursuz” (s. 327).

“Bir kâse-i sâgîr kaymak ve bir tabak-ı sâgîr lokum ‘arz olunmuştur” (s. 282).

Gönderilen hediyeler arasında “Mi'râciye” gibi kitaplar (s. 184), kalem, kâğıt da vardır: “Kalem, kâğıd, fe ‘ala'llâhi'l-kabûl” (s. 337).

Mürâselat'ta karşılıklı hediyeleşildiği görülmektedir: “Hediyât-ı behiyyâtınız geldi” (s. 252). “Fatûriyye bir tabak kaymak ve bir mikdâr lokum ‘arz olunmuştur. ... vâlideniz ayağı ziyâde yüklü olduğundan ikrâmınıza miknet-i mukadder gereği gibi olmadı. Yoksa bizde envâ' terek (tahıl) çorbalar olur idi” (s. 285). “Şeyh Alî'ye irsâl eylediğiniz kaftan” (s. 269).

Ancak her hediyeye karşılık hediye gönderilirse, “bir daha gönderme” demek manasına gelir: “Muhabbetten gönderdim, meşrebimdir. Sen de her-bâr mukâbele sadedinde olursan, gönderme demek olur” (s. 281). Hediyeye hediye ile karşılık vermek için kişinin eli geniş ve bolluk olmalıdır. Eli dar iken zahmete girip hediye göndermeye rıza yoktur (s. 281).

Ayrıca gelen hediyeleri paylaşma hususuna da dikkat çekilmektedir: “Şimdi Muddurnu'dan peynir geldi, asel (bal) geldi. El-Hedâyâ teşterek (Hediyeler paylaşılır). Şimdi bir mikdâr peynir ve bir kutu ‘asel gönderdim... Peynirden haz ederseniz ihbâr edersiz, tükendikçe göndeririz” (s. 281).

3. Misafir Ağırlama

Türkler misafirperver bir millet olarak bilinmektedir. Tekkelerin toplum hayatındaki işlevleri dolayısıyla misafiri eksik olmamakta, mürşidin müridini, müridin mürşidini, azizlerin birbirlerini ziyaret ettikleri görülmektedir. Bu durum *Mürâselât*'ta da dikkat çekmektedir. Misafir ağırlamada ölçü esastır. Bu konuda Nasûhî Efendi, İbrahim Ağa'yı ziyaret etmesi kısmet olursa kendisini ağırlamak için “ta'am kaygısına düşüp, 'azim dağdağa etmezsiniz. Biz ta'ama varmazız; maksûdumuz sohbetdir” (s. 193) demektedir.

Mektuplardan birinde havaların ılıman olması dolayısıyla Nasûhî Efendi'nin tekesinde ahabpların çoğaldığı ve fukara biriktiği anlatılmaktadır (s. 224).

Nasûhî
Efendi'nin
türbesi

Bir yere misafir olan kişi dönerken eli boş gönderilmez. Eşrefzâde'nin makamına ziyaret için İznik'e giderek²⁵ bir süre kalan Nasûhî Efendi İstanbul'a döneceği zaman tekkenin şeyhi ve mensupları "Avdet eden misafire bir hediye gerektir. Biz de Nasûhî Hazretlerine Salât-ı Ümmiyye'yi ihdâ ediyoruz" derler. Bu ziyaretten sonra Salât-ı Ümmiyye Nasûhî zikrine dâhil edilmiştir²⁶.

Geleneğimizde sofrasına misafirsiz oturulmayan evler vardır. Nasûhî Efendi'de fukarâsız sofraya oturmadığını, asla para biriktirmeyip fukara için harcadığını söylemektedir. "Kırk yıldır li'llâhi'l-hamd hâdimü'l-fukarâyım. Fukarâsız bir lokma yemedim ve nisâba mâlik olmadım. Ma'a hâzâ kese ile geldi; aslâ iddihâr etmedim" (s. 236).

25 Tatçı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 185.

26 Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 56.

4. Sadaka Vermek

Sadaka, “Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddi yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşyayı” karşılamaktadır²⁷. Dilimizde “başımın gözümün sadakası”, “verilmiş sadakası olmak” gibi deyimlerin bulunması; geleneğimizde sadaka taşlarının olması sadaka kültürünün yerini gösterir niteliktedir.

Bu doğrultuda eserde de sadaka ile ilgili kabullerle karşılaşılmaktadır. Örneğin başa gelen belâları savmak için sadaka verme geleneği görülmektedir: “Bir kazâdır uğramış; sen bir mikdâr akçe ile def’ edip kendini mekrden âzâde edesin” (s. 196).

²⁷ Ali Duman, “Sadaka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXV, s. 383-384.

Sadaka vermek İbrahim meşrebi olarak ifade edilmiş, iki cihan saadeti olarak görülmüştür: “Eylediğin sadaka tevfiğ-i ilâhîdir; meşreb-i İbrâhîm’dir. İki cihân sa’âdeti bundadır” (s. 235).

Nasûhî Efendi cömertlik ve eli açıklık konusunda şunları söylemektedir: “Kişiyeye farz olan dokuz iddihâr, onuncu hibe ve i’tâ ve ihsân...” ihtiyaç sınırları içinde olanı bağışlamak israftır. İbadet gücü yetmekle mümkündür (s. 189).

Allah kullarının ihtiyacını gidermek için kullarını vesile kılar: “On iki fukarâyaya senin yüzünden libâs giydiren Allâh’ın işine karışmayasın” (s. 255).

Allah için sadaka veren kişi yokluk görmez: “Eylediğin sadakâtı Allâh için ettinse Allâh asdaku’l-kâ’ilîndir. Sen yokluk görmezsin” (s. 259). Metinden İbrahim Ağa’nın hayır işlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır: “Tahrîriniz üzere eşyâ ve hasenâtınız vâsıl oldu” (s. 268). “Yarın ve yarın gece olan hayrâtınız ne gûne olur” (s. 185).

Mehmet Nasûhî Efendi bir mektubunda tabir ettiği rüyanın zuhuruna engel çıkmaması için İbrahim Efendi’den bir miktar sadaka vermesini ister.

5. Geçiş Dönemleri

Doğum

Mektuplardan birinde Nasûhî Efendi’nin oğlu Ahmed’in doğumundan bahsedilmektedir. Bu sırada Nasûhî Efendi tekke dışındadır. Haberi alınca gelip görür ki bebek ağlamaktadır. Bebeğin ağlayışını “âlem-i ‘itlâktan dâr-ı teklife gelen ağlamaz mı” diye izah eder. “Kon beni ağlayım, yüreğim derdine merhem koyayım, dedi” der (s. 259).

Bu vesileyle eserden dönemin doğum geleneklerine dair bilgi edinilmektedir. Bebek kundaklanır, yüzü örtülür ki günümüzde de bu gelenek devam etmektedir. Âdete göre şerbet dağıtılmış²⁸, ihvan ve ahbâbdan hayır dua talep edilmiştir. Bebeğin kundaklanmasını Nasûhî Hazretleri şöyle yorumlar: “Bî-karar olmasın diye kundakladılar. Cihânı görmesin diye duvakladılar” (259). Doğumda bebek için hayır duada bulunmak müstecâbdır (s. 259).

Hamilelik “... vâlideniz ayağı ziyâde yüklü olduğundan” (s. 285) denilerek “ayağı yüklü” olarak anılmaktadır: Dilimizde bu tabir “yüklü, ağır ayaklı”²⁹ şekillerinde geçmektedir.

28 Lohusa şerbeti dağıtmak eski bir gelenektir ve günümüzde de devam etmektedir. İstanbul’da lohusa şerbeti geleneğiyle ilgili olarak tafsi-latlı bilgi için bk. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Haz. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 16-17.

29 Gülten Küçükbasmacı, “Kastamonu’da Doğumla İlgili Âdet, İnanış ve Uygulamalar”, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri 18-20 Eylül 2003*, Ankara 2005, s. 323.

Vefat

Nasûhî Efendi kızının vefatını ve üzüntüsünü şöyle bildirmekte ve anlatmaktadır: “Sâliha şehîde, ‘âlem-i melekûta hizmet-i duânıza gitti. Senin muhabbetini karındaşlarına ihbâra gitti. Zâhir-i ‘âmme-i ‘âlem ta‘ne-i kahr-ı ‘azameti nûş etti. Ümmet-i Muhammed hizmet-i duâsında olan Nasûhî hâlî kalmaz idi, hemân sonu ola. Cuma gün cümle ahbâba yevm-i kıyâmet oldu” (s. 247).

“Şehîde Sâliha bi-emri’l-lâh ‘âlem-i melekûta duânız hizmetine revâne oldılar. Perîşân-tâb’ olduk. ‘ıyâl u evlâd, sûzân u giryân, her birleri lerzân. ... Ne ateşler saçıldı” (s. 247).

Vefat edenin ardından Kur’an okunmaktadır. Kızı Sâliha’nın vefatı üzerine Nasûhî Hazretleri İbrahim Ağa’dan Kur’an okumasını ister. “Tilâvet eyle, rûhun yâd edersiz” (s. 248) cümlesiyle bunu ifade eder.

6. Rüya İle İlgili İnanış ve Kabuller

Türk kültüründe rüya geçmişten bu güne önemli bir yer tutmaktadır. Oğuz Kağan’dan Dede Korkut’a, Osmanlı’nın kuruluş efsanesinden halk hikâyelerine ve masallara, şamanlığa giriş ritüellerinden âşıklığa geçişe kadar rüya belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Pek çok menâkıpnameye göre de arayış içinde olan talip rüyasında gördüğü bir işaretle hareket etmektedir. Dolayısıyla rüya toplumsal belleğimizde önemli bir yere sahiptir. Türk kültüründe rüyaların en önemli işlevinin gelecekte haber vermek olduğu tespit edilmiştir³⁰. *Kur’an-ı Kerim*’de de Yûsuf suresi rüyanın ve rüya tabirinin İslâmîyet’teki yerini göstermektedir.

Mürâselât ise seyr ü sülûk çıkaran bir müridin görüp yaşadığı rüya ve hâllerin mürşidi tarafından tabiri ve nasihatleri üzerine olduğundan tasavvuf terbiyesinde rüyanın yeri ve tasavvufî rüya tabirleri³¹ açısından son derece kıymetli bir eserdir. Halvetiyyenin Şâbâniyye kolu erkânı rüyalara daha da önem verir. Mürşit, müridin gördüğü rüyaları tabir ederek bulunduğu makamı değerlendirir ve sülûkun seyrini belirler. Nasûhî Efendi mektuplarında rüyaların ehline tabir ettirilmesini, ifşa edilmemesini belirtir. Rüya, rûhanî nabızdır. Rüyalar herkese anlatılmaz. “..râb-tı kalb-i i’lallâh deyip rüyânızı nâmerde söylemeyip...(s. 174)”, “Nâ-ehle göstermezsiniz” (s. 229) diye tenbih edilir. Mürşit, bu nabza göre kalbe deva verir: “Rüyâ nabz-ı rûhânîdir. Şeyh-i tabîb onda fehm eder. Emr-i âhara kalpte ona göre devâ tertîb eyler” (s. 175).

30 Mehmet Surur Çelebi, *Türk Halk Kültüründe Rüya*, Konya 2017, s. 388.

31 Bu konuda bkz: Mustafa Tatcı ve Halil Çeltik, *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüyâ Tabirnameleri*, Ankara 1995.

Rüyâ-yı sâliha dervîşin mürşidine bir emânetidir. “Ma’lûm ola ki vâkı ‘âtınız bizde emânettir; aslâ zâyî olmaz. *Ta’bîrât-ı vâkı’ât emr-i ‘azîmdir. İnşâallâh vaktiyle tâ’bîrât sizleri bulur.*” (s. 209).

Mürşit, sâlikin gördüğü rüyaların analizini yapar. Sâlikin rüyaları; zamana, mekâna ve bulunduğu makama bağlı olarak kendine has olmakla birlikte bu rüyaların tabirinde sembolik bir dil dikkati çeker. Bu sembolik dil tasavvuf yolunda ehlinin anlayabileceği bir dildir. Bu doğrultuda seyr ü sülûk terbiyesi görerek kendi nefsinden kurtulan mürşit, aynı yoldan kendine özel bir eğitimle geçen sâlike yol gösterici olabilecektir. Psikanaliz veya analitik psikoloji ile modern psikolojide önem kazanan ve özellikle Jung tarafından toplumsal bilinçaltının yansımaları olarak görülen rüyalar, tasavvuf terbiyesinde yüzyıllardır sâliklerin eğitiminde önemli bir yer tutmaktadır³². Bir mektubunda “Rüyâ, eczâ-yı nübüvvetten bir cüz’dür. Ona i’timâd eylememek Kur’ân’ı inkârdır. Ancak gâyet ehline tâ’bir ettirirsiniz... Hüsn-i zannınız olan kâmile tahrîr edersiz (s. 173)” demektedir. Nasûhî’nin ifadesiyle “Düş gören rûh-ı seyyâredir” (s. 243).

Herkesin gördüğü rüyaya itibar edilmez: “bir kimse sizlere hakkınızda düş gördüm derse i’tibâr etmezsiniz” (s. 225). “Ahrârın gördüğü rü’yâ ancak âfâkî ta’bîr olunur” (s. 239).

Rüya tabirinin başkalarına söylenmemesi ve bazı tabirler üzerine, rüyanın zuhuruna engel çıkmaması için sadaka verilmesi tavsiye edilmektedir. “...ta’bîri söylemezsiniz. Hayr ile ta’bîr buyurmuşlar dersiz. Ve bu misillü rü’yânın zuhûruna kazâ-yı hicâb ref’i için bir mikdâr sadaka veresiz” (s. 240).

7. Halk Hekimliği

Halk hekimliği ile ilgili olarak baş ağrısı, hazımsızlık, iç sıkıntısı, nezle gibi rahatsızlıklarla, bunlara verilen reçetelerle karşılaşmakta; az yemek tavsiye edilmekte, özellikle baharda perhizin gerekliliğinden bahsedilmektedir. Bu reçetelerle birlikte asıl şifanın *Kur’an*’da olduğu söylenmektedir.

Bir tabirde rüyada ceset görmenin “tuhme”ye (hazımsızlık) işaret olduğu belirtilmekte bunun tedavisi için şu reçete tavsiye edilmektedir: “Ekl ü şürbde i’tidâl lâ-büddür. İnhirâf-ı mizâc inkıbâzdan ise iki dirhem ufak sakız, bir dirhem nebât sahk olunur. Kable’n-nevm tenâvül olunur. Eğer inkılâb-ı rîh ve intilâktan olursa

32 Mustafa Tatcı ve Gülten Küçükbasmacı, “Üsküdarlı Mehmed Nasûhî’nin Mürâselât’ına Göre Tasavvuf Terbiyesinde Rüya”, *I. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi 7-10 Aralık 2017 Mardin, Özet Kitabı*, Ed. Himmet Karadal, Mardin 2017, s. 51-52.

Camii
içerisindeki
hatlardan biri.
Yâ Hazret-i Pir
Muhammed
en-Nasûhî
Kaddesallâhu
Sırrahu'l-âli

habbetü's-sevdâ ile sumak bilâ-nüvât limon suyu, zeyt ile salata misâl tenâvül olunur. Bir i'tidâl üzere olup şifâyı, Şâfi-i hakîkî *Kur'ân*'da komuştur. Sûre-i Fâtîha seb'a merrât sabâh u mesâ tilâvet ve keffeyne üfürüp vücûdu mesh eylemektir. Ancak şifâdır" (s. 172-173).

Hazımsızlıkta yeme ve içmede aşırıya gidilmemelidir. Rahatsızlık kabızdan kaynaklanıyorsa iki dirhem sakız, bir dirhem nebat (şeker) ile ezilir. Uykudan önce yenir. Eğer rahatsızlık yelden ise çörek otu ile sumak, çekirdeksiz limon suyu ve zeytinyağı ile karıştırılarak yenir. Gerçek şifa *Kur'an*'dadır. Bu reçeteyle birlikte *Fâtîha* sûresi sabah ve akşam yedi kere okunarak avuca üflenip vücut mesh edilirse şifa bulunur.

Baş ağrısı için hafâ tavsiye edilmiştir (s. 174). Hafâ; berdi denilen "sapı hasır, zenbil, ip yapmakta, semer, yastık doldurmakta ve dam örtmekte kullanılan bir çeşit saz otunun beyaz ve yaş olan köküdür.

"Hüzn-i bî-sebep târî oldu demişsiz.... Bedende târî ise tab'an kabz-ı batından ise, ufacık iki dirhem sakız-ı meshûka ve bir dirhem nebât-ı meshûka halt edip kable'n-nevm su ile isti'mâl edersiz. Yâhud mahz-ı tab'dan ise lâhûrî çivit-i tâze alıp 'ale'r-rîk nîm dirhem dîbs ile isti 'mâl edersiz." (s. 178).

Ortaya çıkan sebepsiz hüzn, sıkıntı ve kederin giderilmesi için tavsiye edilen reçete şöyledir: Bu sıkıntı bedende ortaya çıkmış ise toz haline getirilmiş ufak iki dirhem sakız ile toz haline getirilmiş bir dirhem nebet (nöbet şekeri) karıştırılarak uykudan önce su ile kullanılır. Yaratılış itibari ile ise taze lahuri çivit,

bitkisel çivit yarım dirhem dıbs (pekmez, hurma pekmezi, bal) ile aç karna kullanılır. Kalpten gelen bir sıkıntı, keder ise tuffâh (elma) yemek, eş-ribeti'l-benefsec (menekşe şerbeti) içmek veya aç karna hamîret-i benefsec (menekşe macunu) yemek tavsiye edilmektedir.

Bahar vakti hareket-i demeviye vaktidir. Kan dolaşımı hızlanır. Mizacı korumak gerekir. Çok yemekten ve su içmekten kaçınmak, yani perhiz gerekir (s. 234).

Bedenin sıhhati için küçük bir fincan sirke tavsiye edilmektedir. “Kıvâm-ı bedenin isti'mâl-i sirkeye menûttur” (s. 331).

Bu reçeteler arasında tedavi için şeker kullanımı dikkat çekmektedir. Bugün yemenin şiddetle yasaklanan şekerin ilaç olarak kullanıldığı kaynaklarda³³ geçmektedir. Söz konusu şeker bugün kullandığımız rafine şeker değildir. Sıhhat için sirke tavsiyesi de dikkat çekicidir³⁴.

Hastalıkların misafire benzetilmesi derdin de şifanın da Allah'tan geldiğinin bilincinde olan idrakin zarif bir kabulüdür: “Zükâm (nezle) misâfirimiz” (s. 325).

8. Giyim-Kuşam

Metinde giyim kuşam unsuruyla ilgili olarak derviş çeyizine dair hırka, tac, kemer gibi kıyafet unsurlarıyla karşılaşmaktadır. Hırka, tâc, kemer rüyada görülen sembollerdir: “Hırka, ahlâk-ı Nebeviyyenizdir. Tâc, sırr-ı ma'rifetinizdir. Kemer, kuvvet-i râbıta-i takvânızdır”³⁵. Sâde (s. 197) bir çeşit astarsız hırka; kapama (s. 297) astarlı kaftan, pamuklu hırka³⁶; kaba kürk (s. 207), kaftan (s. 269), beyaz bez³⁷ (s. 296), beyaz dülbend³⁸ (s. 254), bir kat çamaşır³⁹ (s. 271), destmal (s. 271), sarık (s. 291), yeşil kavuk (s. 291), yemeni (tülbent)⁴⁰ (s. 266) giyim kuşama dair tespit edilen unsurlardır. Hil'at-i hümayûn (s. 253) metinde devlet görevini temsil etmektedir⁴¹.

33 Ahmet Uçar, “Üsküdar'da Şekerci ve Şekerlemeciler”, *Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004, Bildiriler*, Ed. Zekeriya Kurşun, Ahmet Emre Bilgili, Kemal Kahraman, Celil Güngör, Seyfettin Ünlü, İstanbul 2005, II, s. 343-353.

34 Halk hekimliğinde sirkenin kullanımı için bk. Gülten Küçükbasmacı, *Kastamonu Halk Tababeti, İnanış ve Uygulamaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi 2002.

35 Tatçı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 351.

36 Pamuklu hırka: Hırkanın yüz ile astar kumaşına bir kat pamuk koyulup düz veya kafesli dikişlerle dikilerek yüze ve astara tutturulduğu hırka çeşidi. Koçu, *a.g.e.*, s. 129.

37 Bez: Pamuktan veya kumaştan dokunmuş, beyaz renkli kumaş. İpliğin cinsine, dokunuş tarzına, kalınlığına, yumuşaklığına, kabalığına göre çeşitleri vardır. Kullanım yerlerine göre de isimlendirilir. Koçu, *a.g.e.*, s. 35.

38 Dülbend: İnce beyaz bez, sarıklık bez. Koçu, *a.g.e.*, 98.

39 Çamaşır: İçlik. Çamaşırın başlıca iki parçası ten üzerine giyilen gömlek ile don, iç gömleği ile iç donudur. Koçu, *a.g.e.*, s. 61.

40 Yemeni, üzerine el kalıpları ile çiçek motifleri basılan büyükçe değirmi tülbent bezin adıdır. Kadınlar tarafından başa bağlanır. Bir değirmelik yemeni karşılıklı iki köşesinden katlanarak üçgen şekli verildikten sonra iki defa katlanıp üç dört parmak genişliğinde şerit haline getirilip fes veya külah etrafına sarılarak erkekler tarafından da kullanılmıştır. Koçu, *a.g.e.*, s. 246.

41 Hilat: Hükümdar ve vezirler tarafından hürmet ve mükâfat ifadesi olarak giydirilen kaftan. Koçu, *a.g.e.*, s. 130.

9. Yiyecek ve İçecekler

Mektuplarda çeşitli vesilelerle yiyecek ve içecekler geçmektedir. Tespit edilen yiyecek ve içecekler şunlardır: Bal (s. 316), ciğer büryan (s. 374), çorba (s. 253), çörek (s. 316), dibs (pekmez) (s. 178), emrud (armut) (s. 271), eyyübî şerbeti⁴² (s. 193), habbetü's-süheda (çörekotu) (s. 172), hafa (s. 174), helva (s. 380), incir (s. 243), kaymak (s. 197), kırmızı macun (s. 197), kiraz (s. 182), kübbâd (Reçeli yapılan bir çeşit nârenciye) (s. 322), lahurî çivit (s. 178), limon (s. 181), lokum⁴³ (s. 193), menekşe macunu (s. 178), menekşe şerbeti (s. 178), nan-ı peygamberan (arpa ekmeği) (s. 242), patlıcan (s. 289), peynir (s. 281), pilav (s. 371), sakız (s. 172), salata (s. 172), sirke (s. 331), sumak (s. 172), şeftali (s. 243), şeker⁴⁴ (s. 197), şükûfe şerbeti (s. 193), terek (tahıl) çorba (s. 285), tüffâh (elma) (s. 322), tütün (s. 273), Üsküdar kaymağı (s. 371), üzüm (s. 181), zeyt (zeytin yağı) (s. 172).

10. İş ve Meslekler

Eserde iş, meslek ve zanaat adlarıyla, bunlarla uğraşanlara verilen adlardan tespit edilenler şunlardır: Aşçı (s. 193), başçuhadar (s. 285), dervîş (s. 280), emîr (s. 379), hokkabaz, şa'bedebâz (s. 226), ferâşet (s. 226), halife (s. 281), hazine kethüdâsı (s. 189), hutebdâr, külâhdâr (s. 176), hünkâr (s. 294), kâdı (s. 380), kahve sâkîsi (s. 380), kâtib (s. 380), kazasker (s. 383), kürkçü (s. 326), müezzin (s. 291), müezzin-i şehryârî (s. 389), mürşid (s. 209), peşkîr başı (s. 380), saka başı (s. 391), sakkâ (s. 341), şem 'î (s. 358), dellâl (s. 176), şeyhülislam (s. 198), vezir-i azam (s. 198).

Tespit edilenlerden emir, hünkâr, kadı, kâtip, kazasker, müezzin, müezzin-i şehryârî, şeyhülislam, vezir-i azam gibi bir kısmı devlet görevlileridir. Dellâl, kahve sakisi, kürkçü, peşkîr başı, saka başı, sakkâ, şem'î ise geleneksel meslekler, zanaatlar, uğraş, işler ve bunlarla meşgul olanlara verilen isimlerdir.

Aşçı, şeyh, derviş, ferrâş, halife, müezzin tekkelerdeki görevlilerdir. XVIII. yüzyılda zaviye ve tekkelerde şeyh, dervişler, virdhân, zâkir, kelime-i tevhidhân, hatimhân, aşirhân, imam ve müezzinler olmak üzere din görevlileri; tabbah (aşçı),

42 Şerbet geleneği ve şerbet çeşitleri için bakılabilir: Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 151-152; Yahya Özdoğan ve Nermin Işık, "Geleneksel Türk Mutfağında Şerbet", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, s. 1059-1077, <http://www.ayk.gov.tr/icanas38/maddi-kultur-material-culture> Erişim Tarihi: 25.10.2018; Mehmet Sarıoğan ve Gülhan Cevizkaya, "Türk Mutfak Kültürü: Şerbetler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları SOBLAD*, Mart 2016, s. 237-250.

43 Lokumla ilgili olarak bakılabilir: Ali Batu ve Heysem Suat Batu, "Türk Tatlı Kültüründe Türk Lokumunun Yeri", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4/1, 2016, 42-52; Oğuz Diker, Nuray Türker, Adnan Çetinkaya ve F. Beyzat Kaya, "Geleneksel Türk Tatlısı Olarak Lokum ve Safranbolu Lokumu", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5/2, 2017, s. 333-344.

44 İstanbul'da şeker çeşitleri için bakılabilir: Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 151.

Nasûhi Efendi Camii haziresi

helvacı, vekilharç, bevvap (kapıcı), kayyim (bakıcı, cami hademesi), ferraş (hizmetçi), çerâgî (aydınlatici) olmak üzere hizmetli sınıfında görevliler bulunmaktadır⁴⁵. Tekkelerde bulunan görevlilerin tekkenin işlevlerine göre şekillendiğini ve görevlilerin isimlendirilmelerinde de farklılıklar olduğunu söyleyebiliriz.

Metinde dünya hokkabaza, şa'bedebâza benzetilmiştir (s. 226).

11. Eşyalar

Yapılan çalışmalarda tekkelere ait kap kacaklar arasında kazan, tepsi, bakraç, sahan, tava, kepçe, büyük tas⁴⁶ gibi eşyalar gösterilmektedir. *Mürâselât*'ta eşyaların varlığı daha çok rüya tabirleri sebebiyledir. Rüyada görülen eşyalar tabir edil-

45 Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2011, s. 219-220.

46 Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul (t.y.), s. 40, 55; Ocak, *a.g.e.*, s. 224.

miştir. Bunun yanında ölçü belirlemek için de kap kacağa yer verilmiştir. Başka sebeplerle de geçen ve tespit edilen eşyalar şunlardır:

Abdest makraması (s. 299), beyaz bez (s. 296), beyaz dülbend (s. 254), bir kâse-i sâgîr (s. 282), bir kat çamaşır (s. 271), bir tabak-ı sâgîr (s. 282), destmal (s. 271), fincân-ı sagîr (s. 331), hokka (s. 197), iki yastık (s. 296), kaftan (s. 269), küfe (s. 242), ok (s. 232), sarık (s. 291), suffe (yün) (s. 296), yatak (s. 296), yay (s. 232), yemeni (tülbent) (s. 266), yeşil kavuk (s. 291), zenbil (s. 256).

12. Atasözleri, Deyimler ve Veciz Sözcükler

Mürâselât'ta atasözü, deyim ya da veciz söz kabilinden sözler önemli yer tutmaktadır. Mektuplarda Nasûhî Efendi müridi İbrahim Ağa'yı gönlünü ikilememesi konusunda sık sık uyarır. “Bir Allah, bir din, bir mezhep, bir meşrep, bir imâm, bir mahbûb. Bunlar ikilik kabul etmez”⁴⁷. Eserde bu konuyla ilgili tespit edilen atasözü ve deyimler şunlardır:

“Birden çok kimsenin söz sahibi olduğu iş yürümez”⁴⁸ anlamı verilen “Çatal kazık yere batmaz (çakılmaz, geçmez)” atasözü eserde “Çatal kazık yere girmez; girse kök tutmaz (s. 190-191, 208)” ve “Çatal matal ağaç kök salmaz (s. 345)” şeklinde yer almaktadır.

“Hamamda kurnaya, düğünde zurnaya” (s. 189) deyimini, İbrahim Ağa'ya hevese kapılıp farklı farklı kişilere müracaat etmemesi için bir uyarıdır. “Her gördüğüne mum, her kurnaya boru olmak” (s. 208) bu manada başka bir deyimdir. “‘Aceb ‘akıldır, bedestende tezек istitlâbı” (s. 391) da kıymeti bilinmeyen kâmillerin durumunu ifade eder.

“Bir ağaç bir çekirdekten, bir kökten olur. Bir oğlan iki anadan doğmaz. İki karpuz bir koltuğa sığmaz. İki şeyhe iktidâ (uyuma) olmaz” (s. 237); “İki babalı oğul veled-i zinâdır” (s. 374) sözleri de şeyhin aynı konudaki uyarılarıdır.

“Kalbini Hoca Dursun Hânı kılmak” (s. 246) deyimiyile gönlün başka mürşitlere meyl etmesi kınanmıştır. “Çekirge misâl bî-karâr” (s. 255), “Çekirge meşrep adam, adam olmaz” (s. 324); “Her çiçekten bal alan arı az ömürlü olur” (s. 208), sözleri de aynı durumu anlatmak için kullanılmıştır. “Kuzgunun Tebâreke okumaktan muradı, kasdı iki pâredir (s. 246)”, “Saksağan camusa merhamet etmez, karnın

47 Tatcı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 208.

48 Türk Dil Kurumu, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 15.10.2018.

doymak için bitler” (s. 246) sözleriyle de müridin gönlünü ikilememesi hususu vurgulanmıştır. “Saksağan danayı babası hayrına bitlemez” (www.tdk.org.tr) atasözünün çeşitlemesi olan bu sözler “Bir kimse başkasına hizmet ediyorsa kendi çıkarı vardır”, bu tip kişilere itibar edilmemelidir.

“Denize tohum bırakılmaz” (s. 189), “Bu ‘akl ile ne dünya ne âhiret” (s. 323), “aklı başına devşir” (s. 204) şeyhin müridine ve Hak taliplerine uyarılarıdır.

“Ser gider sır çıkmaz” (s. 169) sözü “ser verip sır vermemek” deyiminin hüküm bildirecek şekilde kullanılmasıyla yer almıştır. “Ağzı sıkı olmak, sırrı paylaşmamak” anlamındaki bu söz eserde tasavvuf terbiyesi çerçevesinde kullanılmıştır.

Karga kuzgun üşer, tûtî mâ-beyn mahsulü (s. 176); karga ve kuzgun leşle beslenirken tûtî (papağan) ev kuşudur. Nasûhî Efendi dervişini karga, kuzgun tabiatlı olmaması için uyarır.

“Lek lek, lak laka eder” (176), “Laklakadan pilav olmaz” (s. 371) uğraşacak işi olmayan, boş işlerle vakit geçirir. “Lehü”sünü bilmez, “aleyh”isini anlamaz (s. 204) bildim sanan kişileri eleştirmek için kullanılmıştır. “Ezhâr-çîn (çiçek toplanan) olan nahl (arı) tâ'im-i asel olmaz. Ya'sub (arı beyi) olan cümleye mâlik olur. Ya'subu kimse görmez, kimse bilmez” (s. 372) diyerek hakikate vakıf olanların konuşmayacağını vurgular.

“Sabır ile koruk helvâ olur (s. 223)” atasözü yolda acele eden İbrahim Ağa'ya uyarıdır. “Sabr ile koruk helvâ ve yaprak atlas olur” (239), “Şuvey şuvey⁴⁹ koruk helva olur” (s. 295), “Sabır ile koruk helvâ, bir katre su âdem olur” (s. 320) atasözünün çeşitlemeleridir. Yolda acele edilmemesi “mukteza-yı tarîkat içindir”. Nasûhî Hazretleri bu durumu, “Yoksa koruk sıkıp, şerbet pişirmek işimiz yoktur” (s. 242) latifesiyle ifade eder. “Andelîb, vaktinde feryâd eder. Gül, zamânında bûy-feşân olur” (s. 195) sözleriyle belirtildiği gibi her şeyin bir vakti vardır. “Palaz iken anaç mu'âmelesi” (s. 333) yapmak yolda aceleciliği ifade eder. “Miyâne geldikte helvacı bilir (s. 284)” diyerek müridin ne zaman olgunlaştığını mürşidin bileceğini söyler.

“Deli göçer, kuş uçar” (s. 176); “Esvâb sâhibinindir” (s. 176) sözleriyle olacağı engel olunamayacağı anlatılmıştır.

“Yaysız ok atılmaz” (s. 232), “Anasız oğlan doğmaz” (s. 232) sözleri mürşidin gerekliliğini ifade içindir. “Kalbini zenbil etmek” (s. 256), mürşidin müridi için

49 Şuvey şuvey: Yavaş yavaş.

konumunu belirtmek için kullanılmıştır: “Şeyhü'l-ekber -kuddise sırruhu- mazhar-ı nokta-i Ahad olduğundan Sadreddîn'i zenbîl ile astı”⁵⁰.

“Kızım sana söylerim gelinim sen işit” (s. 382) atasözü sözün asıl muhatabına göndermedir. “Gözden irak olan, gönülden irak olur” (s. 387) atasözüyle de müridiyle görüşme arzusu dile getirilmiştir. “Uyar ise nefesine bir dem, taka taklar, baka baklar” (s. 390) diyen Nasûhî Efendi Hak talibini nefesine uymaması konusunda uyarır.

Metnin özelliklerinden birisi de Nasûhî Efendi'nin yerel ve kendine has söyleyişlere yer vermesidir. Metinde tespit edilen diğer deyim ve sözleri şöyle sıralayabiliriz:

“...gözüm yaşın zâyi 'etmeye” (s. 255); “...komasın elden Hicâz'ı, olmasın mâ'il-i Isfahân” (s. 380); “Devlet-i dünya tenesir olur” (s. 237); “... (Allah de) gözüm” (s. 176); “Adam olmak” (s. 174); “Akşam karîb hutebdâr (hatip), külâhdâr” (s. 176); “Allâh'ın işine karışmayasın” (s. 255); “Âşinâ-yı Hak, menfûr-ı halktır (s. 372). Şöhret âfettir” (s. 372); “Bulduğum yiyeyim, bildiğim bilmeyeyim” (s. 391); “Câhil tın tın” (s. 176); “Cân kulağı” (s. 231); “Cândan geçmeyen cânâna ermez” (s. 382); “Cânım cânân olsun” (s. 371); “Ciğer büryân” (s. 374); “Eli geniş” (s. 281); “elim üç değil” (s. 371); “emeğine yazık olur (s. 375); “Gurbet letâfettir” (s. 372); “Güzel gökçek itikâd edesiz” (s. 235); “Hacâlet gelmek” (s. 252); “İtikâdın mermer olsun, çürür ağaç olmasın” (s. 256) “Kapıdan gelmez, damdan gelir” (s. 176); “Kerem issi kerem ede” (s. 374); “Kıl kadar” (s. 161), “Lokma-i fukarâ nurdur” (s. 201); “Mankafa” (s. 193); “Nohudî-meşreblik” (s. 244); “Oğlum Hasan Ağa bir mektûb göndermişler. Dandin dandin vezninde” (s. 391); “Pekmeze sinek üşmek ile girân-bahâ bulmaz” (s. 364); “Rahmet cemâ'attir” (s. 276); “Şalaklık (hamlık)” (s. 193); “Vermiş Allâh seni bana, beni sana” (s. 263); “Yahşi anla” (s. 188); “Yazık değil mi” (s. 257); “Zerre denli” (s. 161).

13. Kalıp Sözler ve Dualar

Kişilerin birbirleriyle iletişim kurarken kullandıkları, toplumsal kurallara göre belli zamanlarda ve belli durumlarda söylenmesi gereken sözler “ilişki sözleri” ya da “kalıp sözler”⁵¹ olarak adlandırılmaktadır. İncelediğimiz eserde de bu nitelikte sözler bulunmaktadır. Bu sözleri şöyle belirlemek mümkündür:

50 Tatcı ve İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 256.

51 Doğan Aksan, *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*, Ankara 2008, s. 169.

Âfiyetler ola (s. 332), Allâh dâim eyleye (s. 327), Allâh emeğini zâyi ‘ etmeye (s. 242), Allâh mübârek eyleye (s. 217), Allâh Te ‘âlâ ‘âkıbetini yar eyleye (s. 190), Âmin (s. 174), Bâkî safâda olasız (s. 240), Bâkî sıhhatte müstedâm olasız (s. 260), Ehlen ve sehlen, merhaben! (s. 381), Hediye irsâl olundu. Nûr olsun! (s. 331), Hele ‘âşuranız mübârek ola! (s. 326), İydünüz mübarek ola (s. 178), İnşallâh (s. 323), İnşallâhu Teâlâ (s. 244), Kabûlü ricâsıyla (s. 322), Karınca kadarınca (s. 316), Merhaba (s. 201), Muîn Allâh olsun (s. 246), Mukadder ola (s. 343), Mübârek ola (s. 201), Mübârek olsun (s. 278), Nûrlar ola (s. 282), Pîr olasin, nûr olasin (s. 278), Pür-nûr ola (s. 181), Rab-bim gözüm yaşın zâyi etmeye (s. 370), Safâ geldin, hoş geldin (s. 381), Safâ geldiniz. Vefâlar getirdiniz (s. 271), Sağ ol sen cânım, sâlim ol rûhum” (s. 268), Selâm ederler (s. 242), Selâmım teblîğ edersiz (s. 341), Huzura selâmlar ederler (s. 381), Seni bana veren Allâh’a şükürler olsun (s. 319), Yevm-i mübârekeniz mübârek ola (s. 244).

14. Adlar

Asıl Adlar

Eserde tespit edilen isimler erkek isimleridir. Nasûhî Efendi kızının vefatını haber verirken adına yer vermiştir. Kadın isimlerinden sadece Saliha isminin geçmesi eserin bağlamından kaynaklanmaktadır. Bu isimlerden dönemin isim seçme anlayışı da belirlenebilmektedir. Tespit edilen isimlere bakıldığında Arapça, Farsça kökenli oldukları; İbrahim, Süleyman, Musa gibi peygamber isimlerinin; Ahmet, Mahmut, Muhammed, Mustafa gibi Hz. Peygamberin isimlerinin; Ömer, Osman, Ali gibi halifelerin isimlerinin; Hasan, Hüseyin gibi Peygamber torunlarının isimlerinin tercih edildiği görülmektedir.

Eserde geçen isimler şunlardır: Abdullâh (s. 370), Ali (169), Abdülkerîm (s. 259), Ahmed (s. 193), Behzâd (s. 358), Bekir (s. 343), Celâl (s. 389), Ebu Bekir (s. 358), Hasan (s. 188), Hüseyin (s. 343), İbrâhîm (s. 343), Kâdir (s. 380), Mahmûd (s. 343), Mehmed (s. 339), Muhammed (s. 343), Murtazâ (s. 174), Mûsâ Efendi (s. 315), Mustafâ (s. 343), Nasûhî (s. 103), Osman (s. 380), Ömer (s. 363), Ra’ûf (s. 343), Rüstem (s. 188), Sâlih (s. 378), Sâliha (s. 245), Selîm (s. 380), Sezâî (s. 380), Süleyman (s. 206), Vahîd (s. 358).

Sülale Adları

Eserde tespit edebildiğimiz sülale adları şu şekilde geçmektedir: Eşrefzâde (s. 209), Kadızâde el-Hâc Mustafa Ağa (s. 379), Mehterzâde Mustafa Ağa (s. 358).

Nasûhî Efendi Camii haziresi

Unvanlar

Unvan sözlüklerde; “Bir kimsenin işi, mesleği veya toplum içindeki durumu ile ilgili olarak kullanılan ad, san”⁵²; “Şahıs adlarıyla bir arada kullanılarak nezakete yönelik bir hitap biçimini veya şahsın ailedeki, topluluk ve toplumdaki mevki ve akrabalık derecesini gösteren ad: Kağan, tegin, erkin, hatun, paşa, hanım, abla, dede, amca, teyze, yenge, bacı vb.”⁵³ olarak tanımlanmaktadır. Şeref Boyraz⁵⁴ unvanların resmi, dini, toplumsal kurumlar tarafından verilmiş olduğuna dikkat çeker ve unvanların sülale, ırk, etnik grup, meslek ve memleket adları olarak ortak kültürün ürünü oldukları üzerinde durur.

Eserde tespit ettiğimiz aziz, çelebi, derviş, hacı, hâce, hafız, halife, hazret, hoca, monla, pîr, sûfî, sultan, şeyh gibi unvanlar din kurumunun etrafında şekillenen unvan-

52 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.

53 Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 15.10.2016.

54 Şeref Boyraz, “Lakaplar Konusunda Bazı Dikkatler ve Bir Yöre Örneği.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, VII, Sivas 1998, s. 112.

lardır. Aşçı, emir, kadı, kadızade, kürkçü meslek bildiren unvanlar; Salıpazarlı ise memleket bildiren unvanlardır. Efendi, hazretleri gibi unvanlar hiyerarşik düzenden kaynaklanan unvanlarken; dede akrabalık derecesini gösteren unvanlardandır.

Bu unvanların kullanılış biçimleri incelendiğinde, Kadızâde el-Hâc Mustafa Ağa, Şeyh Kâdir ‘Azîz örneğinde olduğu gibi bazen birkaç unvanın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Kimi zaman unvanlar sülale adıyla birlikte kullanılmaktadır: İshak Kadioğlu Derviş Ali Çelebi. İsmi önüne gelerek, isimle birlikte kullanılan lakaplarla birlikte unvan kullanıldığı olmaktadır: Eski Mehmed Ağa, Kadı Süleyman Efendi, Kadızâde el-Hâc Mustafa Ağa, Şeyh Kâdir ‘Azîz gibi.

Aşçı Dede örneğindeki gibi lakapla birlikte unvan da kullanılmaktadır. Seyyid Kürkçü örneklerinde olduğu gibi iki unvan birlikte kullanılarak ismin yerini tutabilmektedir.

Tespit edilen unvanlar şöyledir: ‘Ali Cân Ağa (s. 358), Abdülkerîm Efendi (s. 259), Ahmed Ağa (s. 193), Aklî Mehmed Çelebi (s. 339), Aşçı Mehmed (s. 339), Behzâd Mehmed Ağa (s. 358), Burnaz Hasan Ağa (s. 103), Çelebi (s. 226), Derviş Mehmed (s. 198), Dervîş Sezâî (s. 380), Ebu Bekir Ağa (s. 358), Hacı Ali (s. 185), El-Hâc Mûsâ Efendi (s. 315), Emîr Abdullâh Çelebi (s. 379), Eski Mehmed Ağa (s. 358), Feyzullâh Efendi (s. 103), Hârcı Osman Ağa (s. 380), Hasan Ağa (s. 188), Hünkâr (s. 228), Kadı Süleyman Efendi (s. 206), Kadızâde el-Hâc Mustafa Ağa (s. 379), Şeyh Kâdir ‘Azîz (s. 380), Kürkçü Seyyid Çelebi (s. 326), Mehterzâde Mustafa Ağa (s. 358), Molla Ali (s. 243), Rüstem Ağa (s. 188), Rüstem-i Zâl (s. 193), Salıpazarlı Hasan Efendi (s. 378), Sâlih Efendi (s. 269), Seyyid ‘Abdullâh Çelebi (s. 370), Şem’î Hüseyin Ağa (s. 358), Şeyh Ali (s. 205), Şeyh Murtazâ (s. 174), Şeyh Murtazâ Efendi (s. 196), Şeyh Nasûhî Efendi (s. 209), Tulû’î Dede (s. 248), Vahîd Ağa (s. 358).

Lakaplar

Lakap, “Bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya o ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad”⁵⁵ olarak tanımlanmaktadır. Boyraz ise, adbilim sınıflandırmasında “yakıştırma adlar” başlığınla verilen lakabı “kişiye herhangi bir özelliğinden dolayı kendi grup kültürü bağlamında sonradan verilen isim”⁵⁶ olarak belirlemiştir.

İncelenen eserde söz konusu lakapların kullanım şekilleri ise şöyledir:

55 Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, (www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 15.10.2018.

56 Boyraz, a.g.m., s. 112.

Aşçı Dede (s. 380), ismin yerine kullanılan lakaplardandır. Aklî Mehmed Çelebi (s. 339), Aşçı Mehmed (s. 339), Burnaz (büyük burunlu) Hasan Ağa (s. 103), Eski Mehmed Ağa (s. 358), Hârcı Osman Ağa (s. 380) isimle birlikte kullanılan lakaplar bulunmaktadır.

Mahlaslar

Eserde mahlas olarak Mahtûmî (s. 380), Şem'î Hüseyin Ağa (s. 358), Tulû'î Dede (s. 248) geçmektedir.

Akrabalık Adları

Ana (s. 232), baba (s. 384), dede (s. 144), karındaş (s. 381), oğul (s. 209), valid (s. 136), valide (s. 381) tespit edilen akrabalık isimleridir.

Hayvan Adları

Andelîb (s. 195), at, camuş (s. 246), çekirge (s. 255), karga, kuzgun (s. 176), lek lek (s. 176), nahl (arı) (s. 372), saksağan (s. 246), tavus kuşu (s. 211), tûtî (s. 176), ya'sub (arı beyi) (s. 372) eserde geçen hayvan adlarıdır. Bu hayvanlar ya rüyalarda görüldüğü için tabirlerde yer verilmiştir ya da benzetme unsuru olarak geçmektedir.

15. Hitâplar

İncelediğimiz metin mektuplardan oluştuğu için gerek mektuba başlarken, gerek mektubun ilerleyen bölümlerinde hitap ifadeleri sıklıkla yer almaktadır. Bu hitap cümleleri iletişimdeki zarafetin en güzel örnekleridir. Tespit edilen hitap sözleri şunlardır:

‘Âtîfeli oğlum (s. 177), Benim cândan ‘azîzim (s. 390), Benim firâsetli oğlum (s. 191), Benim gayretli oğlum (s. 205), Benim hakîkatli oğlum (s. 184), Benim hakîkat-mendim oğlum (s. 199), Benim hakîkat-mendim, cânım (s. 215), Benim insâniyetli oğlum (s. 180), Benim kiyâsetli ve firâsetli oğlum, cânım, sevdiğim, rûhum (s. 201), Benim merhametli oğlum (s. 183), Benim neşât-ı fuâdım, rûh-ı musavverim (s. 187), Benim oğlum (s. 169), Benim oğlum, benim ruhum! (s. 183), Benim oğlum, cânım, (s. 330), Benim re'fetli oğlum (s. 181), Benim sa'âdetli oğ-

lum (s. 185), Benim sadâkatli oğlum (s. 193), Hakikatli ve insâniyetli oğlum (s. 270), Sadâkatli ve hakikatli oğlum (s. 356).

16. Diğer Kültür Unsuları

Bir kese (s. 272), beş kese (s. 189), on kese (s. 189), hokka (s. 197) miktar belirtmekte; tabak, kâse, fincan gibi mutfak eşyaları ölçü olarak kullanılmaktadır. Akçe (s. 272) ve kayme (s. 252) para birimleridir.

Kalıp davranış olarak en çok el öpme geçer. Örnek olarak “Mübârek eliniz bûs eder” (s. 263) cümlesini verebiliriz.

“Hava fırtına, Salı pazarında revâh var, kıraç var” (s. 387) denilerek hava durumuna dair bilgi verilmiştir.

“Vefke i’tibâr câiz değildir. Cifr ve remil ve nücûm ‘ulûm-ı muntasimedir. Ehli yoktur; olsa da i’tibârî şûmdur” (s. 174). Nasûhî Efendi’nin bu konuda görüşleri keskindir. Vefke, cifre, remile, nücûma ve kâhine inananın kendisiyle âşinâlık etmemesini ister (s. 174). “Allâh Te’âlâ’ya sığın; ‘acemî ceffârdan, ahmak müneccimden, bilmez tabîbden ve kerâmât-furûştan” (s. 240) diyerek bu gibi kişilerden uzak durulması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Çiçek kültürüyle ilgili; “Gül, zamânında bûy-feşân olur” (s. 195) ve “Sâlih olanın ‘âlî-kadr lâlesi (bir çeşit lâle) çıkar türâbdan” (s. 387) cümlelerinde gül ve lale geçmekle birlikte Nasûhî Efendi’nin özellikle gül yetiştirmeye meraklı olduğu ve kendi yetiştirdiği bir güle “Nasûhî Gülü” dendiği kaynaklarda kayıtlıdır⁵⁷.

Eserde; yirmi iki Ramazân-ı Şerîfin guresinde (sabahı) (s. 174), sabâhen (s. 184), seherî (s. 185), yarın (s. 185), yarın gece (s. 185), nısfu’l-leyl (s. 242) gibi günün vakitleriyle ilgili tabirler kullanılmıştır.

Metinde bir yerde “top-ı belâya çevgân-ı Deyyân” (s. 379) denilerek benzetme unsuru olarak çevgan oyununa da yer verilmektedir. Çevgân, at üstünde top ve değneklerle iki takım halinde oynanan bir oyundur. Dîvânü Lügâti’t-Türk’te ve Kutadgu Bilig’de de geçen bu oyun⁵⁸, edebiyatımızda benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Evliyâ Çelebi, yenilen takımın yenen takıma büyük bir ziyafet verdiğini kaydetmiştir⁵⁹.

57 Kürçüoğlu, a.g.e., s. 39.

58 Feyzi Halıcı, “Çevgân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1993, VIII, s. 294-295.

59 Turgut Karabey, “Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesinde Güy u Çevgân Oyunu”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages*, 7/1, Türkiye 2012, s. 85.

Sonuç

Sonuç itibariyle *Mürâselât*, tasavvuf terbiyesinde rüyanın yerinin tespitinde önemli olduğu kadar bulunduğu dönemin kültür hayatını yansıtmaya bakımdan da çok zengin bir kaynaktır. Bayramlaşmadan aşûreye, hediyeleşmeden misafir ağırlamaya, rüya ile ilgili inanışlardan sadaka vermeye, doğumla ilgili geleneklerden hastalıkların tedavisine, dönemin yiyecek ve içeceklerinden eşyalarına ve giyim kuşamına, iş ve mesleklere, atasözü ve deyimlere, dua adabından insan ilişkilerindeki zarafete kadar zengin bir dünya sunmaktadır. Tekkeler buldukları mahalleri maddi ve manevi anlamda tesir ederek şekillendirmişlerdir. Bu manada tasavvufi nitelikteki bu eserler bugünün insanı için de rehber niteliktedir. Karar mercileri “üstü küllenen!” değerlerimizi, ruh ve estetiği tekrar canlandırmak istiyorlarsa Anadolu’yu mayalayan bu mayayı görmek zorundadırlar.

Tarih Düşürme Geleneğinin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları

DR. NUSRET GEDİK
Marmara Üniversitesi

Giriş

Türk edebiyatında harflerin rakamlarla ifadesi olan ebced sisteminden hareketle, önemli bir olaya, doğuma, ölüme, zafer veyahut yenilgiye, yeni bir binanın yapımına ilh. gibi pek çok sebeple manzum veya mensur olarak bunların meydana geldiği zamanı belirtmek üzere edipler ve şairler elinde tarihler düşürülmüş ve bu durum zamanla bir gelenek hâline de gelmiştir.

Tarih düşürmenin temeli olan ebced hesabı, aslında alfabedeki harflerin kolaylıkla hatırda tutulmasını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup gerçekte bir anlamı bulunmayan kelimelerinin ilki “ebced” (abucad, ebucad) şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır. Bu formülde yer alan kelimeler şunlardır: ebced (أبجد), hevvez (هوز), huttî (حطي), kelemen (كلمن), sa'fes (سعفص), karaşet (قرشت), sehaz (ثخذ), dazağ (ضظغ). Türkçe'de bu tertibin son kelimesi, ayrı bir rakam değerine sahip olmayan lâmelif (ل) ile bitirilerek dazığlen (ضظغلاً) şeklinde söylenmektedir.¹ Ebced hesabındaki Arap harfleri için sayı değer sistemi ise şu şekildedir:²

1 Mustafâ Uzun, “Ebced”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DLA)*, C. 10, s. 68.

2 Tablonun genişletilmiş hâli ve Ebced hakkında daha fazla bilgi için bkz: İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, 4. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 53-55.

EBCED HARFLERİ SAYI DEĞERLERİ							
Harf	Değeri	Harf	Değeri	Harf	Değeri	Harf	Değeri
ا (elif)	1	ح (ha)	8	س (sin)	60	ت (te)	400
ب (be)	2	ط (ti)	9	ع (ayn)	70	ث (se)	500
ج (cim)	3	ی (ye)	10	ف (fe)	80	خ (hı)	600
د (dal)	4	ك (kef)	20	ص (sad)	90	ز (ze)	700
ه (he)	5	ل (lam)	30	ق (kaf)	100	ض (dad)	800
و (vav)	6	م (mim)	40	ر (ra)	200	ظ (zı)	900
ز (ze)	7	ن (nun)	50	ش (şın)	300	غ (gayn)	1000

Ebcid sistemi çok eski olmakla birlikte tarih düşürme sanatının ilk defa kimin tarafından icat edildiği kesin olarak belli değildir. Bilindiği kadarıyla tarih düşürme XII. yüzyılda önce Fars edebiyatında ortaya çıkmış, İslâm kültürünün etkisiyle Arap harflerini alan İranlılar'dan Türkler'e, Türkler'den de Araplar'a geçmiştir. Fars kültüründe tarih manzumelerine “mâdde-i târîh” ya da kısaca “târîh”, tarih düşürmeye de “mâdde-i târîh-sâzî, târîh goften, târîh nüvîšten”; Türkler'de “tarih düşürme, tarih yazma, tarih söyleme” denilmiş, Araplar'da ise buna “târîhun şî'rî, târîhun harfî” adı verilmiştir. Fars edebiyatında tarih düşürme özellikle XIV. yüzyıldan itibaren gelişme göstermiş, bu yüzyılda Hâfız-ı Şîrâzî ve İbn Yemîn-i Tuğrâî tarih manzumeleri kaleme almıştır. Daha sonra bu konuda öne çıkan şairler arasında Münîr-i Buhârî, Burhâneddîn-i Câmî, Nüvîdî-i Şîrâzî, Vahşî-i Yezdî, Muhteşem-i Kâşânî, Vahdet-i Kummî (Hakîm Abdullah), Vâhib-i İsfahânî (Mirza Hasan), Remzî-yi Kâşî, Kelîm-i Kâşânî, Bîdil, Hâtif-i İsfahânî, Emîn-i Nasrâbâdî, Muhammed Tâhir-i Nasrâbâdî, Katre-i İsfahânî ve Ferâhânî anılabilir.³

Kaynakların belirttiğine göre ilk olarak Arap harflerini kabul eden Farslar tarafından icat edilen tarih düşürme sistemi, aynı medeniyet dairesi içerisinde yer alan Türklere geçmiş ve Türk edebiyatında XIV. yy'dan itibaren gittikçe örnekleri artacak şekilde gelenekselleşmiştir.

Ana Hatlarıyla Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği

Klasik Türk edebiyatında harfleri, ebcid hesabına uygun olarak herhangi bir olayın veya bir durumun meydana geldiği zamanı göstermek üzere; bir kelime, bir tamlama, bir cümle, mısra, beyit veya bir manzume şeklinde söyleme ya da tarihi doğrudan doğruya sözle manzum olarak ifade etme sanatına tarih düşürme denir.⁴

³ Turgut Karabey, “Tarih Düşürme”, *DİA*, C. 40, s. 80.

⁴ Pervin Çapan, “Şefik Divanı Örneğinde Manzum Tarih Düşürme Geleneği”, *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22*

Tarih düşürme Türk edebiyatında XIV. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış ve özellikle XVIII. yüzyılda en verimli dönemine ulaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrine kadar çoğunlukla Arapça ve Farsça yazılan tarih kitâbeleri XVI. yüzyıldan itibaren daha çok Türkçe kaleme alınmıştır. Önceleri tek kelime yahut terkipten oluşan mensur tarihler yaygınken daha sonra manzum tarihlere rağbet artmıştır. Cevdet Paşa, Türk edebiyatında manzum tarihin ilk defa Hızır Bey tarafından 850 (1446) yılında Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)'in yaptırdığı bir cami için söylenen, “Câmi'un zîde ‘ömrü men ‘amerehû” (Bu camiyi imar edenin ömrü uzun olsun) mısraı ile başladığını söylemiş (Belâgat-ı Osmâniyye, s. 170), ardından gelen edebiyat tarihçileri de bu bilgiyi tekrarlamıştır. Ancak daha XIV. yüzyılda Türkler tarafından tarih manzumeleri yazıldığı bilinmektedir.⁵

Divan şiirinde XIV. yy.'dan itibaren görülmeye başlayan tarih manzumeleri tespitimize göre XVI ve XVII yy. divanlarında artmaya başlamış, XVIII. yy.'da ise zirveye çıkmıştır. Divanları konu itibariyle tararken gördük ki XVI. yy.'da özellikle şairlerin saray ehlinin, paşaların, memurlar ile yakınlarının ve dostlarının çeşitli görevlere atanmaları dolayısıyla söylenen tarih düşürme manzumeleri, XVII. yy'a gelindiğinde artık daha farklı alanlarda da kendisini göstermiştir. XVIII. yy. divanlarında şairlerin hemen her sosyal olaya, yeni yapılan yapılara, eş ve dostlarının doğum ve ölümlerine, kendi hayatlarındaki meselelere ve daha pek çok farklı konuya dair tarihler düşürdükleri görülmüştür. Özellikle bu yıllardan itibaren tarih düşürme artık bir gelenek hâline gelmiş söz gelimi yurdun herhangi bir yerinde yapılan en ufak bir çeşmeye dahi şairler veya ehil kimseler tarih düşürmüşlerdir. Çoğu zaman da düşürülen bu tarihlerden beğenilenleri o yapının kitâbesine nakşedilmiş, böylece tarih manzumeleri sosyal hayatın bir parçası hâline de gelmiştir. Hatta bu tarihler çeşitli eserler meydana getirilmesini bile sağlamış, en meşhurları arasında *Hadîkatü'l-Cevâmi*, *Mecmua-i Tevârih*, gibi neredeyse tarih manzumelerinden oluşan eserler oluşturulmuştur. Ayrıca kültürümüzde *Surûrî Mecmuâsı* gibi sadece tarihlerden oluşan eserler de yine tarih düşürme geleneğinin tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bu geleneğin en büyük şairi olarak ise Surûrî (ö. 1229/1814)'dir ve bu tarzın üstadı olup şairler içinde “üstad-ı küll» kabul edilmiştir.

Tarih düşürme veya başka bir ifadeyle tarih manzumesi, bir tür olarak klasik Türk edebiyatı nazım şekillerinin hemen hemen hepsiyle söylenilmiştir. Buna

Ekim 2011) Bildirileri, Adana 2012, s. 70.

⁵ Turgut Karabey, “a.g.m.”, s. 80.

Mihrimah
Sultan Camii,
III. Ahmed
Çeşmesi ve
Üsküdar iskelesi,
Thomas Allom

rağmen en çok tutulanları kıta, nazm, bazen gazel, kaside, müstezat, mesnevi, murabba, muhammes, müseddes, terkeb-bend, terci-bend, rübai, hatta beyit, müfret veya mısra şeklinde sıralanabilir. Tarih manzumeleri divanlara yazıldıkları bu şekillere göre yerleştirilirdi. kitâbe

Tarih manzumeleri çoğunlukla doğum, ölüm, tahta çıkış, sefer, zafer, barış, bir göreve atanma, bir görevden uzaklaştırma, sünnet, evlenme, yangın, zelzele vb. olaylar ya da saray, yalı, çeşme, han, hamam, cami, medrese ve kışla gibi binaların yapım veya onarımı için yazılırdı. Son devirlere doğru günlük ve önemsiz olaylara bile tarihler söylenildiği de görülmektedir.⁶

Konumuz itibariyle Üsküdar'ın bugün ayakta olmayan yapılarını ve onlara düşürülen tarihleri tararken pek çok eser karşımıza çıktı. Biz aşağıda görüleceği üzere bugün ayakta olmayan, kaynak kitaplarda ve divanlarda tespit ettiğimiz manzumeler ve bu manzumelerin yer aldığı kitâbeler eşliğinde Üsküdar'ın kaybolmuş yapılarını hatırlatmak istedik. Yapılan taramalar neticesinde bugün mevcut olmayan fakat Üsküdar'ın sosyal tarihinde önemli yerleri olan 41 yapı tespit ettik. Üsküdar özelinde tespit ettiğimiz 41 yapı sadece haklarında manzum tarih

⁶ Turgut Karabey, *Türk Edebiyatında Tarih Düşürme*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 264.

metinleri bulunan ve bizim tespit edebildiğimiz yapılardır. Yoksa söz gelimi yine bugün mevcut bulunmayan fakat Üsküdar tarihi için her biri son derece önemli olan; Tazıcılar Ocağı ve Mescidi, Kavak Sarayı, Sünbüli Tekkesi, Selim Ağa Çeşmesi, Hacı Hasan Ağa Çeşmesi, Abdülaziz Namazgahı ve Çeşmesi, Aziziye Tiyatrosu vb. –tespitlerimize göre- haklarında manzum tarih metinleri bulunmayan eserler tebliğimize konu edilememiştir. Hatta yine aşağıda tek tek kısaca yerlerini belirtmeye çalışacağımız ve tespit ettiğimiz manzum tarih manzumeleri yer alan kitâbelerini veya haklarında düşürülmüş diğer tarihleri vereceğimiz yapılardan başka tespit edemediğimiz eserler de bulunması olasıdır. Biz bir tebliğ metninin sınırları çerçevesinde özellikle de yerel yönetimin desteklediği bir sempozyumda Üsküdar'ın bugün mevcut bulunmayan yapılarından söz açarken, hem bu yapıları korumakla görevli olanlara bir mesaj vermek istedik, hem de Üsküdar'ın tarihinden tozlu yapraklar arasındaki yapıları ecdadın bize bıraktığı izden giderek bulmayı amaçladık.⁷

Tarih Düşürülen Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları

1. Camiler, Mescid ve Tekkeler

İstanbul'un en önemli ilçelerinden biri olan Üsküdar, Osmanlı dönemi boyunca büyük imar faaliyetine sahip merkezlerden biri olmuştur. Osmanlı döneminde yapılıp bugün hâlâ on binlerce insana günde beş vakit hizmet veren Üsküdar camileri; gerek mimarileri gerekse tarihi dokularıyla İstanbul'un ibadet merkezleri yapıları arasında yer almaktadırlar. Örnek olarak Şemsi Paşa Cami ve Mihrimah Sultan Cami bunlardan sadece ikisidir. Lâkin bugün Üsküdar'ın tarihî dokusunu oluşturan bazı camiler ise maalesef günümüze ulaşamamış ve bizlere bazılarının ancak birer hatırası kalmıştır. İşte o hatırası kalanları, yani haklarında tarih manzumesi bulunanları şu şekilde sıralayabiliriz:

Harap Mescid (H.1049/M.1639-40)

Harap Mescid, bugünkü Selimiye Kışlası'nın sol tarafında bulunan Kavak İskelesi yolunun sonunda bulunuyordu. Hatta yakınında Sultan I. Ahmed Çeşmesi vardı. Mezkur yol bugün hâlâ Kavak İskelesi Caddesi adını taşımaktadır. Çeşmenin

7 Çalışmamıza başladığımızda araştırmalarımızı yaparken, Ruhi Duman Bey'in Üsküdar'ın kaybolmuş yapıları hakkında bir çeşit yazı dizisini sosyal medya hesabında yayımlamlayarak bu işe devam ettiğini öğrendik ve kendisiyle tanıştık. Bir İstanbul beyefendisi olarak Üsküdar sevdası peşindeki yazılarından yararlandığım ve arşivini de tarafıma açan Ruhi Duman'a burada ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

bânisi, Darüssaâde ağası İbrahim Ağa'dır. Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında 1048 (1638-39) yılında ağa olmuş ve iki yıl görev yapmıştır.⁸ Vaktinde İbrahim Ağa Mescidi diye anılırken bakımsızlıktan harabeye dönmüş olmasından dolayı olsa gerek halk arasında Harap Mescid adıyla mersumdur. Yapılan tespitlere göre bu mescid ile ilgili yegane kaynak olan *Hadikatü'l-Cevâmi*, mescidin vazifelilerinin maaşlarının Ayasofya Camii Vakfı'ndan karşılandığını belirtmektedir.⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde mescidin yapıldığı zamanlarda orada bir mahalle olmadığından hareketle mescidin kavak memurlarına hizmet vermek için yapıldığı görüşündedir. Kavak memurları ise günümüzde gümrüklerde çalışan kişileri karşılamaktadır. Hatta Anadolu ve Rumeli Kavağı isimleri buralarda gümrük muayenelerinin yapılmasından dolayı bu adla anılmaktadır. Günümüzde yerinde olmayan mescidin tarihini sadece dönemin değil Türk edebiyatının en önemli şairlerinden Cevrî (ö. 1065/1654) düşürmüştür:¹⁰

Sâhibü'l-hayrât mu'allâ rütbe İbrâhîm Ağa
Hâris-i dârü's-saâde ol kerem-kâr-ı güzîn

Bu 'ibâdet-gâhı bünyâd eyledi Allâh için
Es-salâ vaktinde gelsünler salâta ehl-i dîn

Hâtif-i kudsî didi Cevrî anın târîhini
Mescid-i vâlâ zihî dârü's-sevâb-ı 'âbidin 1049 (1639-40)

Adliyye Cami (H.1230/M.1815)

Üsküdar'da Şemsi Paşa Meydanı'nda bulunan Camii-i Adliyye'nin bânisi Sultan II. Mahmud (1808-1839)'dur.¹¹ Sultan bu meydana bulunan Şerefâbâd Kasrı ve mescidinin yenilenmesi için ferman buyurunca çalışmalar başlar ve kasır yenilenir. Orada bulunan ve harap olmuş mescidin yerine (1230/1815) yılında ise cami yaptırılmıştır. Yeni inşa edilen cami, düz kesme taştan yapılır. Yine düz kesme taştan inşa edilen tek şerefeli uzun minaresi ise caminin sağ tarafına yerleştirilir.

Yeni yapılan bu caminin adı Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un mahlasına binaen Adliyye olarak anılmaya başlar. Cami kapısı üzerine konan ve bugün mevcut

8 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi Yay., C. I, İstanbul 2001, s. 207.

9 Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, haz. Ahmet Neziha Galitekin, İşaret Yay, İstanbul 2001, s. 635.

10 Bu tarih hazırlanmış olan *Cevrî Divânı*'nda yoktur. Kitâbe kaydını bize *Hadikatü'l-Cevâmi* vermektedir.

11 Mehmed Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, Haz. Günay Kut, Hatice Aynur, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., C. I, İstanbul 1996, s. 83.

olmayan kitâbede dönemin ünlü şairlerinden Enderunlu Vâsıf (ö. 1240/1824)'ın caminin yapımına düşürdüğü tarih ise şöyledir: ¹²

Câmi'ü'l-ihsân ü himmet zîb-i tahtı saltanat
Gâzî Hân Mahmûd-ı 'Adlî-şân imâmü'l-müslimîn

İ'tibâr edüp Şeref-âbâda ol şâh-ı cihân
Kıldı bu nev ma'bed-i 'âlî ile eşref-terîn

Gerçi Sultân Mustafâ-yı sâlisin bir mescidi
Var idi bu câda evvel lîk bî-vakf-ı metîn

Hüsrev-i 'âlem binâ kıldıkda hüddâmın dahı
Eyledi vakf-ı hümâyûndan vazîfeyle mekîn

Yazdım itmâmında Vâsıf mısra-ı târîh-i tâm
Kıldı hakkâ ma'bed-i tecdîd şâh-ı kâmbîn 1230 (1815)

Enderunlu Vâsıf'ın belirttiğine görebu caminin yapımında kullanılan tüm malzemeleri, mimarı, işçileri, çeşmenin yapımı, etrafının düzenlenmesi, imamı, müezzini ve hizmetlilerin ücretleri, sultanın ihya giderleri olan “Vakf-ı Hümayun” hesabından karşılanmıştır.

Mehmet Nermi Haskan'ın *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde kaydettiği gibi *Hadikatü'l-Cevâmi*'de de çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu esere göre cami içerisinde diğer selâtin camileri gibi bir sultan mahfili ve vaaz kürsüsü de vardı.¹³

Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar* adlı eserinde “Adliye Camisinin uzun kesme taş minaresini ve kurşun kaplı külâhını görmekteyiz. Caminin ne zaman yıkıldığı belli değildir. Zamanla harap olan bu eser, bir ihtimal 1894 tarihindeki büyük zelzelede hasar görmüş ve kısa bir müddet sonra yok olmuştur. 1950 tarihlerinde taşlarından bir kısmı hala durmaktaydı.” ibaresi yer almaktadır.¹⁴

Osmanlı Arşivi Evkaf İdaresi Kataloğu, 1/91'deki bir kayda göre cami 1894 depreminded zarar görmüş ve bu tarihten sonra da Sedat Hakkı Eldem'in dediği gibi büyük ihtimalle yıkılmış veya yıktırılmış olmalıdır. Adliyye Cami Üsküdar'ın hatırasında sadece manzumelerde ve birkaç arşiv vesikasında kalmıştır.

¹² Raşan Gürel, *Enderunlu Vâsıf Divanı*, Kitâbevi Yay., İstanbul 2001, s. 656-657.

¹³ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 354.

¹⁴ Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, C. II, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yay. İstanbul 1974, s. 379.

Divitçizade Şeyh Mehmet Talib Efendi Cami/Sultan I. Mahmud Cami (H. 1162/ M.1748-49)

Bugün mevcut olmayan Divitçizâde Şeyh Mehmet Talip Efendi Cami'sinin diğer adı Sultan I. Mahmud Cami'sidir. Cami, Ahmediye Meydanı civarında Gündoğumu Caddesi'nin sol tarafında köşeye yakın bir mahaldeymiş.¹⁵ *Hadika* müellifi cami hakkında şu bilgileri verir: “İlk bânisi Hudâyî Âsitânesi şeyhlerinden Devatçızâde Mehmed Efendi'dir. Pederi ile beraber, Şeyh Camii ismiyle tanınan Şeyh Mustafa Efendi'nin âsâr-ı hayriyyesinden olan camiin haricinde medfunlardır. Vefatı 1090 (1679)'dır. Pederi Devatçı Şeyh Mustafa Efendi'nin vefatı daha öncedir. Bir süre sonra cami harap hâle gelince Padişah Sultan Mahmud Han-ı Evvel hazretlerine arzuhal olunmuş, yeniden yapılmıştır. Bunun üzerine Nime-tullah Efendi (ö. 1186/1773), şu tarihi demiştir:¹⁶

Şehriyâr-ı zî-himem hâkân-ı ferhunde-şiyem
Pâdişâh-ı pür-kerem Sultân-ı dîn Mahmûd Hân
Gûş idince bu mu'allâ ma'bed-i feyz-âverin
İnhidâma meylini ol dâver-i çarh-âsitân
Bî-bedel tecdîd ü imârına fermân eyleyüp
Eyledi Şeyh-i Devâtî rûh-i pâkin şâdumân
Ol makâm-ı lâmiü'l-envârı zîbâ tarh ile
Oldu bir nev-câmi'-i pâkîze-i feyz-âşiyân
Ol şehinşâh-ı kerâmet-kârı böyle nev-be-nev
Nice âsâra muvaffak ide Hayy u Muste'ân
Yek kalemle yazdı Ni'met bendesi târîhini
Kıldı ihyâ bu müzeyyen câmi'i Mahmûd Hân 1162 (1748-49)

İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi* adlı eserinde bu cami ile ilgili kısa bir bilgi vererek yukarıdaki kitâbe metnini de yazmıştır.¹⁷ Mehmet Nermi Haskan, “I. Mahmud tarafından yeniden yapılan cami, 170 yıl sonra 1918 yılında büyük Doğancılar yangınında yanmıştır” ifadesini kullanarak caminin bugün neden var olmadığını konusuna açıklık getirmektedir.

¹⁵ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I., s. 171.

¹⁶ Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 620.

¹⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., C. I, İstanbul 1977, s. 276-277.

2. Kasırlar, Saraylar

Şerefâbâd Kasrı

(H.988/M.1580'den önce;
H.1141/M.1728-29)

İstanbul'un bugün mevcut olmayan kasırlarından birisi ve Üsküdar için belki de en önemlisidir. İlk olarak Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595)'ın musahibi olan Şemsi Paşa kendi adına yaptırdığı camii ve medrese yakınında inşa ettirmiştir. Bu sebeple kaynaklarda ilk hâli daha çok Şemsi Paşa Kasrı olarak anılmaktadır. *Hadîka* yazarı kasrın yapılışını şöyle anlatmaktadır: “Şemsi Paşa kendi ismi ile müsemma olan kasrı meşhuru Sultan Murat

Hazretleri için bina ettirmiştir. O münasebetle bir cami ve bir medrese binasına dahi muvaffak olmuştur,” demektedir. Şemsi Paşa 988 (1580) tarihinde ve camii ni yaptırdığı sırada vefat ettiğine göre, Şerefâbâd Kasrını bu tarihten bir müddet evvel yaptırmış demektir.

Bu kasrın –eskimesinden ve yıpranmasından olacak- Lâle Devri'nde Şerefâbâd adıyla ya yıkılıp yeniden yaptırıldığı yahut da zaten yıkık halde bulunan kasır yerine mezkur kasrın yaptırıldığı rivayet edilmektedir.¹⁸ 1709-1710 tarihleri bu kasrın yeniden yapıldığı tarihtir. Kasır, çeşitli devirlerde (1745 ve 1775) elden geçirilmiş ve onarılmıştır. Şerefâbâd Kasrı yapımından 140 yıl kadar sonra Lâle

Divitçizade Şeyh
Mehmet Talib
Efendi Cami

18 Bkz: Haluk Y. Şehsüvaroğlu, *İstanbul'un Meşhur Binaları 8, "Şerefâbâd Kasrı"*, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 120-Köşkler, Kasırlar, Yalılar, Konaklar.

Devri'nde çok büyük değişikliklere uğrayarak tamir edilmiştir. Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadaretinde 1728-29 yıllarında yeniden yaptırılırcasına yapılan tamir edilmiş ve pek çok tadilata uğramıştır. Bu tamirin, Üsküdar Yeni Valide Cami'nin, Üsküdar İskele Meydan Çeşmesi'nin, Ahmediye Cami'sinin ve Kaptan Paşa Cami'sinin mimarı Kayserili Mehmet Ağa (ö. 1742) tarafından gerçekleştirildiği rivayet olunur. Masarif-i Tamiriye Defteri'ne göre 1144/1732 yılında Şerefâbâd Yalısı'nın kiremit puşideleri ve H. 1145'de bahçesinin bazı mahalleri tamir edilmiştir.¹⁹

Kasır için bu devir adeta yeniden yapım yılı olduğu için dönemin şairleri Şerefâbâda tarih düşmekten geri kalmamışlardır. Aşağıda sırasıyla dönemin şairlerinden İshâk, Rahmî, Sâbir, Sâhib, Şâkir, Şerîf ve Seyyid Vehbî'nin tarihleri her birinin manzumelerinin uzun olması hasebiyle sadece ebced hesabıyla tarihlerin verildiği beyitleriyle verilmiştir.

Dedim tebrîk idüp İshâk-veş târîhin itmâmın
Zihî nâdîde me'vâ kasr-ı ebnâ-yı Şeref-âbâd 1141 (1728-29)

Dedim seyr eyleyüp itmâmının târîhini Rahmî
Şeref-âbâd ola 'izz ile Sultân Ahmede mes'ûd 1141 (1728-29)²⁰

Târîh du'â birle dedi Sâbir-i nâ-şâd
Kasr-ı Şeref-âbâd-ı Hümâyûn ola âbâd 1141 (1728-29)

Bu şeh-beyt-i mu'allâyı görüp Sâhib dedi târîh
Şeref-âbâd Sultân Ahmede lâyıık makâm-ı pâk 1141 (1728-29)

Kemîne 'abd-i ihyâ-kerdesi Şâkir dedi târîh
Mekân-ı sa'd-i Sultân Ahmed-i 'âdil Şeref-âbâd 1141 (1728-29)

Hudâ mes'ûd ede dedi Şerîf-i bende târîhin
Şeref-âbâd Sultân Ahmedi tarh-ı bihîn-i nev 1141 (1728-29)

¹⁹ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1428-1429.

²⁰ 20 beyitlik manzume için bkz: Sevgi Elmas, *Rahmî (Kırıklı Mustafa) Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 231-233.

Bu tarh-ı pâk bu resm-i güzîn irdükde pâyâna

İki târihi bir beyt içre Vehbî eyledüm inşâd

Bu ‘âlî kasrı İbrâhîm Paşa eyledi âbâd

Şeref-âbâdı nev-bünyâd-ı sultânî mübârek-bâd 1141 (1728-29)²¹

Bu şairlerin dışında Lâle Devri şairlerinden Nedîm'in (1681-1730) yazdığı manzume ile Sultan III. Ahmed Han'ı Şerefâbâd Kasrı'na davet ettiği görülür: ²²

Vasf-ı hüsn-i behceti bir vech ile sığmaz dile

Gel Şeref-âbâdı gör şevketlü hünkârım hele

Anlaşılmaz hak bu kim ârâyîşi takrîr ile

Gel Şeref-âbâdı gör şevketlü hünkârım hele

...

Ben kulun sordum Nedîmâdan anun evsâfını

Vasf u medh etdi be-gâyet tarhını eşrâfını

Rûha teşbîh eyledi hattâ havâ-yı sâfını

Gel Şeref-âbâdı gör şevketlü hünkârım hele

Şerefâbâd Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde de tamir görmüştür. Hatta yukarıda anılan Adliyye Camii o dönemde orada bulunan mescidin yerine inşa edilmiştir. O dönemlerde de güzelliği ile meşhur olan saray, Divan şairlerinden Keçecizade İzzet Molla'nın da gözde mekânlarından biriydi. Kendisi bir gün Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi ile görüşürken söz Şemsi Paşa kasrının güzelliğinden açılmış İzzet Molla sohbet esnasında “Şevketmeab efendimiz bana Molla, dile benden ne dilersin buyursalar ben de sağlığınıza dilerim desem, ferman-ı hümayunları tekerrür etse, efendim Şemsi Paşa kasrı hümayununuzu Mevlevihane ittihaz ve dainizi senevî elli bin kuruş irad ile oranın meşihatine intihab buyursanız hayatımın son gününe kadar velinimettime dua ile meşgul olurdum ve artık bir şey istemezdim” demiştir.²³

1853 yılında da Abdülmecid'in kerimelerinden Münire Sultan'ın namzedi Mısır Valisinin oğlu İlhami Paşa İstanbul'a geldiğinde burada misafir edilmiştir. Bu

21 30 beyitlik manzume için bkz: Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, C. I, Ankara 1991, s. 340-342. Diğer manzumeler için bkz: Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1428-1429.

22 Nedîm, *Dîvân*, Haz. Muhsin Macit, Kültür Bakanlığı E-Kitap Yay., Ankara 2017, s. 202. *Nedîm Dîvân*'nda ayrıca Şerefâbâd için yaptırılan maksem ve su yollarına tarih manzumesi için bkz: s. 130.

23 Haluk Y. Şehsüvaroğlu, *İstanbul'un Meşhur Binaları 8, "Şerefâbâd Kasrı"*, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 120-Köşkler, Kasırlar, Yalılar, Konaklar.

Kavak Sarayı,
Gouffier

günlerden sonra harap olmaya yüz tutan kasır kaynakların tahminine göre 1861-1871 yılları arasında İstanbul'da sıklıkla çıkan yangınların birinde yanmıştır.

Yahya Kemâl bu kasrı “Şerefâbâd” şiirinde şöyle yâd eder:

O şûh ağlar bugün Kasr-ı Şeref-âbâdıa geldikçe
 O nûşânûş demler hâtır-ı nâşâda geldikçe
 Ne cûşân-ı şerâb ü lâle bir devr-î bahâriydi
 Ki hâlâ çeşmeler pür-hûn okur her yâda geldikçe
 Gülerdi taht-ı zerrîn üzre Cem gülşende güllerle
 Sebû-endâm sâkiler elinden bâde geldikçe

Dururdu rindler dembeste ney dembeste vecdinden

Ağaçlıklarda bülbül dûrdan feryâda geldikçe

Görür mecliste tıfl-ı nâz iken timsâlini nâzân

Kadeh ber-kef huzûr-ı Hazret-i Dâmâda geldikçe

Hayâlinden bakar pûşîde-î evrâk olan havza

O şûh ağlar bugün Kasr-ı Şeref-âbâda geldikçe

Şerefâbâd Kasrı, 1869 tarihinde yıktırılmıştır. Zamanla rıhtımları da yıkılmış ve bu kıyılar uzun müddet harap bir halde kalmıştı. Sedat Elden Bey'in *Köşkler ve Kasırlar* adlı kıymetli kitabınının 375. sayfasında, saray yerinin arsa halindeki durumunu ve büyük havuzun perişan halini resmeden 1885 tarihli bir resim vardır.²⁴ Bu havuz 1892 yılında belediye tarafından doldurulmuştur. Daha sonra arsası Millet Bahçesi olarak kullanılmaya başlansa da özellikle sahil yolunun yapımı ile bir kısmı buraya gitmiş, diğer bir kısmında ise bugünkü Evlendirme Dairesi yükselmiştir. Tarih, kültür ve edebiyat hayatımıza damga vurmuş kasır sadece tarih manzumelerinde değil, resimlerde, fresklerde yaşamış hatta Yahya Kemâl gibi bir üstadın elinden adına şiirler yazılmış bir Üsküdar hatırasıdır.

Sürûrâbâd/Cennetâbâd Kasrı (Önce H.1064/M.1654 Sonra H.1226/M.1811)

Kasır, Küçük Çamlıca Tepesi'nin (Eski Bulgurlu Dağı) güney batı eteklerinde, bugün hâlâ mevcut olan çeşmesinin yanında idi. Cennetâbâd Kasrı ilk olarak Sultan IV. Mehmed (1648-1687) tarafından 1654 yılında yaptırılmıştır. O zamanki adınının Cennetâbâd olduğunu Cevrî'nin düşürmüş olduğu tarihten öğreniyoruz. Daha sonra harap olmuş olacak ki Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde yıkılıp tekrar yapılmıştır. Bu sefer kaynaklarda Sürûrâbâd adıyla anıla gelmiştir. Kasrın ve yapılan çeşmeler ile beraber diğer yapıların ilk inşasına dönemin şairlerinden Cevrî tarih düşürmüştür:²⁵

Târîh-i Çamluca Bâ-Fermân-ı Hazret-i Sultân Muhammed Hân Zeyyede 'Ömrühü

Hazret-i Sultân Muhammed Hân-ı İskender-serîr

Kim odur hurşîd-i evc-i saltanat zıll-ı Hudâ

²⁴ Mehmet Nermin Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1430.

²⁵ Hüseyin Ayan, *Cevrî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1981, s. 330-331.

Ol şâhensâhun bahâr-ı ‘adli bâg-ı ‘âleme
Virdi revnak hâtır olsun küşâde dâ’imâ

Oldı hâlâ Çamluca makbûl-i tab’-ı hurremi
Buldı feyz-i iltifâtın bu fezâ-yı hoş-nevâ

Lutfına lâyıık görüp bu bî-mu’âdil menzili
Eyledi ihyâ olundı suffe vü çeşme binâ

Yer yüzinde gülşen-i cennet gibi zînet bulup
Oldı şâhâne mesîre dil-küşâ câ-yı safâ

Bu makâm-ı çeşmenün Cevrî didi târîhini
Cennet-âbâd-ı müferrih ‘ayn-ı âb-ı cân-fezâ 1064 (1654)

Hadîkâtü’l-Cevâmî’de burası hakkında “Büyük Çamlıca’ya ‘Eski Çamlıca’ dahi denir. Bunun mukabilinde Çamlıca-yı Cedîd dahi vardır ki Küçük Çamlıca demekle ma’ruftur. Bu mahalli selefte bir tekke iken yerine Sultan Mehmed Han-ı Rabi’ yeniden muhtasarca bir saray-ı âlî bina buyurmuşlardır. Lâkin hâlen saraydan bir eser kalmamıştır” der. Hafız Hüseyin Efendi (ö. 1201/1787) eserini 1182/1768 tarihinde kaleme aldığına göre kasır yapıldıktan 80-90 yıl sonra ortadan kalkmış demektir.

Cennetâbâd Kasrı 1226/1811 yılında Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından tekrar yaptırılmış ve dönemin şairlerinden Enderunlu Vâsîf (ö. 1240/1824) bu kez Sürurâbâd adıyla anılacak olan kasra şu tarihi düşürmüştür:²⁶

Târîh-i Kâh-ı Sürûr-âbâd Pâdişâh-ı ‘Adâlet-Unvân Der Kurb-ı Çamlıca-i Sagîr

Gülsitânlar zîneti kâşâneler pîrâyesi
‘Âleme sultân-ı mülkün şanı şâh-ı Cem-cenâb

Ya’nî Hân Mahmûd-ı ‘Adlî kim der-i ‘ulyâsına
Tâc u tahtın ‘arz eder şehler berây-ı intisâb

Sürme-dân-ı çeşm-i câna vaz’ eder bî-iştibâh
Gitse şâh-ı Isfahâna hâk-i pâyından türâb

Çıksa seyrâna rikâbında yürür İsfendiyâr
İnse bir câya semendin gezdire Efrâsiyâb

²⁶ Rahşan Gürel, *a.g.e.*, s. 624-626.

Bir şeh-i tâbende-cândır ki nigîn-i saltanat
Gevher-i zâtıyla kesb itdi bu rütbe âb u tâb
Dîde-i tâc-ı şehî çeşm-i serîr-i husrevî
Görmemiş bu ana dek böyle şeh-i devlet-nisâb
Himmet-i şâhânesi makrûn-ı terfih-i 'ibâd
Lutf u şefkat-perveri meşhûr-ı cümle şeyh ü şâb
İşte ez-cümle binâ edüp bu kasr-ı hurremi
Kalb-i nâsı eyledi leb-rîz-i şevk-i bî-hisâb
Bu Sürûr-âbâdı inşâdan murâdı ol şehûn
Zevkını 'âlem görüp ister ki olsun zevk-yâb
Nice olmaz şöhreti âfâka bu kasr-ı latîf
Nice seyryenden cihân etmez meserret iktisâb
Ben temâşâ kıldığım anda sürûrumdan dedim
Tab'una sad bârekallâh ey şeh-i şevket-me'âb
Bulamaz bu resm-i nev-îcâdı ressâm-ı hüner
İhtira'-ı tab'-ı pâkündür senün bî-irtiyâb
Nevbahâr-ı şevk-i hüsnü sûret-i kasra koyup
Zâtuna mahsûs bir kâh eylemişsin intihâb
Bir nezâret bir ferah bir neş'e var tarhında kim
'Ömrü artar artar âdemün seyr ile olur feyz-yâb
Cilve-ger âyîne-i câmında envâ'-ı safâ
Mürtesim reng-i nukûşında neşât-ı bî-hisâb
Bir sipihr-i şâd-mânî sanki bu kasr-i cedîd
Zât-ı Şâh anun derûnında misâl-i âfitâb
Medh-i evsâfında bu nüzhet-gehûn 'âciz kalur
Bir yere cem' olsa yüz bin şâ'ir-i hâzır-cevâb
Zîb-i eyvân-ı şehîde Hakk edüp dâ'im seni
Taht-ı devletde kıla dil-h'âhun üzre kâm-yâb
Vâsıfâ bir yaz ki târîhin pesend etsin gören
Yapdı zîbâ kasr-ı şâhî dâver-i dârâ-cenâb 1226 (1811)

Fevkalâde güzel bir manzaraya sahip olan bu yapıdan günümüze bir su haznesi ve bazı tonoz kemer bakiyeleri kalmıştır. Fazla büyük olmayan altı kârgir, üstü ahşap olması lâzım gelen bina tarih manzumelerinde hâlâ yaşamaktadır.

Esma Sultan Kasrı (H.1228/M.1813)

Bugün mevcut olmayan bina, Üsküdar'ın Sarıkaya Mahallesi içindeymiş. Günümüzde o mevkide yer alan Millet Bahçesi'ni geçince Kısıklı'ya doğru giderken helikopter alanının karşısında sağ tarafta büyük bir bahçe içinde bulunuyormuş. Kaynaklarda kasrın yapımı ile ilgili genel olarak şu bilgiler kayıtlıdır: "Sarıkaya denmekle meşhur mahalde bulunan bağ, Şehid Sultan Selim Han'ın birinci imamı Derviş Efendi'nin binası olup sonra, adı geçen sultanın annesi (Mihrişah Valide Sultan) için yeniden yaptırılmaları ile bir "Halvetsaray-ı Âli" (Hanedana ait özel saray) olmuştur. Valide Sultan'ın 22 Recep 1220 (16 Ekim 1805) tarihindeki vefatı üzerine kasır, Esma Sultan'a verilmiştir."

Kasrın adı ile anıldığı Esma Sultan, Padişah I. Abdülhamid'in (1774-1789) 6. kızı olup Ayşe Sineperver'den doğan evladıdır. Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) aynı adı taşıyan ve aynı zamanda halası olan Esma Sultan'dan ayırt etmek için Küçük Esma Sultan olarak anılmıştır. Fırtınalı bir hayata saip olan Esma Sultan, kardeşleri Sultan IV. Mustafa (1807-1808) ve Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) bağışlarıyla kendisine Girit, Kemer, Edremit ve Biga'da zengin verimli araziler tahsis edilmiştir ve çok zengin olmuştur. Halası Esma Sultan'dan Eyüp'teki Hançerli Yalı kendisine miras kalmıştır. Maçka Sarayı, Tırnakçı, Ortaköy ve Kuruçeşme yalılarını da o yaptırmış, buralarda geniş bir maiyetle mutlu ve gösterişli bir hayat sürdüğü çeşitli kaynaklarda anlatılmaktadır.

Esma Sultan'ın Tophanelioğlu-Kısıklı arasında Kısıklı Caddesi ile Küçük Çamlıca Aralığı Sokağı arasındaki geniş alanı kaplayan büyük bir bahçe içinde bulunan kasrının çok güzel bir manzarası varmış. Büyük bahçe kapısının yanında ve cadde üzerinde, Esma Sultan'ın 1832 tarihinde yaptırdığı bir de çeşme bulunuyormuş.

Çok güzel bir yaşam sürmüş olan Esma Sultan, 2 Recep 1264 (4 Haziran 1848) tarihinde yetmiş yaşında vefat etmiş. Cenazesi, Divanyolu'ndaki kardeşi Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un türbesine gömülmüştür.

Konumuz olan Mihrişah Valide Sultan tarafından yaptırılan ve zamanla harap olan Esma Sultan Kasrı, Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından 1228/1813

II. Mahmud

yıllar geçtikçe harap hâle gelmiştir.²⁸ 1910 yılında kasrın mutfak bacaları ve bazı bölümleri hâlâ mevcutmuş. 1915 yılında ise kasrın yeri önce 1000 kuruş icarla kiraya verilmiş daha sonra ise parsellene rek satılmıştır.

Hanedana 125 yıl gibi bir süre hizmet eden kasır bugün Üsküdar'ın tarihinde bir anı olarak yaşamaktadır.

2. Mektepler ve Tekkeler

Üsküdar, İstanbul'un her anlamda merkez ikametgahlarından birisi olarak, toplumun ihtiyaç duyduğu

her alanda barındırdığı yapılar ile önemli bir yerdir. Hal böyle olunca ilçe, Türk tasavvuf tarihi içerisinde de önemli bir yere sahiptir. Özellikle tarih boyunca barındırdığı tekkeler ile bu durum açıkça görülebilir. Yüzyıllar içerisinde bir çeşit okul sayılabilecek bu kurumlardan ziyade resmî mektepler de bugün hâlâ ayakta olanları ve tarihe mâl olanları ile birlikte Üsküdar'ın eğitim ve öğretim hayatını gözler önüne serer. Mektep ve tekkelerin günümüze ulaşamamış olanlarını manzumeler eşliğinde şöyle sıralayabiliriz:

Muhyî Efendi/Bezcizade Tekkesi (H. 7 Şaban 1025/M.20 Ağustos 1616)

Türk Tasavvuf tarihinin önde gelen tekkelerinden biri de “Bezcizade Tekkesi”dir. Bu tekke, Muhyi Efendi Tekkesi, Himmet Baba Tekkesi veya tarikat ayininin Salı

28 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1351.

günleri yapılmasından dolayı da Salı Tekkesi ile de anılmıştır. Bayramî Melâmî-lerine ait bir tekkedir. Bezcizade Tekkesi, günümüzde Zeynep Kâmil Hastanesi'nin önünden geçen Dr. Burhanettin Üstünel Sokağı, (eski adıyla ayinin Salı günleri yapılmasından dolayı yakın zamana kadar Salı Sokağı) üzerinde bulunuyordu. Vaktiyle bu sokağa açılan kapısında şu kitâbe varmış:²⁹

Âsitân-ı Himmete gel yüz sürüp eyle devâm
Himmat eyler kim sana elbette ol pîrû'l-en'âm

Hâzır ol sıdk ile zikre hû ile devrâna gir

İrişür feyz-i İlâhî ola maksûdun temâm

7 Şaban 1025 (20 Ağustos 1616)

Ketebe Kadri

Tekke, 1020/1611 tarihinde vefat eden Muhyiddin Efendi adına Halvetî Tekkesi olarak inşa edilmiş ve sonra Muhyiddin Efendi'den icazet alan Himmet Efendi burayı Bayramî Tekkesi haline dönüştürmüştür. Mehmet Nermi Haskan, Üsküdarlı İsmail Hakkı Bey'in *Merâkîd-ı Mutebere-i Üsküdar* adlı eserinden naklen "Kutbü'l-ârifîn gavsü'l-vâsılîn ecille-i azîzân-ı Halvetiyyeden Bezcizâde Muhyî Efendi hazretlerinin ihyâsına muvaffak oldukları Kadıasker Ahmet Efendi Mahallesi'nde kâin beyne'l-ihvân Salı Dergâhı Şerîfi nâmıyla benâm hânkâh-ı şerîfleri" diyerek tekkenin bânisini anar.³⁰

Bugün mevcut olmayan tekke 1958 yılında yıktırılarak yeri Zeynep Kamil Hastanesi'ne katılmıştır. Tekkenin bânisinin kim veya kimler olduğu net olarak bilinmese de tarikatın ileri gelenlerinin topladığı bağışlar veyahut devlet erkanından birisinin yardımı ile inşâ edilmesi güçlü ihtimaldir. Tekkeden geriye ise tekkeye dönemin şairlerinden Sâfî (ö.?)'nin düştüğü tarih manzumesi kalmıştır:

Kutb-ı 'âlem Bezcizâde rihlet etdi dünyeden

Kıldı câ mülk-i bekâda rahmetullâhi aleyh

Hakk Te'âlâ dilerim seyrini takdîs eyleye

Diyelim subh ü mesâda rahmetullâhi aleyh

Kıldı âsâr-ı cevâmide âvize-i tevhidle³¹

Penc-vakt farzı edâda rahmetullâhi aleyh

29 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 457. Haskan, mezkur kitâbenin serencâmını da eserinde nakletmektedir.

30 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 457.

31 Mısra da vezin ve anlam aksamaktadır.

Hiç kesi yok nâminı yâd idüp itmege du'â
 Cümle yâd ü âşinâda rahmetullâhi aleyh
 Zikr ü tevhîd olduğu yerde el açup tâlibân
 Yâd idüp dirler du'âda rahmetullâhi aleyh
 Ol fenâfillâh 'azîzin Sâfi târihin didi
 Fâni-i hû Bezcizâde rahmetullâhi aleyh 1020 (1611)

Mehmed Ağa Mektebi (H.1052/M.1642)

Mektep bugünkü İnkılâp Mahallesi'nde ve Bulgurlu Mescit'in karşısında idi. Bugün mevcut olmayan mektebin bir de sebili bulunmaktaydı. 1890 tarihinde kaleme alınan *Mir'ât-i İstanbul*'da belirtildiğine göre yazarı Mehmed Raif Bey bu mektep ve sebili görmüştür.³² Demek ki bu tarihlerde mektep ayakta idi. Mehmet Nermi Haskan, Mehmed Raif'in kitâbeyi yanlış okuduğunu belirtip manzum tarihin 1052 olması icap ettiğini söyler. Ayrıca mezkur kitâbenin, mabedin yeniden yaptırılmak için yıktırılması üzere 1992 Mayıs'ında ortaya çıktığını belirtir.³³

Hamdülillâh ol Cenâb-ı Müste'ân
 Eyledi tevfikânı ana 'atâ
 Ya'ni ol Dârü's-sa'âde Ağası
 Sâhibü'l-hayr eski Mehemed Ağa
 Hasbetenlillâh ta'mîr eyleyüp
 Bu mu'allim-hâneyi kıldı binâ
 Fi-sebîlillâh hem yapıdı sebîl
 Tâ ki rahmet bula ol rûz-ı cezâ
 'Avn-i Rabbâni ile oldu temâm
 Cümle 'âlem ana itdiler du'â
 Hazf-ı noktayla didim târihini
 Mekteb-i 'irfân sebîl-i bi'r mâ³⁴ 1052 (1642-43)

Yukarıda yer alan manzum tarih metninden anlaşıldığı kadarıyla mektebin ve sebilin bânisi Mehmed Ağa'dır. Tarih manzumesini düşüren ise belli değildir.

32 Mehmed Raif, *Mir'ât-i İstanbul*, Haz. Günay Kut, Hatice Aynur, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., C. I, İstanbul 1996, s. 174

33 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 914.

34 Bu tarih mücevher ve tamiyeli bir tarihtir. Mısraın mücevher harflerinin toplamı 663'tür. 4. Beyitteki 'Avn-i Rabbâni'nin değeri olan 389 eklenirse kitâbedeki 1052 tarihi ortaya çıkar.

Yukarıdaki kitâbe aslında yapının tamirine tarihtir. Kitâbede Mehmed Ağa için “Eski” denildiğine göre bu Mehmed Ağa'nın Üsküdar'a pek çok eser kazandırmış ve 999/1590'da ölen Darüssaade Ağası Habeşi Mehmed Ağa olması lazım gelmektedir.³⁵ Yapının, İstanbul Çarşamba'daki türbesine gömülen Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı ve 1052/1642'de tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa, hayırsever bir kişilik olarak kaynaklarda anılmaktadır. İstanbul içinde ve dışında birçok hayır eserleri yaptırmış. Bunlardan bazıları; Tuna Nehri üzerinde İsmail Geçidi'nde kale ve civarında bir köy, İstanbul Çarşamba'da Sultan Selim Camii yakınında bir cami, türbe, çifte hamam ve medreseden oluşan “Mehmed Ağa Külliyesi”ni, Divanyolu'nda medrese, sebil ve mektep, Çarşıkapı Makasçılar'da ve Parmakkapı'da iki sebil, Üsküdar'da üç çeşme ve iki mescit (Kemeraltı Mescidi ve Mehmed Ağa Mescidi) ile iki mektep (Kemeraltı Sıbyan Mektebi ile Bulgurlu Mescidi Mektebi ve Sebili) bunlardan bazıları sayılabilir. Bunların dışında Mehmed Ağa'nın Mısır dahil birçok şehirlerde yine hayır eserleri bulunuyor.

Günümüzde Ahmediye meydanından Tavukçu Bakkal Sokağı'na girildiğinde sağ köşede Akbank, sol köşede de bir konak ve onun yanında Türk Telekom binası bulunuyor. Türk Telekom binası ve önündeki alan, Mehmed Ağa Mektebi'nin bulunduğu yer olarak tahmin edilebilir.

Has Odalı Ahmed Ağa Mektebi (H.1053/M.1643)

Bugün mevcut olmayan bu mektep İnadiye semtindeymiş. Bu semtten Tunusbağı mevkiine çıkılan yolun başlangıcında sağ tarafta bulunuyormuş. 1053/1643 tarihinde yapılmış olan bu fevkânî mektebin altında bir de sebil bulunmaktaymış. Günümüzde ise bu sebilin olduğu yerde Ahmediye Mahallesi Muhtarlığı bulunmaktadır.

Binanın bânisi Ahmed Ağa aslen Bosnalı olup önce saray ağası sonra da Zilkade 1061'de (Ekim-Kasım 1651) Kilercibaşı, Safer 1062'de (Ocak 1652) Hasodabaşı, Şevvâl'de (Eylül 1652) Babüssaâde ağası olmuştur.³⁶ 4 Mart 1656 yılında meydana gelen Çınar Vakası adlı isyana adı karışmış ve bunun sonucunda idam edilmiştir. *Sicill-i Osmanî*, Ağa'nın bu çeşme ve mekteplerinden başka Çengelköy'de annesi

35 Mehmed Ağa ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ahmet Arslantürk, Kadir Arslanboğa, “1668-1670 (H.1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 34, Spring II 2015, s. 15-39.

36 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., C. I, İstanbul 1996, s. 146.

adına bir camii de yaptırdığını belirtmekte ve çeşme, minber, vakıf gibi daha başka hayırlarını da saymaktadır. Bu hayırlar aynıyle Hüseyin Ayvansarayî'nin eserinde de geçmektedir.³⁷ Hüseyin Ayvansarayî, mezkur sebîl ile mektebi görüş ve “Der Kurb-ı Bandırma Tekkesi Der Üsküdar” şeklinde yerini de tarif etmiştir. Ayrıca yine bugüne yadigar kalan ve kimin tarafından düşürüldüğü meçhul tarih manzumesi de bu kaynakta yer almaktadır:³⁸

Yapdı Ahmed Ağa çün kim selsebîl
Eyledi Hak yoluna anı sebîl

Teşne-diller nûş idüp bula safâ
Rûhu için ideler hayır du'â

Yapdı mektebhâne hem sıbyân için
Ber-vesîle rahmet-i rahmân için

Has odada sebkât idüp hizmeti
Anın için buldu bunca ni'meti

Devlet-i dâreyn ile mesrûr ola
Evveli vü âhiri ma'mûr ola

Rahmetiyle magfiret ide Hudâ
Cennet ü dîdârını ide 'atâ

Didi târihini bunun (bir) ehl-i hâl
Oldu icrâ kevser-i âb-ı zülâl 1053 (1643-44)

Mehmet Nermi Haskan, “Mektep 1930-35 tarihlerinde, sebîl ise 1945 senesinde yıkılmıştır. Bu son tarihte sebîlin yalnız ön cephesi kalmıştı. Eski resimlerde, yıkılan sebîlin içinde bir şahide görülmektedir.”³⁹ diyerek binaların akıbetini anlatmaktadır.

Mustafa Ağa Mektebi (H.1166/M.1752-53)

Hüseyin Ayvansarayî *Mecmuâ-i Tevârih*'te mektebin yerini Aşçıbaşı Pervane Mehmet Ağa'nın mahallesinde Attar Ali Paşa'nın dükkanının köşesinde” diye ta-

37 Bkz. Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 46. Haz. Fatih Ç. Derin, Vâhid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 107. Annesi için yaptırdığı camiye düşürülen tarih için bkz, *a.g.e.*, s. 200.

38 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 276-277.

39 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1212.

rif eder.⁴⁰ Bu yer, eski adı Kuyubaşı olan şimdiki Kapıağası mevkiinde ve İnadiye Camii Sokağı ile Aşçıbaşı Mektebi Sokağı'nın birleştiği yerde ve ikinci sokağın sağ köşesinde, Aşçıbaşı Camii'nin yanına denk düşmektedir.⁴¹

Mektep, Türk lakaplı el-hac Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır. Kethüda ve Silahdar ağası gibi görevlerde bulunan Mustafa Ağa 1167 Şevvalinde (Ağustos 1754) vefat etmiştir. Hayırsever bir zât olan Mustafa Ağa'dan geriye kalan okulunun tarihini manzumesini Reisü'l-kurra Yusuf Efendizâde Hilmi (ö. 1167/1753) düşürmüştür:

Mustafâ Ağa-yı zî-şân bi'r ihdâs eyledi
Tâ bula ânın sevâbı rûh-ı mevtâyâ vusûl

Selimiye Kışlası'nın bir bölümü ve bugün salacakta bulunmayan yapılar, Flandın

40 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 276.

41 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 919.

Hem civârında anı bu mektebi bünyâd idüp
Ne güzel hayr ü sevâba mâlını kıldı büzûl

Cem' olup anda okurlar bunca etfâl ü sıgâr
Dem-be-dem itmekde ona rahmet-i Mevlâ nüzûl

Nice nice bunca hayrâta Hudâ tevfiğ idüp
Âhirinde hem şefâ'at eyleye ana Resûl

Hâne-i Hilmi du'â ile didi târîhini
Mekteb-i sıbyânı yâ Rab lutf idüp eyle kabûl 1166 (1752-53)

Mustafa Ağa'nın mektebinin neden ve nasıl yok olduğu ile ilgili elimizde bilgi yoktur. Mektepten geriye ise eski kitaplarda derc edilmiş tarih manzumesi kalmıştır.

Emekyemez/Ekmekyemez Tekkesi (H.1286 /M.1869-70)

Bir Bayramiye dergâhı olan Emekyemez Tekkesi, Salacak İskele Arkası Sokağı ile bugünkü adıyla Selahattin Er Egemen Sokağı'nın birleştiği yerde ve sokağın sağ köşesinde bulunuyordu. Selahattin Er Egemen Sokağı'nın eski adı ise yine bir Bayramî Melâmîsi olan Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin adını taşıyordu. Dergâhın kapısı üzerinde bulunan kitâbeye göre tekkenin, Ekmekyemez diye meşhur olan Hüseyin Efendi tarafından ihya edildiğini, sonradan bilinmeyen bir tarihte yandığını ve uzun zaman sonra 1870 yılında Seyyid Mustafa Âkif Efendi'nin gayreti ile yeniden kâgir olarak yapıldığını öğreniyoruz. Mezkur Hüseyin Efendi ise bir ihtimal, "Lamekâni Hüseyin Efendi" olabilir.

Emekyemez Tekkesi, Mustafa Âkif Efendi tarafından büyük bir semahanesi, haremlik ve selamlık kısımlarıyla iki katlı olarak yeniden yaptırılmıştır. Bu tekkenin yapılışı sırasında bir şeyh evi de yapılmış.⁴² Üsküdar sevdalısı ve meraklılarından bu konuda araştırmaları bulunan Ruhi Duman'ın tarafımıza şifahen verdiği bilgilere göre tekkenin etrafında bulunan yapılardan bazıları şunlardır: Hatice ve Fatma Sultanların sahil sarayları, Musahib Mustafa Paşa'nın 1094 (1683) yılında yaptırdığı güzel bir meydan çeşmesi, çeşmenin hemen arkasında büyük bir saray yavrusunu andıran konağı ve sol tarafında ise paşanın divan kâtipliğini yapmış bulunan meşhur Şair Nabi'nin evi. Bütün bunlardan günümüzde sadece 1683 yılında yapılan meydan çeşmesi ulaşmıştır.

⁴² Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I, s. 423.

Mezkur tekkenin kitâbesinde, dergâhın Ekmekyemez diye meşhur olan Hüseyin Efendi tarafından ihya edildiğini, daha sonra harap olduğunu ve Seyyid Mustafa Akif Efendi tarafından 1870 yılında yeniden kâgir olarak yapıldığını yazıyor. Dönemin ünlü şairlerinden Şair Süleyman Senîh Efendi tarafından hazırlanan ve Hattat Hafız Hasan tarafından mermer üzerine kazınmış beş beyitlik Ekmekyemez Tekkesi'nin kitâbesi:⁴³

Şehîr Etmek-yemez dinmek ile bir 'ârif-i billâh
Kim ismiydi Hüseyin ol zât idüp bu dergehi ihyâ

Muahhar muhterik olmuşdu kalmışdı yeri eyvâh
Geçüp demler 'imâret(i) hâtıra gelmez idi hattâ

Bu kerre Şeyh Seyyid Mustafâ 'Âkif Efendinin
'Ulüvv-i himmeti kıldı mücedded kârgîr inşâ

Füyûzât-ı İlâhîye tecellî-gâh olup dâ'im
Hemân âyîn-i ehlullâh olsun mevki-i icrâ

Senîh üçlerden istimdâd idüp nazm eyledi târîh
Şu dergâh-ı bülend i'mâr olundu yümn ile a'lâ⁴⁴ 1286 (1869-70)

Nemeka Hafız Hasan el-Fahrî gufire-lehu.

Mezkur tarih Senîh'in hazırlanan *Dîvân*'ında ise bulunmamaktadır.⁴⁵

İbrahim Hakkı Konyalı, eserinde tekkeyi 1941 yılında görüp incelediğini ve o zaman harap olmuş bazı parçalarını gördüğünü aktarır. Harap kapının üstündeki kitâbeyi okuduğunu belirterek yukarıdaki tarih manzumesini verir.⁴⁶ Tahmini olarak üç yüz yıl hizmet veren tekkenin bugünkü yerinde aşağıdaki bina yer almaktadır.

Bugün tarihin tozlu sayfalarına karışmış olan tekke, Üsküdar'ın kaybolmuş kültür varlıklarından sadece biridir.

Feyziye Mektebi (H.1300/M.1882-83)

İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi* adlı kitabında verdiği bilgiye göre diğer adı Ebe Hafıza Hanım Mektebi'dir. Bu mektep

43 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. I., s. 424.

44 Son mısranın tarih hesabı 1283 olup bir evvelki mısradaki tamiyeye göre 3 rakamı ilave edilirse doğru tarih bulunmuş olur.

45 Bkz: Oğuzhan Uzun, *Divan-ı Senih İnceleme-Metin Çeviri Yazısı-İndeks*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2010.

46 İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. I., s. 423.

Rumi Mehmed Paşa Camii ve harabe yapı

Bülbülderesi'nde Feyziye Cami yanındaymış. Ebe Hafıza Hanım tarafından yaptırılmıştır. Eserde şair Nebîl (ö. 1307/1890) tarafından mektebin altındaki çeşmenin üstünde düşürülmüş tarih kitâbesi de bulunmaktadır. Manzume, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi ve Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı kitaplarda *Mir'ât-i İstanbul*'dan iktibas edilerek bu yayımlara girmiştir ki şu şekildedir:⁴⁷

Kâbile Hafîze Hanımdır sebab

Bir vasiyyetle yapıldı hâliyâ

Sağlığında terk idüp nakd-i helâl

İş bu dâr-ı 'ilmiyeyi 'acîb deryâ⁴⁸

Eyledikce tıfl-ı kûdek besmele

Şâd ola rûh-ı şerîfi dâ'imâ

47 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 908.

48 Mısrada vezin ve anlam aksamaktadır.

Çâr harf imdâd ile târîh Nebîl
Söyledim cevher gibi bende ana

Kıl selâ etfâle bu mısra' ile
Mekteb-i pür-feyze gel subh u mesâ 1300 (1882-83)

Şair Nebîl (ö. 1307/1890)'in bu tarih manzumesinin noktalı harfleri Ebced hesabıyla 1296 çıkmaktadır. Yukarıda yer alan mısradaki tamiyeye göre buna 4 rakamı eklenince çeşmenin ve mektebin 1300/1882-83 yılında yapıldığı çıkar. Çeşme, mektep, kitâbe bugün yok olmuştur.⁴⁹

Mehmet Nermi Haskan'ın düştüğü nota göre 1925 yılında mamur olduğu görülen bu eser 1930-35 tarihlerinde yok olmuştur. Haskan, bu kadar kısa sürede ortadan kalkması sebebiyle eserin ahşap olduğu kanaatine varmaktadır.⁵⁰

Bu mektebin kitâbesi, Hafız Mehmet Nebîl Bey tarafından cevher tarihi yöntemiyle tarih düşürülmüştür. Cevher tarihi denilen bu yöntem: Bir mısraın veya beytin sadece Arap alfabesinin noktalı harflerinin hesaba katılması ile tarih düşürülmesidir. Buna 'cevher', 'cevherin', 'mu'cem' ve 'menkut' adları da verilir ve tarih düşüren kimse bu kelimelerden birini şiirinde (manzume içinde) kullanmak suretiyle tarih düşürme türüne işaret düşer. Ayrıca düşürülen tarihte rakamlar tutmadığında, "mücevher ve tamiyeli" ibaresi yazılmak suretiyle de yer alır ve tamamlanır.

Şair Nebîl'in yazdığı bu kitâbede olduğu gibi, tarih manzumesinin son mısraının noktalı harflerin toplamı 1296 rakamını içeriyor. Dördüncü beytin başında bulunan "Çâr harf imdâd ile târîh Nebîl" deki 4 rakamı 1296'ya eklendiğinde, binanın yapılış tarihi olan H. 1300 yılını gösteriyor.

Kâbile Hafize Hanım tarafından yaptırılan bu mektepte 1913 yılında 140 öğrenci okumaktaymış. Mektebin biri büyük, diğeri küçük iki dershanesi ve bir de mualim odası bulunuyormuş. Ebe Hafize Hanım Feyziye Mektebi, 1925 yılında mamur olduğu görülen bir esermiş. Bu mektep, 1930-35 yıllarında yok olmuş. Bağlarbaşı'na giden yolun genişletilmesi sırasında ortadan kalktığı tahmin edilebilir.

Bu mektebin varlığını belirten Mehmed Raif'in *Mir'at-ı İstanbul* adlı eserinde; "Burada bulunan mektep, Kâbile Hafize Hanım namında bir hatunun eser-i hayratıdır. Mektebin altındaki çeşme üzerine mahkûk (kazılmış) kitâbesi vardır. Kitâbe, mücevher ve tamiyeli tarihlidir."⁵¹ ibaresi yer alıyor.

49 İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 308.

50 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. II, s. 908.

51 Mehmed Raif, *a.g.e.*, C. I, s. 124.

3. Çeşmeler ve Sebiller

Osmanlı döneminde çeşmeler bir yerin gelişmişliğini göstermesi bakımından önemli bir veridir. Zira insanoğlunun en büyük ihtiyacı olan temiz su, ne kadar yakınında ve ulaşılabilir olursa yaşam kalitesi o denli artar. Bu bakımdan Üsküdar, tarih boyunca su yolları ve çeşmelere önem verilmiş bir ilçedir. Aşağıda sıralayacağımız çeşmeler, Üsküdar'ın artan nüfusuna paralel olarak artış göstermiştir. Söz gelimi aşağıdaki tespitlerimizde biz görmüş olduk ki özellikle Sultan I. Ahmed (1603-1617) ve Sultan III. Ahmed (1703-1730) dönemlerinde Üsküdar su yolları ve çeşmeler bakımından hayli yatırım yapılan zamanlar olmuştur. Özellikle Lale Devri'nde bu durumu bugüne ulaşmayan eserler ile birlikte görebildik. Bu verilerden hareketle bugüne ulaşan çeşmelerin de bu devirde yapılmış olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerektir.

Günün şartlarının iyileşmesi ve insanların artık suya evlerinde ulaşabilmeleri ile birlikte bir dönem meydanların olmazsa olmazları olan çeşmeler unutulmaya yüz tutmuş, çoğu bakımsızlık ve ilgisizlikten harap hâle gelmiştir. Bu durum da aslında normal bir vatandaş gözünden normal görülebilir. Çünkü insanların bu yapılara ihtiyacı kalmamış ve böylece atıl bir şekilde kaderine terk edilmişlerdir. Normal olmayan ise her biri kültürel bir değer olan bu yapıların bizatihi devlet veyahut yerel yönetimler tarafından korunmamış, aksine çoğunun onlar tarafından bir şekilde ortadan kaldırılmış olmasıdır. Bugün pek çoğu hâlâ ayakta olan çeşmelerden günümüze ulaşamayanları tarih manzumeleri ve kitâbeleri ile şu şekilde anabiliriz:

Rüstem Paşa Çeşmesi (H.925/M.1545-46)

Kanuni Sultan Süleyman'ın meşhur sadrazamı Rüstem Paşa'nın yaptırdığı çeşmedir. Kaynaklara göre çeşme bugünkü Üsküdar Karacaahmet Camii'nin bulunduğu yerin yakınında imiş. Karacaahmet Camii'nin yerinde ise Mihrimah Sultan Camii emini olan Mehmed Ağa tarafından yaptırılan Taşçılar Camii varmış. Çeşme de bu caminin yanında bulunuyordu. Taşçılar Camii de günümüze çeşme gibi ulaşamamıştır. Rüstem Paşa çeşmesi, bir menzil çeşmesi olarak yapılmıştır. Hüseyin Ayyansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi* adlı eserinde çeşmenin yerini tarif ederek manzum tarihli kitâbesini vermektedir:⁵²

⁵² Hüseyin Ayyansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, s. 613.

Sâhibü'l-hayr Âsaf-ı rûşen-nihâd
Hazret-i Rüstem 'ilm-i hatem-i sühâ⁵³

Fi-sebîlillâh bunu itdi binâ
Selsebîl ide Hudâ ana cezâ

Teşne diller didiler târîhini
Çeşme-i mâ-i hayât-ı cân-fezâ 925 (1545-46)

Kitâbedeki manzum tarihin kimin tarafından düşürüldüğü ise meçhuldür. İbrahim Hakkı Konyalı, Üsküdar Tarihi adlı eserinde çeşmeden bahseder ve kitâbesini verirken, karşısında Himmet Dede Türbesi'nin bulunduğunu belirtip bu iki yapının da kaybolduğunu söyler.⁵⁴ Çeşme büyük ihtimalle yol yapım çalışmaları için ortadan kaldırılmış olmalıdır.

Sultan I. Ahmed Han Çeşmesi (H.1023/M.1614)

Bugün mevcut olmayan çeşme Kavak İskelesi Caddesi'nin sol tarafında ve Selimiye Kışlası'nın doğu kapısının karşısında "leb-i derya"da idi.⁵⁵ Ayrıca çeşmenin yakınında bugün mevcut olmayan bir diğer yapı olan Harap Mescid vardı.

Çeşme 1614 yılında Sultan I. Ahmed (1603-1617) tarafından yaptırılmıştır. Çeşme'nin kitâbesi dönemin şairlerinden Edirneli Mehmed Daî Efendi (ö. ?)'ye aittir ve bu kitâbe *Mecmua-i Tevârih*'de kayıtlıdır:⁵⁶

Hazret-i Pâdişeh-i rûy-ı zemîn
Ya'nî Hân Ahmed-i Mahmûd-simât

Eyledi bendesi bir çeşme binâ
Hak budur suyu hemân âb-ı hayât

Murg-ı dili her ne kadar geldi ise
İçüben suyun anın buldu hayât

Nice merzâya şu'â buldu suyu
Her içen sıhhat ile buldu necât

53 Mısrada vezin ve anlam aksamaktadır.

54 İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 80.

55 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1150.

56 Hüseyin Ayyansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, s. 106.

Nûş iden Pâdişehedi didi du'â
 Dü cihânda bula 'âlî derecât
 Didi çün Dâî anın târîhini
 İçene sıhhat ola âb-ı hayât 1023 (1614)

Sultan I. Ahmed Han Çeşmesi-II (H.1024/M.1615)

Bânisi Sultan I. Ahmed (1603-1617) olan çeşme, sultanın Üsküdar'daki diğer eseri gibi günümüze ulaşmamıştır. Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*'de çeşmenin kitâbesini verirken yerini de tarif etmiş ve çeşmenin Kavak Sarayı yakınında ve Tazıcılar tarafında olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Akıbetini bilemediğimiz çeşme hakkında Haskan, 1935 yılında ayaktaydı bilgisini vermektedir. Hakkında başka bir bilgi bulamadığımız çeşmenin tarih manzumeli kitâbesinin şairi de belli değildir. Bir ihtimal diğer çeşmesine tarih düşen Daî bu tarih manzumesinin sahibi de olabilir. Manzume *Mecmua-i Tevârih*'de şöyle kayıtlıdır:

Hazret-i Sultân Ahmed Hân ol zıll-i celîl
 Eyledi bu çeşmeyi bunda misâl-i selsebîl
 Hayra mâ'il lutfı çok 'âlî himem
 Gelmemişdir böyle bir şanı cezîl
 Dilerim Hakdan o şâhın devleti efvân ola
 Eyliye çok çok safâlar vire Hakk ömrü tavîl
 Göricek didim bunun târîhini
 Şâh Ahmed çeşmesinden mâ sebîl 1024 (1615)

Haseki İsmail Ağa Çeşmesi (H.1118/M.1706)

Bugün mevcut olmayan çeşmenin yeri tam olarak belli değildir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde, çeşmenin bulunduğu yer için, "Şemsi Paşa Caddesi üzerinde ve Şemsi Paşa Bostanı Sokağı karşısında bir çeşme haznesi vardır. Kesme taş ve tuğla hatıllı olarak yaptırılmış olan bu harap haznenin İsmail Ağa Çeşmesi olması ümit edilir." ifadesini kullanmıştır.⁵⁸ Haseki İsmail Ağa tarafından yaptırılan çeşmenin izini süren Üsküdar âşıklarından Ruhi

⁵⁷ Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, s. 291.

⁵⁸ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1078.

Duman da bugünkü Katibim Kafeterya'nın yanında bulunan tarihî kalıntının çeşmenin parçası olduğunu düşünmektedir.

Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmu'a-i Tevârih* adlı eserinde, "Çeşme-i Haseki İsmail Ağa Der Kurb-i Rum Mehmed Paşa Camii" ifadesini kullanmış ve çeşmenin kitâbesinin metnini vermiş. Kitâbe metnine dönemin şairlerinden Zamîrî (ö. ?) tarafından tarih düşürülmüştür.⁵⁹

Râh-ı Hakda kıldı bu mâ-i safâ-bahşî sebîl
Sâhibü'l hayrât İsmâ'il Ağa idüp himem

Didi târîhin Zamîrî olıcak âb-ı revân
İtdi İsmâ'ile Mevlâ âb-ı zemzemle kerem
1118 (1706)

Haseki İsmail Ağa'nın 1115/1703 yılında Üsküdar'da Rumî Mehmed Paşa Mahallesi'nde Şemsi Paşa Caddesi ile Eşref Saat Sokağı'nın birleştiği köşede yaptırdığı "İsmail Ağa Çeşmesi" adını alan bir çeşmesi daha vardır ve bugün o çeşme ayakta. Bu çeşmeye düşürülen tarih de Ayvansarayî'de mevcuttur. Günümüze sadece kalıntısı kalan çeşmenin bânisi ise 1143/1731 yılında vefat eden Haseki İsmail Ağa'dır.⁶⁰

I. Ahmed

Kara Mustafa Paşa Çeşmesi (H.1050/M.1640-41)

Bugün mevcut olmayan çeşme, eski ismiyle Karacaahmet Caddesi, bugünkü adıyla Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde bulunuyormuş. Bânisi, 16 Şaban 1048/ (23 Aralık 1638)'den 21 Zilkade 1053 (31 Ocak 1644)' değin sadrazamlık yapmış Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dır. Kaynaklarda belirtildiğine göre kemânkeş lakabıyla anılan paşa; çalışkan, doğru, hayırsever ve asla rüşvet kabul etmeyen bir kimse idi. Ölümü ise siyasete kurban gitmesi sebebiyledir.

59 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 58.

60 Ağa hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1078.

Kara Mustafa Paşa Çeşmesi'nin tarih kaydının da yer aldığı kitâbenin kayıtlı olduğu *Mecmua-i Tevârih*, Üsküdar Büyük Kolluk binasının yanında olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Evliya Çelebi de ünlü eseri *Seyahatnâme*'de çeşmenin yeri için "Cuma pazarı içinde Yeniçeri kolluğu yanındadır" kaydını düşmektedir.⁶² Evliya, çeşmenin tarih mısraını da *Mecmua-i Tevârih*'e göre farklı vermektedir:

"Mahallinde yapıldı çeşme-i âb-ı hayât-efzâ"

Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde Kemankeş Mustafa Paşa Çeşmesi'nin 1911 yılında tramvay yolu yapılırken yıktırıldığını kaydetmektedir. Çeşmenin kitâbe kaydını *Mecmua-i Tevârih* şairi meçhul bir şekilde şöyle vermektedir:⁶³

Ve zîr-i a'zam-ı sâhib-fütüvvet Mustafâ Paşa

Ne zîbâ çeşme yapıldı eyledi icrâ-yı âb-ı tâb

Güzel hayr itdi hakkâ ömrün efzûn eyleye Mevlâ

Du'â-yı devletinde müttelikdir cümle şeyh ü şâb

Zihî ahd-i kerem devrinde ihsân-dâr-ı 'âlemsin

Bi-hamdillâh o dem çeşm-i adûya germ oldu hâb

Dilâ lutf-ı ehibbâya celâl-i kahrı a'dâya

Cihâna virdi el-hâk şâne-i câh ile âb u tâb

Dem-â-dem kâmyâb u mazhar-ı ahter-hirâm olsun

Anı âfâtdan sadrinde dâ'im Kâdir-i Vehhâb

Hemîşe izzet ü ikbâl ile mümted olub câhı

Nice hayrâta tevfiik ide ânı izzet-i Tevvâb

Tamâmında bu hayr-ı dil-pesendin düşdü târîhi

Zihî selsâl-i dîlcü meşreb-i pâkîze cârî âb 1050 (1640-41)

Bu kitâbe ile tarih düşüren dönemin Mevlevî şairlerinden Sîneçâk Münzevî Osman Dede (ö. 1055/1645)'dir. Osman Dede, aynı zamanda çeşmenin bânisi Mustafa Paşa'nın kardeşidir. Bugüne tarih manzumesindeki kitâbe kaydından başka bir şeyi ulaşamayan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Çeşmesi, Üsküdar'ın tarihinde şehre hizmet etmiş bir eserdir.

61 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s.57.

62 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı YKY, İstanbul 2014, C. I, s. 578.

63 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 57-58. Kaynaklarda çeşme için 1040 tarihi yazsa da doğrusu 1050 olmalıdır ki tarih mısraı 1050 tarihini vermektedir. Zaten manzumede veziriazam ibaresi geçmektedir ki Paşa, 1048 tarihinde sadarete geçmiştir.

Üçüncü Kadın Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Çeşme, Selmanı Pak Caddesi, Şeyh Camii Sokağı ile Selman Ağa Bostanı Sokağı'nın birleştiği yerde ve Selman Ağa Bostanı Sokağı'nın sol köşesinde bulunuyordu. Çeşmenin arkası ise büyük bir bostanmış. Bu bostanın bulunduğu yer, günümüzde otopark olarak kullanılmaktadır. Çeşme, Sultan III. Ahmed'in üçüncü kadını olan Şermi Rabia Kadın tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin Şair Şâkir (ö. 1157/1745) tarafından yazılan kitâbesinden, Sultan III. Ahmed Han (1703-1730) tarafından akan sudan yaptırılan 40 çeşme arasında üçüncü karısı için bu çeşmeyi yaptırdığı anlaşılıyor. Dönemin şairlerinden Şâkir (ö. 1157/1745)'in düşürdüğü tarih kitâbesi Hüseyin Ayvansarayî'nin *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde şöyle mesturdur:⁶⁴

Çeşme-i Üçüncü Kadın Der Kurb-ı Câmî'-i Şeyh Mustafa

Cenâb-ı Hazret-i Sultân Ahmed Hân kim oldur

Güzîn-i âl-i Osman iftîhâr-ı dûde-i ecdâd

Şeref-âbâda icra etdiği ayn-ı musaffâdan

Bu şehri kıldı sîr-âb ol hidîv-i mekremet-mu'tâd

Veliyy-i ni'metinin böyle hayra emr-i tebşîri

Üçüncü Kadın ol hayra sirişti eyledi dilşâd

Îlâhi âb-ı rûy-ı saltanat hâkân-ı zî-şânın

Ola şehzâdegâniyle hayat-ı devleti müzdâd

Tamâm oldukda me'mûren didi târîhini Şâkir

Üçüncü Kadın etdi çeşme-i mâ-i zülâl icâd 1141 (1728-29)

Lâkin şair Hüseyin Şâkir (ö. 1157/1745)'in *Dîvân*'ında da yer alan bu tarih manzumesi daha uzun olup 10 beyitten müteşekkildir.⁶⁵ Demek ki kitâbeye 5 beyti nakşedilmiştir. Çalışmanın hacmini arttıracığı için manzumeyi tekrar buraya almaya gerek görmedik. Şâkir (ö. 1157/1745)'in *Dîvân*'ında aynı tarih için Üsküdar'da ayrıca bir "İkinci Kadın Çeşmesi"ne düşürülen tarih varsa da bahsedilen bu "İkinci Kadın Çeşmesi"nin de nerede olduğunu tespit edemedik. Tarih manzumelerinde yaşayan çeşmenin kitâbesi bugün Mihrimah Sultan Külliyesinde hâlâ duruyorsa da kendisinden herhangi bir iz kalmamıştır.⁶⁶

64 Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 46. Haz. Fatih Ç. Derin, Vâhid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1985, s. 46.

65 Bkz. Seyhan Yıldız, *XVIII. yy. Divan Şairi Şâkir Hayatı-Edebî Kişiliği ve Divânının Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. 206.

66 Bilgi için bkz: İsmail Orman, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *DİA*, C. 30, 2005, s. 40-42.

Sarayburnu,
Kız Kulesi
ve Salacak'ın
bir bölümü,
Flandın

Hatice Sultan Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Hatice Sultan, Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in kızı olarak 1120/1706'da dünyaya geldi. Genç yaşta 1151/1737 yılında da vefat etti. Kabri, Emetullah Râbia Gülnûş Valide Sultan tarafından Üsküdar'da yaptırılan Valide-i Cedid Cami haziyesinde bulunuyor.

Bu çeşme, Bülbülderesi'nden Bağlarbaşı'na giden yol üstünde, Feyziye (Bülbülderesi) Camii'nin yanındaki Feyziye veya Ebe Hafize Hanım Mektebi'nin yanında bulunuyormuş.⁶⁷ 1925-30'lu yıllar arasında yolun genişletilmesi sırasında çeşme yıktırılmış. Kitâbesi önce Çinili Köşk Kitâbeler Bölümü'ne taşınmış, oradan da Topkapı Sarayı'na götürülmüş.

Sultan III. Ahmed bu çeşmeyi kızı için yaptırmıştır. Sadece dönemin değil Türk edebiyatının en önemli şairlerinden Nedîm (ö. 1143/1730) bu çeşmenin kitâbesini yazıp şu tarihi düşmüştür:⁶⁸

67 İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 40.

68 Nedîm, *Dvân*, Haz. Muhsin Macit, Kültür Bakanlığı E-Kitap Yay., Ankara 2017, s. 139.

Târîh-i Çeşme-i Hadîce Sultân Der-Üsküdâr

Âsmân-mertebe Sultân Ahmed

Heft iklimde oldur hâkân

Üsküdârı edüp ihyâ lutfu

Âb-ı şîrîn ile kıldı reyyân

Kırk çeşme gibi bu şehri hele

Eyledi çeşmeleri âbâdân

Ol şehin duhter-i vâlâ-güheri

Kıldı bu ayn-ı dil-ârâyı revân

Eyleye Hazret-i Bârî müzdâd

Ol şehin şevket ü şânın her an

Bî-bedel dedi bu târîhi Nedîm

Çeşme-i pâk-i Hadîce Sultân 1141 (1728-29)

Nedîm'in tarihinden anlaşıldığı kadarıyla Sultan, 40 çeşme yaptırmak suretiyle Üsküdar'ı su şehri hâline getirmiş ve bir anlamda ihyâ etmiştir.

Mehmet Nermi Haskan bu tarihin yazılı olduğu kitâbe hakkında "1925-30 tarihlerinde yola çıkıntı yaptığı için yıktırılmış ve kitâbesi, evvelâ Çinili Köş Müzesi Kitâbeler Bölümü'ne ve oradan da Topkapı Sarayı ikinci avlusuna getirilerek otlar arasına atılmıştır. Kitâbe bugün de girişin sol tarafında ve Kubbealtı civarındadır. Yanında ters vaziyette atılmış başka kitâbeler de vardır. Yerinden çıkarılmadan evvel sarı yıldız ile yıldızlandığı şimdiki hâlimden anlaşılmaktadır" bilgisini verir.⁶⁹ Haskan'ın verdiği bilgilerden çeşmenin ne zaman ve neden bugün yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. İki yüzyıldan fazla Üsküdarlılara hizmet veren çeşme günümüze ulaşamayan önemli kültür hazinelerimizden birisi olarak korunamamış, tarihi kayıtlarda yerini almıştır. Çeşmenin kitâbesinin ulaşılabilen fotoğrafı ise şöyledir:⁷⁰

Fatma Sultan Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Çeşmenin bânisi Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in kızı Fatma Sultan'dır. 1114/1704 yılında doğmuştur. Fırtınalı bir hayata sahip olan Fatma Sultan, 3

69 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. 3, s. 1080.

70 Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, Arıtan Yay., İstanbul 1993, s. 363.

Ocak 1733 tarihinde henüz 29 yaşında iken hayatını kaybetmiştir. Fatma Sultan, Üsküdar Yeni Camiin banisi olan Babaannesi Gülnuş Emetullah Valide Sultanın yanına gömülmüştür.

Hayırsever bir sultan olan Fatma Sultan, kendi adına Üsküdar'ın Gündoğumu Caddesi üzerinde At Pazarı meydanına bir çeşme yaptırmıştır. At Pazarı'nın etrafında Sulu Han bulunmaktaymış ve çeşme de bu hanın yanında imiş. Dönemin şairlerinden Şâkir (ö. 1157/1745)'in çeşmeye düştüğü tarih kitâbeye nakşedilmiştir. Ayvansarayî'nin eserinde yer alan manzume İbrahim Hakkı Konyalı'nın eserinde kayıtlıdır:⁷¹

Hazret-i Sultân Ahmed Hân-ı sâlis kim anın
Âb-ı 'adlidir iden bâğ-ı cihânı tâb-nâk

Hakdan ayrılmaz o yektâ zıll-ı Rabbü'l-âlemin
Sâye sâhib-sâyeden kılmaz kabûl-ı infikâk

Kurretü'l-'aynı cenâb-ı Fâtıma Sultân k'odur
Ol hıdîv-i evvelin satr-i kitâb-ı nesl-i pâk

Ol semiyî-i Hazret-i Zehrâ-yı Sıddıka-hisâl
Ser-i vâlididen sa'âdetle olunca feyz-nâk

Bu mu'allâ çeşme-sâr-ı pâki ihyâ eyledi
Olmuş iken teşne-lebler killet-i mâdan helâk

Bâdi-i hayrât olan Sultân Zehrâ hasleti
İtmesin 'ömründe Mevlâ pür-melâl ü gussa-nâk

Şâkirâ gördükde itmâmın didim târîhini
Fâtıma Sultan yaptı çeşme-i pür-nûr-ı pâk 1141 (1728-29)

Atike Sultan Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in 29 Mart 1712 tarihinde doğan ve 1738 yılında 22 yaşında vefat eden kızı için yaptırılan çeşmedir. Çeşme, Doğançılar Meydanı ile Salacak arasında uzanan Salacak İskelesi Sokağı'nın sağında ve biraz aşağıda Hacı Ahmet Paşa Hamamı'nın karşısında ymış.⁷² Haskan, yakın zamana kadar çeşmenin harabesinin durduğunu belirtiyor. Mehmet Raif Bey, *Mir'ât-i İstanbul*

71 İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 32-33. Dîvân'da mezkur manzume 11 beyittir. Bkz: Seyhan Yıldız, *a.g.e.*, s. 209-210.

72 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1041.

adlı eserinde dönemin şairlerinden Sadî (ö. ?)'nin düştüğü tarih manzumesinin bulunduğu kitâbeyi şöyle vermektedir:⁷³

Hazret-i Sultân Ahmed Hân-ı Gâzî kim odur
Cümle ehl-i hâcetin hep dest-gîr ü hemdemî

Üsküdarı eyledi ihyâ-yı âb-ı iltifât
Feyz-i ihsâniyle sîr-âb itdi o cây-ı hürremi

Nûr-ı 'aynı revnâk-ı gülşen-sarây-ı devleti
Duhter-i pâkîzesi nisvân-ı dehrin ekremi

Eyledi ihyâ bu zîbâ çeşmeyi Allâh için
Oldu hayr-ı câriye kıldı du'âcı âlemi

Su gibi ezberledi Sa'dî gören târîhini
Kıldı icrâ Âtike Sultân mâ-i Zemzemi 1141 (1728-29)

Çeşmenin mimarisi hakkında bir bilgimiz yoktur. Lâkin nasıl yok olduğunu biliyoruz. Haskan'ın naklettiğine göre çeşme 1972 yılında bir apartmanın inşası için yıktırılmıştır. Ardından hatıra olarak ise Sadî'nin manzumesi kalmıştır.

Şehzade Abdülhamid Validesi Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Kaynaklarda çeşmenin bulunduğu yer hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Haskan, eski Tekel binasının yerinde olduğu kanaatindedir. Mezkur çeşme, Sultan III. Ahmed Han (1703-1730)'ın, ikinci oğlu, daha sonra Osmanlı'nın 27. padişahu olarak tahta çıkacak Şehzade Abdülhamid'in validesi için Şemsi Ahmed Paşa Cami civarında yaptırdığı bir çeşmedir.

Ayvansarayî Hafız Hüseyin Efendi, bu çeşmenin yeri ile ilgili *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde: Şehzade Abdülhamid Validesi Çeşmesi, "Çeşme-i Valide-i Şehzade Abdülhamid Der Kurb-ı Şemsi Ahmed Paşa" diyerek çeşmenin Şemsi Paşa Camii civarında olduğunu söyler.⁷⁴ Mehmed Raif de, *Mir'ât-i İstanbul* adlı eserinde "Tarihi Çeşme-i Mader-i Abdülhamid Şehzade, Şemsi Paşa Camii civarında bulunan bir çeşme üzerinde yazılı olan tarih şudur" diyerek çeşmenin Şemsi Paşa Camii civarında bulunduğuna işaret etmiştir.⁷⁵ Her iki eserde de çeşmenin kitâbe metni verilmiştir. Dönemin ünlü şairlerinden Şair Rahmî (ö. 1164/1751) tarafından ya-

73 Mehmet Raif Bey, *a.g.e.*, C. I, s. 105-106.

74 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 54-55.

75 Mehmet Raif Bey, *a.g.e.*, C. I, s. 83.

zılan ve tarih düşürülen Şehzade Abdülhamid Validesi Çeşmesi'nin altı beyitlik kitâbesi:⁷⁶

Menbâü'l-hayrât Sultân Ahmed-i 'âdil ki odur
 Maksem-i âb-ı zülâl-i merhamet zıll-ı Hudâ
 Tâc-ı bahş-ı Hüsrevân sermâye-i emn ü emân
 Mefhar-ı şâhenşeh-i İskender-i kişver-güşâ
 'Âleme mâü'l-hayât-ı lütfun icrâ eyleyüp
 İtdi irvâ dehri ol şâhenşeh-i nusret-livâ
 Hayr ile me'lûfdur ol Hüsrev-i zîşân gibi
 Ehl-i beyt-i 'izz ü ikbâli dahi subh ü mesâ
 İşte seyret bu musaffâ çeşmeyi itdi revân
 Mâder-i Abdülhamîd Şehzâde-i cûd-i azmâ
 Habbezâ nev-çeşme-i mâü't-tahûr-ı sâf kim
 Tarh-ı pâki bî-bedel âb-ı latîfi cân-fezâ
 Sâl-i târîhin gelüp hâtif didi Rahmî anın
 Mâder-i Abdülhamîd Şehzâde icrâ kıldı mâ 1141 (1728-29)

Şehzade Mehmed Validesi Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Bugün mevcut olmayan çeşme Hüseyin Ayvansarayî'ye göre Tenbeller Mescidi'nin yakınındaydı.⁷⁷ Tembel Hacı Mehmet Efendi Mescidi ise bugünkü Selim Ağa Kütüphanesi'nin yanındaki Selim Ağa İlkokulu'nun yerindeydi. Çeşme de muhtemelen bu mescidin karşı köşesinde bulunuyordu.⁷⁸

Çeşmenin bânisi Şehzade Mehmet, Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in oğludur. Mehmed adlı dört oğlu olan Sultan III. Ahmed'in 1717 yılında doğan ve 1756'da vefat eden Şehzade Mehmed'in annesi tarafından 1141/1728-29 tarihinde yaptırılmıştır.

Çeşmenin akıbeti ile ilgili Mehmet Nermi Haskan bilgi vermektedir. Haskan, "1920-22 tarihlerinde istimlak edilerek yeri yola gitmiştir. Bu çeşmenin az ilerisinde, Selami Ali Efendi Caddesi ile Kassam Çeşme Sokağı'nın birleştiği yerde

76 Sevgi Elmas, *Rahmî (Kırımlı Mustafa) Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 147. Bu tarih manzumesi Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih*'inde de 2 beyit eksikle (2 ve 6. beyit) vardır. Caminin kitâbesindeki durumun ise nasıl olduğunu bilemiyoruz.

77 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 48-49.

78 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1164.

ve sokağın sağ köşesinde bir su terazisi vardı ki, Sadrazam İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fazla yüksek olmayan bu klasik su terazisi kesme taş ve tuğla hatıllı olarak inşa edilmiştir. Terazi, 1988 tarihinde belediyece yıkıldı.” diyerek bu bölgede yine bugün mevcut olamayan bir başka yapıdan bizleri haberdar etmektedir.⁷⁹

Bugün bize hatıra olarak sadece tarih manzumesi kalan bu eserin kitâbesini dönemin ünlü vakanüvislerinden Rahmî (ö. 1164/1751) yazmıştır. Hazırlanan *Rahmî Dîvânî*'nda bulamadığımız aşağıdaki kitâbeyi Ayvansarayî kaydetmektedir:

Ser-çeşme-i lutf-ı 'atâ şâhenşeh-i dâd-azmâ
Zıll-ı Cenâb-ı Kibriyâ Hân Ahmed kişver-sitân

Bu çeşmeyi dahi zehî pâkîze bünyâd eyledi
Sultan Mehemmed mâderi ol bânû-yı iffet-nişân

Hakkâ ki ayn-ı dil-küşâ âbı latîf ü gamzidâ
Zerkefcesi olsa revâ mihr-i münir-i âsumân

Yâ Rab o bânû-yı güzîn devletle yâr olsun hemîn
İtsün hatâyâdan emîn her-dem Hudâ-yı müste'ân

Nûş eyleyüp âbın didi Rahmî anın târîhini
Sultan Mehemmed vâldesi zemzemi itdi revân 1141 (1728-29)

III. Ahmed

79 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1165.

Şehzade Abdülhamid Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Sultan III. Ahmed (1703-1730) tarafından oğlu Şehzade Abdülhamid adına 1141/1728-29 yılında yaptırılmıştır. Çeşme, eski Tabaklar Meydanı yanında ve Büyük Selim Paşa Caddesi üzerinde imiş. Şehzade Abdülhamid Çeşmesi, Büyük Selim Paşa Caddesi üzerinde bulunan Kurban (Kurbağı) Nasuh Camiin karşısında bulunuyormuş. Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde Nedîm tarafından düşürülen tarih manzumesini verirken başlık olarak "Çeşme-i Şehzade-i Abdülhamid Der Kurb-ı Câmîi Hacıbekir" der. Böylece çeşmenin olduğu yerde bulunan bugünkü adıyla Kurban Nasuh Camii olan caminin o zamanki adının Hacıbekir Camii olduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Raif'in, *Mir'ât-i İstanbul* adlı eserinde de yukarıdaki bilgiler verilmektedir. Mehmet Nermi Haskan, 1975 yılına kadar bazı parçalarının muattal olarak hâlâ durduğunu belirtmektedir.⁸⁰ Çeşmenin günümüze ulaşan tek hatırası Lâle Devri'nin ünlü şairi Nedîm (ö. 1143/1730)'in çeşmeye düştüğü tarih manzumesidir:

Şehenşâh-ı 'âlî-neseb hâkân-ı pür mecd ü haseb
Sultân Ahmed Hân ki hep 'âlem derinden müstefîd
Olmuşdu çokdan Üsküdar leb-teşnelikle bî-karâr
Ol şeh bulup bir cûy-bâr yaptı ana râh-ı medîd
Şâhenşeh-i cûd-i rızâ ol sudan itdikde 'atâ
Bu çeşmeyi kıldı binâ şehzâdesi Abdülhamîd
Ol dâver-i gâzî lakab evlâd ü erkâniyle hep
Dâ'im sürüp şevk ü tarab ikbâli olsun pür-mezîd
Kilk-i Nedîm-i pür-hüner târîhini bu resmeder
Bu çeşme-i vâlâ-peder Şehzâde-i Abdülhamîd 1141 (1728-29)

Bu manzume Nedîm'in hazırlanmış *Dîvân*'ına da Ayvansarayî'nin eseri dolayısıyla girmiştir.⁸¹

Şehzade Mehmed Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Üsküdar'ın bânilerinden Sultan III. Ahmed (1703-1730), Şemsi Paşa Meydanı'nda bulunan Şerefâbâd Kasrı'nın giriş kapısının iki tarafına birer çeşme yaptırmış. Bu çeşmelerden birine, "Şehzade Mehmed Çeşmesi", diğerine ise "Şehzade Sü-

⁸⁰ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C.III, s. 1162.

⁸¹ Nedîm, *Dîvân*, Haz. Muhsin Macit, Kültür Bakanlığı E-Kitap Yay., Ankara 2017.

leyman Çeşmesi” adını vermiş. Çeşmeler aynı mimaride imiş. Şehzade Mehmed, Sultan III. Ahmed (1703-1730)’in oğlu olarak 2 Ocak 1717 tarihinde doğmuş ve 2 Ocak 1756 tarihinde vefat etmiştir.

Bugün yerinde olmayan ve şehzade adına yaptırılan çeşme, eski Anadolu Kulübü binası ve yeni Hava Üssü Lokali’nin sol tarafında, Şerefâbâd Kasrı bahçe duvarına sağdan bitişik olarak yapılmıştır.⁸² Her iki çeşmenin bulunduğu yerleri Abdülkadir Erdoğan’ın neşrettiği ve aslı Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nde 3711/3336 numarada kayıtlı 18 metre uzunluğundaki İbrahim Paşa vakfından olan Üsküdar Su Yolu Haritası’nda görebiliriz. Kaynaklarda çeşmenin tamamının kesme taştan yaptırıldığı kayıtlıdır.

Çeşmenin geriye kalan hatırası olan manzum tarih dönemin şairlerinden Abdî (ö. 1183/1769) tarafından düşürülmüş olup Hüseyin Ayvansarayî’nin *Mecmua-i Tevârih*’inde şu şekilde kayıtlıdır:⁸³

Zihî şehzâde-i ‘âlî-güher Sultân Mehemmed kim
Firâz-ı melce-i ikbâli berter necm-i ferkadden

Ki ana necl-i Ahmed Hân ki edâmallahu iclâle⁸⁴
Cihân sîr-âb-ı feyz olmakda ol hâkân-ı emcedden

Bu zîbâ çeşme-sâr-ı pâki ihyâ itdi kim herkes
Ola tâ hisse-mend eltâf-ı sultân-ı mü’ebbedden

Hoş aynü’l-hayât-ı cân-fezâ kim âb-ı şîrinden
Dimâğ-ı teşnegâna lezzet-i kand-ı teberzedden

Demiş bu Abdî-i Dâi zümre-i atşâna târihin
Gel iç âb-ı hayâtı çeşme-i Sultân Mehemmedden 1141 (1728-29)

Şehzade Beyazıd Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Çeşme Sultan III. Ahmed (1703-1730)’in 4 Ekim 1718 tarihinde doğup 24 Ocak 1771’de vefat eden oğlu Şehzade Beyazıd adına 1141/1728-29 tarihinde yaptırılmıştır. Bugün mevcut olmayan yapı, Açık Türbe Sokağı ile Türbe Kapısı Sokağı’nın birleştiği köşedeymiş. Nermi Haskan’ın verdiği bilgiye göre bugün sadece ayakları kalmıştır.⁸⁵

82 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, s. 1164.

83 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 45.

84 Mısra da vezin aksamaktadır.

85 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1163.

Hangi tarihte harap olup yıkıldığı bilinmeyen bu çeşmeye ünlü şair Nedîm (ö. 1143/1730) aşağıdaki tarihi düşmüş ve bu manzume kitâbeye nakşedilmiştir:⁸⁶

Târîh-i Çeşme-i Şehzâde Sultân Bâyezîd Der-Üsküdâr

Şehriyâr-ı yem-himem Sultân Ahmed kim onun
Hidmet-i dergâhına şâyeste Hârûnü'r-Reşîd
Üsküdârı eyledi iğnâ sehâb-ı re'feti
Eyleyüp icrâ onun her sûyuna cûy-ı cedîd
Hak Te'âlâ cümle evlâdiyle ol şâhenşehin
Eyleye günden güne ikbâl ü iclâlin mezîd
Böyle tahrîr eyledi târîhini onun Nedîm
Pâk rûşen çeşme-i zibâ-yı Sultân Bâyezîd 1141 (1728-29)

Dönemin şairlerinde Kırımlı Rahmî de;
Düşdü yek-pâre ana Rahmî bu târîh-i latîf
Çeşme-sâr-ı ümm-i Sultân Bâyezîd oldu revân 1141 (1728-29)

Maktalı 7 beyitlik bir tarih manzumesi yazmıştır.⁸⁷ Hüseyin Ayvansarayî de çeşme için Hüdayi Cami yakınında olduğunu belirtip kitâbe metnini vermiştir.⁸⁸

Şehzade Süleyman Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Yukarıda Şehzade Mehmed Çeşmesi hakkında verilen bilgiler mezkur çeşmeyle aynı zamanda yaptırılıp muhtemelen aynı zamanda yıktırıldığı için bu çeşme için de geçerlidir. Bilgi için yukarıda ilgili yere bakılabilir. Burada sadece dönemin ünlü şairlerinden Rahmî (ö. 1164/1751)'nin düştüğü manzum tarihi vermekle iktifa ediyoruz:⁸⁹

Vâ-diger Târîh Berâ-yı Çeşme-i Şehzâde Sultân Süleymân Der-Üsküdâr

Çeşmesâr-ı ma'delet şevketlü Sultân Ahmedin
Nasb-ı aynı a'zam-ı şehzâdegân-ı ekremi

86 Nedîm, *Dîvân*, Haz. Muhsin Macit, Kültür Bakanlığı E-Kitap Yay., Ankara 2017, s. 122-123.

87 Sevgi Elmas, *Rahmî (Kırımlı Mustafa) Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 144.

88 Bkz. Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 45.

89 Sevgi Elmas, *a.g.e.*, s. 234. Bu tarih manzumesi Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih*'inde de 1 beyit eksikle (3 beyit) bulunmaktadır. Bkz. Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 49-50. Çeşmenin kitâbesindeki durumun ise bugüne ulaşmadığı için nasıl olduğunu bilemiyoruz.

Menba'-ı rüşd ü zekâ Sultân Süleymân kim müdâm
Celb için şâhenşeh-i dehre du'â-yı âlemi
Verziş-i hayr eyleyüp âbâ vü ecdâdı gibi
Yapdı bu nev-çeşme-i hâlet-fezâ-yı muhkemi
Şimdi bu nev çeşme-i mâ'ül-hayât-ı sâfdan
Rûh-ı İskender n'ola eylerse kesb-i hürremi
Hem şeh-i dehrin hem ol şehzâde-i âzâdenin
Lutf-i Hakk olsun hemîşe yâr-ı gâr ü hemdemi
Gelse bir leb-teşne Rahmî lûle dir târîh için
Al için Sultân Süleymân itdi icrâ zemzemi 1141 (1728-29)

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Nevşehirli İbrahim Paşa, sadrazamlığı döneminde Üsküdar'a su getirme adına büyük emeği geçmiş bir şahsiyettir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı kitabında paşanın kendi adına yaptırdığı beş adet çeşmeden bahsetmektedir.⁹⁰

Paşanın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden bugün mevcut olmayan çeşme ise Hüseyin Ayvansarayî'nin belirttiği gibi Kulluk yakınlarındadır.⁹¹ Mehmet Nermi Haskan da Kulluk'u, Hakimiyet-i Milliye Caddesi ile Karacaoğlan Sokağı'nın birleştiği yer olarak tarif ediyor. Çeşme burada iki yolun birleştiği yerde sağ tarafta imiş. Hatta yine bugüne ulaşamayan Halim Gülüm Tekkesi de bu çeşmenin hemen kurbundaymış. Haskan, çeşmenin 1914 tarihinde tramvay hattı döşenmesi sırasında yıktırıldığı bilgisini de veriyor. Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde çeşmenin Üsküdarlı Nûri Mehmed Efendi (ö. ?) tarafından düşürülen tarih kitâbesi şu şekilde kayıtlıdır:

Âb-ı rû-yı saltanat Sultân Ahmed Hân kim
Dest-i cûdı oldu 'ayn-ı 'adl ü dâdın maksemi
Şehriyâr-ı merhamet-güster ki tâb'-ı pâkinin
Cûd-i re'fet mahremi lutf-i mürüvvet hem-demi
Pâdişâh-ı ma'delet-perver ki eyyâmında hep
Rûzigârın 'ıyd-i nevrûz olmada her bir demi

90 Bkz. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C.III.

91 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 42.

Ol şehinşâh-ı cihânân-ı Ferîdûn-haşmetin
 Sîhr-i hâsı sadr-ı zîşânı vezîr-i a'zamı
 Sâhibü'l-hayrât İbrâhîm Paşa kim odur
 Tayy iden ser-defteri lutf-i keremden hâtemi
 Killet-i mâdan ahâlî-i diyâr-ı Üsküdar
 Hûn-i dil-nûş itdiğin duydukda kalb-i mülhemi
 İşte ez-cümle biri bu çeşme-i pâkîze kim
 Nûş iden fehm eyler âbından zülâl-i Zemzemi
 Safha-i icâda yümni devlet ü ikbâl ile
 Sebt-i târîh eyledi kilik-i metîn-i muhkemi
 Hak Te'âlâ devlet-i ikbâlin efzûn eyleyüp
 Haşre dek fermân-ber-i ahkâm kılsun âlemi
 Su gibi târîhi cârîdir zebân-ı lüleden
 İbrâhîm Paşa içirdi nâsa 'ayn-ı zemzemi 1141 (1728-29)

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Çeşmesi-II (H.1141/M.1728-29)

Devrin kudretli sadrazamının Üsküdar'da yaptırdığı bir diğer çeşme bugünkü Hakimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde Karadavud Cami yanındaymış. Hakkında fazla bir bilgi sahibi olmadığımız çeşme için dönemin ünlü şairlerinden Kıvrımlı Rahmî (ö. 1164/1751) aşağıdaki tarihi düşürmüştür: ⁹²

Târîh-i Çeşme-i Sadr-ı a'zam İbrâhîm Paşa Der-Üsküdar

Hazreti Sultân Ahmed Hân-ı 'âdil kim odur
 Âb-ı rû-yı saltanat İskender-i kişver-sitân
 Cûşîş-i çeşme-i lutfu ile sîrâb-ı zülâl
 Olmamış bir Üsküdar idi bu 'âlemde hemân
 Anı da âbâd idüp hakkâ vezîr-i a'zamı
 Çeşmeler yaptırdı ol sadr-ı kerîm-i kâmrân
 Dem-be-dem şâhenşeh-i dehre du'â aldırmadır
 Maksadı ol Âsafın hayr eylemekden her zamân

⁹² Sevgi Elmas, *a.g.e.*, s. 226-227. Bu tarih manzumesi Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih*'inde de 1 beyit eksikle münderiçtir. Caminin kitâbesindeki durumun ise nasıl olduğunu bilemiyoruz.

Öyle şâhenşâh-ı zîşânın riyâz-ı şevketin
Böyle şâd-âb eyler işte feyz-i Hallâk-ı cihân
Ana bir böyle vezîr-i a'zama tevîk idüp
Eyler âb-ı rû-yi ikbâlin mezîd-i bî-kerân
Birbirinden haşre dek dûr itmesün anları Hak
Eylesin hem-dest ü hem-sâye misâl-i ferkadân
Eyleyüp cârî bu dil-cû çeşmeyi sadr-ı güzîn
Âferin-hân-ı senâ oldukda hayl-i kudsiyân
Teşnegân-ı 'âleme Rahmî didim târîh için
Gel iç İbrâhîm Paşa zemzemi kıldı revân 1141 (1728-29)

Bugün mevcut olmayan çeşme, Üsküdar-Kadıköy tramvay yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılmış ve yeri yola gitmiştir.⁹³

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Bugün mevcut olmayan çeşme Meydancık ismiyle de anılmaktadır. Çeşmenin bânisi Hacı Beşir Ağa hakkında *Hadikatü'l-Cevâmi'* de bilgiler buluyoruz. Buradaki kayıtlara göre haremın en ünlü kızlar ağasından biri olan Hacı Beşir Ağa, küçük yaşta Afrika'dan İstanbul'a getirilmiş ve zamanla önemli mevkilere gelmiş bir saray memurudur.⁹⁴

İstanbul'a gelmesiyle kızlar ağası Yapraksız Ali Ağa'nın yanında eğitime başlamış. Yapraksız Ali Ağa'nın yetiştirmesi olarak çeşitli görevlerden sonra padişah musahibi bile olmuştur.

Beşir Ağa 1705 yılında saray hazinedarı olmuş, 1713 yılında Kıbrıs'a, Kıbrıs'tan Mısır'a ardından da Hicaz'a sürülmüş. Ancak bir müddet sonra hacıların işleriyle ilgilenen Şeyhü'l Haremlık görevine tayin edilmiş. Beşir Ağa 1717 yılında İstanbul'a dönmüş ve Sultan III. Ahmed'in "kızlar ağası" olmuş. Beşir Ağa, Sultan I. Mahmud zamanında da görevine devam etmiş.

29 yıl Harem ağalığı yapan Hacı Beşir Ağa büyük bir servet sahibi olmuş ve bu servetiyle çok sayıda hayır eserleri yaptırmış. Cağaloğlu'nda "Babı Âli Hacı Beşir

93 Mehmet Nermi Haskan'ın eserinde günümüze ulaşamayıp kitabesinin olmadığını belirttiği bir Nevşehirli Damat İbrahim Çeşmesi daha vardır. Daha fazla bilgi için bkz: Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1131-1132.

94 Hacı Beşir Ağa hakkında daha fazla bilgi için bkz: Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yay., İstanbul 2014. Hacı Beşir Ağa ile ilgili verilen bilgiler daha çok bu kaynaktan alınmıştır.

Ağa Camii ve Medresesi, çeşmesi, kütüphanesi, sıbyan mektebi, tekke ve sebilden meydana gelen bir külliye;" Eyüp'te darülhadis, çeşme ve kütüphane; Topkapı Sarayı içinde mescit; Ayasofya Camii karşısında çeşme; İstanbul'un Fatih, Beşiktaş, Kocamustafapaşa, Fındıklı, Üsküdar, Sarıyer semtlerinde çeşmeler, Medine'de medrese ve kütüphane, Kahire'de bir sebil ve mektep; Zıştovi'de (Bulgaristan) medrese ve kütüphane; İstanbul genelinde yaklaşık on beş civarında yaptırmış. Bu çeşmelerin sadece altısı günümüze ulaşabilmiş ve bir kısmı harap durumdadır. Bunların dışında birçok cami ve hayır kurumunun bakım ve onarımını yaptırmış.

Hacı Beşir Ağa'nın Bab-ı Âli'de bulunan külliyesinin kütüphanesinde 1368, Eyüp Sultandaki kütüphanesinde 219 cilt vakıf kitabı, bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde kendi adını taşıyan bir bölümde muhafaza edilmektedir. Yine Bab-ı Âli Külliyesi'nde bugün çeşitli kültür etkinlikleri yapılmakta ve eserlerinin fotoğrafları yer almaktadır. Kızlarağası Hacı Beşir Ağa 1159 / 1746 yılında İstanbul'da vefat etmiş. Kabri, Eyüp Sultan türbesinin sol tarafında dış avluya açılan kapının sağında, kendi yaptırdığı sebilin içinde bulunuyor.

Hacı Beşir Ağa'nın Üsküdar'a yaptırdığı çeşme, Atpazarı Kapısı'nda Valide-i Atik Çeşmesi Sokağı'na bakan kapısı yanında bulunuyormuş. Atpazarı Kapısı 1589-90 yılında yaptırılan Kızlarağası Mehmet Ağa Çeşmesi (Kemeraltı Çeşmesi)'nin yan ve aynı isimli caminin ön tarafındaymış. *Mir'ât-i İstanbul* da çeşmeden bahisle "Kemeraltı Cami denmekle ma'ruf" caminin altındadır" kaydını düşmüştür.⁹⁵ Çeşme Mehmet Nermi Haskan'ın tespitlerine göre 1930 'lu yıllarda yıkılmış ve kitâbesi de Yeni Cami musalla taşının arkasına, oradaki su deposunun önüne konulmuştur. Haskan, kitâbenin bir resmini de eserinde vermektedir.⁹⁶ Kitâbedeki kayıt dönemin şairlerinden Şâkir (ö. 1157/1745)'e aittir:⁹⁷

Cenâb-ı Hazret-i Sultân Ahmed Hân-ı Gâzî kim

Odur zıll-i ilâhi âb-ı rûy-i saltanat hakkâ

Muhibb-i hayr el-hac Beşir Ağa-yı zî-şânın

İdüp dârü's-saâde hizmetiyle kadri a'lâ

Du'â-yı hayrı isticlâb için şâh-ı cihân-bâne

Nice âsâr-ı uzmâya muvaffak eyledi Mevlâ

95 Mehmet Raif Bey, *a.g.e.*, C. I, s. 182.

96 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C.III, s. 1102.

97 Hüseyin Ayyansarayî, *a.g.e.*, s. 53.

Yapup bu çeşme-i pür-nûr-i pâki fi-sebîlillâh
Zülâl re'fetiyle teşnegânı eyledi irvâ

Îlâhî hayrını hüsn-i kabul eyleyüp şâyân
Ana bâdî-i gufrân ola bu hayrat-ı bi-hemtâ

İçüp bir câmını Şâkir didi atşâne târîhin
Bu dil-cû çeşme-sâr-ı sâfdan gel zemzem iç sıhhâ 1141 (1728-29)

Çeşmenin nasıl yok olduğu bilinmese de yanında bulunduğu Kemeraltı Cami ile birlikte 1915 yılında yıktırıldığı tahmin edilebilir. Günümüze sadece kitâbesi ve tarih manzumesi ulaşan bu eser görevini tamamlamış ve tarihteki yerini almıştır.

Üsküdar Çeşmesi (H.1141/M.1728-29)

Bugün mevcut olmayan ve yeri ile bânisi tespit edilemeyen çeşmeyi günümüze Hüseyin Ayvansarayî ulaştırmıştır. Çeşmenin yapım tarihi Üsküdar'ın su bakımından ihya edildiği tarihlere denk gelmekte olup bir hayırsever yahut düşük rütbeli bir devlet memuru tarafından yaptırılmış olsa gerektir. Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde “Tarih-i Çeşme-i Üsküdar” başlığı ile çeşmenin manzum tarihini verir:⁹⁸

Atşâna sebîl oldu bu ser-çeşme-i Kevser
Cûş eyledi bir gonca lebin şevkine ammâ

Vâcid gelüb itmâmına dâl oldu bu târîh
Gel rûh-i Hüseyin 'aşkına zemzem içelim mâ 1141 (1728-29)

Akıbetini bilmediğimiz çeşme hakkında Mehmet Nermi Haskan, kaynak belirtmeden “İskele Meydanı'nda olduğu sanılmaktadır” diye mekân da verir.

Mustafa Efendi Çeşmesi (H.1148/M.1735)

Çeşme, Toptaşı Valide-i Atik Cami civarında bulunan Mustafa Efendi'nin evinin kapısının yanında bulunuyormuş. Bugün mevcut olmayan bu çeşme ile ilgili şairi meçhul manzum tarihe ve çeşme hakkındaki bilgilere Hüseyin Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde ulaşabiliyoruz.⁹⁹

98 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 61.

99 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 364.

İranlılar
Mescidi

Atıka Vâlide Sultân vakfı kâtibi merhûm
İdüp icrâ bu hayrı hânesi bâbında çün seyl-âb
İdüp rihlet bu bir mısra'la işrâb eyledim târîh
Gel iç mâ Mustafânın rûh-ı mes'ûdu ola şâd-âb 1148 (1735)

Buradaki bilgilerden çeşmenin, evin yanında olduğunu öğreniyoruz. Ayvansarayî, ayrıca kitabının başka bir yerinde ise çeşme için Müstakimzâde Sadeddin Efendi (ö. 1202/1788)'nin düştüğü tarihi de derc eder:

Oldu cârî lüleden bir mısra'-ı târîh kim
İç bu sudan rûh-i pâk-i Mustafâya Fâtihâ 1148 (1735)

Eserin de belirttiği üzere çeşmenin bânisi olan Mustafa Efendi ise 1154/1742 tarihinde vefat eden Atik Valide Sultan Camii kâtibi Mustafa Efendi'dir.¹⁰⁰ Bugün sadece arkasında bırakılan tarih manzumeleri kalan bu çeşme Üsküdar'ın gizli tarihinden bir nişanedir.

100 Mustafa Efendi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1125-1126.

Silahdar Süleyman Ağa Çeşmesi (H.1165/M.1751-52)

Bugün mevcut bulunmayan çeşme Seyyid Ahmet Deresi'nin yanında ve İranlılar Mescidi'nin sağ tarafında ulu bir çınar altında imiş. 1965 yılında meydanın şimdiki hâline getirilmesine müteakip dereye inen merdivenlerle birlikte toprak altında kalmıştır.¹⁰¹ Çeşmenin 1 Şubat 1752 tarihinde yaptırıldığını manzum tarihinden biliyoruz. Dönemin şairlerinden Manastırlı Sezaî (ö. ?)

Âbını içdi Sezâî didi mu'cem târîh
'Ayn-i pâkîze-i zîbâ-yı Süleyman Ağa
15 Rebiyülevvel 1165 (1751-52)

beytiyle çeşmeye tarih düşmüştür.¹⁰² Mehmet Nermi Haskan, çeşmenin kesme taştan yapıp, suyunun daima akıp ve iki yan kenarında iki servi motifine sahip olduğu bilgisini de vermektedir. Çeşmenin bânisi ise Süleyman Ağa 1162/1749 tarihinde silahdar olmuş ve kaynaklara göre Bulgurlu'da bugün mevcut olmayan bir de mektep yaptıran hayırsever bir insandır.

İstanbul sevdalılarında Ruhi Duman çeşmenin izini sürerek “Günümüzde Nuhkuyusu Caddesi'nde bulunan Askerlik Şubesi'nin yanından Seyit Ahmet Deresi Sokağı'na sapıldığında, Burhan Felek Spor tesislerinin karşısında “Seyit Ahmet Deresi, İranlılar Mescit ve Kabristanı'na gider” okla gösterilmiş bir tabela var. Bu sokağa girildiğine sokak sizi İranlılar Mescidi'ne götürüyor. Küçük bir meydan olan ve etrafı duvarla çevrili mescidin büyükçe bir kapısı ve bu kapı üzerinde biri Türkçe, biri de Farsça yazılmış iki tabela var. Tabelada “İranlılar Mescid ve Kabristanı 17. Asır (1018)” yazılı. Derenin doldurulmuş olmasından dolayı mescit düzlükte kalmış. Minaresi bulunmayan bu mescidin geniş bahçesi ve yol tarafında yuvarlak küçük bir de havuzu bulunuyor. Mescidin bulunduğu büyük meydan ise tamamen İstanbul Mezarlıklar Müdürlüğü tarafından yeniden tanzım edilmiş ve gömüye açılmış. Silahdar Süleyman Ağa Çeşmesi de bu mezarların altında kaldığı tahmin ediliyor” kaydını düşmektedir.

Pirizâde Osman Sâhib Çeşmesi (H.1181/M.1767-68)

Pirizâde Osman Sâhib, 1122'de (1710) İstanbul'da doğdu. Babası İbn Haldûn mütercimi diye bilinen Şeyhülislâm Pîrizâde Mehmed Sâhib Efendi, dedesi yeniçeri ağalarından Pîrî Ağa'dır. Öğrenimini tamamlamasının ardından I. Mahmud

101 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C.III, s. 1148.

102 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1148.

(1730-1754) döneminde 1142'de (1730) yapılan tevcihatta müderris oldu. Âdet olduğu şekilde çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra 1151'de (1738) Mahrec-i Galata pâyesiyile mevleviyete nâil oldu. 1157'de (1744) Mekke pâyesini aldı. 1158'de (1745) babasının şeyhülislâmlığı sırasında İstanbul kadılığına getirildi, ancak bu pâyeyi almamış olduğundan iki ay sonra azledildi. Şem'dânîzâde bu vesileyle, onun mârifet erbabı olmakla birlikte "mirasyedi-meşrep" olduğu ve günden güne sefahati şüyû bulduğu için babasıyla birlikte azledilip Mekke'ye gönderildiklerini belirtir (Mürî't-Tevârîh, I, 124). İstanbul'a döndükten sonra Şâban 1165'te (Haziran-Temmuz 1752) Anadolu kazaskerliğine tayin edildi. Süresini tamamlayıp 1169 Muharreminde veya Safer ayı başında (Ekim veya Kasım 1755) Şeyhülislâm Dürrîzâde Feyzullah Efendi'nin tavsiyesiyle Konyalı Hacı Mehmed Efendi'nin yerine III. Osman'ın birinci imamlığına getirildi. Birkaç ay görev yaptıktan sonra şevval ayının sonlarında (Temmuz 1756) Rumeli kazaskeri oldu.¹⁰³

Kaynaklarda Osman Sâhib Efendi'nin âlim, fâzıl, kalem sahibi, güzel konuşan bir kişi olduğu, nazım ve nesriyle akranları arasında öne çıktığı belirtilir. Aynı zamanda güçlü bir divan şairi olduğu kaydedilen Osman Sâhib Efendi bazı hadiselerle tarih düşürmüş ve şiirlerinde "Sâhib" mahlasını kullanmıştır. Divan şiirinin XIX. yüzyıldaki son temsilcilerinden Keçecizâde İzzet Molla'nın dedesi Mustafa Efendi'den ders aldığı kaydedilir (*DİA*, XXIII, 561). Ayrıca hat çalışmış ve Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'den ta'lik yazısını öğrenmiştir. Osman Sâhib Efendi, Üsküdar'da Balaban İskeleyi civarında Şemsipaşa caddesi üzerinde babası için vefatından on sekiz yıl sonra bir çeşme yaptırmıştır. Türk barok mimarisi üslûbunda kemeri dilimli ve tamamen mermerden inşa edilen çeşme 1955'te yıktırılmıştır.¹⁰⁴

Pîrizâde Osman Sahib Efendi Çeşmesi, günümüze ulaşamayan kültür eserlerimizden biridir. İbrahim Hakkı Konyalı'nın belirttiğine göre çeşme, Şemsi Paşa Caddesi üzerinde Tekel binasının bitişiğindedir.¹⁰⁵ Mimari olarak da güzel bir ayna taşına sahip çeşme iki tarafında iki adet minik sütunlarla mücehhezdi. Ayrıca çeşmenin her iki yanında bulunan sütunlar arasına çeşitli kabartmalar ve oymalarla zenginleştirilmiş süslü büyük bir ayna taşı ve onun üzerine girintili çıkıntılı bir kemer yerleştirilmiş. Kemerin üzerine bir çıkıntı ile iki korniş arasında çeşmenin kitâbesi yerleştirilmiş. Çeşmenin teknesi ve setleri, son zamanlarda parçalanmıştır. Çeşmenin bulunduğu yerin haritası *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserde şöyle yer alır:

103 Tahsin Özcan, "Pirizâde Osman Sâhib Efendi", *DİA*, C. 34, s. 291.

104 Tahsin Özcan, "a.g.m.", s. 292.

105 İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 79

Silahdar
Süleyman
Ağa
Çeşmesi'nin
bulunduğu
muhtemel
alan

Çeşme'nin kitâbesi için devrin şairlerinden Kadı Abbaszâde Emîn Mehmed Efendi (ö. 1181/1768) şu tarihi düşmüştü:

Pîrîzâde hazret-i 'Osmân Efendi hak bu kim
Sâhib-i 'ilm ü hayâdır sâhib-i zeyl-i 'atâ

Teşne-diller âb-ı cûdundan olur sîr-âb-ı feyz
İtdi mâü'l-hayât-ı icrâ bu semtde dâ'imâ

Yapdı bu ra'nâ mu'allâ çeşmeyi Allâh için
Ecrini mebrûr ü mevfûr eylesün Bâri Hudâ

Âb-ı lûtfun itdi ebnâ-yi sebîle selsebîl
Rûh-i pâk-i vâlidî şad eyleyüb subh u mesâ

Dürr-i yektâ gibi bu beyti Emînâ bendesi
Kilk-i cevher-dâr birle yazdı târîh-i binâ

Âb-ı cûdı eyledi icrâ bu dil-cû çeşmeden
Pîrîzâde menba'-ı cûd u sehâ ayn-ı 'atâ 1181 (1767-68)

Son iki mısraın noktalı harflerini Ebced hesabına vurduğumuzda 1181/1767 tarihi çıkmaktadır. Çeşme hakkında Affan Egemen'in İstanbul Çeşme ve Sebilleri

adlı eserinde aşağıda bizim de oradan iktibas ettiğimiz şekliyle çeşmenin fotoğrafı bulunmaktadır.¹⁰⁶ Ayrıca Mehmet Nermi Haskan da çeşme hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.¹⁰⁷ Hiçbir sebebi yokken sadece kamyonlara engel teşkil etmesinden dolayı yıktırılan Pîrîzade Osman Sahib Efendi Çeşmesi, birçok eserde adı geçen Üsküdar'ın kaybolmuş kültür yapılarından birisidir.

Saraçlar Çeşmesi (H.1190/M.1776)

Saraçlar Çeşmesi Sokağı üzerinde ve bu sokağın Behiç Bey Sokağı ile olan kavşağına yakın olan yerde olup bir menzil çeşmesi idi.¹⁰⁸ Osmanlı döneminde sefere giden ordu maiyeti bu çeşmenin önünden geçmekte idi. Çeşme arkasında bulunan kahve dolayısıyla Üsküdar tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca yine burada bir namazgah da bulunmaktaymış.

Çeşmenin bânisi Abdullah Efendi, Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun'dan olup saraçlar kâtipliğine atanmış. Abdullah Efendi, iyi bir eğitim almış ve Divan-ı Hümayun hâcegânlığına (müderrişliğe) kadar yükselmiş. Bu görevini sürdürürken Saraçlar Kâtipliğine atanmış ve bu görevini yürütürken de bu çeşmeyi yaptırmış.

Nermi Haskan çeşme hakkında “Yekpare mermer büyük bir taş, hem ayna taşı vazifesi görüyor ve hem de kitâbeyi ihtiva ediyordu. Bunun iki yanına ise birer sütun yerleştirilmiş. Hiçbir süslemesi olmayan bu çeşmenin haznesinin üstü namazgah idi.”¹⁰⁹ diyerek çeşmenin mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca kaynaklar çeşmenin hayvanların su içmesi için yalaklara sahip olduğunu ve suyunun bol olduğunu da belirtirler. Herhangi bir yapıya engel teşkil etmeyip yeri müsait olduğu hâlde 1956 yılında buradan geçen yolun düzeltilmesi sırasında yıkılmıştır. Yadigar olarak ise çeşmenin kitâbesine dönemin şairlerinden Sermed (ö. 1202/1787) tarafından düşürülen şu tarih manzumesi kalmıştır:¹¹⁰

Habbezâ nüzhet-fezâ ü kıt'a-i huld-i berîn
Kim nazîr olmaz ana sahn-ı fezâ-yı gülsitân
Sâhibü'l-hayr itdi icrâ iki mâ-i müstefâd
Nûş eden bir kâsesin bulur hayât-ı câvidân

106 Affan Egemen, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, Arıtan Yay., İstanbul 1993, s. 694-695.

107 Bkz. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 137-138.

108 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1141.

109 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III, s. 1141.

110 Hüseyin Ayvansarayî, *a.g.e.*, s. 377. Ayvansarayî bu manzumeyi Şekercizade Müderris Seyyid Mehmed Efendi'ye atfetse de düşürülen tarih, manzumeden anlaşıldığı kadarıyla oğlu Şekercizade Feyzullah Sermed'e aittir.

İstirâhat itmege bî-tâb olan züvvâr için
Doğrusu muhtâc idi bir böyle tarha bu mekân
İsteyen alsun vuzû' kılsun namâz itsün du'â
Eylesün tahsîl-i gufrân-ı Hudâ-yı müste'ân
Sermedâ târîhin işrâb et atâş-ı ümmete
Suffa-i nâdîde “aynan fihâ tecriyân”¹¹¹ 1190 (1776)

Çeşmeden yadigar olarak bu manzumenin dışında Hoca Ali Rıza'nın “Haydarpaşa'da Saraçlar Kahvesi ve Çeşmesi” adlı tablosu (1930'dan önce) ve Leonardo De Mango'nun “Haydarpaşa” tablosu adlı eseri de kalmıştır. Bu iki eserde Saraçlar Çeşmesi resmedilmektedir.

Süheyl Ünver bu tablodan bahsetmekte ve kendisinin de bu çeşmenin başındaki kahvehanede 1915-1920 yıllarında Tıp Fakültesine giderken ders çalıştığını ifade etmektedir. Ayrıca yine o yıllarda çeşmenin yalağından taşan sulardan meydana gelen doğal havuzda kazların ördeklerin yüzdüğü yazılmaktadır. Saraçlar Çeşmesi yakınında yaşamış olan yazar Hicran Göze, *Kadıköylü Yıllarım* adlı kitabında buradaki anılarından bahsetmiştir.

Hüsameddin Ağa veya Baş Şahinci Çeşmesi (H.1206/M.1791-92)

Bugün mevcut olmayan çeşme, Üsküdar'ın Nuhkuyusu Caddesi'ne yakın Toptaşı semtinde Kartalbaba Caddesi ile Köprülü Fazıl Paşa ve Boybeyi Sokağı'nın birleştiği yerde bulunan Hacıdede Tekkesi (Alaca Minare Tekkesi) veya Şeyh Sadık Efendi Tekkesi diye anılan tekkenin Köprülü Fazıl Paşa Sokağı'na açılan kapısının sol tarafına, Hüsameddin Ağa tarafından 1206 /1791-92 yılında yaptırılmış.

Çeşme tebliğimizin diğer örneklerinden farklı olarak Batılılaşma döneminin havasını yansıtır mahiyetteymiş. Özellikle Barok ve rokoko üslubunun mimari özelliklerini taşıyan çeşme süslemenin ağırlık kazandığı muadillerinden farklı yapısıyla dikkat çekermiş. Nermi Haskan, çeşmenin bir fotoğrafını eserinde paylaşmaktadır.

Çeşmenin kitâbesinde ise Şair Rüşdî Efendi (ö. ?)'nin beş beyitlik tarih manzumesi mahkukmuş.¹¹²

111 “İçlerinde akan iki pınar vardır”, *Kur'an-ı Kerim*, Rahman 55/50.

112 Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. III, s. 1083.

Bostancıbaşı, Gouffier

Menba'-ı ihsân Hüsâmeddin Ağa
Ya'nî ser-şâhinci-i âlî-simât

Hayra sâî lutfi cârî pür-kerem
Eyledi bu çeşmeyi icrâ o zât

Cûy-bâr-ı feyzi iskâ eyleyüp
Hânkâh-ı Nakşibendî dü-cihât

Fıkr iderken târîhini Rüşdiyâ
Doldu tab'ıma hemân bu vâridât

Geldi on iki imâm târîh didi
Oldu cârî çeşme-i aynü'l-hayât 1206
(1791-92)

İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri adlı eserinde; “Bir evin altında olan bu çeşmenin zarif kabartmalarla süslü mermer ayna taşı, musluğunun koparılmış olmasına rağmen güzelliğini muhafaza etmektedir.” diyerek kitâbe metnini de vermiştir.¹¹³ Yine Üsküdar Sempozyumlarının yedincisinde Ömer Koçyiğit, çeşme yanındaki “Üsküdar’da Bir Sosyal Müessese Örneği: Alaca Minare ve Tekkesi ve Haziresi” adlı bildirisinde çeşmeden kısaca bahsetmekte ve kitâbe metnini vermektedir.¹¹⁴

Çeşmenin bânisi Hüsameddin Ağa kitâbeden anlaşıldığı kadarıyla Sultan III. Selim (1789-1807)’in Baş Şahinci’sidir. Şahinciler padişahla ava çıkan savaş zamanında ise padişahın yanında bulunan, muhataplara ferman ve emirleri götüren kişilerdir. Hüsameddin Ağa’nın da bu sınıfın reisi olduğu anlaşılmaktadır.

113 İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul Çeşmeleri, C. II, s. 386.

114 Ömer Koçyiğit, “Üsküdar’da Bir Sosyal Müessese Örneği: Alaca Minare Tekkesi ve Haziresi” *Uluslararası 2-4 Kasım 2012, Üsküdar Sempozyumu VII Bildiriler Kitabı*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 55.

Bostancıbaşı Çeşmesi

(H. 1128/M.1813)

Çeşme bugünkü Nuhkuyusu Caddesinde bulunmaktaydı. Bânisi ise Deli lakaplı Bostancıbaşı Hamdullah Paşa'dır. Paşa, kaynaklarda Abdullah Paşa olarak da anılmaktadır. Çalkantılı bir siyasi hayata sahip olan Hamdullah Paşa'nın günümüze ulaşan iki eseri bulunmakla birlikte ulaşamayan eser ise çeşmesidir. Çeşme Enderunlu Vâsıf (ö. 1240/1824)'ın düştüğü tarihten anladığımız kadarıyla 1228/1813 yılında yaptırılmıştır.¹¹⁵

Gâzî Hân Mahmûd 'Adlî şân ü 'âlî himmetin
Sâye-i lutfında ma'mûr oldu sû-yi Üsküdar

İşte ez-cümle bu âb-ı sâfî ol şâh-ı güzîn
Kıldı Ser-bostânî¹¹⁶ Hamdullah Ağaya ber-güzâr

Pâdişâh-ı 'âleme celb-i du'â-yı hayr için
Yapdı bu hayrâtı ol zât-ı sadâkat iştihâr

'Ahd-i memdûhunda ol şâh-ı inâyet-meşrebin
Çün bu âsâr oldu ebnâ-yı sebîle yâdigâr

Kıldı Vâsıf şu suda târîh-i dil-cûsın beyân
Suyı a'lâ câyı bâlâ bir mu'allâ çeşme-sâr 1228 (1813)

Günümüze ulaşamayan çeşmeden tek yadigar elimizdeki tarih manzumesidir. Hamdullah Paşa'nın günümüze ulaşan eserleri ise, İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında Çengelköy vapur iskelesinin Üsküdar tarafında bulunan yalısı ile bu yalının yakınında bulunan ve kaynaklarda Hamdullah Paşa Camii, Çengelköy Mescidi (Çınarlı Mescit), İskele Camii, ve Abdullah Paşa Çınarlı Camii gibi adlarla anılan küçük bir camisidir.

II. Mahmud Çeşmesi (H. 1129/M.1813-14)

Yukarıda sözü geçen Adliyye Cami bahsinde belirtildiği gibi bu çeşme de II. Mahmud (1808-1839) tarafından harap olmaya yüz tutmuş Şerefâbâd Kasrı ve çevresinin yenilenmesi sırasında yapılmıştır. Çeşme Adliyye Cami ve Şemsipaşa'da bulunan karakolun yanında imiş.

¹¹⁵ Raşan Gürel, *a.g.e.*, s. 643.

¹¹⁶ İktibas edilen kaynakta "Sırbistânî" olarak yanlış okunmuştur.

Yaptırıldığı
diğer
çeşmelerin
aksine
günümüze
ulaşan II.
Mahmud
Çeşmesi
(Salacak)

İbrahim Hakkı Konyalı Üsküdar Tarihi adlı eserinde çeşmenin kitâbesinin Enderunlu Vâsıf (ö. 1240/1824) tarafından yazılıp tarih düşürüldüğünü belirtmektedir.¹¹⁷ Aşağıda metnini verdiğimiz tarih manzumesinin son mısraı Ebced hesabıyla 1128 tarihi vermektedir. Bir önceki mısra da yer alan tamiye ile (bir) rakamı eklendiğinde çeşmenin 1229/1813 yılında yapıldığı anlaşılır. Çeşme ve kitâbesi bugün yok olmuştur.

Şâh-ı İskender-sülûk vemâ bihü'l fahr-i mülûk
Kutb-i bî-zenn ü şükûk-âgâh Hâkân-ı celîl

Ya'nî Han Gâzî-i Mahmûda kemâl-i feyz ile
Cümle kârında olup tevfik-i yezdânî delîl

Nice âsâra muvaffak eyledi zâtın Hudâ
İşte ez-cümle biri bu çeşme-sâr-ı bî-'adîl

¹¹⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II., s. 100. Bu tarih manzumesi Enderunlu Vâsıf'ın Raĥşan Gürel tarafından hazırlanan Divân'ında bulunmamaktadır.

Resmi dil-cû tarh-ı ra'nâsı güzel âbı leziz
Olamaz 'âlemde bu nev-hayra mânend ü mesîl
Sen de tahrîr eyle bir târîh-i a'lâ Vâsîfâ
Kıldı âb-ı Zemzemi Mahmûd Hân nâsa selsebîl 1229 (1813-1814)

Ahmed Efendi Çeşmesi (H.1239/1823)

Mehmet Nermi Haskan, bu çeşme hakkında “Kuzguncuk ile Beylerbeyi arasında Nakkaşbaba Çöpçüler mevkiinde, Kuzguncuk Gazhanesi Sokağı'nın sol köşesine yakın bir yerde ve eski Nakkaşbaba karakol binasının arkasında idi”¹¹⁸ bilgisini ve bir krokisini vermektedir.

Çeşme, Hacı Ahmed Efendi adlı bir hayırsever tarafından aşağıdaki Aynî'nin tarih manzumesinde işaret ettiği üzere 1239/1823 yılında yaptırılmıştır. Hacı Ahmed Efendi'nin kim olduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. *Divan*'ında düştüğü tarihlerde bânilerinin sıfat ve ünvanlarını sıklıkla zikreden Aynî de bu çeşmeye düştüğü tarihte herhangi bir ifade kullanmamıştır. Haskan, çeşmenin mimarisi hakkında bilgi verdikten sonra sol taraftan bir odaya girildiğini ve bu odanın bugün mevcut olup, yapının bânisi tarafından yağmurlu havalarda yolcuların sığınması için yapıldığını söylemektedir. Sağ taraftan ise çeşmenin namazgâhına çıkılmaktaydı. Çeşmenin kitâbesi üzerinde dönemin şairlerinden Antepî Aynî (ö. 1253/1837)'nin düştüğü tarih ise şöyledir:¹¹⁹

Ahmed Efendi Çeşmesine

Nâm-dâş-ı fahr-i 'âlem zâ'ir-i beyt-i harâm
Âb-ı rûy-i hâcegân hayrât ü cûdun mazharı
Fî-sebilillâh bu dil-cû çeşmeyi bünyâd idüp
Sû-be-sû sîr-âb u mesrûr itdi teşne dilleri
'Ayniyâ atşâna bir bir söyledim târîh-i tâm
Al iç icrâ eyledi Ahmed Efendi Kevseri 1239 (1823)

Bir hayırseverin yaptırdığı çeşme bugün olmasa da yıllar boyu insanlara hizmet etmiş ve tarih manzumelerine geçecek derecede millî hafızada yer edinmiştir.

118 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. 3, s. 1039.

119 Fatma Yaşar Aksoy, *Ayrıntılı Aynî Efendi Divânı [Hayatı-Eserleri-Türkçe Divân, Farsça Divânçe ve Sâki-nâme (Tenkidli) Metni]*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997, s. 704.

5. Karakol ve Diğer Yapılar

Üsküdar Merkez Karakolu (H.1254/M.1838-39)

XVIII. yy.'da başlayan Batılılaşma süreci Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve mimari yapısını da etkilemiş ve artık şehirde karakollar da görülmeye başlanmıştır. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminden itibaren yapılmaya başlanan karakollar Batılılaşma değişimini en iyi yansıtan devlet dairelerindedir. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile asayişini temin etmek için kurulan bu yapılardan biri de Üsküdar Merkez Karakolu idi. Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından 1254/1838-39 yılında iki katlı olarak yaptırılan karakol, Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ile Türkü (Karacaoğlan) sokağının birleştiği yerde sağ köşede bulunuyordu.

Bugün mevcut olmayan karakol hakkında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Yukarıdaki haritada gösterildiği gibi, Hâkimiyet-i Milliye Caddesi ile Türkü (Karacaoğlan) Sokağı'nın birleştiği yerde, sokağın sağ köşesinde bulunuyordu. Bu karakol, öncelikle 1935 yılında tamir görmüş 20 yıl aradan sonra ise 1957-58 yıllarında caddenin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Mimarisi hakkında bilgiye erişemediğimiz karakoldan geriye manzum tarihi kalmıştır. Karakolun yapımına tarih dönemin ünlü şairlerinden Ahmed Sadık Zîver Paşa (ö. 1277/1861) tarafından düşünülmüş ve bu tarih ayrıca kitâbeğe nakşedilmiştir.¹²⁰ Tarih şöyledir:

Şehen-şâh-ı nizâm-ârâ-yı 'asker Hân Mahmûdun
Olur kânûn-ı 'adli zînet-i dünyâ vü mafîhâ
Cünûd-ı hassâ fahr eylesün âsâr-ı lutfıyla
Ki kıldı Üsküdar'da bu karavul-hâneyi ihyâ
Bu bünyân içre râhat eyledikce cünd-i hâkânî
'Adem mülkünde kılsun ehl-i 'udvâne Hudâ me'vâ
Güher-efşân tahsin oldu Zîver işbu târîhim
Karavul-hâneyi bünyâd kıldı pâdişeh-i vâlâ 1254 (1838-39)

Zîver, ayrıca İstanbul'da aynı yıl içerisinde Longa, Samatya, Çemberlitaş semtleri başta olmak üzere yapılan farklı karakollara da tarih düşmüştür. Bunlardan bazıları da yukarıda sözü geçen cevher veya diğer adıyla mücevher tarih yöntemi ile yapılmıştır.¹²¹ Buradan anlıyoruz ki II. Mahmud (1808-1839) Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra şehrin asayişini boş bırakmayarak gerekli adımları atmıştır.

120 Suzan Ay, *Ahmet Sâdik Zîver Paşa Divânı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1999, s. 199.

121 Suzan Ay, *a.g.e.*, s. 196-200.

Kartal Baba Camii ve bulunduğu sokak

Mehmet Nermi Haskan, Üsküdar Merkez Karakolu'nun 1957 yılında yol genişletilirken yıktırıldığı bilgisini veriyor.¹²² Böylece bu karakol da 120 yıldan fazla insanlara hizmet vererek Üsküdar'ın hafızasında yerini tarih manzumeleri eşliğinde almış bir eser olarak günümüze ulaşamamıştır.

Kartal Baba Karakolu-Nuh Kuyusu Karakolu (H.1255/M.1839-40)

Bugün mevcut olmayan yapı, Nuhkuyusu Caddesi üzerinde bulunan Üsküdar Askerlik Şubesi olarak bilinen yerdedi. Karakol ilk önce dört sütun üzerine revaklı ve tek katlı, yan cephesi dört pencere olarak yaptırılmış. Bilinmeyen bir tarihte binanın arka tarafına iki katlı yapı ilave edilmiştir.

Kartal Baba (Nuhkuyusu) Karakolu, uzun müddet Üsküdar Askerlik Şubesi olarak kullanılmıştır. Daha sonra ise bu ikinci kısım yıktırılmıştır. 1976 yılında da birinci kısım ortadan kaldırılmış. İki adla anılan bu karakol için *Mir'ât-i İstanbul* ve Üskü-

122 Mehmet Nermi Haskan, a.g.e, C. III., s. 1280.

dar Tarihi adlı eserlerde Kartal Baba Karakolu olarak ismi zikredilmektedir. Diğer bazı kaynaklarda ise Nuhkuyusu Karakolu olarak isimlendirildiği görülmektedir.

Sultan II. Mahmud (1808-1839), 1826 yılında Yeniçeri ve Bostancı ocaklarını kaldırmış, kaldırılan bu kollukların yerine ve ihtiyaç duyulan semtlere yeni karakol binalarının yapımını başlatmış olduğunu belirtmiştik. Belirli bir program çerçevesinde başlatılan bu karakol binalarının yapımı, Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından da devam ettirilmiştir. Üsküdar “Kartal Baba (Nuhkuyusu) Karakolu” da Sultan Abdülmecid tarafından 1255/1839 yılında inşa ettirilen karakollardan biridir. Haskan’ın naklettiğine göre kapı üzerinde dört beyit halinde hazırlanmış ve ortasında Sultan Abdülmecid’in bir tuğrası bulunan kitâbesi varmış.¹²³ Karakol’un manzum tarihini dönemin ünlü şairi Lebîb düşürmüştür. İbrahim Hakkı Konyalı “Kartal Baba Karakolhanesi, Şair Lebîb’in hazırladığı bu kitâbeye göre; karakolhane 1255/1839 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılmış” diyerek kitâbe metnini vermektedir.¹²⁴

Cenâb-ı hak şehinşâhı cihân Abdülmecîd Hâna
Edip Nûh ömrün ihsân eylesün tâ haşre dek ibkâ

Garîk-i câh-ı hayret olarak düşmenleri yekser
Dil-i şâhânesin bahr-i meserret eyleye Mevlâ

Müdâm âsâyiş-i ‘âlemdir efkâr-ı hümâyûnu
Ez’an cümle bu ‘âlî binâyı kıldı temennî inşâ

Lebîbâ bende bir nâ-yâb mısrayla dedim târîh
Binâ oldu pek a’lâ bu karavul-hâne-î zîbâ 1255 (1839-40)

Bu karakola isim veren Kartal Baba, Çoban Ahmed Dede adıyla da anılan Şeyh Ahmed Kartal hazretleridir. Çoban Ahmed Efendi, Şeyh Mustafa Gavsi Efendi’nin Fatih’te bulunan tekkesinde yetişmiş ve ondan icazet alarak Üsküdar Bağlarbaşı ve Nuhkuyusu yakınlarına gelerek buraya yerleşmiş. O zamanlar tarla olan bu yerleştiği yerde Kartal Baba Tekkesi adını taşıyan bu tekkeyi yaptırmış ve semte adını vermiş. Kartal Baba Tekkesi bugün hâlâ ayakta ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

İcadiye Karakolu (H.1258/M.1842)

¹²³ Bkz: Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III., s. 1278.

¹²⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C. II, s. 397.

Mehmet Nermi Haskan'ın *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinde belirttiğine göre bu karakol, İcadiye semtinde, Bağlarbaşı bölgesine yakın bir yerde Çamlıca Caddesi ile Arayıcıbaşı Sokağının birleştiği yerde imiş.¹²⁵ Biraz ilerisinde ise yine bugün mevcut olmayan Aziziye Tiyatrosu bulunmaktaymış.

Mir'at-ı İstanbul'da bu karakol hakkında "İcadiye Semti Kuzguncuk Deresi'nin solunda bir tepe üzerinde bulunup Selâmsız'ın doğusunda ve Yenimahalle'nin kuzeyindedir. Bu mevkide Beyleroğlu Bahçesi Mesiresi ile su şirketi havuzları vardır. Tepe üzerinde mebnî olan karakolun kapısı üzerindeki tarih şudur" diyerek dönemin şairlerinden Lebîb'in düşürdüğü tarihi eserine kaydetmektedir.¹²⁶

Pâdişâh-ı dâd-perver Hazret-i Abdülmecîd
Hâfız-ı dîn ü şerî'at hâris-i kevn ü mekân
Üsküdarın sû-be-sû her semtin ihyâ etmeğe
Mülhem oldu çünkü ol zıll-i Cenâb-ı Müste'ân
Semt-i İcadiye de muhtaç idi bu himmete
Pek kerâmet itdi bunda şâh-ı İskender tûvân
Der-feşân oldu Lebîbâ hâme bu târîh ile
Kıldı îcâd bu karavul-hâneyi şâh-ı cihân 1258 (1842)

Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine asayişî temin etmek için çok sayıda karakol yapılmış bu durum Sultan Abdülmecid döneminde de devam etmiştir. Üsküdar'daki İcadiye Karakolu da bu dönemde 1258/1842 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır.

Sultan II. Mahmud (1808-1839), 1826 yılında Yeniçeri ve Bostancı Ocaklarının kaldırılmasından sonra birçok kolluğun yerine yeni karakol binaların yapımını başlattı. Sultan II. Mahmud (1808-1839), belirli bir program çerçevesinde başlattığı karakol binalarının yapımı, Sultan Abdülmecid tarafından devam ettirildi. Üsküdar "İcadiye Karakolu" da Sultan Abdülmecid tarafından 1258/1842 yılında inşa ettirilen karakollardan biridir. Mehmet Nermi Haskan, yaptığı çalışmada bu tarihin yer aldığı kitâbenin Topkapı Sarayı'nda olduğunu tespit etmiş ve ikiye bölünen kitâbenin resmini çalışmasına eklemiştir.¹²⁷ Resimde görüldüğü kadarıyla kitâbenin ortasında sultanın tuğrası bulunmakta olup yan taraflarında yukarıdaki tarih manzumesi mahkuktur. Üsküdarlıların asayişini temin eden bu yapı

125 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III., s. 1276.

126 Mehmed Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, Haz. Günay Kut, Hatice Aynur, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., C. I, İstanbul 1996, s. 209.

127 Bkz: Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C. III., s. 1277.

İcadiye'den
Boğaziçi

bugün sadece kitapların arasında yaşamaktadır.

Sonuç

Üsküdar'ın bugün mevcut olmayan ve her biri Üsküdarlılara yıllarca hizmet etmiş kültür yapıları fizikî olarak bugün kaybolursa da tarih manzumeleri ve diğer vesikalar sayesinde hâlâ yaşamaktadırlar. Bu manada özellikle şairlerin bu eserlere düştüğü tarihler diğer vesikalardan ayrı bir öneme sahiptir. Kısmen yakın dönemde inşa edilmiş yapılar için çeşitli kaynaklarda bu yapıların resim, kroki veya nerede olduğuna dair çeşitli haritalarda bir takım umdelere sahipsek de özellikle XVII. yy. ve öncesi devirlerdeki eserler için bugün elimizde kalan en önemli kaynaklar onlar hakkında düşürülen tarihlerdir. Yukarıda söz gelimi Vâsıf'ın Adliyye Camii'ne düştüğü tarihte olduğu gibi bu manzumeler bize yapıların gelirlerinin nereden karşılandığına dair bilgi dahi verebilmekte hatta çoğu tarih manzumesinde yapıların mimarî özellikleri de söylenmektedir. Bu gibi veriler ise araştırmacılar için bugün son derece önemli sayılmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki temennimiz burada bir yerel yönetimin tertip

ettiği sempozyumda bu gibi kültürel eserlerimiz hele de Üsküdar gibi İstanbul'un gözbebeği bir yerde bugün hâlâ mevcut olan kültür abidelerimiz, öncelikle yönetimler açısından sonrasında da bizatihi Üsküdarlılar açısından bir kere daha değerlendirilsin ve ileride bir başka araştırmacı "Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları-II" gibi bir tebliğ sunmasına gerek kalmayın. Bu eserler kültür tarihimizin bir numunesi olarak yeni nesillere de aktarılsın, şehrin dokusunda ayrı bir yeri olan yapılar olarak her daim korumamız gereken hatıralar olsun.

Ahmed Şevkî'nin Şiirlerinde Boğaziçi ve Marmara

PROF. DR. AHMET KAZIM ÜRÜN
Selçuk Üniversitesi

Asırlar boyunca birlikte yaşadığımız, Türk kültürüyle büyük bir etkileşim içinde olan Mısır'da Türkiye ve Türkler hakkında çok şey yazılıp söylenmiştir. Çeşitli vesilerle özellikle Osmanlı hilafetinin başkenti İstanbul'a gelen şâirler, Üsküdar ve çevresini Kız Kulesini, Boğaziçi ve Marmara Denizini birçok yönüyle İstanbul'u şiirlerine taşımışlardır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz: Ahmed Şevkî, Mahmud Sâmî el-Bârûdî, Hafız İbrahim, İsmail Sabrî, Ahmed Muharrem, Ahmed el-Kâşif, Ahmed Nesîm, Muhammed Tefvik el-Bekrî, Abdülhalim el-Mısırî, Muhammed Abdulmuttalib, Ali el-Gayâtî, Mustafa Sadık er-Râfi'î, Aîşe et-Teymûriyye ve Veliyyüddin Yeken'dir.

Bu şâirler arasında, şüphesiz, en önde geleni *Emîrû'-Şuarâ* (Şâirler Prensi/Sultanı) lakabıyla bilinen Ahmed Şevkî'dir. Babaannesi Çerkes olan Ahmed Şevkî'nin anne tarafından dedesi Niğde'den Mısır'a göç eden Ahmed Halim Bey'dir. Ailesinin saraydaki görevinden dolayı Osmanlıların son döneminde Mısır hanedanının (Hidivlik) himayesinde yetişti. İyi bir eğitim alan şâir, Arapça'nın yanı sıra şiir yazabilecek düzeyde Türkçe ve Fransızca dillerine hâkimdi. Çok kuvvetli bir hafızaya sahip olan Ahmed Şevkî, şâirlerde doğuştan mevcut ince bir şiir zevkine, geniş bir hayal gücüne ile sezgi kabiliyetine ve aynı zamanda musikiye karşı kulak hassasiyetine sahipti. Büyük Arap şâirleri ile Avrupalı ediplerinden, özellikle Fransız fikir ve kültür hayatından etkilenmiş olması, engin kültürü ve yaptığı uzun geziler, Şevkî'nin edebî kimliğinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹

¹ Yusuf Uralgiray, "Ahmed Şavki", *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, C. I, Sayı:4 (Ankara 1970), s. 213-260.

Kış mevsiminde
Kız Kulesi

Henüz yetişme safhasında, özellikle şâir Mahmûd Sâmî el-Bârûdî'nin etkilenecek, şiirini durgunluk ve donukluktan kurtardığı gibi, serbest söyleyiş ve samimi ifadelerle şiir yazmaya başlamıştır. Ne aşırı mübalağalara ne de nâmütenâhi bedî'i sanatlara yönelmiştir. O, şiir terkip ve kalıplarını daima ayarlı bir tarzda kullanmıştır. Şevkî'nin Türkçe ve Fransızca bilmesi, aristokrat bir zümreye mensup olması, şahsiyetine ilave özellikler katarak ona yeni fikir kaynakları ve engin sanat ufukları açmıştır.²

Halktan yana bir tavır takınan şâir, şiirlerinde günlük olayları, dinî, siyasi ve tarihî konuları Mehmed Akif (Ersoy) gibi millî bir şuurla işlemiş, toplumun dikkatini İslâm dünyasındaki sosyal ve ahlakî çalkantılara ile Batı sömürgeciliğine çekmeye çalışmıştır. Zamanla bir vecize haline gelen "Kılıç darbelerinin altından kalkılabilir, ama ahlâkî çöküntünün altından kalkılmaz"³ manasındaki beyiti onun bu devredeki hâkim düşüncesini gösterir.⁴

2 *Aynı eser*, s. 215.

3 İmîl E. Kebbâ, *Divânu Ahmed Şevkî*, I-II, Dâru'l-Cil, Beyrut 1995, C. I, s. 239.

4 Ramazan Şeşen, "Ahmed Şevkî", *DİA*, İstanbul 1989, C. II, s.137.

Paris'te kaldığı süre içinde genelde farklı eğilimlerdeki Victor Hugo, La Fontaine, Shakespeare ve La Martine gibi Avrupalı şâir ve ediplerin eserlerini okumuş ve onların etkisinde kalmıştır.⁵ Şâire bir söyleşide, en çok sevdiği Doğu ve Batı şâirinin kim olduğu sorulunca el-Mütenebbî ile Victor Hugo şeklinde cevap vermiştir. Ahmed Şevkî, el-Mütenebbî sevgisiyle büyüdüğünü ve onun hemen hemen bütün şiirlerini ezberlediğini ifade etmiştir⁶. Şevkî, şiirlerinin pek çoğunda klâsik şiirin deyim, tasvir ve teşbihlerini kullanmıştır. Denizin gürültüsü, çetin bir savaşta atların çıkardığı seslere, kabaran ve birbirleri üzerine yığılan dalgalar, çöldeki kayalara; dalgaların tepelerine yükselen ve inen gemilerin hareketleri, kervandaki develerin hareketlerine benzetilmektedir.⁷ Şâir, şiirini kısaca “Benim şiirim, Doğu'nun eğlencesinde şarkı, üzüntüsünde tesellidir”⁸ şeklinde özetler.

Türkiye'de bulunduğu esnada Abdülhak Hâmid'le özel bir dostluk kurmuş olan Emîr Şekîb Arslan, bir sohbet esnasında Hâmid'in doğayı bir kitap olarak gördüğünü söylediğini ifade ederek Şevkî'nin de Hamid gibi doğayı bir kitap olarak gördüğünü kaydeder⁹.

Şevkî'nin divanı incelendiğinde Türkiye ve Türklerle ilgili olarak yirmi sekiz kaside kaleme aldığını görmekteyiz. Bu şiirleri, yazıldığı dönemlere göre şöyle sınıflandırabiliriz: Sultan II. Abdülhamid döneminde ‘Sada'l-Harb’, ‘Necât’, ‘Vedâ' Furûk’, ‘Dacîcu'l-Hacîc’, ‘Tahiyeten li't-Türk (1)’, ‘Dayfu Emîri'l-Mü'minîn’, ‘Tahiyeten li't-Türk (2)’, ‘ed-Dustûru'l-'Usmânî’ “Osmân Bâşâ’, ‘el-Mer'etu'l-'Usmâniyye’, ‘Göksu’, ‘Cisru'l-Busfûr’ ‘Rihle ‘Abra Bilâdi'l-Balkân’ başlıklı on üç kaside, Sultan V. Mehmed Reşad döneminde ‘el-İnkılâbu'l-'Usmânî ve Sukût’, ‘Abdülhamid, “İdu'd-Dehr ve Leyletü'l-Kadr’, el-Endelüsü'l-Cedîde’, el-Ustûlu'l-'Usmânî’, ‘İstikbâl’, ‘el-Busfûr’, ‘el-Hilâlu'l-Ahmer”den oluşan yedi kaside ve Mustafa Kemal Atatürk döneminde ise ‘İntisâru'l-Etrâk fi'l-Harb ve's-Siyâse’, ‘Hilâfetu'l-İslâm’ ve ‘Teklîlü Ankara ve ‘Azlû'l-Asitâne’ adlarını taşıyan kasideleridir. ‘Mes-cidü Ayasofya’, ‘Kilâbu'l-Asitâne’, ‘el-Hevâû'l-Kaderu’, ‘Fethî ve Nûrî’ ve ‘Edhem Bâşâ’ kasidelerinin hangi dönemde telif edildiği tam olarak bilinmemektedir.

Pek çok Avrupa ülkesinin yanı sıra Lübnan, Suriye ve Türkiye'ye seyahat eden ve bu ziyaret ettiği yerleri dikkatli bir şekilde gözlemleyen Ahmed Şevkî, bu ge-

5 el-'Avdâ el-Vekîl “Eseru's-Sekâfeti'l-Garbiyye Fi Şi'r Şevkî”, *el-Hilâl*, Sayı:11, Kasım 1968 Kahire, s. 189.

6 Tâhâ Vâdî, *Ahmed Şevkî ve'l-Edeb*, Kahire 1973, s. 173.

7 M. M. Badawî, “Ahmad Şavki”, (Çev. Azmi Yüksel) *DTCFD*, Ankara 1987, c. XXXI, Sayı: 1-2 (Ankara, 1987), s. 479-493,

8 İmîl E. Kebbâ, *a.g.e.*, C. II, s. 411; Mahmûd Teymûr, *İtticâhâtu'l-Edebi'l-'Arabî fi's-Sinîni'l-Mi'eti'l-Ahîra*, Kahire 1970, s. 87-88.

9 Emîr Şekîb Arslan, kendisinin de “doğa ilahi kitapların en eskisidir” şeklinde bir katılımda bulunduğunu ve bunun Hâmid'in çok hoşuna gittiğini belirtir. Emîr Şekîb Arslan, *Şevkî ev Sadâkat Erba'ine Sene*, Matbaat İsâ el-Bek el-Halebî, Kahire 1355, s. 180-181.

zilerin ürünü olarak seyahat şiirinin en güzel örneklerini vermiştir. Tabiatla ilgili şiirlerinde ise kır hayatından ziyade şehirlerin doğasından bahsetmiştir.

Şevkî, Roma şehriyle alakalı olarak kaleme aldığı şiirine yazdığı önsözünde şiirin, tarih ve tabiat olmak üzere asıl iki kaynağı olduğunu ifade etmektedir¹⁰. 1899 yılında İstanbul Boğazı hakkındaki kısa iki beyitte de bu iki ögeyi ön plana çıkarmaktadır:¹¹

*“Doğa ve tarihle içiçe
Heyecanlandırmadı Boğazı böyle hiç kimse
Şiirini adadın doğaya ve tarihe
Oldun köle medh ve tarihe”*

Güneşin doğuşu, gurûb vakti, mehtaplı geceler şâirin hep ilgisini çekmiştir. Klasik şiir geleneğini takip ederek tabiatı, çoğu kez, medeni bir ortamda yaşayan insanlara, kimi zaman da tersini yaparak insanları tabiata benzeter. Meselâ, giyinmiş ve kuşanmış halifeyi bahara ve güneşe, Türk-Yunan Savaşındaki Türk askerlerini, yıldırım ve şimşeğe, II. Abdülhamid’i yıldıza, Mustafa Kemâl Atatürk’ün askerlerini rüzgâra benzeter.¹²

Şevkî’nin oğlu Hüseyin Şevkî, Hidivin yaz aylarında tatilini geçirmek üzere İstanbul’a yaptığı yolculukların birçoğuna kendilerinin de eşlik ettiğini ve Boğaz kıyısında yer alan Büyükdere semtinde denize nazır bir köşkte¹³ ikamet ettiklerini ifade eder. Ayrıca, babasının, en çok beğendiği şiir olan ‘Göksu’ kasidesi gibi İstanbul’un güzellikleriyle ilgili şiirleri, burada nazmettiğini; evinin yanında yüksekte herkesin ilgisini çeken bir kulenin olduğunu, babasının Boğazı ve uzakta olmasına rağmen Karadeniz’i rahat gören bu kulede, misafirlerini ağırladığını söylemektedir.¹⁴

1909 yılında Avrupa’dan trenle Balkan ülkeleri üzerinden Mısır’a dönüşünde kaleme aldığı ‘Rihle ‘abre Bilâdi’l-Balkân (Balkanlar Boyunca Yolculuk)’¹⁵ adlı kasidesinde ilgili ülkelerin doğal güzelliklerini olağanüstü vasıflarla anlatır. Bu kasidesine neo-klâsik şâir dememizi haklı çıkaracak bir şekilde, İmruülkays’ın *Muallaka*’sında olduğu gibi şiire “Durun” ifadesiyle başlar.¹⁶

10 M. M. Badawi, *a.g.e.*, s. 489.

11 Ahmed Şevkî’nin “Bid’atü Eyyâm fi “Asımeti’l-İslâm” (İslâmın Başkentinde Birkaç Gün)” adlı yazısında söylendiğini nakleden *el-Mevsu’âu ‘ş-Şevkiyyât*, (ed. V İbrâhîm el-Ebyârî), I-IX, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut 1995, C. III, s. 207.

12 M. M. Badawi, *a.g.e.*, s. 489.

13 Ahmed Şevkî’nin oğlu Hüseyin Şevkî, bu köşkün daha sonra bir yangın sonucunda yok olduğunu söylemektedir. Hüseyin Şevkî, *Ebi Şevkî, Mektebetü’n-Nehdati’l-Mısriyye*, Kahire 1947 s.18 ve sonrası.

14 Hüseyin Şevkî, *a.g.e.*, s. 18 ve sonrası.

15 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 172-179. Bu kaside, eş-Şevkiyyât’ta, “Avrupa’dan İstanbul’a gelirken yolda karşılaştığı doğal güzellikleri tasvir ediyor.” başlığıyla verilmiştir. eş-Şevkiyyât, II, s. 36-40.

16 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 172.

Harem'den Kız
Kulesi ve Boğaziçi

Akşam saatlerinde
Çengelköy

İşte tabiat! Dur ey yolcu! Göstereyim sana yüce Allâh'ın yarattığı güzellikleri.

Sürgüne gönderildiği Avrupa'dan ülkesine İstanbul üzerinden dönen şâir, gemiyle Akdeniz, Ege ve Marmara Denizleri yoluyla İstanbul'a gelen şâir, bu seyahatini büyülenmiş bir vaziyette '*el-Bûsfûr*' (Boğaziçi)¹⁷ adlı kasidesinde dile getirir. Ahmed Şevkî, adeta bir ressam gibi eline fırçayı alır ve Boğaz'ın güzelliklerini çizer.

Hangi bahçelere bizi götürüyorsun?

Hangi bahçelerde konaklıyorsun?

Deniz midir sana koşan, gümüş mü, som altın mı, engin ufuk mu?

Ovayı andıran sularda koyunlara benzeyen adalar mı kuşatıyor seni

Gözler, ay ve boğazda odaklanır, dışarda ise evren ve zaman

Sana koşuyor şehirler ve insanlar, gezgin ve sabit gemiler

Seni bağrına basıyor adalar ve dağlar

Sana yumuşaklık gösteriyor kayalar

Bazen şelale gibi bir nehir yükselir karşında

Bazen kitap misali bir ufka ulaşırsın

Güneş, saf altın, yakut, mercan yoksa bir inci midir?

17 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, S. II, s. 180-185.

İçinde tabiatın akıp gittiği tepelerin güzellikleriyle

Cennet yerleştirilmiş bir feza

Denizlerde benzersiz bir manzara

Şâir bu şiirinde, gökyüzünün büyüleyiciliğinden dolayı yolcuların hiç uyumadıklarını ifade ederek adaları koyunlara benzetip gökyüzünü de onların çobanı olarak vasfetmektedir. Şiirine Boğaz'ın güzelliklerini tasvirle devam eden şâir, boğazı nehir elbisesi giymiş bir denize; yemyeşil doğayı ise boğaza nazır görkemli saraylar ile camilerin bir arada toplandığı bir yer olarak tavsif etmektedir.¹⁸

Şâir, nerede olursa olsun, güzel bulduğu ve “şiirin kızları” olarak nitelediği doğal güzellikler karşısında, kalemini eline alıp şiir sanatının en güzel örneklerini vermeye devam eder:¹⁹

Devam edin, şiirin kızları devam ediniz.

Şiirin şımarmasında yok bir aybınız.

Sizin için yürüdüm karada ve denizde

Siz zamansınız her yerdesiniz

Adeta bir kitap

Üst üste satırlar misali üst üste evler

kuşatamaz onları yazılar

Sayamaz onları bilim

Yaklaştıkça yayılan güzel kokular

Onları bağlayan inci misali ufuklar.

Şevkî şiirinde kimi Arapça harflerin veya kelimelerin yazımlarındaki incelikleri kullanarak meramını ifade etmeye çalışır.

Uzaktan saray bir gemi, gemi de bir saray

Geminin ön ve arkası gemilerin noktalandığı Boğaz'dan bir nun

Ey bu harika manzarayı görmek isteyen

Olur ona âşık gören veya işiten

Dünyanın güzellikleri vav Boğaz ise Amr.²⁰

Gemiden görünen cami ve görkemli binalar, kitaptaki satırlar; deniz Arap alfabe-
sindeki nûn harfi, gemi de onun noktası gibidir. Dünyanın güzelliklerini, 'Amr'ın
yazılışındaki vav gibi anlamsız bulan şâire göre Boğaz, 'Amr'ın bizzat kendisidir.²¹

18 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 180.

19 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 183.

20 Şâir, burada dünyanın nimetlerini 'Amr kelimesinin sonunda (aynı şekilde yazılan Ömer'den ayırt etmek için) ziyade olarak bulunan vav harfinin fonksiyonu gibi fazlalık olarak görmektedir. Boğaz'ı ise 'Amr'a benzetmektedir.

21 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 184-185.

Kız Kulesi, Boğaz
ve Tarihi Yarımada

Şevkî, kimi zaman *el-Âsitane* ve *Furûk*²² ifadelerini kullandığı İstanbul'u ve olağanüstü doğal güzelliğini bir nevi Cennet'e benzetir. Buna bir de hilâfetin merkezi olma özelliği eklenince, İstanbul'u şiiirlerine konu etmek için yeterli sebepler oluşmuş demektir.

1900'da kaleme aldığı Göksu şiirinde, Göksu'yu, Nil, Dicle ve Şeria nehirlerinden²³ üstün tutar. Adeta temizliğiyle zezem, coşkunluğuyla Nil gibidir. Her tarafı altın gibidir. Denizin güzelliğini bir gerdanlık gibi boynuna takan dağlar parlamaktadır. Şâirin gemideki arkadaşları, şiirleridir. Etrafındaki kayıklar ise martılar gibidir. Martılar bazen yavaşça suyun üzerine konuyor, bazen da alça-

22 Bu ifadeyi ilk olarak Ebû Temmâm, Türkçesi "Bir duruş ki İstanbul'u sarstı; hatta Furûk'un (İstanbul'un) surlarını titretti" şeklindeki beytinde kullanmıştır. Şevkî deb bu ifadeyi ondan almıştır. Bkz. İbrâhîm el-Ebyârî, *a.g.e.*, C. IV, s. 41.

23 Ürdün'de önce Taberiye sonra Lût Gölüne dökülen bir ırmaktır.

lıp gagalarıyla deniz suyundan hafifçe alıp tekrar yükseliyorlar. Şâir kasidesinin sonunda GökŐu'nun gönüllere sevinç ve neşe veren, her türlü üzüntü ve kederi gideren bir tabiat harikası olduğunu söyler.²⁴

Selam sana ey GökŐu!

Yok senden başka ruhlara rahatlık

Nil yılda bir kez evleniyor sense hep düğündesin

Sana geldim GökŐu gurup vakti

Güneş ışıkları etrafı kaplamıŐ yüksek tepelere yeşil elbiseler giydirirken

Körfezde parmaklar GökŐu'ya saf altın saçıyorken

GökŐu, ağaçların boynuna takılmıŐ bir süs, kulaklarında bir küpe ve gerdanlık

24 İmil E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 185-189.

Şevkî, İstanbul'a olan aşkını, gazel türüne sokabileceğimiz “el-Hevâu'l-Kaderu (Kader Aşkı)” adlı bir şiirle terennüm eder.²⁵

Kınayabilirsin beni

Oysa benim mazeretim var

Aşk bir kaderdir

O gözler için hak etmiyorum azarlanmayı

Bil ki feda ediyorum aşka vakarımı

Kalbin bağlandığı arzular geçti

Oysa o arzularla benlik de geçti

Ey kalp kendi işini kendin gör!

Aşk konusunda sana yok yardım

İkimiz de aşkın eliyle düşmüşüz aşka

Elimde olsaydı son verirdim bu aşka

İstanbul daima arzulanan bir şehir

Benim ise ondan dileğim bilezikli bir dilber

Sadece güzelliğinin seyrine verilmiş izin

Ağır adımlarda cilveli nazlı yürüyen evcil bir ceylan

Şâir, çok etkilendiği İstanbul'dan ayrılışında, “şiirlerinin duygudan yoksun olduğu şeklindeki suçlamalara”²⁶ sanki bir cevap olsun diye kaleme aldığı *Vedâ'u Furûk* (İstanbul'a Veda)' adlı şiirinde, duygularını ince bir üslûpla dile getirir.²⁷

Çabaladım ayrılığa tahammüle

Nafile! Nafile!

Elveda, dünyanın cenneti elveda!

Belki günler tekrar beni sana kavuşturur.

Hayat ayrılık ve kavuşma

Keşke ülkelerin de insanlarınki gibi özlemle parçalanan kalpleri olsaydı

Keşke bazı üzüntülerim İstanbul'da kalsaydı

Sabahki ayrılık beni bu denli üzmeseydi

Kalbime o geceleri sordum: “Geceler miydi bunlar, yoksa saatler?

Yayılan rüzgâr, fışkıran pınarlar insana nasip olarak yeter.

Güneşin ufukta her doğuşunda, hayat orada aydınlığa kavuşur.

Peçesiz güzel kızlar, yeryüzünde dolaşan şen huriler

Mavi derin sulara yaratmış Allah harikalar

25 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. II, s. 133-134.

26 'Abdu'l-Muhsin Tâhâ Bedr, *et-Tatavvur ve'l-Tecdid fi'ş-Şi'ri'l-Misriyyi'l-Hadis*, Bedr, Havle'l-Edîb ve'l-Vâki', Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1981, s. 249.

27 İmîl E. Kebba, *a.g.e.*, C. I, s. 188-189.

Asırlardır bulunduğu stratejik konumu ve barındırdığı doğal güzelliklerle ilgi odağı olan bir çağın bitip diğerrinin başlamasına vesile olan Hz. Peygamberin medhine mazhar olan, başta Eba Eyyûb el-Ensârî olmak üzere pek çok önemli şahsiyete evsahipliğı yapan dünya şehri İstanbul, edebiyat, kültür ve sanatın da önemli bir konusu olmuştur. Bir dönem aynı çatı altında bulunduğumuz Mısır'da hidiv ailesinin himayesinde yetişen Arap dünyasında “Şâirler Sultanı” ünvanını elde eden Türk asıllı Ahmed Őevki çeşitli vesilelerle birçok defa İstanbul'u ziyaret etmiş ve burada ikamet etmiştir. Üstün bir gözlemlene yeteneğine sahip olan şâir, İstanbul'u birçok yönleriyle dizelerine taşımıştır. Zengin bir hayal dünyasına sahip olan Őevki, İstanbul'un güzide semtlerinden biri olan Üsküdar'ı çevreleyen Boğaz ve Marmarayı ve buradaki güzellikleri başarıyla kaleme almıştır. Döneme ışık tutan bu şiirler aynı zamanda günümüzle yakın geçmiş İstanbulunu karşılaştırma imkânını vermektedir.

Osman Şems'in Bir Na'tin'den Hareketle Şiirin Gücü

PROF. DR. A. AZMİ BİLGİN
İstanbul Üniversitesi

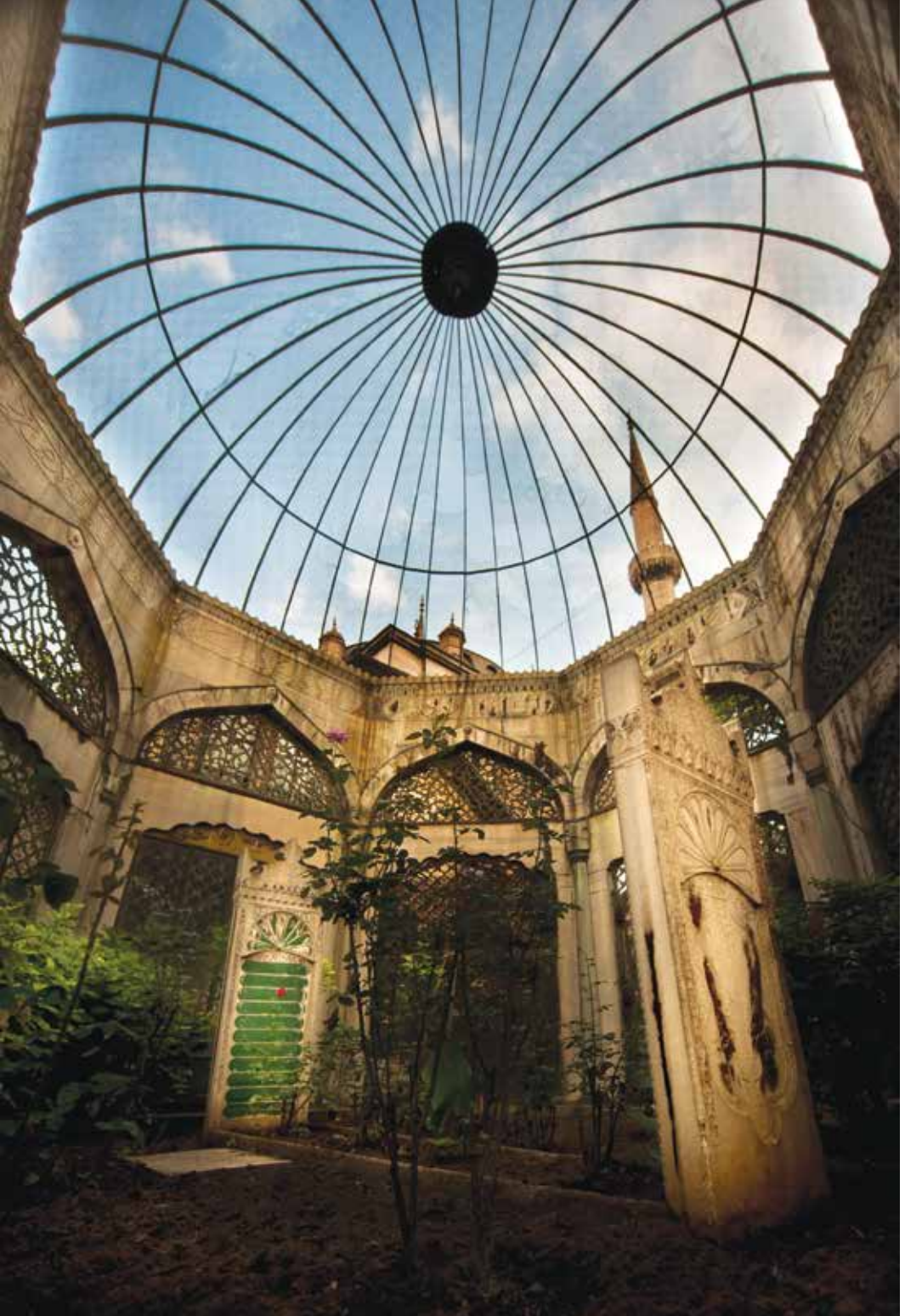
Osman Şems ve Üsküdar

Nefî'nin "sözüm" redifli meşhur na'tine nazire yazan Osman Şems Efendi'nin bir kaynaktaki¹ Üsküdar'da doğduğu rivayeti nakledilse de, bütün kaynaklar onun İstanbul Sirkeci'de Hocapaşa Mahallesinde doğduğunda ittifak eder (1814). Tahsili hakkında bilgi bulunmasa da, Arapça ve Farsça bildiği, dini ilimleri öğrendiği anlaşılmaktadır. Osman Şems, tütüncü dükkânı açarak iş hayatına başlamış, fakat yürütemeyince Maliye Kalemî'nde, Mübayaa Kitabetinde ve Darphane-i Âmire'de çeşitli görevlerde çalıştıktan sonra 1863'te emekli olmuş ve Üsküdar'a yerleşmiştir.

Gençliğinde çeşitli şeyhlerden istifade ettikten sonra seyrü sülûkünü Kadirî şeyhlerinden Abdurrahim Ünyevî'den tamamlayan ve ondan hilafet alan Osman Şems, şiirlerinde Üveysî olduğunu da bildirmektedir.

Emekli olduktan sonra Üsküdar'daki İnadiye semtinde Nalçacı Halil Efendi Der-gâhı'nın yakınında bulunan evinde inzivaya çekilerek irşatla meşgul olan Osman Şems Efendi, 1883 yılında Bursa'ya gitmiş, ara sıra İstanbul'a gelerek kısa sürelerle kalmıştır. Sûfilik anlayışına Melâmet neşvesi hâkim olduğundan tekke şeyhliğine rağbet etmediği söylenmektedir. 1890 yılında İstanbul'a dönen Osman

¹ Ahmed Safi, *Sefine-i Şâfi*, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, nr. 50247-04, XI, 1324 (Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi yazma nüshasından fotokopi).

Şems, Tunusbağı civarında bir süre kirada oturduktan sonra, İhsaniye'deki evine taşınmış, 27 Aralık 1893 tarihinde vefatına kadar burada ikamet etmiştir. Mezarı Üsküdar İnadiye'de Karacaahmet Türbesinin karşısında bulunmaktadır.²

Genç yaşlarda şiir yazmaya başlayan Osman Şems'in, sufiliğinin yanında iyi bir şair olduğu, dönemin önde gelen şairlerinin kendisine gösterdikleri saygı ve itibardan anlaşılmalıdır. Hersekli Ârif Hikmet'in evinde toplanan Encümen-i Şuara'nın toplantılarına bir yıl kalmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal onun şairliği hakkında şöyle fikir beyan etmektedir: "Âlem-i edebiyatta makamı âlîdir, Eşâr-ı bedîasını -bilerek- tedkik edenler, şuaranın ser-âmedânından olduğunu itiraf ederler."³ Nefî'nin ünlü na'tine güzel bir nazire yazmış olması da şairliğinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Gerek Nefî gerekse Osman Şems "sözüm" redifli na'tlerinin fahriye bölümlerinde, kendi şairlikleri ve şiir yetenekleri üzerinde durmuşlardır. Ben de na'tin açıklamasına başlamadan önce İslamiyet'in kabulünden sonra gelişen Türk edebiyatında sözün gücü ve önemi üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Sözün Önemi

Fesahat ve belagatin yani güzel ve etkili söz söylemenin önemi, işlevi ve gerekliliği, hem akıl hem de bilgiye dayalı olarak ispatlanmıştır. Allah kelamı olan Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in sözleri olan hadisler sözlerden meydana gelmiştir, ancak insan ürünü olmadığı için, insanlar tarafından üretilen manzum ve mensur eserlerden çok farklıdır, onlar farklı bir kategoride ele alınmaktadır.

Türk edebiyatında sözün önemine dikkat çeken ilk eserlerden birisi 1069 yılında Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu Bilig'dir. Burada sözle ilgili özet olarak şunlar vurgulanır:

Anlayış ve bilginin tercümanı dildir ve insan dille aydınlanır, diliyle değerlendirilir, mutluluk dille kazanılır. İnsan diline sahip olmazsa değerden düşer, canından da olabilir. Dil aslana benzetilerek tehlikesine dikkat çekilir. İnsan selamette olmak istiyorsa yakışsız söz sarf etmemelidir. Konuşmak yararlıdır, fakat çok sözden yarar gelmez. Söz bilgiyle söylenirse görmeyenlere göz olur. Her doğan ölür, geriye o kişiden eser olarak sözü kalır. İnsan iki şeyle genç kalır, bunlar iyi iş ve iyi

2 hayatı için bk. Osanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2006, I, 171-189; Nihat Azamat, "Osman Şems Efendi", *DİA*, C. 33, s. 473-475; Ahmed Safî, *a. g. e.*, C. XI, s. 1324-1331; Yusuf Yıldırım, *Osman Şems Efendi Hayatı, Eserleri ve Divanı (Metin-İnceleme-Tahlil)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 2013, İstanbul, s. 8-18

3 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1970, C. IV, s. 1764.

sözdür. İnsan gerekli olduğu zaman konuşmalıdır. Her sözü de saklamaya gerek yoktur.⁴

14. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat eden Yunus Emre, sözün önemini çok iyi kavramış mutasavvıf şairlerden birisidir. Sözü güzel ve etkili söylemek için Türkçenin ince-liklerinden ve sanat gücünden yararlanmış, sözünü insanlığın iyiliği, mutluluğu ve barışı için kullanmıştır. Onun bu yönünü bilen mutasavvıf şairlerden birisi İsmail Hakkı Bursevî'dir. Yunus Emre'nin sözünün etkinliğini şöyle anlatmıştır: "Yunus Emre'den bu kadar makâlât-ı tevhîd ve kelimât-ı irfân sâdır olmuştur ki, kimseye makdûr değildir. Anun-için bu bâbda hâtimetü'l-müteahhirîndir. Zîrâ söylemediği mazmûn kalmamış ve Türkî sözlerde anun kelimâtına muâdil gelmemiştir."⁵ Yunus bir beytinde "kudret dili" diye bir kavramdan bahsetmektedir:

İşk makâmı 'âlîdür 'ışk kadîm ezeldür
İşk sözünü söyleyen cümle kudret dilidür

İlahi aşkı elde etmiş kimse yüce bir makam elde etmiştir, çünkü aşk ezelden gelen bir cevherdir. Âşıkın canına aşkı koyan bizzat Cenab-ı Hak'tır. Dolayısıyla aşk makamı çok yücedir. Aşkla ilgili sözler de ancak "kudret dili"yle söylenir. Burada "kudret dili" sözüne dikkat çekmek istiyorum. Yunus Emre'nin dilin gücüne vurgu yapmak üzere yeni bir kavram türettiğine şahit oluyoruz. "Kudret eli" sıklıkla karşımıza çıkar, ama "kudret dili" o yüzyılda Yunus'tan başka bir şairde kullanılmış mıdır bilmiyorum.

Divan şairleri, sözle ilgili görüşlerini bildirirken, manzum yazılanların, yani şiirle-
rin daha farklı, daha çekici ve daha etkileyici olduğuna inanmışlardır.⁶ Bundan do-
layı şairlerin, diğer insanlardan daha farklı bir yaratılışa sahip olduğu ileri sürülür.
Şair sözün fasih ve belîğ olması için çaba gösterir ve ona değer kazandırır. Onlar
kendilerini sözün padişahı kabul eder ve şiirleri gönül hazinelerinin incileridir.

Lamii Çelebi (ö. 1532)'ye göre "şairler, maddenin ötesindeki sırları bilen, görü-
nüşlerin ötesine geçebilen, mutlak güzelliği, değişmeyen evrensel gerçeği görebil-
len ve bütün bunları açıklayan ya da açıklamaya çalışan kimselerdir."⁷

Nevî (ö. 1599), sözün önemi konusunda şunları söyler:

Vasfa kâbil degül kemâl-i sühan
Nakşa mümkün degül cemâl-i sühan

4 R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Tercüme*, Ankara 1959, (beyit 162-190).

5 Rûhu'l-Mesnevî, İstanbul 1287, s.69.

6 Mesela bk. Harun Tolasa, "Klasik Edebiyatımızda Divan Önsöz (Dibace)'leri; Lamii Divanı Önsözü ve (buna göre) Divan Şiiri Sanat Görü-
şü", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. III, 1979, Cambiridge, In Memoriam Ali Nihad Tarlan Hâtıra Sayısı, s. 387, ss. 385-402.

7 Tolasa, a.g.e., s. 390.

Nutk iledür cihânda izz ü şeref
 Güher-i nutka teşne Bahr-i Necef
 Sözdür âvâz-ı sâz-ı bezm-i Elest
 Sözdür iden cihânı ışk ile mest
 Sözdür erbâb-ı tab'ı hurrem iden
 Âdemi söz degül mi âdem iden
 Söze nefsinde cân olur meftûn
 Kanda kaldı bu kim ola mevzûn⁸

Divan şairi ve aynı zamanda Mevlevî dedesi olan Şeyh Galib (ö. 1799) sözün önemini şöyle dile getirir:

Söz ulûhiyyet âleminin incisidir, ezel ve ebed ise onun kulağı ve dilidir. Değerli söz için sinede aşk gibi bir cevher de gerekmektedir. Kalp bir hazine olup cisim onun viranesidir, feyiz bir keramet denizidir, söz ise onun incisidir.

Söz bir güher-i ulvî-i lâhût-mekândır
 Mebde'le me'âd ana velî gûş u zebândır⁹

Bu söz ammâ ki kolay sanma sen
 Aşk gibi sînede gevher gerek¹⁰

Kalb bir gencînedir cismim anun
 vîrânesi
 Feyz bir bahr-ı kerâmetdir sözüm dür dânesi¹¹

8 Tahir Üzgör, *Türkçe Divan Dübaceleri*, Ankara 1990, s. 388.

9 Şeyh Galib Divanı, haz. Naci Okcu, Kaside 28/1, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-78404/seyh-galib-divani.html>

10 a. e., Terci-bend 1/20.

11 a. e., Terci-bend 11/1.

Sözün Na‘tle Değerinin Artması

Şair sözü incidir, hele bu söz Hz. Peygamber’in methiyle ilgili ise çok daha kıymetlidir. Hz. Peygamber’in sözleri insanlar için hidayet, irşat ve feyz kaynağıdır. O’nun, ümmî olduğu halde fasih ve belîğ konuştuğu bildirilmiştir. Bu husus, “Ben Arapların en fasih konuşanıym” anlamında bir hadisle dile getirilir. Güzel, sade, özlü ve etkili söz söyleme yeteneğine sahip olan Hz. Peygamber, insanları hayır ve iyiliklere teşvik eden şairleri övmüş, zaman zaman da ödüllendirmiştir. Hz. Peygamber’in her sözü hikmet denizinden çıkarılan birer inci değerindedir. Ancak Fuzulî’nin ifadesine göre: “Şiir kusurlu insanlar için bir meziyet olsa da mükemmelliğin zirvesinde olan Hz. Peygamber’in böyle bir meziyete ihtiyacı olmadığı için kendisi, şiirle uğraşmamıştır”:

Ol dūr-i dūr-c-i ene efsah ki hikmet-dāyesi
Şiir şehdiyle leb-i cān-perverin ter kılmamış
Şiir bir zīverdūr ammā biz gibi nākıslara
Ol ki kāmildūr anı muhtāc-ı zīver kılmamış¹²

¹² Üzgör, a.g.e., s. 378.

Fuzuli, “Su Kasidesi” diye bilinen meşhur na'tinde ise sözlerinin Hz. Peygamber'in övgüsünden dolayı bereketlendiğini şöyle ifade etmiştir:

Yümn-i na'tünden güher olmuş Fuzûlî sözleri
Ebr-i nîsândan dönen tek lü'lü-i şehvâre su

Necati Bey (ö. 1509), divanındaki na'tine “sözlerinin kâmillerin sözlerine benzemesi gerektiğini gerektiğini, içimi çok hoş, tatlı ve hafif sular bile o sözden utanmalı” diye başlamakta;

Şu söz ki ola misâl-i kelâm-ı ehl-i kemâl
Selâsetinde hacîl ola selsebîl ü zülâl

“Şiir Hz. Peygamber'in ezgisi olunca, Hak âşıkları ve hâl ehli olanlar gönülde onu can gibi saklamalıdır” diyerek devam etmektedir;

Şu söz ki zemzeme-i Âhirü'z-zamân ola ol
Gönülde cân gibi saklaya ehl-i vecd ü hâl¹³

Bir başka divan şairi Cinanî (ö.1596), Hz. Peygamber'e salat ve selam getirirken, onun sözünün güzelliğini: “Gencûr-ı gencine-i belâgat, tûtî-i şekker-sitân-ı belâğ, andelîb-i gülzâr-ı mâ-zâğ/güzel söz hazinesinin bekçisi, belâğ¹⁴ şekeristanın pa-pağarı, mâzâğ gülzarının bülbülü”¹⁵ diye ifade eder.

Bazı divan şairleri Hz. Peygamber'in sözlerinin âb-ı hayat olduğunu, Hz. İsa'nın sözleri gibi ölüyü dirilttiğini ifade etmişlerdir:

Sen ne ma'din gevherisin bilsem ey dürr-i yetîm
Mürdeye cânlar bağışlar sözlerün âb-ı hayât (Haşimî) ¹⁶

Kânî (ö. 1792), Hz. Peygamber'i övmek için sözün yetersiz olduğunu bundan dolayı feragat etmek gerektiğini söyler:

Kitâb-ı nev-nüzûl-i midhatûn biñ nüsha olmuşdu
Eger ben itmesem sözden ferâgat yâ Resûlallah¹⁷

Divan şairi, âşığı temsil eder ve yazacağı gazellerde maşukunun aşkıdan sıklıkla söz eder. Âşık olmayan şairin güzel şiir söylemesi zaten söz konusu değildir. Divan şairi şiirine değer katmak için sevgilisinin aşkıdan, güzelliğinden ve güzellik unsurlarından bahsetmek durumundadır.

¹³ Necati Bey Divanı, haz. Ozan Yılmaz, Ankara 2015, s. 39

¹⁴ Vemâ ala'r-Rasûli ille'l-belâğ (Maide 99; Nur 54, Ankebût 18).

¹⁵ Üzgör, a.g.e., s. 378.

¹⁶ Nuut-ı Nebevîyye Mecmuası, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr.1210, vr. 99a

¹⁷ Kânî Divanı, haz. İlyas Yazar, Na't-i Şerif 9/7, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0>

Şairin sözü büyümlü ve sihirlidir, ona güzel söz söyleten aslında sevgilisinin renkli hayali ve hoş edasıdır. Sevgilinin güzelliğini anlatan şiir gönülleri aşk ateşiiyle yakar. Bunlardan başka şiirin güzel olmasının bir diğeri sebebi ise, şairin övdüğü kişinin itibarının yüksek olmasıdır. Şâir böylelikle hem kendi sözlerini hem de övdüğü kişiyi methetmiş olmaktadır.

Nefî'nin "Sözüm" Redifli Na'ti

Nefî, "Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdür sözüm" diye başlayan 44 beyitlik na'tinin ilk 29 beytinde, sözünü (şiirini) ve dolayısıyla da kendisini övmüştür. Sözlerini daha ilk beyitte, Fatiha suresinin incilerinin (ayetlerinin) dizildiği tespihin ipi olduğunu söyleyen Nefî, kasidenin ilk bölümünde şunları ifade eder:

Onun sözleri yeryüzünde benzeri bulunmayan inci gibi değerlidir; bunlar gayb âleminden armağandır; başka bir cevhere ihtiyacı olmayan saf bir cevherdir; bahtlı kişinin gönül gücünün muskasıdır; onun şiiri bütün gönülleri etkiler. Onun şiirleri İran'ın ünlü kahramanı Rüstem'in attığı ok ve yay gibi tesirlidir. Gül bahçesinin suyudur; gelin odasının gönül alan gelinidir. Kıskançların dillerini bağlayan bir muskadır. Onun her sözünde yeni manalar vardır. Nefî güzel söz söylemede eşsizdir, hiç kimse onun bu gücüne yetişemez. Onun sözleri semavi hakikatleri açıklar. İlahi sırların toplandığı bir mecmuadır. Şiirden anlayanların can dostudur. Kalem, gönül hazinesini bekleyen ejder olurken söz hazine bekçisinin elindeki ışıktır, vahdet nişanıdır.

Nefî, fahriyeden sonraki Hz. Peygamberi öven methiye bölümünde ise şunları söylemektedir:

Nefî, sözünün gücünü ve etkisini ifade ettikten sonra kendisinin Hz. Peygamber için na't yazmasının ayrı bir önem taşıdığına dikkat çeker.

O na't yazdığı için ümmetin iftihar vesilesi olmayı hak etmiş ve herkesin kendisiyle övüneceği bir kimse olmuştur. Hz. Peygamber'in feyziyle gönül ülkesinin canı, Haşır gününe kadar na't söyleyen ve okuyan bir kişi olmuştur. O'nun övgüsünün hayal deryasının dalgıcı olalıdan buyana, sözü yaratılış cevherinin dükkânının süsüdür. Hz. Peygamber'in sıfatlarının bereketiyle şiirlerinde birçok yeni anlamlar elde etmiştir; gönlü O'un övgüsüyle hidayet güneşinin doğduğu yerdir; sözü kutsal güneşin yıldız saçan ışığıdır; güneşin yıldız saçan ışığı olmasa bile güneşin doğduğu yerin ülker yıldızının kopmuş ipinin düğümüdür. Yalnızca miracını anlatacak olsa dahi, sözü Ümmühani'nin kulağındaki iri inci olur. Her ne kadar anlatma ye-

teneği çok güçlü de olsa , O'nun mucizelerini anlatmakla bitiremez. O'nun huzurundan uzaktadır, fakat sözüyle O'nun eşğine yüz sürdüğü için şükreder. O'nun övgüsünün düşüncesiyle mutlu olmuştur, hatta onun sözü dünyada mutlu olamamışlara müjdeliktir. O na't söyleyenlerin ayaklarının tozu olsa da, sözü gökyüzünün en yüksek yeri olan Arş'taki meleklerin dilinin tespih ve zikridir.

Mübarek na'tinin ilhamının sevinciyle mutlu olduğunu söyleyen Nefî, na'tin 42. beytinde duaya başlar ve 44. beyitte na'tini tamamlar. Bu beyitlerde sözlerinin latif manalar ve çeşit çeşit lafızlarla zamanın gönülleri süsleyen bir destanı olduğunu; Hz. Peygamber'in ruhuna binlerce selam gönderdiğini, sözünün bunu arşa kadar ücretsiz olarak ulaştıran bir haberci olduğunu bildirir.

Osman Şems'in Nefî'nin Na'tine Naziresi

Osman Şems'in (ö. 1893) "sözüm" redifli iki şiiri bulunmaktadır. Bunlardan birisi Nefî'nin aynı redifli şiirine nazire olarak yazmıştır. Bu na'tten hareketle sözün (şiirin) gücü üzerinde durulacaktır.

Osman Şems, 20. beyte gelinceye kadar sözlerinin gücüne, etkisine, önemine vb. birçok yönüne değinmiş olsa da yine de Hz. Peygamber'i anlatmakta yetersiz olduğunu vurguladıktan sonra Hz. Peygamber'in övgüsüne başlamaktadır. Nefî na'tinin 29 beytini fahriyeye ayırmış, 30. beyti girizgâh, 31. beyitten itibaren na'te başlamıştı, Osman Şems fahriye bölümünü daha kısa tuttuğu görülüyor.

Osman Şems na'tine sözünü Hızır'ın içtiği ve içenin ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan suyun damllarına benzeterek başlamaktadır:

Na't-i Şerîf

Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

1. Hızır-ı âlem ilminin râz-ı nihânıdır sözüm

Reşha-i âb-ı hayât-ı câvidânîdir sözüm

Sözüm, Hızır'ın dünyadaki ilminin gizli sırrıdır. Ebedî hayat suyunun damlasıdır sözüm.

Şair sözlerini; efsaneye göre Hızır'ın içtiği ve içenin de ölümsüz olduğu suyun damllarına benzetmiştir. Aynı şekilde dünyada var olan bu ilmin gizli sırrına teşbihte bulunmuştur.

2. Kalbime ilhâm olur gayb âleminden söylerem

Kim sünûhât-ı Cenâb-ı Müsteânîdir sözüm

Söylediklerim kalbime, gayp âleminden ilham olunur. Benim sözüm, kendisinden yardım umulan Yüce Allah tarafından gönlüme gönderilen şeylerdir.

Şairlerin her sözü inci değerinde olup herkesin söyleyebileceği türden sözler değildir. Bu son derece kıymetli sözleri şairin kalbine ilham eden Cenab-ı Allah'tır. Şair bu beyitte birçok şair gibi sözlerinin sıradan olmadığını ve Allah tarafından kalbine ilham edildiğini dile getirmiştir.

3. Rûh-ı Kudsî-menzilem ihyâ-yı emvât eylerem

Kim nüsûs-ı mürdenin rûh-ı revânıdır sözüm

Benim sözüm, ölü nefislerin ruhunun aktığı yer olduğu için mukaddes ruhun mekânıyım, ölüleri diriltirim.

Sözlerinin ölülere ruh olduğunu ve onları diriltecek kadar etkili olduğunu söylemektedir.

4. Dürr-i nazımından olur erbâb-ı irfân müstefîd

Kâlib-ı âgâh-ı kalbe rûh-ı sâîndir sözüm

Benim inci gibi şiirimden irfan erbabı istifade etmektedir. Sözüm uyanık kalbin vücudu için ikinci ruhtur.

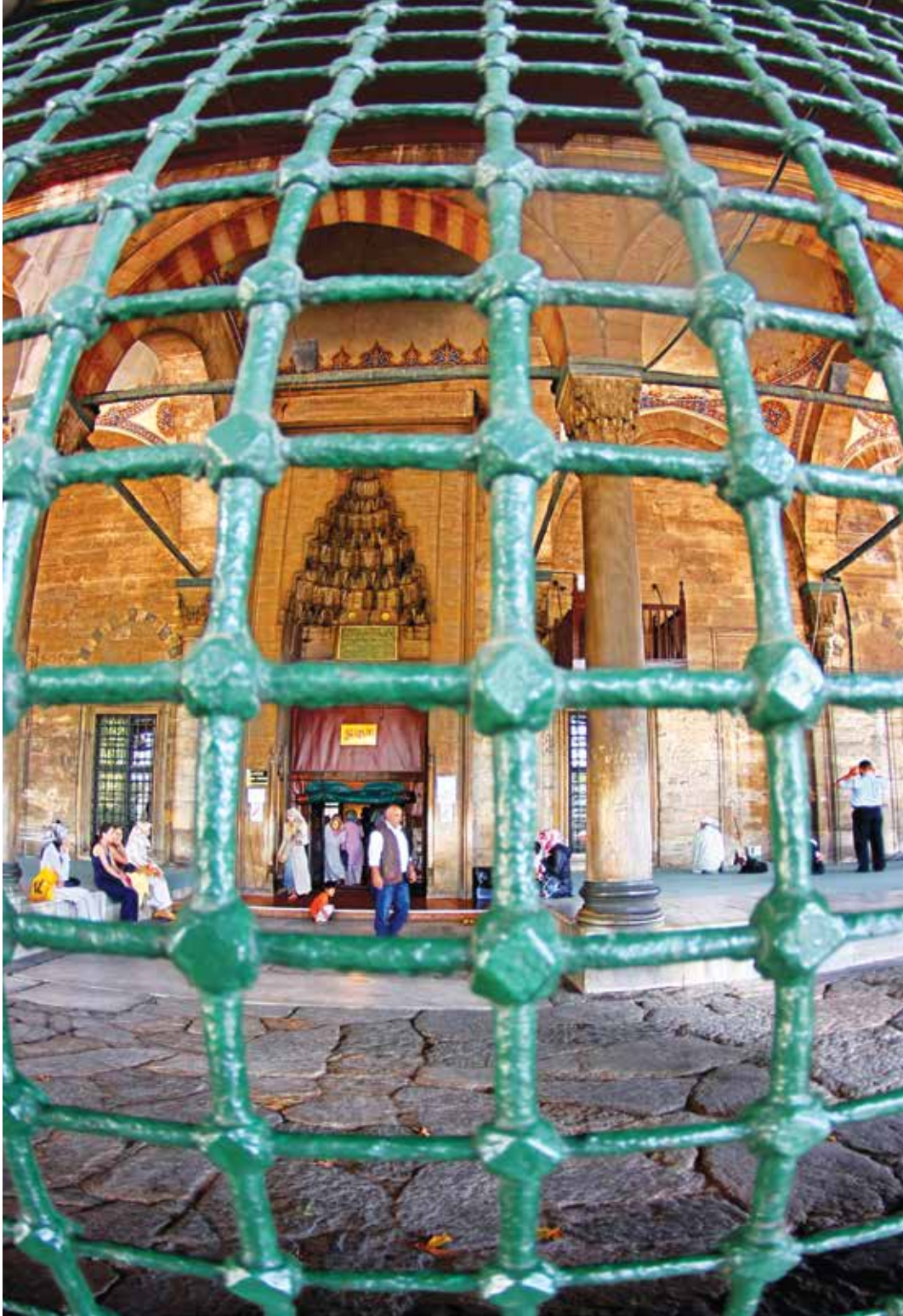
Bilgileri İlahî sezgiye dayanan irfan ehli kimseler, inci değerinde olan şiirlerinden yararlanmaktadır. Yine aynı şekilde bu sözler; kalp gözü açık olanlar için ikinci bir ruh olmaktadır.

5. Satrının her noktası bir mühr-i âlem-gîrdir

Âsumân-ı fikrimin çün kehkeşânıdır sözüm

Şiir dizelerinin her noktası âlemi tutan bir mühürdür, çünkü sözüm fikir göğümün samanyoludur.

Satırları oluştururken koyulan noktalar, dünyayı kaplayan bir mühre benzetilmiş, sözler de, düşünce göğünün boydan boya uzanan yıldız topluluğu olarak kabul edilmiştir.

6. Ol cihân-ı ma'rifetdir sâha-i gönlüm k'anın
Gevher-i lü'lü'-i bahr-i bî-kerânıdır sözüm

Gönül dünyam, öyle bir marifet âlemdir ki; sözüm onun uçsuz bucaksız denizinin en kıymetli incisidir.

Şair gönlünü, bilgi dünyasının kaynağı olarak görmektedir ve sözlerini de uçsuz bucaksız denizlerdeki kıymetli incilere teşbih etmiştir.

7. Nûr-ı vahdet-âsumânı mehr-i âlem-tâbıdır
Sâbit ü seyyâre-i cevher-feşânıdır sözüm

Benim sözüm, vahdet göğünün nuru ve âlemi aydınlatan güneştir; gökyüzünde sabit ve hareket hâlinde olan cisimlerin cevher saçanıdır.

Şair sözlerini bu defa sabit veya hareket halindeki gök cisimlerine benzeterek onlar gibi cevher saçtığını söylemektedir.

8. Kişver-i sînemdir ol gülzâr-ı şehristân-ı aşk
Bûy-ı verd ü âteş-i dil-sitânıdır sözüm?

Benim gönül ülkem o büyük aşk şehrinin gül bahçesidir. Sözüm, o ülkenin gül kokusu ve gönül alıcı ateşidir.?

Şair gönül dünyasını aşk şehrinin gül bahçesine, sözünü de kokusuyla gönül çalan güle benzetmiştir.

9. Hasm-ı dîne yâre-i cân-sûz olur her noktası
Dest-i kudret hâme-i âteş-zebânıdır sözüm

Sözüm, kudret elinin dokunaklı sözler söyleyen kalemidir. Onun her noktası din düşmanları için can yakıcı bir yaradır.

Şair sözlerini, bütün güç ve kudreti kendisinde bulunduran Allah'tan ilham alarak söylemektedir. Bundan dolayı bu sözler din düşmanlarının canını yakar.

10. Gûyiyâ Fir'avn-ı Kezzâb'a Kelîm-i Sâdık'ın
Ejder-i âteş-feşân u dem-keşânıdır sözüm

Benim sözüm, sanki yalancı Firavun'a, doğru sözlü Hz. Musa'nın nefes çeken (canlanan) ve ateş saçan bir ejderi gibidir.

Firavun Hz. Musa'nın peygamberliğini kabul etmeyen Mısır hükümdarlarından. Şair sözlerini, yalancı Firavun'a tevhidî tebliğ eden Hz. Musa'nın son derece değerli sözlerine benzetmiştir. Hz. Musa'nın esasının canlanmasına da bir telmih olduğu görülmektedir. Yine sözlerindeki can yakıcılığı ejderin ateş saçması gibi düşünmüştür.

11. Kande olsa sayd-ı âhû-yı taleb eyler nigâh

Kim velâyet mîşesi şîr-i ziyânıdır sözüm

“Velilik meşeliğinin kükremiş aslanı olan sözüm, istek ceylanının avı nerede olursa olsun oraya bakar.

Söz, aslan kükremesine benzetilerek onun etki alanının genişliği vurgulanmıştır.

12. Mağz-ı Kur'ândır velî Kur'ân gibi her dostun

Nüşa-i ta'vîz-bend ü hırz-ı cânıdır sözüm

Sözüm Kur'an'ın özüdür, fakat Kur'an gibi her dostun muska bağlanmış bir nüshası ve can sığınağıdır.

13. Eylerem hısnü'l-hasîn-i şer'-i pâke reh-revân

Rehber-i dervâze-i kehfü'l-emânıdır sözüm

Temiz, pak şeri'atın sağlam kalesine doğru yola koyulurum. Benim sözüm güvenilir sığınağın kapısına götüren bir kılavuzdur.

Hz. Peygamberin şeriatî sağlam kaleye benzetilerek sözünü de bu kaleye götüren bir rehber kabul ediyor.

14. Sırr-ı gayb itmekde ilhâm âsumân-ı âlemin

Sanki kerrûb-i mukaddes-âşiyânıdır sözüm

Benim sözüm gayb sırrını ilham etmektedir; işte bundan dolayı sözüm sanki âlem semasının kutsal yuvasına yakın bir melektir.

15. Bî-zebân ü harf aşk esrârını remz eylerem

Nüktedân-ı râz-ı aşkın bî-zebânıdır sözüm

Dilsiz ve harfsiz olarak aşkın sırlarını işaret ederim. Öyle ki benim sözüm aşk sırrı nüktecisinin dilsizidir.

16. Lâ-mekân seyrânı şerhin eylerem aynen ıyân
Kim lisân-ı lâ-mekânın tercemânıdır sözüm

Mekânsızlık dilinin tercümanı olan sözlerim, mekânsızlık âleminin yolculuğunu aynen anlatır.

Şair anlattıklarının mekânla sınırlı olan şeyler olmadığını belirtmek istiyor.

17. Eylem şân-ı serây-ı lî-maallahı beyân
Çün kelâm-ı bî-nişânın bir nişanıdır sözüm

“Sözüm nişansızlık kelamının bir nişanı olduğu için, “lî-maallah sarayının şanı- nı, anlatabilirim.”

Lî-maallah ile Hz. Peygamber’in şu kudsi hadisine işaret edilmiştir: “Benim Allah ile olduğum öyle bir ânım vardır ki, oraya ne bir melek ne de bir paygamber girebilir.”

“Cenab-ı Hak’la beraber olunan en müstesna vakti bile sözle anlatmak mümkündür. Bu fevkaalede hâli anlatacak başka bir vasıta yoktur.” diyerek sözün önemine dikkat çekilmiştir.

18. Mâh-rûy-ı şâhid-i maksûd râzın söylerem

Âşık-ı şeb-zinde-dârın yâr-ı cânıdır sözüm

Ay yüzlü sevgilinin sırlarını anlatan sözlerim geceleri uyumayan âşğın can dostudur.

İnsanların ulaşmak istedikleri şeyler aslında sevdikleri şeylerdir. Şair elde etmek istediklerini yani gayesini, sevgiliye benzetmektedir.

19. Ben o rûh-ı a’zamın vassâfıyam ki neş’eden

Cebrâil’in Sidre’de ratbü’l-lisânıdır sözüm

“Ben o Yüce ruh’un (Hz. Muhammed) niteliklerini anlattığım için sözüm, Cebrâil’in neşesinden Sidre’de yumuşak dili olmuştur.”

Rûh-ı a’zam/Yüce ruh: İlk Akıl, Yüce Kalem. Cenab-ı Hak’tan kendisine ulaşan bilgileri idrak ve zaptettiği için Ruh-ı Muhammed ve Nur-ı Muhammed olarak da adlandırılır. Hz. Peygamber, kendisinden önce kimseye verilmemiş cevâmiu’l-ke-lim sıfatına mazhar olmuştur.

20. Ol şehen-şâh-ı huyûl-i enbiyâ kim vafına

Hazret-i Hassân ta’bîr-i dehânıdır sözüm

“Hz. Muhammed (öyle bir) enbiya zümresinin şahlar şahıdır ki; sözüm, onu vasfetmek için Hassan b. Sâbit’in ağzının tabircisi olmuştur.”

Şair, sözünün Hz. Peygamber’i öven Hassan b. Sâbit’in ifade ve anlatımlarıyla eş değerde olduğunu bildiriyor.

21. Eylemek kâbil mi kavlimle Muhammed vafını

Bil Muhammed vafının memdûh-ı şânıdır sözüm

Hz. Muhammed’in vasıflarını sözümle tarif etmem mümkün mü? Sözümün Hz. Muhammed’in vasıflarının yüce övgüsü olduğunu bil!

Şair bu beyte gelinceye kadar sözlerinin gücüne, etkisine, önemine vb. birçok yönüne değinmiş olsa da yine de, yazdığı bu na'tinin Hz. Peygamber'in güzel vasıflarını anlatmakta yetersiz olduğuna dikkat çekme ihtiyacı duymuştur.

22. Ey şeh-i taht-ı risalet v'ey habîb-i zât-ı Hak
Na'tinin bu vech ile mu'ciz-beyânıdır sözüm

Ey peygamberlik tahtının sultanı ve ey Hakk'ın zatının sevgilisi! Bu üstün vasıflar dolayısıyla benim sözüm, senin övgünün taklit edilemeyecek derecede bir anlatımıdır.

Na't olarak kaleme aldığı bu şiirin çok yüksek düzeyde bir ifade gücüne sahip olduğu belirtilmiştir. Şair bunun sebebini, peygamberlik tahtının sultanı ve Cenab-ı Hakk'ın habibini övmesine bağlamaktadır.

23. K'oldığından mâdihin Mevlâ benim de lâ-cerem
Na't u evsâfında vahy-i âsumânîdir sözüm

Mevla seni övmüştür, benim de şüphesiz seni överken ve sıfatlarını anlatırken sözüm gökten vahiy gibi olmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'de "Allah'ın ve meleklerin Hz. Peygamber'e salat ve selam getirdikleri bildirilmiş, müminlerin de salat ve selam getirmeleri emredilmiştir.¹⁸ Cenab-ı Hakk'ın övgüsü örnek alınarak, insanların da Hz. Peygamber'i o şekilde övmesi gerekir.

24. Sen ki hayl-i enbiyâ dîvânına ser-nâmesin
Vasfına ser-nâme-i seb'u'l-mesânîdir sözüm

Sen bütün peygamberlerin meclisine öndersin; benim sözüm de senin vafında yazılan için "tekrarlanan yedi"nin başlığıdır.

Bütün peygamberlerin önderi olan Hz. Muhammed'in vasıflarını anlatan şair bu sözlerinin Kur'an'ın başındaki Fatiha suresi gibi son derece değerli olduğunu söyler.¹⁹ Yedi ayet olup her namazda bir bütün olan iki rekâtın ikisinde de okunduğu için "ikişerli yedi" anlamına gelen Fatiha suresi "seb'u'l-mesâni" diye de adlandırılmıştır.

18 Ahzâb suresi, 56. âyet

19 Peygamberle inen 104 kitabın sırlarının Kur'an-ı Kerim'de; Kur'an'ın özünün de Fatiha'da toplandığı söylenir (İsmail Hakkı Bursevi, *Ferahu'r-rûh*, İstanbul 1294, C. I, s. 465.

Şair Fatiha suresinin Kur'an-ı Kerim'in en başında yer alması ve her namazda tekrar edilmesi sebebiyle Hz. Peygamber'in övgüsü için yazdığı bu şiiri Fatiha'ya benzeterrek sözlerinin önemini belirtmek istemektedir. Fatiha'nın namazlarda tekrar edildiği gibi bu na'tinin tekrar tekrar okunmasını gönlünden geçirdiği anlaşılmaktadır.

25. Zât-ı pâkin zât-ı Hak'dan fark u temyiz itmede

Fart-ı 'aczin nâle-i gussa-künânıdır sözüm

Hakk'ın zatından senin temiz zatını ayırt etmedeki acziyetimden dolayı, benim sözlerim çaresiz inlemelerdir.

Hz. Peygamber Cenab-ı Hakk'ın mazharı olmuş ve Allah tarafından methedilmiştir. Allah'ın sevgilisi anlamına gelen Habibullah ismini almıştır. Kâinat ve bütün insanlar Hz. Peygamber'in yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır.

26. Ya Resulallah senden bulmuşam feyz-i nazar

Sekr-i aşkın cezbesei âh u figânıdır sözüm

Ya Resulallah, nazar feyzini senden bulmuşum, sözüm aşk sarhoşluğunun cezbesei ile ortaya çıkan ah ve feryattır.

Şair ilham yoluyla gönlüne gelenleri, Hz. Peygamber'in manevî nazarına borçlu olduğunu, sözlerinin de ilahî aşkla kendinden geçen bir kişinin feryatları olduğunu söyler.

27. Öyle fâniyem ki aşkında eğer bir merd-i dehr

İstese görmek vücûdum mâ reânîdir sözüm

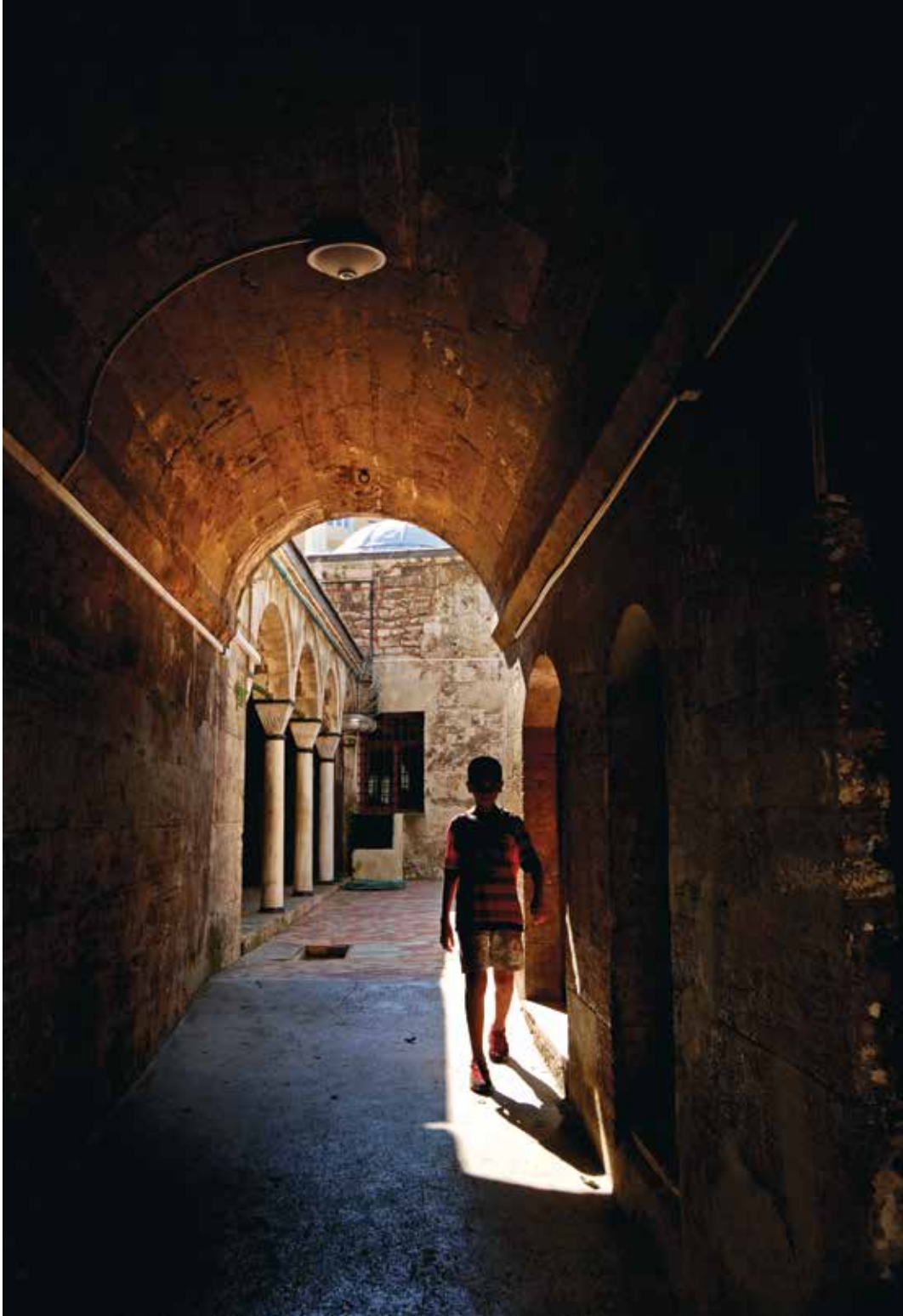
Senin aşkınla öyle yok olmuşum ki vücudumu görmek isteyene beni göremeyene söylebilirim.

Cismanî varlığım Hz. Peygamber'in aşkıyla yok olduğu için başkaları benim vücudumu görmek istese de göremez.

28. Buldı zikrinle leb-i şemşîr-i hâmem k'öyle nâb

Mülk-i nazmın saf-der-i sâhib-kıranıdır sözüm

Seni zikretmekle kalem kılıcımın kenarı öyle saf hâle geldi ki sözüm senin nazım ülkenin kutlu hükümdarının saflar açan kahramanı oldu.

Şair Hz. Peygamber'in övgüsüyle sözünün daha da değer kazanarak ülkeler fetheden kutlu hükümdarların kahramanı hâline geldiği ifade ediyor.

29. Olsa söz esb-i küheyl-i edhemi çiğner geçer
Kim sühan iklîmi şâhı zîr-i rânidir sözüm

Benim sözüm kara yağız soylu bir Arap atı olsa herkesi çiğner geçer, çünkü söz ülkesinin padişahının emri altındadır.

30. Bir tasarruf virdi kim mihrin tıbâ'-ı tâmıma
San velâyet mülkinin sâhib-zamânıdır sözüm

Senin sevgin bütün yaratılışıma öyle bir tasarruf verdi ki; sen, benim sözümü velayet ülkesine hükmedenin sözü olduğunu zannet.

31. Kevser-i la'lin idelden gönlümü ser-mest-i aşk
Aşk-ı Mevlâ'nın şarâb-ı ergavânıdır sözüm

Ya Resulallah! Dudağının cana can katan kevseri (feyzi), gönlümü aşk sarhoşu ettiğinden beri, benim sözüm Mevlâ aşkının kırmızı renkli şarabıdır.

Hz. Peygamber'in sözleri tüm manaların kaynağıdır. Onun dudaklarından dökülen sözler müminlerin gönlünü ferahlatır, şairin gönlü Hz. Peygamber'in sözleriyle kendinden geçtiğinden beri, sözleri de Cenab-ı Hakk'ın aşkının şarabı hâline gelmiştir.

32. Tâ ebed hüşyâr olmazlar içenler cür'asın
Ol meyın kim sâgar-ı cevher-feşânıdır sözüm

Benim sözüm, bir damlasını içenlerin bile sonsuza kadar uyanamadıkları bir şarabın cevher saçan kadehidir.

Şüphesiz şairin sözünün bu kadar etkili olmasının sebebi Hz. Peygamber'i övmesidir.

33. Bir nefes k'enfâs-ı kudsiyyenden aldım feyz-i rûh
Mücid-i elfâz u hallâk-ı ma'ânîdir sözüm

Senin kutsal nefeslerinden bir nefes ruh feyzi aldığım için benim sözlerim yeni kelimeler icat etmekte ve yeni manalar ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber'in mübarek nefesleri, insan ruhunu feyizlendirir. Bu sayede şair yeni kelimeler, yeni manalar ortaya koyar.

34. Olalı hâk-i kudümün kulh-i çeşm-i cân u dil
Bahs-i ilm-i rü'yetin aynü'l-ayânıdır sözüm

Ya Resulallah! Ayaklarının toprağı gönül ve can gözünün sürmesi olduğundan beri sözüm, rü'yet ilmi konusunun apaçık gözüdür.

35. La'l-i dür-bârın lu'âbından olaldan zevk-yâb
Cevher-i ilm-i ledün kenzü'l-maânîdir sözüm

İnci yağdıran dudağının ıslaklığından zevk aldığımdan bu yana sözüm, gayb ilminin cevheri ve manalar hazinesidir.

36. Na'tinin her beyti gûyâ Ravzana Bâbü's-selâm
Bûse-gâhımdır ki ferş-i âsitânîdir sözüm

Ya Resulallah! Na'tinin her beyti sanki senin kabrinin bulunduğu yer olan Ravzan'a Bâbü's-selâm'dır. Benim sözüm, (her zaman) öptüğüm o eşîğin seccadesidir.

37. Feyz-i na'tinle temâşâ-gâh-ı çeşm-i âlem
Âlem-i gaybın mukaddes bir cihânıdır sözüm

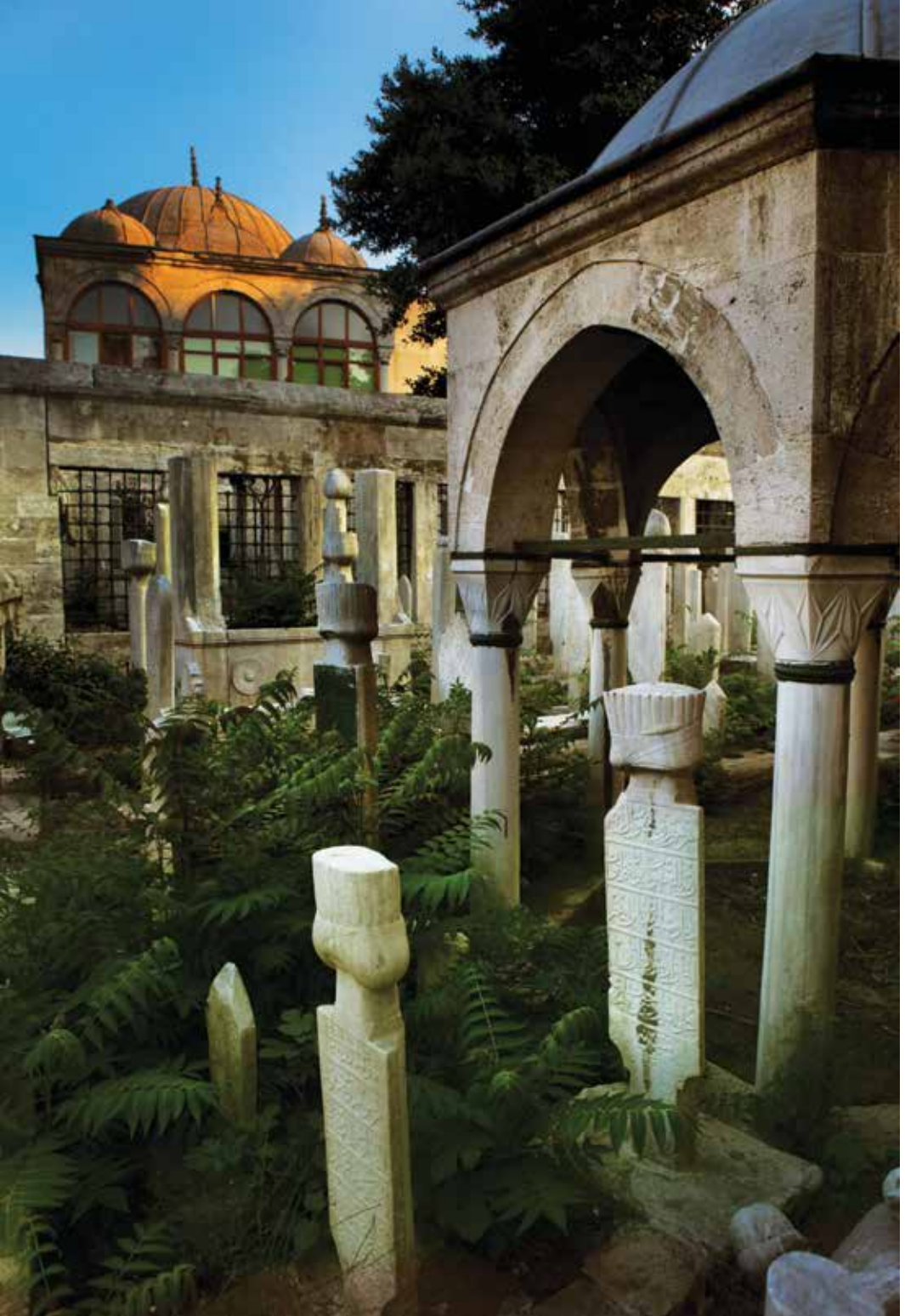
Sözüm, senin na'tinin feyziyle insanların gözünün seyrettiğı gayb âleminin kutsal bir yeridir.

38. Ebr-i cûdun vireli feyz-i tarâvet hâkine
Nahl-i ezhâr-ı tecellî gül-sitânıdır sözüm

Senin cömertlik bulutun, onun (sözün) toprağına tazelik feyzi vereliden beri, benim sözüm, tecelli çiçeklerinin fidanının gül bahçesidir.

39. Levh-i mahfuz-ı kazâdır her bir evrâk-ı güli
Şerh u fasl-ı metninin azbü'l-beyânıdır sözüm

Sözlerimin her bir gülünün yaprağında kaza Levh-i mahfuzunun metninin güzel açıklamaları yazılıdır.

40. Künh-i esrâr-ı hüviyyet goncesi gaybında râz

Râzının idrâkinin keşf-i nihânıdır sözüm

Varlık sırlarının künhü, onun (Hz. Muhammed'in) ağzında gizlenmiştir. Sözüm onun sırrının anlaşılmasının gizli keşfidir.

Hz. Peygamber miraçta kendisine üç sırrın verildiğini söylemiş, bunlardan birisini açıklamakla, birisini saklamakla emrolunmuş; diğerini açıklama ya da gizleme konusunda muhayyer bırakılmıştır. Şair na'tinde Hz. Peygamber'le ilgili bazı sırları dile getirdiğini söylemektedir.

41. Sen ki ol mir'ât-ı zât-ı Kibriyâ'sın zâtının

Cevheri idrâkinin bir nükte-dânıdır sözüm

(Yâ Resulallah!) Sen ki o azamet sahibi Allah'ın zatının aynasıdır. Benim sözüm seni zatının cevheri, idrakinin yalnızca bir nüktecisidir.

Na'tlerde Hz. Peygamber, Cenab-ı Hakk'ın nurunun güneşi ya da bu beyitte olduğu gibi O'nun zatının aynası gibi de tavsif edilmiştir. Hz. Peygamber'in yüzünde, Hakk'ın nurunun aksettiği tasavvur edilmiştir, bundan dolayı Hz. Peygamber'in yüzü aynaya benzetilmiştir.

42. Ya'ni kim mâhiyyetin idrâkde ceffe'l-kalem

Gene akl-ı evvelin hayret-resânıdır sözüm

Benim sözlerim senin mahiyetini anlatmada gelişi güzel yazılmış şeyler olsa da akl-ı evveli hayrete düşürür.

Akl-ı evvel, Hazarât-ı hams adı verilen varlık mertebelerinin ikincisi olup Cenab-ı Hakk'ın yarattığı ilk varlık, ilk sebep, maddi olmayan fakat maddenin kendisinden doğduğu asıl varlıktır. Ceberut âlemi diye adlandırılır. Buna taayyün-i evvel, tecellî-i evvel, hakikat-i Muhammediyye, rûh-i küllî vb. adlar da verilir. Şair, Hz. Peygamber için yazdığım bu sözler benim gelişigüzel söylediğim şeyler olup O'nun hakiki mahiyetini anlamaya yeterli değildir. Ayrıca yaratılan ilk varlık bile senin mahiyetini anlayamaz ve hayret içerisinde kalır.

Beyitteki "akl-ı evvel" sözünü tasavvufi terim olarak düşünmezsek beyte şu şekilde de anlam verebiliriz:

Senin mahiyetinin anlaşılması için, benim sözüm gelişi güzel, düşünmeden konuşan ve her şeyi bilir geçinenlerin hayret ifadesidir.

43. İdemez çün zâtını idrâk zât-ı Hak gibi

Ger dise mevlâ-yı sâni öZR-hânıdır sözüm

Allah'ın zatının idrak edilememesi gibi senin zatını da kimse hakkıyla kavrayamaz. Bu yönüyle biri sana ikinci mevlâ dese sözüm onun için özür dileyici olur.

İnsanların Cenab-ı Hakk'ın zatını aylayıp kavraması mümkün değildir. Çünkü hazarat-ı hams denilen beş mertebenin birinci mertebesi Hazret-i gayb-ı mutlaktır. Buna lâ-taayyün âlemi, amâ-yı mutlak, hakikatü'l-hakayık vb. adlar verilir. Bu mertebede Cenab-ı Hakk'ın isim ve sıfatları henüz tecelli etmemiştir. Bu mertebeyi insanların idrak etmesi mümkün değildir. Hz. Peygamber'in zatını da tam manasıyla anlayıp kavramaları zordur. Bu beyitte Hz. Peygamber'in zatının tam manasıyla anlaşılamayacağına vurgu yapılmıştır. Bunun sebebi isi tasavvufdaki varlık mertebeleridir. Hz. Peygamber'in nuru bu mertebelerin ikincisinde yaratılmış olmasıdır.

44. Eyledim takdim hâk-i Ravzana bir deste gül

Sâye-i lütfunda anın bâğ-bânıdır sözüm

Senin kabrinin toprağına bir demet gül takdim ettim. Sözüm senin lütfunun gölgesinde onun bir bahçıvanıdır.

Şair sevgi göstergesi olarak Hz. Peygamber'in kabrine bir demet gül sunduğunu, sözünün de bu güllerin bahçıvanlığını yaptığını ifade ediyor.

45. Eyleyüp tahdîs-i ni'met söyledim evsâfını

Pâyına bir arz-ı hâl-i hâk-dânîdir sözüm

Senin iyilik ve ihsanlarına teşekkür için güzel vasıflarını söyledim. Bu sözlerim [mübarek] ayağına toprak gibi hakir bir arzuhalidir.

46. Afv idüp habt u hatâsın eyle şâyân-ı kabûl

Kim cenâb-ı pâkinin bir na't-hânıdır sözüm

Senin temiz şahsını öven sözlerimi, yanlış ve hatasını bağışlayıp, kabule lâyık eyle.

47. Eyleme feyz-i nigâhın zâr-ı aşkından dirîĝ
Sen bilürsin kim derûnîdir cenânîdir sözüm

Bakışının feyzini aşkından inleyenden (benden) esirgeme. Sen bilirsin ki benim sözüm içtendir ve gönüldendir.

48. El verir ey Şems na'tin irdi pâ-yâna tamâm
Ba'd-ezîn arz-ı senâ-yı Őâyegânîdir sözüm

Ey Şems, artık yeter, na'tin tamamlanarak nihayete erdi. Bundan sonra da benim sözüm sana lâ-yık olan bir övgü arz eder.

49. Tâ ebed ol nûr-ı Hakk'ın Ravza-i ulyâsına
Hep salât ile tahiyyât armaĝanıdır sözüm

Sözüm, sonsuza kadar o Hakk'ın nûrunun yüce Ravzasına sürekli salât ve duâ armaĝanıdır.

Hz. Peygamber, Cenab-ı Hakk'ın nuru, kabrinin bulunduğu yer de cennet bahçesi diye adlandırılmıştır. Hz. Peygamber için söylenen övgüler onun için bir çeşit dua ve selam olup şairlerin armaĝandır.

Son Osmanlı Seyyahlarından Ebubekir Feyzi ve Medine-i Üsküdâr Hakkında Yazdıkları

PROF. DR. ÜÇLER BULDUK
Ankara Üniversitesi

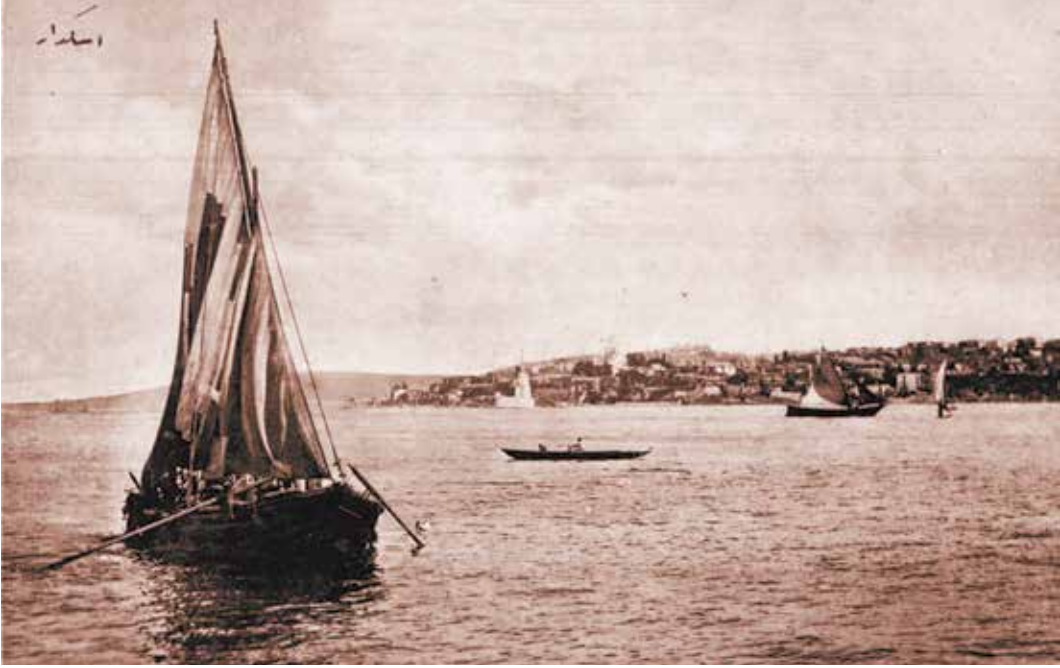
“Hülâsâ-i Ahvâlî'l-Buldan fi Memâlik-i Devlet-i Âl-i Osmân”, adından da anlaşılacağı gibi Osmanlı'ya ait ülkelerdeki beldelerin durumunu özetleyen elyazması bir eserdir. Üzerinde müstakil olarak çalışılmayan ve pek bilinmeyen bu esere ait ilk bilgileri Mükrimin Halil Yinanç verir. Nitekim elimizde bulunan elyazma nüshanın fotoğrafları Mükrimin Halil Yinanç'ın hususi kütüphanesine aittir. Bu eser ve yazarı hakkında ilk bilgileri de onun İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı “*Diyarbakır*” maddesinde bulmaktayız¹. Eserin sadece iki nüshası bilinmektedir ve Milli Kütüphane yazmalar kataloğunda yer almaktadır². Yazmanın başında da eserin Halil Abbasizâde'ye ait vakıf kitabı olduğuna dair bir mühür bulunmaktadır.

Eserin müellifi “*Es-Seyyid El-Hacc Ebubekir Feyzi bin Seyyid Abdurrahman*”dır. Mukaddime kısmında verilen bilgilere göre müellif din ve devlet işlerinde hizmet vermiş ve bu sıfatlarla Osmanlı ülkesinde diyar diyar gezerek bu eseri kaleme almıştır. Gözlemlerinin yanı sıra kendinden önce yazılmış coğrafya kitaplarına da müracaat eden Ebubekir Feyzi, üç yıllık bir çalışmanın sonucunda eseri Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) ithaf etmiştir³. Ancak eserin tam olarak hangi tarihte

1 M.H. Yinanç, “Diyarbakır” Mad. *İA.*, s. 625. Ayrıca Bkz.: Üçler Bulduk, “Hülâsâ-i Ahvâlî'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır”, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, s. 187-198

2 İlk nüsha 38 varaktan oluşmakta ve Alman Ulusal Kütüphanesi koleksiyonunda yer almaktadır. Müstensihî Mortmann'dır (yer no: Ms. or.guart 1793). Diğerî Cebeci İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonuna dahil olup 290 varaktır (yer no: 06 Ceb 782)

3 Ebubekir Feyzi, *Hülâsâ-i Ahvâlî'l-Buldan fi Memâlik-i Devlet-i Al-i Osman*, vr.1a-3b

Boğaziçi'nden
Üsküdar

yazıldığı belli değildir. 19. Yüzyılda sık sık değiştirilen idari teşkilat düzenlemelerini takip etmek mümkün olmadığından ve eserde bu hususta fazlaca hassasiyet gösterilmediğinden dolayı el yazmasının tam olarak kaleme alınma tarihini ancak bazı karinelere çıkarabilmek olasıdır. Eserin yazım tarihi ve müellifi hakkında ipuçları olabilecek bilgiler satır aralarına gizlenmiştir. Nitekim müellifin Üsküdâr hakkında verdiği bilgileri bir kat daha değerli kılan bir husus da, Üsküdâr'ı tavsif ederken kendi kimliği ve eserin yazıldığı tarihin tesbiti noktasında da bazı ipuçlarını bizlere sunmasıdır. Ebubekir Feyzi, yukarıda bahsettiğimiz gibi, mukaddime kısmında eserini Abdulmecid Han'a ithaf ettiğini beyan etmişti. Ancak Beylerbeyi'nde bulunan bir camiden bahsederken buranın “cennetmekân Abdulmecid Han” binası olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla “cennetmekân” tabirinden Ebubekir Feyzi'nin eserini Abdulmecid'in ölümünden kısa bir süre sonra yani 1861 yılını takiben tamamlamış olabileceğini düşünüyoruz⁴.

Ebubekir Feyzi'nin kimliğine dair, eserin mukaddimesinde söyledikleri dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı sicillerinde veya tezkirelerinde de herhangi bir ipucuna rastlanılmamıştır. Ancak Üsküdâr'daki tekke ve türbeleri sıralarken,

4 Ebubekir Feyzi, “Beğlerbeği'nde, İstavroz ile Çengelköy arasında deniz kenarında bir meydan ve derya ağzında “cennetmekân firdevs-âşiyân Sultan Abdulmecid Hân tâbe serâhu” binâsıyla iki minâreli, kârgîr ve tek kubbeli, sultan kafesli bir câmi'-i şerîfden bahseder. Bkz.: *Hülasa-i Ahvali'l-Buldan*, vr. 165b

Ebubekir Feyzi'nin kimliğine ait bazı bilgilere ulaşılabildi. Üsküdâr'daki Divitçiler Tekkesi'nde medfun olan Himmet Efendi ve oğlu Abdullah Efendi için O, "mincihetü'l-'amm cedd-i âlâ-yı çâkerânem"⁵ der. Ayrıca Beykoz'un çarşısı ortasında bulunan ve Çeşmebaşı adıyla anılan bina ve hayratın da yine amca tarafından atası durumunda olan Malkoç Efendi'ye ait olduğunu belirtir⁶.

Bu bilgilere göre Malkoç Efendi, Himmet Efendi ve oğlu Abdullah Efendi onun yakınlarıdır ve aynı cemaate mensupturlar. 16. Yüzyılın ortalarından itibaren Üsküdâr şehrine bir mahalleye adını verecek çapta bir Geredeli grubun yerleştiği biliniyor. Ayrıca deniz kenarında bir külliye inşa ettiren Şemsi Ahmed Paşa'nın İsfendiyaroğulları'ndan gelmesi ve hazîresinde yer alan mezar taşları içinde Bolulu şahıslara ait olanlara rastlanması Üsküdâr'ın iskânında Bolu'dan gelenlerin önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır⁷. Himmet Efendi'nin Bolulu olduğu kaynaklarda da yazılıdır. Bolu'nun Gice köyünden Hacı Ali Merdan'ın oğlu olan Himmet Efendi, 1609 yılında İstanbul'a gelmiş, ardından Halveti şeyhi Muhyiddin Efendi ve onun halifesi Hüseyin Hüsameddin Efendi'ye intisab etmiş sonra Divitçiler Tekkesi'nin şeyhliğini üslenmişlerdir. Bolulu Ahmed Efendi'nin etkisinde Bayramiyye-Şemsiyye tarikatına geçen Himmet Efendi, mensubu olduğu Bayramiyyeliğin "Himmetiyye" kolunun kurucusu olarak kabul edilir⁸. 1684'te vefat eden Himmet Efendi'nin yerine oğlu Abdullah geçer. O, Himmetzâde, Derviş Abdullah veya Abdî mahlasıyla, babası gibi divanı olan bir önemli bir tarîk ehlidir⁹. Himmetzade tekkesinde ayinler Salı günü yapıldığından Üsküdâr'daki bu tekke "Salı Tekkesi" adıyla da anılırdı¹⁰.

Ebubekir Feyzi'nin bir bölge veya şehir hakkında verdiği malumat, tasnif ve tavsif bakımından Evliya Çelebi'yi hatırlatmaktadır. Hatta bazı yerlerde doğrudan

5 Ebubekir Feyzi, *Hülasa-i Ahvali'l-Buldan*, vr.164a; "Divitçiler Tekkesi'nde vâki' türbesinde Bezcizâde Muhyi'd-dîn Efendi mincihetü'l-'amm cedd-i â'lâ-yı çâkerânem olan Himmet Efendi ve oğlu 'Abdullah Efendi..."

6 Ebubekir Feyzi, Beykoz'u tasvir ederken, atası durumunda olan Malkoç Efendi'nin yaptırdığı çeşmeden de, sadeleştirerek aktaracak olursak, şöyle bahseder; "Beykoz, Sultâniyye ile Hünkâr İskelesi arasında yer alır. Camileri ve iskelesi, kayık (zevrak) pazarı, mamur dükkanları, akar suları, hamam ve sahilhaneleri, diğer mahalle binaları ve mahkemesi ile mükemmel bir (kasabadır). Havası iyi değildir. Sahilhanelerinin pahası düşüktür. Kasaba çarşısının ortasında amca tarafından büyük atamız olan Malkoç Efendi'nin binâ ve hayratı olan *Çeşmebaşı* adında üç kubbeli, birçok lülesinden su akan ferahlatıcı bir çeşmesi vardır." Bkz.: *Hülasa-i Ahvali'l-Buldan*, vr. 167a-b

7 M.Hanefi Bostan, "Üsküdâr", *DİA*, 2012, C. 42 s. 365

8 Nurettin Albayrak, "Himmet Efendi", *DİA*, 2012, C. 18, s. 58

9 Himmetzade Abdullah için bkz.: Abdulmecit İslamoğlu, *Himmetzâde Abdullah (Abdî), Hayatı, Eserleri ve Divan-ı Nu'üt'u*, AÜ.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003

10 Salı günleri zikir yapıldığından dolayı Salı Tekkesi ve bulunduğu sokağa da Salı Sokağı denilen bu yer hafızalardan silinmiş, artık Dr. Burhaneddin Üstünel Caddesi olmuştur; M.Akif Köseoğlu, "Salı Tekkesi Sokağına Ne Oldu?", www.hendesegergisi.com. Ayrıca Süheyl Ünver, Zeynep Kamil Hastanesi başhekimi Fahri Atabey ile konuşmasını zikrederek, Himmetzade Tekkesi'nin hastanenin genişletilme çalışmasına feda edildiğini, tekedeki kabir şahidelerinin Çiçekçi semtindeki Küçük Selimiye Cami'ne nakledildiğini yazar; bkz. A. Süheyl Ünver, *Üsküdarnâme*, Üsküdâr Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 115

doğruya Evliya Çelebi’de yer alan bilgiler ve rivayetlere müracaat ettiği de görülmektedir. Eserde belirli bir düzen içerisinde idari birim ve yerleşmeler hakkında bilgiler verilir. Ancak belki vazifesi veya kendi inanç dünyasının gereği, eserde daha çok gezdiği yerlerdeki dini yapılar ve din uluları hakkında ağırlıklı olarak durur. Dolayısıyla aslında Osmanlı ülkesindeki cami, mescid, tekke, medrese veya ziyaretgahların bir envanterini oluşturmada bu bilgiler oldukça faydalı olacaktır. Dini ve sosyal yapılar dışında, şehir ve kasabalardaki ticari ve sosyal hayat, kadın ve erkeklerin giyim-kuşamı, adet ve inanışları, gündelik hayatları vs. gibi konularda da oldukça dikkat çekici malumatlar verilir. Müellif bazen bizzat gördüğü ve işittiği mekan ve hadiseleri kaleme alırken bazen de diğer eserlerde yazılanları esas alır¹¹.

Üsküdâr’a Bağlı İdari Üniteler

Tamamı 290 varak olan bu yazmanın giriş kısmında bir fihrist mevcuttur. Fihriste göre müellif Osmanlı ülkesini genel olarak üç iklime ayırır; Asya, Afrika ve Avrupa. Bu kıtalarda bulunan eyalet, liva, şehir ve kasabalar hakkında ayrı ayrı bilgiler verilir. Eserin fihristinde Asya ve Asya-ı Sagir (Anadolu) başlığı altında, Hüdavendigâr (Bursa) Liva’sının kazaları ve şehirleri (medine) içerisinde İznik Kasabası’ndan sonra Medine-i İznikmid ve Medine-i Üsküdâr da yazılır. Ancak metin içerisinde Medine-i İznikmid’den önce “Liva-i Kocaili” başlığı atılmış, arkasından İznikmid ve diğer idari bölgeler sıralanmıştır. Eserde İznik, Kocaili dışında gösterilirken, Medine-i Üsküdâr da müstakil bir şekilde şehir ve yakın çevresi ile birlikte anlatılır. Fakat Üsküdâr nâhiyeleri Kocaili Livası kaza ve nâhiyeleri ile beraber zikredilir¹². Bu durum yukarıda da belirttiğimiz gibi, müellifin idari yapılarıdaki değişiklikleri fazlaca dikkate almaması ile ilgilidir. Metin içerisinde ise idari yapı hakkında sunulan bilgiler bize az çok bir fikir verebilmektedir.

Üsküdâr’ın İdari Yapısı

17. yüzyılda Kocaeli Livası’nın kazalarından Gebze’ye (Gekibuze) bağlı görünen Üsküdâr’ın¹³ hızla geliştiği ve 19. Yüzyılda, kaynağımızın verdiği malumata göre,

11 Üçler Bulduk, “Hülâsa-i Ahvali’l- Bıldân’a Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrikası”, *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, Ankara 2017, s. 581

12 Ebubekir Feyzi, *Hülâsa-i Ahvâli’l-Buldân*, vr.157b- 162b

13 Ahmet Güneş, “16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdâr’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (2003)*, C. I, İstanbul 2004, s. 42-56

Çamlıca'dan
Adalar

Gebze'nin Üsküdâr'a bağlandığı görülmektedir. Ancak özellikle Tanzimat'tan itibaren idari yapılanmalarda sık sık değişikliklere gidilmesi, şehrin İstanbul'un hemen karşı kıyısında yer alması gibi sebeplerden olsa gerek, Üsküdâr'ın idari teşkilatlanmasını takip etmek oldukça güçtür. Nitekim Islahat Fermanı (1856) düzenlemelerinin ardından, kaynağımızda Üsküdâr'a kayıtlı olarak bildirilen Gebze'nin yanı sıra Kartal, Beykoz (Yoros), Şile gibi kasaba ve nâhiyeler Hüdavendigâr (Bursa) Eyaleti'nin Koca İli livasında gösterilirken, Üsküdâr'ın adı bile zikredilmemiştir¹⁴.

Hülâsâ-i Ahvâli'-l Büldân'da Üsküdâr nâhiyesi kaza veya kasabalar verilirken önce Gebze'den iç kesimlere doğru uzanan ve Karadeniz'e ulaşan kazalardan bahsedilir. Kaymas, Ağaçlı ve Kandıra için merkezi olmayan "kasabasız kaza" tabiri kullanılır. Ancak Şile için, "boğaz dışında kalan Karadeniz sahilinde yer alan mamur bir kasaba" tanımlaması yapılır. Şile ve Kandıra ahalisinin kayıkcılık yaptığını söyleyen müellif onların bed-ahlak ve kavgacı kimlikleriyle gazetelere bile konu olduğunu iddia eder¹⁵. Eserde bundan sonra Marmara ve Boğaz kıyılarında yer alan yerleşmelere geçilir. Gebze, Kartal ve Kızıl Adalar, Medine-i Üs-

14 Bkz.: Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimat*, Ankara 1988, s. 231-232

15 Ebubekir FeYZi, *Hülâsâ-i Ahvâli'-l-Buldân*, vr.160b

Üsküdar'da ahşap evlerin bulunduğu bir sokak ve sakinleri

küdâr, Beykoz ve Anadolu Kavağı Üsküdâr'ın diğer nâhiyeleri/kasabaları olarak anlatılır. Dolayısıyla kaza ve kasaba merkezi olarak Üsküdâr'a bağlı gösterilen dokuz nâhiye bulunmaktadır. (Bkz. Tablo I)

Maltepe Kolluğu'ndan sonra Bostancıbaşı Köprüsü'ne gelinir. Burası Üsküdâr'ın girişi olarak kabul edilmiştir. Büyük taş köprüden itibaren Üsküdâr Bağları başlar. Üsküdâr bağlarının iç tarafında Ayrılık Çeşmesi adıyla leziz suların aktığı bir büyük çeşme, ve temiz bir koruluk bulunur ki burası güzel bir mesire yeridir. Müellif burasının Anadolu'ya giden yolcuların ve hacıların yakınlarıyla vedalaştığı yer olduğu için Ayrılık Çeşmesi adıyla anıldığını yazar. Osmanlı Safevi çekişmesinin hat safhada olduğu 16-17 yüzyıllarda İran veya Irak tarafına düzenlenecek seferlere çıkan Osmanlı ordularının Anadolu yakasındaki ilk toplanma yeri olan Üsküdâr'da, padişahların da katıldığı şaşalı törenler düzenlenirdi. Padişah otağının kurulduğu ordugahta askerler birkaç gün kalırlar, ardından buradan dualarla uğurlanırlardı. Ancak sonraki yüzyıllarda Osmanlı sultanlarının sefere çıkması ve İran ile büyük çaplı savaşların olmaması nedeniyle, Üsküdâr'da ancak büyük Hac kabileleri ve onların beklediği Surre alayları ön plana çıktı. Dolayısıyla

la Ayrılık Çeşmesi ve Dua Meydanı bu türden dini seromonilerle anılır oldu¹⁶. Ebubekir Feyzi, Üsküdâr'ı, "İslambol ile müsâvi bir şehir-i azim ve bender-i kadim" olarak yüceltir. Ayrıca Üsküdâr'da pek çok ziyaretgâhın bulunduğu da dikkati celb eder. Karaca Ahmed'in makamının ve onunla bağlı bir mezarlığın olması ziyaretgâhların burada yoğunlaşmasını sağlamıştır. Üsküdâr'da kaydedilen tekke ve türbelerin tesbiti yerlerinin tayini veya ihyâsı bakımından eserde verilen bilgiler oldukça önemlidir. (bkz. Tablo III) Ebubekir Feyzi Efendi, Üsküdâr'daki büyük selatin camilerinden de bahseder. Müellif selatin camilerinin burada bir tanımını da yapar. Ona göre Osmanlı sultanlarının Cuma namazını kılmak için gittikleri, içerisinde sultana özel "kafes" in ve mahfilin bulunduğu camiler selatin camileridir¹⁷. Üsküdar merkezinde yedi adet selatin camisi bulunmaktadır. Bu camiler; Mihrimah Sultan, Atik ve Cedid Valide Sultan, Ayazma, Selimiyye, Adliyye ve Şemsi Paşa camileridir. (Bkz.: Tablo II) Aziz Hüdayi Mahmud, Mehmed Paşa ve Salacak camilerini zikreden Ebubekir Feyzi, mahalle mescidlerinin çokluğundan sözederse de bunlar hakkında bir malumat vermez.

Ebubekir Feyzi Efendi eserinde, Üsküdar ve nahiyelerinde bulunan limanlar, iskeleler, kaleler, tabyalardan da söz eder. Ayrıca zevrak ve piyale kayıkları, hükümdarın seyrana çıktığı biniş-i hümayun, kasırlar ve mesire yerleri latif bir üslupla anlatılır. Günümüze bir kısmı ulaşmayan, bölgeye mahsus meyve ve sebzelerin nerede yetiştiği veya hususiyetleri, balık avcılığı vs. gibi konularda da çok değerli bilgiler sunulur. Kısacası eser 19. Yüzyıl Üsküdar'ı için oldukça önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır. Bu sebeple *Hülâsâ-i Ahvâl-i Buldan*'da Üsküdar'a ait olan kısımlar ekte olduğu gibi Latin harfleriyle sunulmuştur. (bkz.: Ek II)

16 Dündar Ali Kılıç, "Osmanlı Saray Törenlerinin Üsküdar'a Yansıması", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri* (2003), C. I, İstanbul 2004, s. 90-93. Surre Alayları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz.; Münir Aktepe, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humâyün ve Surre Alayları*, Ankara 1991

17 Ebubekir Feyzi, *Hülâsâ-i Ahvâl-i Buldan*, vr . 163a; "Kafes-i Sultânî ile müzeyyen olan cevâmî' -i kebîreye selâtin ta'bir olunmak mu'tâd olduğuna mebnî..."

Tablo I: Üsküdâr Kazaları

ADI	HUSUSİYETİ	BAHSEDİLEN YERLER
KAYMAS		Kandıra civarında kasabasız kaza
AĞAÇLI		Kaymas civarında kasabasız kaza
KANDIRA		Kaymas civarında kasabasız kaza
ŞİLE	mamur kasaba	
GEBZE (Gekibuze)	8 bin haneli mamur kasaba	Hereke, Eskihisar, Hacı Aliceler Adaları, Darıca Köyü, Tuzla mamur Köyü
KARTAL	400 haneli kasaba	Pendik Köyü, Maltepe Köyü/kolluğu, Kızıl Adalar
MEDİNE_İ ÜSKÜDÂR	15 bin haneli mamur şehir	Bostancıbaşı Köprüsü Ayrılık Çeşmesi, Dua Meydanı İbrahimağa Çayırı Haydarpaşa Fenerbağçesi Moda Burnu Kadıköy Üsküdâr Bağları MEDİNE-İ ÜSKÜDÂR Kız Kulesi, Öküz Limanı, Kuzguncuk, İstavros, Kısıklı, Bulgurlu, Küçük ve Büyük Çamlıca, Beğlerbeği, Çengelköy, Havuz Kapusu, Kuleli Bağçeleri, Vaniköy, Kandilli, Küçüksu, Göksu, Anadolu Hisarı
BEYKOZ	Beykoz Naibi Kasaba'da mukim.	Kanlıcak K., Çubuklu, Paşabağçesi K., İncirköy K., Sultaniye, Beykoz Kasabası, Balıköy Mah., Hünkar İskelesi, Tokat, Dereseki, Akbaba, Serviburnu Kireçburnu, Yoros Kalesi, Umuryeri, Macar Tabyası
ANADOLU KAVAĞI	Kale ve Kasaba	Karınca Tabya, Anadolu Feneri, İrve (Ağva) Kalesi

Tablo II: Selâtin Camileri

Yeni Vâlide	Eski Vâlide
Mihrimâh Sultan	Şemsi Paşa Câmî-i Şerifi
Selimiye Câmî-i Şerifi	Adliyye Câmî-i Şerifi
Ayazma Câmî-i Şerifi	
Diğer Camiler	Salacak Cami-i Şerifi
Mehmed Paşa Câmî-i Şerifi	Hudâyî Mahmûd Efendi

Tablo III: Ziyaretgahlar

ADI	YERİ
1- Makam: Karaca Ahmed	Karaca Ahmed
2- Makam: Hazret-i Ebu'l-Dürdâ	Karaca Ahmed civarı
3-Ashab-ı kiramdan iki zatın türbesi	Yeni Çeşme dibindeki sokak
4-Tekke/Türbe: Nasuhi Efendi ve Alaeddin Efendi	Doğancılar Meydânı
5-Tekke/Türbe: Rufi Efendi	Doğancılar Meydanı eteğinde
6- Tekke/Türbe: Halim, Selim ve Gülüm Dede	Zincirlikuyu karşısı
7- Tekke/Türbe: Saçlı Hüseyin Efendi	Tabutcular'da
8-Türbe: Gizlice Evliya	Hüdayi Yokuşu
9- Tekke/Türbe: Feyzi Efendi	Menzilhane civarı
10-Tekke/Türbe: İskender ve Kaymak Baba	Menzilhane'den aşağı
11- Tuluî Tekkesi: Nalçacı Halil Efendi	Eski Menzilhane yokuşunda
12-Divitçiler Tekkesi: Bezcizade Muhyiddin Efendi, Himmat Efendi oğlu Abdullah Efendi	Salı Tekkesi
13- Ümmi Ahmed Efendi	Çitli'de
14-Fahri Efendi	Alaca Minare'de
15-Şeyh Yusuf Efendi	Debbağhane civarı
16-Selami Efendi	Çınar'da
17-Çınarlı Tekke: Çamlıcalı Ali Efendi	
18-Emirler Türbesi: Yusuf Efendi	
19- Diğer yerlerde: Fenayî Efendi, Haşim Baba	

Büyük
Selimiye
Camii

Çeşmesi nâmiyle bir büyük çeşme ve leziz su akar ve koruluk meşcer saffeler ile bir mesîre olup Anadolu'ya giden râhiller ve 'ale'l-husûs Hüccâc-ı Kirâm'a ihvânıyla mahall-i vedâ' add olundığından Ayrılık Çeşmesi deyu isim tesmiyye olunmuşdur. Du'a Meydânı, Ayrılık Çeşmesi'yle Üsküdâr arasında bir düz ve çayırılık meydân ve vâsi'a ve bir tarafında meşcer setler ve mâ-i lezîz-i cârî ve müferrah bir mesîre olup hüccâc-ı kirâmın mürûr ve ubûrunda mevki'-i du'a olmağla Du'a Meydânı deyu isim tesmiyye olunmuşdur İbrâhim Ağa Çayırı, Üsküdâr bağları arasında bir düz çayır (162a) ve bir tarafında mâ-i cârî ve meşcer [ve] meyvesi olmağla ferâhfezâ bir mahall olup mevsim-i bahar'da esb rabt iderler. Haydar Paşa, Kadıköy ile Üsküdâr aralarında ve bağlar derûnunda kasr-ı âlî ve mâ-i cârî ile meşcer ve çemenzâr bir mesîre-i dilrübâdır. Fenerbağçesi, Üsküdâr'ın taraf-ı garb-ı cenûbunda ve İslambol ile Kızıl Adalar arasından Marmara Deryâ'sına doğru çıkmış bir düz burunun ucunda bir sebze bağçesi ve vâfir kavak ve kara ağaç eşcârlarıyla müzeyyen bir mesîre-i mahall ve kasr ve havz ve mâ-i cârî ve bir kahve ile mesîre-i ferâhfezâ olup, burun-ı mezkûrun intihâsında kârgîr bir fenâr kulesi ve bir kandilci odası mebnî olmağla beher gice şeb-tabâ sefer-i selâmet-i sefâyin ve rü'yet-i Boğaz-ı İslambol için taraf-ı Saltanât-ı Seniyye'den ikâd-ı kandil-i

EK I: Hülâsâ-i Ahvâli'l-Bul-dân fi Memâlik-i Devlet-i Âl-i Osmân (vr.161a-168b) (Medine-i Üsküdâr)

EK II: Hülâsâ-i Ahvâli'l-Bul-dan fi Memâlik-i Devlet-i Âl-i Osmân'da Üsküdâr

Metin Transkripsiyonu

(161a)...Kızıl Adalar dahî Kartal Nâhiyesi'ne dahil olup, Maltepe ve Üsküdâr arasında Bostancıbaşı köprüsü nâmiyle çay üzerinde bir büyük taş köprü vardır. Buradan ilerisi Üsküdâr şehri [tarafından] idare olunur. Bir mikdâr Üsküdâr'a doğru gidildiğinde Üsküdâr Bağlarına girilir. Bağların iç taraflarında Ayrılık

kebîr olunur. Hattâ işbu fenerin mukâbilinde İslambol Kal'ası'nın Çatladı Kapu tarafında bir burcunun üzerinde bu makûle bir fenâr-ı cesîm olmağla leyâlî-i muzlîmede Ak Deniz'den gelen sefâyin iki tarafın fenerlerinden İslambol Boğazı'nı fark eyleyüb eshel vechile dâhil-i boğaz olur. Moda Burunu, Fenerbağçesiyle Kadıköy arasında bir mürtefî' burun ve etrâfî bağât ve hadâ'ikdir. Kadıköy, Moda burunu ile Üsküdâr'ın arasında ve Üsküdâr'ın munfasılân taraf-ı garbında ve bağların derûnen esfelinde ve leb-i deryâda verâset-i İslambol'a karşı câmi' ve hamâm ve miyâh-ı câriye ve esvâk-ı ma'mure ve iskele ve ekâbir sâhilhâneleri ve re'âyâ mahallesi ve kilise ve mey-kedeler ve 'âlî bağlar ve bağ ve büyütlük ve kusûrlarını müştemil bir kasabacık ve âb ve havâsı hûb ve engür ve meyvası esmâr-ı cihâne fâ'ik ve mergûb olup bağları Üsküdâr bağlarına mahlûtdur. Ve bu Üsküdâr Bağlarının vâdileri taşra-i memâlik bağlarına kıyâs kabul itmeyüb ekseri Küberâ-yı Saltanat-ı Seniyye'den zevât-ı kirâmın malları ve etrâfları kârgîr divârlar ile mestûr ve mahfûz ve müzeyyen kusûr-ı 'aliyye ve mâ-i cârî ile ma'mur olup hattâ bazılarının dâhiliyye ve hâriciyye dâ'ireleri mükemmel, büyütlük 'aliyyeleri ve Tâif'den ma'dâ misli bir diyârda bulunmaz çavuş üzümleri (162b) ve rû-yı niğâr ve karadene ve havra üzümleri ve Üsküdâr kirazı ta'bir olunan envâ'i kiraz vesâ'ir esmâr- mütenevvi'-i memdûha hâsıl olur ki bu makûle meyva bir diyârda dahî hâsıl olmayup, mevsim-i kiraz ve engürde ashâb-ı bağât vesâ'ir erbâb-ı zevk gürûh gürûh Üsküdâr bağlarına gidüp herkesin hâline göre ahhâb ve ihvânıyla bezli-mâl ve zevk-i safâ iderler ki bu makûle zevk u şevk bir diyârda mümkün olmayup Sâye-i Seniyye-i Hazret-i Şahâne'de mutlakâ Üsküdâr bağlarına mahsûsdur. Ve bağlar ile Üsküdâr arasında vâki' ve Nefs-i Üsküdâr'a mülâsık gûristânda medfûn Kibâr-ı Ehlullah'dan nice meşhûr zevât-ı kirâm ve ziyâretgâhlar olup hattâ Üsküdâr ve İslambol makâbiri memâlik-i sâ'ire makâbiri misillü eşcâr-dan hâli olmamağla bi'l-cümle gûristân servî vesâ'ir eşcâr-ı kebîre ile müzeyyen olduğundan Üsküdâr makâbiri aralarında birkaç mahallde setler ve kuyular ve meyveden ma'dud yerler olmağla bazısını kenâl bulup makbere muştakî olan ihtiyâr zatlar ma'hed mesîrelerde hallerine münâsib yarân ile cünbüş iderler. Medine-i Üsküdâr, arz ve tûlda İslambol ile müsâvî olup Cezâyir-i Hâlid altmış buçuk derece tûl ve hatt-ı üstüvâdın kırk bir derece arzda İklim-i Asya ile İklim-i Avrupa'nın arasını fasl iden İslambol Boğazı'nın cânib-i cenûbunda ve İslambol'un Saray-ı Hümâyûn burunu ile Galata ve kasaba-i seng-i mihenk tahmînen üçer mile karîb râset karşularında ve leb-i deryâda verâda olan üç cibâle peyveste olup, üç aded cebel-i mütevassıtı ihâta eylemiş âb u havâ ve resm-i büyütlük ve binâ ve ahlâk-ı ahâlî ve cemî' idâre İslambol ile müsâvî bir şehir-i 'azîm ve bender-i

kadîm olup cevâmi'-i kesîre-i kebîre ve mesâcid ve medâris-i vefîre ve 'imârat-ı 'aliyye ve kitâbhâneler ve sebiller ve bimârhâne ve muvakkithâne ve tobhâne ve kalenderhâne ve hankâhât ve zevâyâ ve hayrât-ı sâ'ire ve miskînhâne ve kırmızı sahtiyânın gâyet â'lâsı Üsküdâr'a mahsûs olmağla, cesîm debbağhâne ve mumhâne ve salhâne ve basmahâne ve boyahâneler ve taraf taraf esvâk-ı ma'mure ve bezestân ve haffâfhâne ve sarachâne (163a) ve at pazarı ve bit pazarı ve sebze pazarı ve mahallât çarşuları ve iskeleler ve miyâh-ı câriye ve hamâmât-ı latîfe ve hanât-ı kesîre ve meydânlar ve kusûr-ı sultânî ve ekâbir konakları ve sâhilhâneler ve büyü-t-ı aliyye ve Rum ve Ermenî ve Yahûd mahallât ve kilise ve havrâ ve mey-kedelerini müşt Emil, büyü-t ve cem'iyet ve cesâmetde Edirne'ye karîb ve ekser menâzili eşcâr-ı müsemmîr ve hadâ'ik ile müzeyyen tahmînen onbeş bin hânedan ziyâdece bir şehri cesîm ve kazâsı dokuz nâhiyye-i kebîri müşt Emil bilâd-ı semânidan mevleviyyet-i cesîme olup ve esvâkât-ı ma'muresinde mukîm olan cemî' ehl-i hîrfet ve esnâf-ı san'atın hâsıl olan emtî'a u eşyâ ve ahz u î'tâ ve bey' u şîrâ'sı vechile İslambol ile yek-sibâk olmağla İslambol'da her ne mevcûd ise Üsküdâr'da dahî mevcûd ve bahaları müsâvî olup yalnız engür ve kirazın bahaları İslambol'dan bir mikdâr ehvencedir. Ve İslambol ile Galata ve Eyüb ve Üsküdâr ki işbu dört belde-i cesîmede der-yektâ-yı gerânümayân bahr-ı ref'et ve sâye-i mu'addeleti âleme çehr-rahmet olan İmâmü'l-Müslimîn ve Halife-i Ruy-ı Zemîn efendimiz hazretlerinin edâ-yı salât-ı cum'a için teşrîf buyurdıkları cevâmi'-i meşhûrede zât-ı hümayûnlarına mahsûs kafes-i müzeyyen ile mestûr ve fevkânî birer mahfil-i hümayûn olmağla Kafes-i Sultânî ile müzeyyen olan cevâmi'-i kebîreye selâtin ta'bir olunmak mu'tâd olduğuna mebnî, Medîne-i Üsküdâr'da dahî cevâmi'-i meşhûreden Yeni Vâlide câmi'-i şerîfi semt-i deryâya civâr ve düzde iki minâreli ve kârgîr ve yek kubbe ve kebîr ve kafes-i sultânî ile müzeyyen ve medâris ve 'imâret ve mekteb ve sebîl ve muvakkithâne ve kitâbhâne ve hamâm ve evkâf-ı sâ'iresi mükemmel bir câmi'-i şerîf-i bî-misildir. Mihrimâh Sultan câmi'-i şerîfi, Yeni Vâlide ile muhâzî ve civâr-ı deryâda iki minâreli ve kârgîr ve kebîr ve yek kubbe muhassıl-ı mülûkâne ile müzeyyen bir câmi'-i şerîf ve medâris ve 'imâret ve kütübhâne ve muvakkithâne ve mekteb ve sebîl ve hamâm ve evkâf-ı kesîresi mükemmeldir ve civârında kârgîr mirî zâhire 'anbarları olmağla mirî hıntasıyla memlûdur. Eski Vâlide, vâsıt-ı Üsküdâr'da ve bir mikdâr bayırda iki minâreli ve kârgîr ve kebîr ve yek kubbe ve kafes-i sultânî ile müzeyyen ve 'imâret ve medrese ve sebîl ve mekteb ve kitâbhâne (163b) ve evkâf-ı kesîresi mükemmel bir câmi'-i şerîfdir. Selimiye Câmi'-i Şerîfi, verâ-yı Üsküdâr'da Kavak Sarayı civârında cennetmekân şehîd Sultân Selîm Hân tabe serâhû binâsıyla iki

Göksu

minâreli ve kârgîr ve kebîr ve gâyet latîf ve yek kubbe ve kafes-i sultânî ile müzeyyen bir câmi'-i şerîf ve hayrât-i sâ'ire ve evkâf-ı kesîresi mükemmel olup civârında büyü-tü 'aliyye ve esvâk-ı ma'mure ve dârü'l-tabâ' ve bâ'zı sandalcılar tezgâhları ve müferrah hamâm ve kahveler ve bir Nakşibendî tekkesi olup, Kavak Sarayı mahallinde dahî Mehmed Paşa Kasrı nâmıyla set başında ve deryâyâ nâzır bir 'âlî ve müzeyyen kasr-ı sultânî ve civârında mâ-i cârî olmağla mesîregâh-ı mülûkdır. Şemsi Paşa Câmi'-i Şerîfi, Şemsi Paşa Sarayı'nın taraf-ı şarkında ve bir sâhil-hâne ve mahalde bir minâreli ve kârgîr ve yek kubbe ve sagîr bir câmi'-i şerîf olup ve saray-ı mezkûr dahî Galata ve Sarayburnu'na mukâbil olan burunda sâhil-i deryâ'da gâyet müsenna' ve müferrah ve dilgüşâ kusûr-ı müzeyyene ile *Biniş-i Hümayûn'a* mahsûs saray-ı sultânî'dir. 'Adliyye Câmi'-i Şerîfi, Şemsi Paşa Sarayı'nın ittisâlen Ayazma

İskelesi tarafında sâhil-i deryâ'da bir minâreli ve kafes-i hümayûn ile müzeyyen ve latîf ve kurşun puşîdeli bir câmi'-i ranâ olup, cennetmekân firdevs-âşiyân Sultan Mahmud Han tâbe serâhu hazretlerinin binâ ve hayrât-ı hümayûnlardır.

Anadoluhisarı

Ayazma Câmî'-i Şerîfi, İhsâniyye'nin üzerinde bir mürtefi' mahalde bir minâreli ve kârgîr ve metbû' ve yek kubbe ve kafes-i sultânî ile müzeyyen ve Cennetmekân-ı Sâni Sultân Mustafa Han tâbe serâhu binâsı olup ve zeylinde olan Ayazma İskelesi nâm mahalde deryâyâ nâzır müferrah konaklar ve sâhilhâneler ve mesîreden ma'dud kahveler vardır ve Ayazma'dan taraf-ı garb-ı cenûbe Salacak İskelesi'nde bir câmî'-i şerîf ve kahveler ve ilerüsünde İhsâniyye İskelesi ve Müeyyet İskelesi vâki' olup bunların üst tarafları bayır ve set başı yerler olmağla cümlesinin konakları mu'teber olup bi'l-'umûm Ayazma 'add olunur. Mehmed Paşa Câmî'-i Şerîfi, Şemsi Paşa Sarayı'nın üst tarafında bayırda bir minâreli ve kârgîr ve yek kubbe ve mutavassıt bir câmî'-i şerîfidir. Hudâyî Mahmûd Efendi Câmî'-i Şerîfi, dahî Şemsi (164a) Paşa verâlarında ve bayırda kârgîr ve yek kubbe bir câmî'-i şerîf olup civârında 'azîz-i müşârûnileyhin âsitâne-i kebîre-i mertebe ve türbe-i lâtifesi olmağla ziyâretgâh-ı enâm olup, Medîne-i Üsküdâr'da tahrîre şâyân nice cevâmî'-i lâtîfe vardır. Ve şehir-i merkûmda vâki' meşâhir-i ziyârâtdan Karaca Ahmed nâm mahalde Karaca Ahmed Sultan nâm 'azîzin türbesi ziyâretgâh-ı enâm olup hattâ 'azîz-i müşârûnileyhin Rumili'nde ve Anadolu'da kırk yerde türbe ve makâmları olmağla bu dahî makâm olmak tahmîn olunur ve Karaca Ahmed civârında ashâb-ı kirâmdan Hazret-i Ebu'l-Dürdâ Radiya'l-lahû Ta'alâ Anh'ın makâmı ile Yeni Çeşme'nin dibinde sokakda bir sagîr türbe derûnunda iki

zât-ı şerîf medfûnlar olmağla, ashâb-ı kirâmdandır deyu meşhûrdur ve Doğancılar Meydânı nâm meydân ve vasi'a-ı Üsküdâr'ın balâsında ve mahallât arasında bir vasi' çemenzâr meydân olup 'âlî konaklar ve müferrah kahvehâneler ve çarşusu olmağla mesîreden 'add olunup civârında vâkî' tekkesinde Nasûhî Efendi ile oğlu 'Âlaeddîn Efendi türbelerinde medfûn ve meydân-ı mezkûrun aşağı tarafında tekkesinde vâkî' türbesinde Rufî Efendi ve Zincirli Kuyu karşusunda ve tekkesinde türbesinde Halîm Dede ve Selim Dede ve Gülüm Dede ve Tabutcularda tekkesinde vâkî' türbesinde Saçlı Hüseyîn Efendi ve Hüdâyî Yokuşu'nda bir türbe ile Gizlice Evliyâ nâm 'azîz ve Menzilhâne civârında tekkesinde vâkî' türbede Feyzi Efendi ve Menzilhânedan aşağıda tekkesinde vâkî' türbede İskender Baba ve Kaymak Baba medfûn olup işbu tekke ve türbeyi sancıya uğramış hayvânâta tavâf itdirmeleriyle nadân Allahu Ta'alâ ref' olur deyu meşhûrdur ve Eski Menzilhâne yokuşunda Tulu'î Tekkesi'nde Nalçacı Halîl Efendi ve Divitçiler Tekkesi'nde vâkî' türbesinde Bezcizâde Muhyî'd-dîn Efendi mincihetü'l-'am cedd-i â'lâ-yı çâkerânem olan Himmet Efendi ve oğlu 'Abdu'l-lah Efendi ve Çitli nâm mahalde Ümmi Ahmed Efendi ve Alaca minâre nâm mahalde Fahri Efendi ve debbâğhâne civârında Şeyh Yusuf Efendi ve Çınâr nâm mahalde Selâmi Efendi ve Çınârlı tekkede Çamlıcalı 'Ali Efendi ve Emîrler Türbesi'nde Yusuf Efendi vesâ'ir yerlerde Fenâyî Efendi ve Hâşim Baba ve'l-hâsıl bî-nihâye ehlullah-ı kirâm nevverallahu merâkedehum el-'azîzûn medfûnlar ve ziyâretgâhlardır ve bu şehir-i cesîmin verâsı (164b) kabristân ve bağât ile mahdûd olup lâkin sâhil-i deryâ olan taraflarında dahî câ-be-câ iskeleler olmağla Selimiyye tarafında Harem İskelesi ve Müeyyet İskelesi nâmıyla iki iskele ve İhsâniyye'de Kız Kulesi'ne karşı bir iskele ve beri tarafda Çarşu-yı Kebîr civârında Büyük İskele ve Balaban İskelesi namlarında iki iskele olup lâkin aralıkda câ-be-câ sagîr iskeleler olmağla Balaban İskelesi'nde nakl-ı ricâl ve mahsûs piyâde ta'bir olunan sagîr kayıklardan ma'dâ nakl-ı ahmâl ve hayvânât için *mavna* ta'bir olunan mutavassıt-ı sefâyin-i kesîre vardır ve Üsküdâr'da tahrîre şâyeste mevâd her ne kadar ziyâde ise de cümlelerin ma'lûmı olduğundan terk olunub bu kadarca eş'ârımız Memâlik-i 'Osmâniyye ahâlisinden olup İslambol ile bilâd-ı selâseyi ru'yet eylememiş zevât haklarında bir ay ifâde-i icmâl olmağla Nefs-i Şehr-i Üsküdâr'dan bu kadarca tahrîr ile iktifâ olundu. Kız Kulesi Saray-ı Hümâyun burunu ile Üsküdâr'ın Ayazma ve İhsaniyye'si arasında ve tahmînen Ayazma'ya nısf ve Saray Burnuna dahî iki mil mahalde cezîre misillü vasıt-ı deryâda etrâfı yüz zirâ' olur bir sagîr ve düz cezîrecik üzerinde çar-gûşe bir palankacık ve derûnunda bir kurşun puşîdeli kule-i kebîre ve yine bir müstakil kenâr kuleciği ve zindân ve sahrınc ve cebehâne ve mühimmât-ı

sâ'ire ve toblar ve dizdâr ve neferât ve beyt-i dizdâr ve neferât ve bir oda-i müsâfirîn ve dizdâr kasrı ile mükemmel olmağla İslambol Boğazi'nü seyr eyleyüb ve feneri cânib-i mîrîden beher gece şeb tâbe seher suzân olunur bir kal'a-i vacibü't-temâşâdır. Öküz Limânı Üsküdâr'ın taraf-ı şarkında ve Boğaziçi tarafına vâki' ve Üsküdâr ile Kuzguncuk arasında ve leb-i deryâda bir sagîr limân ve körfezcik ve sâhilinde bir meydân ve altı göz kebîr ve kârgîr ve bî-misil mîri zahîre 'anbârları ve zehâ'ir ile memlû ve civârında bir câmi'-i şerîf ve rihâm-ı trâşide ile bir kebîr ve â'lâ su çeşmesi olup yemîn ve yesârî ekâbir sâhilhâneleriyle müzeyyendir. Kuzguncuk bu dahî Öküz Limânı'ndan yukarı ve mülâsakân sâhil-i deryâda câmi' ve hamâm ve esvâk-ı ma'mure ve iskele ve miyâh ve basmacı ve boyacı kârhâneleri ve kibâr sâhilhâneleri ve re'ayâ ve 'alü'l-husûs külliyyetlü Yahûd mahallât ve kilise ve havrâ (165a) ve mey-kedelerini müşt Emil bir kasaba olup bunun basmahânelerinde basılan elvân ve â'lâ mücessem yemenîlerin bir diyârda nazırı olmayub danesi elli guruşa kadar yemenî basılmağla Kuzguncuk yemenîsi ve çitleri ve hâs boyası cem'-i diyârda meşhûr ve mu'teberdir. İstavroz, Kuzguncuk ile Beğlerbeği arasında ve Kuzguncuk'dan Beğlerbeği'ne kadar mümted ve muttasıl ve verâları müferrah ve bağlar ve bağçeler ile müzeyyen 'umûmen kenâr-ı sâhilhâneleri olup cevâmî' ve iskele ve Beğlerbeği tarafında bayra doğru bir kebîr mahallesi dahî olmağla havâdâr ve müreffah bir mahalledir ve Üsküdâr'dan hâric bağât arasından ibtidâ ile işbu İstavroz üzerine gelinceye kadar birkaç memdûh ve mu'teber yerler olup evveli Kısıklı nâm mahaldir ki Öküz Limânı'ndan Beğlerbeği üzerine gelinceye kadar mümted olan dağın üzerinde Üsküdâr tarafında ve Öküz Limânı verâlarında âb u havâ ve nazâratlı ve câmi' ve sûk-ı muhtasarı ve İslambol'da mu'teber ve esvâkda bey' olunan Kısıklı suyunun câri çeşmesi ve bi'l-cümle kenârın büyü-tü 'aliyye ve kusûr-ı fâhire ve bağât-ı memdûheleriyle müzeyyen ve çenân-ı dünyâdan ma'rûd bir mevki'-i lâtif ve mahalle-i kebîre olup bundan aşağı iki dağın arasında ve 'arîzice bir vâsi' boğazın içinde ve Üsküdâr'ın verâsından Ak Deniz tarafına doğru nazâratlı olan Bulgurlu nâm mahalde dahî iki câmi' ve bir hamâm ve sûk-i ma'mure ve miyâh-ı câriye ve kenâr-ı bağât menâzilleri ve yüz kadar büyü-tü ahâli ile bir mahalle-i cennetnümâ olmağla âb u havâ ve letâfet cihetiyle misilli yokdur ve cânib-i cenûb-ı şarkisinde Küçük Çamlıca nâm mahal dahî müstakil bir cebelde vâki' ve patika Bulgurlu misillü büyü-tü ve kusûr ve bağât-ı ekâbir ile müzeyyen âb-ı lezîz ve havâsı mergûb ve nazâratlı bir berca-yı ferâhfezâdır. Büyük Çamlıca dahî Kısıklı'dan bir mikdâr yukarı bir cebel-i refî'in balâsında ve İstavroz'un râset-i verâsında beş on hedâyî eşcâr-ı çam ve çemenzâr ve âb-ı hayât-ı sâni mâ-i lezîz câri ile müzeyyen âb u

havâsı gâyet hûb ve nazârat ve letâfet cihetiyle müsâ'ir-i sâ'ireden vechile mem-dûh ve mergûb ve cümle 'indinde meşhûr ve müsellemler bir mesîre olup bunun mâ-i lezîzi makbûl ve mu'teber ve gâyet hafif olmağla ferciler ile Üsküdâr ve İslambol'a nakl olunub müstakil sucî dükkânları bey' (165b) olunur. Beğlerbeği İstavroz ile Çengelköy arasında Sâhil-i Deryâ'da bir meydân ve leb-i deryâda cennetmekân firdevs-i âşiyân Sultan Abdü'l-Mecîd Hân tâbe serâhu binâsıyla iki minâreli ve kâr-gîr ve yek kubbe ve kafes-i sultânî ile müzeyyen bir câmi'-i şerîf ve hayrât-ı sâ'ire ve miyâh-ı câriye ve esvâk-ı ma'mure ve saray-ı sultânî ve müreffah kahveler ve hamâm ve iskele ve verâsı mahallât ve büyü-tü 'aliyye ve mesîreleri müştemil bir kasaba-i ma'mure ve âb u havâ ve nazâratı hûb olmağla verâsında bir âsiyâb âbı olduğundan İslambol'da vâki' Hamidiyye 'imâratının fodula dakîki bu âsiyâbda tahin olunub beher yevm pazar kayığı ta'bir olunan zevrak-ı mütevasıt ile dakîk-i mezkûr rûz-ı merre 'imâret-i müşârun ileyhe sevk olunur ve bu Boğaziçi'nin ekser kasabât ve kurrâsında bu makûle birer pazar kayığı olmağla pazar kayıkları beher hâl beher yevm İslambol'a gidüb ve gelmek mu'tâd olup ricâl ve nisvândan fakîr mağdûrî'l-hâl olanlar onar ve yirmişer pâre nevli mu'ayyeneleri edâsıyla zevrak-ı mezkûre rakiben mürûr ve 'ubûr iderler. Çengelköy Beğlerbeği ile Kuleli arasında ve Defterdâr Burunı karşularında ve leb-i deryâda cevâmi' ve iskele ve çarşu ve hamâm ve miyâh-ı câriye ve zevrak-ı pazar ve

Küçüksu
Çeşmesi
ve mesîre
yapanlar,
Thomas Allom

Doğancılar

Havuz Kapısı ile Kuleli kireçhânelerine kadar muttasılan sâhilhâneler ve hadâ'ik-i kesîre ile müzeyyen bir karye-i kebîre olup Kuleli tarafına vâki' re'ayâ sâhilhâneleri ile bir re'ayâ mahallesi vardır. Havuz Kapısı nâmıyla beynü'l-hadâ'ik bir havuz-ı cesîm ile bir mesîresi olup lâkin nazâret ve letâfeti yokdur. Kuleli bağçeleri Çengelköy ile Vaniköyü'nün arasında ve iki tarafından dahî büyütdan munfasıl dağ zeylinde ve karîrde ve leb-i deryâda çemenzâr ve meşcer ve saffeler ve mâ-i câri ile müzeyyen nazâret ve âb u havâsı hûb bir mesîre-i mergûb olup verâsında sebze ve meyva ağaçları ve işbu Kuleli'nin yemîn ve yesârında olan cibâl ve sâhil birer mikdârca hâlî ve sengistân olmağla semt-i garbı olan Çengelköy tarafında birkaç 'aded kireçhâne ve kireç ocakları olup 'amelesi ve ashâbı ma'rifetiyle mîri vesâ'ir kireç ihrâk olunub etrâfa ve İslambol'a kireç kayıklarıyla nakl ve bey' olunur. Vaniköy Kuleli ile Kandilli arasında yemîn ve yesârına ittisâli (166a) olmayarak leb-i deryâda yalnızca bir câmi' ile çarşu ve şenliksiz ve mâ-i câri ve sâhilhâneler İslâm Mahallesi'yle bir karyedir. Kandilli Vaniköy ile Küçük-su arasında ve Rumili Akındı Burnu ve Bebek karşılarında vâki' Şeytan Akındısı nâm burundan poyraz ve cânib-i şimâle karşı zeyl-i cebelde câmi' ve hamâm ve iskele ve esvâk-ı ma'mure ve miyâh-ı câriye ve kahveler ve zevrak-ı pazar ve kibâr sâhilhâneleri ve büyütd mahallât ve verâsında zirve-i cebele doğru re'ayâ konakları ve Mahalle-i Kefere, bağat-ı 'aliyye ve kusûr-ı müzeyyene ile bir karye-i kebî-

re olup Şeytan Akındısı nâm burundan deryâ şiddetle ceryân itmekle burun-ı mezkûrın sâhilinde cânib-i mîri için hatab sevkine me'murların yerleri olup Kara Deniz tarafından tevârüs iden hatab sefînelerini dâ'imâ İslambol'a üserâ iderler ve karye-i mezkûrun Küçüksu tarafındaki bağçelere muttasıl Kabaklı ta'bir olunan tarafın deryâsında ve mevsiminde lüfer balığı saydı için leylen birkaç yüz piyâde kayıkları ile zürefâ-yı İslambol cem' olup beher piyâdede süzan olan kanâdil ile rûy-ı deryâyı donanma misillü tezyîn ve sayd-ı semek iderler. Küçüksu Kandilli ile Anadolu Hisarı'nın arasında iki çay câri olup Kandilli tarafında olan çaya Küçüksu ve Anadolu Hisârı tarafında olan çaya Göksu ta'bir olunmağla Küçüksu Çayı sebze bostanları arasından ceryân ve Kabaklı kenârında bahre mansıb olmağla işbu Küçüksu'nun yanında ve düzde ve müşeccer ve çayırılık meydân-ı ferahfezâ'-yı vasi'a ve leb-i deryâda kusûr-ı 'adîde-i müzeyyeyi müstemil Biniş-i Hümâyûn için mükemmel bir Kasr-ı Sultânî ve verâsında câmi'-i şerîf ve matbah ve gerüsünde sebze bağçeleri ve Kasr-ı Hümâyûn'un etrâfında miyâh-ı câriye ve meşcer setler ve saffeler olmağla bu makûle bir mesîre-i beheşt-asâ bir deryâda yoktur. Göksu Anadolu Hisârı Kal'asının yanında deryâyâ mülhak olan çayın bir mil kadar içerüsünde ve bir cisr-i ahşâb ve meşcer ve humpara ve saffeler ve miyâh-ı câriye ve birkaç kasr ile bir mesîre ve rabt-ı hayvânât için bir çayırılık ve her tarafı bî-nihâye sebze bağçeleri olup Göksu patlıcanı deyu (166b) meşhûr olan dânesi nısf zirâ' gelür mu'teber patlıcanlar işbu hadâ'ikte hâsıl olmağla sâir sebze ve meyvesi dahî mergûbdur deyu Göksu'da küncü kâr-hâneleri olduğundan kebîr ve sagîr küpler ve bâdiyeler ve destiler ve saksılar ve çanaklar ve bardaklar ve ibrikler ve'l-hâsıl cem'i avâni-i tîn resm-i tabh olunub İslambol ve cem'i Boğaziçine sevk ve bey' olunur ve işbu Göksu Deresi kenârında Anadolu Hisârı'nın ba'zı sâhilhâneleri var ise de havâsının vehâmetinden nâşi i'tibârdan berilerdir. Anadolu Hisârı nâm diğerk Güzelce Hisâr Göksu ile Bahâi Körfezi arasında ve Rumili Hisârıyla râsıt-ı mukâbil ve araları tahminen bir milden ziyâdece ve Göksu Deresi'ne muttasıl zeyl-i cebelde bir mikdârca yokuşca yerde ve Sâhil-i Deryâ'da cennetmekân firdevs-i âşiyân Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han tâbe serâhu binâsıyla tahminen etrâfı beş yüz zirâ' olur burûc ve baru ve kuleler ve zindân ve iç kal'a ve cebehâne ve sahrınc ve mâ-i câri ve toblar ve dizdâr ve neferât ve yirmi kadar büyûti müstemil bir kal'a-i sagîre ve hâricen kal'a divârından ba'idce leb-i deryâda bir dizdâr kasrı ve bir sıra üzeri kiremid puşîdeli sakaf-ı tavîl tahtında toblar ile müzeyyen ve derûn boğazı Rumili Hisârı ile ma'ân sedd-i ahenin misâl sed ü bend eylemiş bir kal'a-i hasîne olup hâric-i kal'ada cevâmi' ve miyâh-ı câriye ve iki kebîr iskele ve esvâk-ı ma'mure ve

hamâm-ı latîfe ve müferrah kahveler zevrak-ı pazar ve â'lî sâhilhâneler ve nısf-ı cebele kadar verâsında büyü-t-ı mahallâtı müştemil vehîmü'l-hevâ bir kasaba ve eyyâm-ı sayfda hammesi kesîr olup balâ-yı mahallâtta bir türbe ve zâviye ve zirve-i â'lâ-yı cebelde Akşemse'd-dîn kuddüse sırrehu'l-'azîz'in hin-i fetihde 'ibâdet ve münâcat eylediği mahalde üç 'aded çam eşcârları olmağla Üsküdâr kurra-yı erba'a nâmıyla müstakilce bir nâhiyye misillü beher hafta bir nâ'ibi çıkub Kadıköy'den işbu Hisâr'a kadar mürûr ve iktizâ iden umûrlarını rü'yet eyleyüb bundan ilerüsi Beykoz nâhiyyesine mesâfedir. Nâhiyye-i Beykoz bu nâhiyye Anadolu Hisârı civârından tâ Kara Deniz Boğazı hâricinde vâki' İrve Kal'ası'na kadar mümted ve nâ'ibi Beykoz Kasabası'nda mukîm ve verâsında beş (167a) on pâre kurra ile on kadar çiftlikânî olmağla kurralarının mu'tad üzere salyâne ve tevzi' ve tak-sîmi Beykoz Nâ'ibi tarafından tanzîm olunur lâkin ifâdesinde kasabasından ibtidâ olunmayub Boğaziçi Sevâhili ta'dâdı münâsebetiyle Bahâi Körfezi'nden tahrîre mübâşeret olunmuşdur. Bahâi Körfezi Anadolu Hisârı ile Kanlıcak arasında bir sagîr körfezcik ve bir mescid ve bir iskelecik ve bi'l-umûm sâhilhâneler ile müzeyyen ve verâları cebel ve fındıklık olup balâ-yı cebel'de Kavacık nâmıyla bir mesîre ve mâ-i câri ve tûl ve 'arzı ellişer zirâ' olur bir havz-ı kebîri var ise de asîr-ü'l-'urûc olduğundan ekser ezminede hâlîdir. Kanlıcak Bahâi Körfezi'ne muttasıl cevâmî' ve hamâm ve iskele ve esvâk-ı ma'mure ve kahveler ve zevrak-ı pazar ve miyâh-ı câriye ve kibâr sâhilhâneleri ve büyü-t-ı mahallât ile müzeyyen ve âb u havâsı hûb bir karye-i mergûbdur. Çubuklu Kanlıcak ile Paşa Bahçesi arasında zeyl-i cebelde ve leb-i deryâda mâ-i câri ve bir meydân-ı vasi'a ve meşcer ve çemenzâr saffeler ve sebze bağçeleri ile müzeyyen bir mesîredir. Paşa Bağçesi Çubuklu ile İncirköy arasında câmi' ve iskele ve hamâm ve sûk-i muhtasarı ve büyü-t ve miyâh-ı câriye ve sâhilhâneler ile havâsı gayrı mu'teber yalnızca bir karyedir. İncirköy Paşa Bağçesiyle Sultaniyye arasında iki tarafı hâli ve leb-i deryâda câmi' ve hamâm ve iskele ve miyâh-ı câriye ve sûk-i muhtasarı ve büyü-t-ı sâ'ire ve kibâr sâhilhâneleriyle müzeyyen yalnızca bir karye ve hadâ'ik ve esmârı kesîr olup lâkin havâsı sakîl olmağla bunun sâhilhâneleri mu'teber değildir. Sultâniyye İncirköy ile Beykoz arasında çemenzâr ve meşcer ve saffeler ve setler ve mâ-i câri ile müzeyyen bir mesîre olup hadâ'ik-i sebzesi bisyârdır. Beykoz Sultâniyye ile Hünkâr İskeleyi arasında vâki' cevâmî' ve iskele ve zevrak-ı pazar ve esvâk-ı ma'mure ve miyâh-ı câriye ve hamâm ve sâhilhâneler vesâ'ir büyü-t-ı mahallât ve mahkeme ile mükemmel ve havâsı gayrı mu'teber ve sâhilhânelerinin bahaları ehven bir kasaba olup çarşusu ortasında mincihetü'l-âmm cedd-i â'lâmız olan Malkoç Efendi'nin binâ ve hayrâtı olarak *Çeşmebaşı* nâmıyla üç kubbelü lü-

Salacak sahil,
kayıkçılar
ve konaklar,
Amerikan
Kongre
Kütüphanesi

lehâ-yı 'adideden câri bir çeşme-i ferahfezâ olmağla ahâr-ı ferîde Gümrükcü İshâk Ağa'nın 'ilâvesiyle havz ve iki kubbe ve cenâhlar (167b) dahî binâ olunub â'lâ bir mesîre olmuştur. Balıköy Beykoz'a muttasıl leb-i deryâda bir câmi' ve iskele ve sâhilhâneler ve büyütle bir mahalledir. Hünkâr İskelesi Balıköy ile Servi Burunu arasında iki cebel beyninde tûlânî ve çemenzâr ve câ-be-câ meşcer ve düz bir sahrâ ve deryâ tarafında leb-i deryâda çemenzâr ve müseccer saffeler ve setler ve mâ-i câri ve iskele ile bir müferrah mesîre olup ve bu sahrâdan bir çay ceryân itmekle çay-ı mezkûrdan çarhları dâ'ir olur hücerât-ı 'adîde ve ebniyye-i 'aliyye ve kasr-ı müzeyyenyi hâvî mîri kâğıdhânesi olup müstakil kâğıd emîni ve usta-başı ve 'amelesi olmağla envâ' kâğıd i'mâl olunub mîri kâğıdcıbaşıya teslîm ve bâ'zen etrâfa bey' olunur. Bu çayın üzerinde Tokat ve Dereseği ve Akbaba namlarında birbirinden ilerüce üç yerde müseccer ve çemenzâr ve saffeler ve havzlar ile müstakil birer mesîreler olup bâ'zen sebze bostanları dahî vardır. Servi Burunu Hünkâr İskelesiyle Kireç Burunu arasında bir hâli burûn olup üzerinde bir mâ-i lezîz câri ve birkaç setler ve birkaç servi eşcârları olmağla bir tenhâ mesîrecikdir. Kireç Burunu Servi Burunu ile Umûr Yeri arasında bir hâli ve sengistân burûn olup bunda kireç ocakları olmağla dâ'imâ kireç ihrâk olunub İslambol ve civâra irsâl ve bey' olunur. Yuşa' 'aliyyü's-selâm'ın kabri şerîfi olan cebel-i mürtefi' Hünkâr İskelesi ve Servi Burunu ve Kireç Burunu'nun üzerlerine müşerref

bir cebel-i refi'a olup üzerinde bir mescid-i şerîf ve bir iki hücerât ve mâ-i câri ve Yuşa' 'Aliyyü's-selâm tûlî yirmi zirâ'dan ziyâde olup kabr-i şerîfi ziyâretgâh-ı enâm ve ba'zı senelerde cem'iyet-i kesîre-i meşâyih ile mevlidi olmağla Mısır mevlidlerine karîb bir mevlid olur idi. Lâkin el-yevm men' olmuşdur. Enbiyâ-i 'azâm salâvâtü'l-lâh-ı 'alî nebinâ ve 'aleyhümü's-selâm hazretlerinden bir ferd Diyâr-ı Rum'da olmadıkları cem'i tevârihten müstebân oldukdan mâ'adâ Yuşa' 'Aliyyü's-selâm'ın mu'arretü'l-nu'mânda ve kariyye-i küfr-i harîsde türbe-i 'aliy-yeleri olduğunu ekser tevârih iş'âr ve tahrîr itmekle bu mahalde Yuşa' 'aliyyü's-selâm'ın medfûn oldukları bir târihde mastûr olunub bu dahî bir makâm olmak ihtimâldir (168a) Kal'a-i Yoroç Umûryeri ve Macar Tabyası'nın verâlarındaki dağın nisfında ve deryâya nâzır yamaçda ve deryâdan nisf sâ'at gerüde kefermânda burûc ve baru ve zindân ve sahrınc ve cevâmi' ve büyüüt ve esvâk muhtasarı ve bir sagîr hamâm ve mâ-i cârisi mükemmel dâhil-i kal'ada bir kasabacık ve âb ve havâsı gâyet hûb ve ahâlisi tavilü'l-ömr, mahbûb-ı mahbûbesi müstesnâ ve mergûb olup lâkin bir mikdâr Etrâk mizaclardır Umûryeri bu dahî Kireç Burunu ile Macar Tabyası arasında bir burun olup ekseriyâ â'lâ semek sayd olunur. Macar Tabyası Umûryeri ile Anadolu Kavağı'nın arasında ve Rumili tarafında vâki' Telli Tabya ile râsıt mühâzi bir burunda ve karşısındaki tabya ile arası tahminen bir mil yakîn leb-i deryâda bir set üzerinde yonma taşdan mebnî müstakil kal'a misillü bir kebîr tabya olup derûnunda toblar ve cebehâne ve mühimmât-ı sâ'ire ve neferât-ı mürettebe-i kesîre ve kasr ve câmi' ve mâ-i câri ve sûk-ı muhtasarı ve hâricinde iskelesi ve verâ-yı tabyada ba'zen hadâ'iki müstemil bir palanka-i metîne olmağla sedd-i ahenîn misâl bir tabya-i mu'teberedir. Anadolu Kavağı Macar Tabyası'yla Karınca Tabyası'nın beyninde ve Rumili Kavağı rasıt karşısında ve kenâr-ı deryâda burûc ve baru ve zindân ve sahrınc ve tob ve cebehâne ve mühimmât-ı sâ'ire ve dizdâr ve neferât-ı mürettebe ve câmi' ve mâ-i câri ve büyüütü müstemil bir kal'a-i metîne ve hâricinde câmi' ve hamâm ve esvâk ve iskele ve mâ-i câri ve büyüüt ile bir kasaba ve ahâlisi Etrâk mizac ve balıkcı ve kayıkcı ve bağçevân makûlesi olup bunun bağçelerinde bir nev'i *batlıcan inciri* hâsıl olmağla *Kavak İnciri* deyu İslambol'da mu'teber olduğundan kûfeler ile mevsiminde İslambol'a nakl olunub ve yoğurtcu kârhânelerinde gâyet â'lâ *çanak yoğurtları* tabh olunmağla anlar dahî endâmiyle İslambol'a sevk olunub bey' olunur. Karınca Tabya Anadolu Kavağı'yla Anadolu Feneri arasında ve Rumili tarafında vâki' Poyraz Limânı Tabyası karşularında ve birbiründe som taşdan mebnî bir tabya-i kesîre ve derûnunda toblar ve cebehâne ve mühimmât-ı sâ'ire ve neferât-ı mürettebe ve câmi' ve mâ-i câri ve hamâm ve büyüüt ve sûk-ı muhtasarı ve iskele ile

mükemmel bir kal'adır. Anadolu Feneri Karınca Tabyası'ndan ilerü ve Bahr-ı Siyâh Boğazı'nın (168b) ağzındaki burunda ve Rumili tarafı fener kal'asıyla râsıt muhâzi ve araları tahminen iki mil ba'id leb-i deryâda burûc ve baru ve zindân ve sahrınc ve tob ve cebehâne ve mühimmât-ı sâ'ire ve dizdâr ve neferât-ı mürettebe ve câmi' ve büyüüt ve mâ-i cârisi mükemmel bir kal'a-i hasîne ve divâr-ı kal'ada mebnî yalaktır(?) Fener kulesi ve derûn-ı kulede taraf-ı saltanat-ı seniyye'den selâmet-i sefâyin için şeb-tâbe sihr-i ikâd olunur kebîr kandîl olup ve hâric-i kal'ada dahî câmi' ve hamâm ve miyâh-ı câriye ve esvâk-ı ma'mure ve iskele ve yoğurt kârhâneleri ve büyüüt ve bağât ve hadâ'ik ile bir kasaba olup ahâlisi balıkcı ve kayıkcıdır. İrve (Ağva) Anadolu Feneri'nden hâricde ve Şile tarafına vâki' ve Bahr-ı Siyâh'a karşı düz yerde ve bir körfezin içinde ve ber-i Beykoz'a altı sâ'at ve Beykoz'a tâbi' burûc ve baru ve tob ve cebehâne ve mühimmât-ı sâ'ire ve neferât ve câmi' ve mâ-i câri ve hamâm ve sûk-ı muhtasarı ve ba'zı büyüüt ve iskeleyi muhtevî bir kal'a olup ve civârında bir karyesi ve kayıkları olup ahâlisi hatabcı olmağla İklim-i Asya'dan Devlet-i 'Aliyye-i 'ibâdu'l-lâh 'amek hisse-i celîlesi bu mahallde şeref-i hitâme resîde olup ...

İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun Gözünden Üsküdar

DR. AYŞEN MÜDERRİSOĞLU
Yeditepe Üniversitesi

Giriş

Tarih yazımında bir takım gözlem ve deneyimlere bağlı olarak ortaya çıkan seyahatnameler, gezi notları ve anı niteliğindeki eserler tarihe kapı aralayan ve dönemin nabzını tutan önemli kaynaklardır. Bu noktada özellikle son yıllarda bu türde yazılmış olan eserlere olan ilginin artmasıyla birlikte bilimsel araştırmalarda da bu kaynaklara daha fazla başvurulur olmuştur. Söz konusu eserler on dokuzuncu yüzyıldan itibaren sayıca artış göstermekle birlikte özellikle Batı'dan Osmanlı topraklarına gelen Avrupalılar bu türden eserler kaleme almışlardır. Esasen Avrupa ya da bir Batılı için Doğu her dönem gizemli, merak uyandıran ve sanki daima keşfedilmeyi bekleyen bir "öteki" olmuştur. Bu noktada Avrupa için Doğu'nun Osmanlı coğrafyası ile başlamakta olduğu hususunda neredeyse hiçbir fikir ayrılığı yoktur. Diğer bir deyişle Batı medeniyeti, Osmanlı topraklarının başladığı yerle sınırlı kalmıştır. Yüzyıllarca Osmanlı Devleti ile bir şekilde münasebeti bulunan Avrupa insanının zihnindeki "öteki" algısı zamanla değişim göstermiştir. Hemen hemen on dokuzuncu yüzyıla kadar bu algı daha negatif bir zeminde ilerlerken, Batı'dan Osmanlı coğrafyasına gelen Avrupalının sayısında ciddi bir artış olmuş ve Avrupalının algısında bir takım önemli değişimlere yol açmıştır.¹

¹ Bunda şüphesiz ulaşım imkânlarının önceki yüzyıllara nazaran daha kolay bir hal alması önemli bir etkidir. Bunun dışında Avrupa ile iktisadi, siyasi, askeri anlamda ilişkilerin yoğunlaşması bu sayının artmasında da önemli bir faktördür.

Julia Pardoe

Söz konusu oryantalist yaklaşım yüzyıllarca, Avrupa'nın dışında bir medeniyetin varlığını reddederek medeniyeti Batı ile sınırlı tutmuştur.² Batı medeniyetinin tek, eşsiz ve üstün olduğunu, Doğu'nun ancak Batı'nın değerlerini kabul edip, benimsediği sürece medeniyet seviyesini yakalayabileceğini savunan³ bu yaklaşımın oluşumunda Osmanlı topraklarına geçmiş yüzyıllarda gelen Batılı seyyahların rolünün de olduğu açıktır. Eserlerini ikinci hatta üçüncü el bilgilere dayanarak yazan bu seyyahlar, yine Avrupalılar tarafından gerçekleri çarpıtmakla suçlanmışlardır. Julia Pardoe isimli İngiliz kadın bu

seyyahların en önemlilerindendir.⁴ İstanbul'a geldiğinde otuzlu yaşlarda olan İngiliz seyyah son derece iyi bir eğitim seviyesine sahiptir ve dönemin İngiltere'sinde ses getiren kırkın üzerinde eser kaleme almıştır.⁵

Pardoe, Aralık 1835'te İngiliz Kraliyet Ordusu'nda Binbaşı olarak vazifeli bulunan babası Thomas Pardoe ile birlikte İstanbul'a dokuz ay sürecek olan bir seyahatte bulunmuştur. Payitahtta bulunduğu sürece saraylardan, paşa konaklarına, üst düzey siyasi ve askeri elitlerden orta seviyeli Müslüman ve Gayri-Müslim kimse-lerin hanelerine konuk olmuş ve her tabakadan insanı bizzat haremde gözlem-

2 Irene Kamberidou, "The East In the Eyes of Western Women Travellers of the 18th and 19th Centuries: Solidarity And Understanding The East". *The East in the Eyes Of The West*, Kuwait University, 2013.

3 Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books Edition, 1979.

4 Gülbahar Rabia Altuntaş, *The Material Culture in the Istanbul Houses Through the Eyes of British Traveller Julia Pardoe*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2017, s. 21.

5 Julia Pardoe'nun eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Gülbahar Rabia Altuntaş, *The Material Culture in the Istanbul Houses Through the Eyes of British Traveller Julia Pardoe*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2017; Arzu Baykara, "Sultanlar Şehri İstanbul", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol.XXI, N.1, Temmuz, 2010, s. 379-381; Mehmet Yenen, Julia Pardoe, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, s. 221-222; S. C.Hall, *A Book of Memories of Great Men and Women of the Age*, London, Virtue &Co, 1871, s. 374; Okan Büyüktapu, "Julia Pardoe: Seyyahların Gözünden İstanbul", *3 Aylık Edebiyat Düşünce Dergisi*, No. 5, 2015, s. 48-65.

leme fırsatı bulmuştur. Pardoe, bayramlaşma merasimlerinden, balolara, mesire alanlarında düzenlenen pikniklerden, saray alaylarına, hamamlardan, çarşılarla, camilerden kiliselere, tekkelerden mezarlıklara kadar girip çıkmadığı bir mekân neredeyse bırakmamış ve bu sayede Osmanlı medeniyetine dair birinci el bilgilere ulaşmıştır. “Türkiye’de kaldıkları vakti bilmeden ve bilinmeden geçiren seyahatlardan çoğunun eline geçmeyen fırsatları ve imtiyazları elde edebildiğim için, benden öncekilerin yaptığı bazı hataları düzeltmeye, fikirleri inkişaf ettirmeye ve ayrıca kendi yaşadıklarına dayanarak hakikatleri göstermeye teşebbüs etmemin haddini bilmezlik olarak tefsir edilmeyeceği kanaatindeyim.”⁶ şeklindeki ifadesinde de görüldüğü üzere Pardoe, Avrupa’da Osmanlı ile ilgili oryantalist yaklaşımları değiştirmeyi kendine vazife edinmiştir.

Miss Pardoe, ülkesinde döndükten sonra 837’de önce iki cilt olmak üzere *The City of Sultan and the Domestic Manners of the Turks in 1836* isimli seyahatnamesini yayımlamıştır.⁷ İngiliz halkı tarafından büyük bir ilgiyle karşılanan bu eserin, defalarca yeniden basımı yapılmıştır.⁸ Pardoe, eserin yayımlanmasından bir yıl sonra da İstanbul’un semtlerine öncelik veren ve diğerine göre daha az hacimli olan *The Beauties of the Bosphorus* isimli seyahatnamesini yayımlamış, bu eser de önceki gibi İngiliz halkı tarafından ilgiyle karşılanarak tekrar tekrar basılmıştır. Biz, çalışmamıza esas teşkil eden bu eserin mahiyeti ve Üsküdar’la ilgili olan bölümlerine odaklanarak bu semtin bir İngiliz seyyahının gözünden nasıl değerlendirilip tasvir edilmiş olduğu üzerinde duracağız.

Pardoe’nun “Boğaziçi’nin Güzellikleri” İsimli Eseri

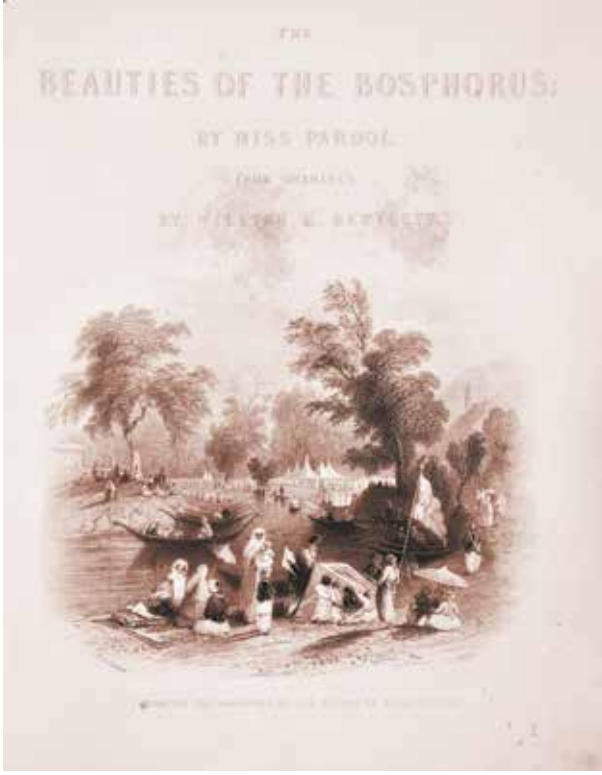
Orijinal adı *The Beauties of the Bosphorus* yani *Boğaziçi’nin Güzellikleri* olan eser, ilk defa 1838 tarihinde Londra’da yayımlanmıştır.⁹ Toplam 164 sayfa olan eser İstanbul’un belli başlı semtlerini konu almak suretiyle Boğaziçi’nin panoramik bir görüntüsünü sunarken şehrin geleneklerini, alışkanlıklarını ve gündelik yaşamını edebi açıdan son derece zengin bir dille yorumlamıştır. Eserde en çok yer verilen belde ise bir yabancı gözünden İstanbul’un belki de en güzel semti

6 Julia Pardoe, *The City of the Sultan and the Domestic Manners of the Turks in 1836*, Londra, Henry Colburn, 1837, s. 88.

7 Pardoe’nun 1837’de ilk baskısını yapan bu seyahatnamesi iki cilt olarak basılmıştır. Daha sonra üç cilt halinde basılacaktır. Altı yüz sayfa üzerinde olan bu hacimli eser, Türkçeye ilk defa 1967’de “125 Yıl Önce İstanbul” adı altında Bedriye Şanda tarafından çevrilmiş, İnkılap ve Aka Kitapevleri tarafından basımı yapılmıştır. Daha sonra aynı eser “Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydi’nin Gözüyle 19.Yüzyılda Osmanlı Yaşamı” adı altında 2004’te Banu Büyükal tarafından tercüme edilmiş ve Kitap Yayınevi tarafından basılmıştır. Son olarak yine aynı eser, “Sultanlar Şehri İstanbul” adı altında Banu Büyükal’ın tercümesiyle İş Bankası Yayınları tarafından basılmıştır.

8 İlk kez Londra’da 1837 tarihinde yayımlanan eser, daha sonra üç cilt halinde 1838, 1845 ve 1854’te yani İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin yanında yer aldığı Kırım Savaşı’na katıldığı sene tekrar yayımlanacaktır.

9 Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, Londra, George Virtue, 1838.

Julia Pardoe'nun
The Beauties of
the Bosphorus
isimli eseri

olan Üsküdar olmuştur. Pardoe, Üsküdar'a ayrı bir önem vermekle birlikte esere sadece bu semtin resmedildiği 12 adet gravür eklemiştir. Ünlü İngiliz ressam W. H. Bartlett¹⁰ imzasını taşıyan ve gerçeği oldukça iyi aksettiren bu resimler eserde çelik gravür şeklinde yer almış ve bu esere müthiş bir derinlik kazandırmıştır. Toplamda seksen yedi levha halinde çeliğe hak edilerek basılmış bu gravürlerin, artık çok değişmiş olan İstanbul manzarasını ve halkını göstermesi bakımından bugün belge niteliğinde kullanılması pek mümkündür.¹¹ Eser, aynı yıl Fransızcaya da tercüme

edilmek suretiyle daha geniş bir kitleye ulaşmıştır. Bu çalışmada göze çarpan bir diğer ilginç ayrıntı ise, eserin İngiliz dostu olarak bilinen dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya ithaf edilmesidir.¹² Hariciye Nazırı'nın sahip olduğu rütbe ve nişanlar tek tek sayılarak Paşa'nın göstermiş olduğu dostluğa ve kendisinin yeteneklerine duyulan hayranlığa binaen eserin kendisine ithaf edilmiş olduğu belirtilir.¹³

10 1809'da İngiltere'de dünyaya gelen ve manzara ressamı olarak yetişen William H. Bartlett, "Boğaziçi'nin Güzellikleri" kitabında yer alan İstanbul çizimleriyle büyük bir ün kazanmıştır. Dünyanın pek çok bölgesine seyahatte bulunan ve buradaki önemli manzaraları resmeden ressamın çalışmaları günümüzde son derece önemli bir yere sahiptir. Bkz: Semavi Eyice, William Henry Bartlett, *DIA*, Cilt 5, 1992, s. 90; John Britton, "Mr. William Henry Bartlett", *Art Journal* (London and New York), 1 (1855): s. 24-26.

11 Eserde yer alan seksen yedi gravür farklı hakkâklar tarafından işlendiklerinden aralarında bazı kalite farkları oluşmuştur. J. Carter, J. C. Varall, H. Griffiths, J. Brandard, J. C. Bentley, W. Wallis, G. Richardson, S. Fisher, B. Adlard, J. T. Willmore, J. Conser, S. Bradshaw adlarındaki hakkâklar herhalde İstanbul'u görmediklerinden Bartlett'in orijinal resimlerini bazı değişikliklerle işlemişlerdir. Hâlbuki Bartlett'in İstanbul'u iyi dolaştığı ve rahat çalıştığı, Topkapı Sarayı avlularından yaptığı resimlerden anlaşılmaktadır. Bkz: Semavi Eyice, William Henry Bartlett, *DIA*, Cilt 5, 1992, s. 90.

12 Mustafa Reşid Paşa kitabın yayımlandığı yıl olan 1838'den bir yıl önce Hariciye Nezareti'nin başına getirilmiş ama öncesinde Eylül 1836'da Londra elçiliğine getirilmiştir. Bkz. Kemal Beydilli, Mustafa Reşid Paşa, *DIA*, Cilt 31, 2006, s. 348.

13 Bu nişanlar: "Knight Grand Cross of the Legion of Honour of France; Of the Order of Leopold of Belgium, Isabelle of Spain" şeklinde geçmektedir. Bkz. Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, Londra, George Virtue, 1838.

İngiliz Seyyahın Gözünden Üsküdar Semti

Tarih boyunca Üsküdar'a ayak basan pek çok şahsiyet bu semt karşısında hissettiği coşku ve heyecanı dile getirmekten geri duramamıştır. İngiliz kadın seyyah Pardoe da bunlardan birisidir. Gerek *Sultanlar Şehri İstanbul* isimli seyahatnamesinde gerek *Boğaziçi'nin Güzellikleri* eserinde bu semte duyulan hayranlık hayli göze çarpar niteliktedir. Özellikle *Boğaziçi'nin Güzellikleri* isimli eserinde seyyahın bu semte geniş ölçüde yer verdiğini görmekteyiz. Diğer Avrupalı seyyahlardan Pardoe'yu ayıran önemli özelliklerinden birisi, İngiliz yazarın son derece iyi bir gözlem yeteneğine sahip olması, edebi duyarlılığı ve ifade kudretidir. Üsküdar, öyle bir semttir ki onun layık olduğu övgü sadece kalemi güçlü olanların değil, onu gerçek manada bütün incelikleriyle gözlemleyebilenlerin işidir. Pardoe bir yabancı olmasına rağmen Üsküdar'ın kimliğini, estetiğini ve ruhunu fark edebilmiş, bunu son derece özenli bir şekilde dile getirmeyi başarmıştır. Eserde Üsküdar'ın dini hassasiyetlerinden, batıl inançlarına, giyim kuşamından kadınlarının güzel ahlakına, iskelesinden kabristanına, Çamlıca'nın eşsiz manzarasından Kız Kulesi'ne, havasından suyuna, bağ ve bahçelerinden pazarlarına, Küçüksu Deresi'nin eşsiz güzelliğinden Beylerbeyi Sarayı'nın ihtişamına kadar, Üsküdar'la ilgili izlenimlerini son derece detaylı ve objektif bir şekilde aktarmıştır.

Üsküdar İskelesi ve “Hacı Düzlüğü”

Pardoe, eserde Boğaziçi'ne ait önemli noktaları sırasıyla ele alırken her biri için tanınmış İngiliz şairlerinin şiirlerine yer vermiştir. Bu noktada Üsküdar İskelesi'ni ayrı bir başlıkta değerlendiren yazar ünlü İngiliz şair James Bird'ün aşağıdaki şiirini paylaşmıştır:

“...Güzelliğin renkleri,
onun sevgisinin nişanesi gibi
Güneşin altında süzülür.
Asırlarca dünyaya en güzel görüntüsünü veren o iklim,
Onun cennetten gelen ışığıdır...”¹⁴

İngiliz seyyah, Antik Yunanlılar tarafından Hrisopolis olarak bilinen Üsküdar'ın eski adının, İranlıların Avrupa'yı gezerken hazinelerini buraya saklamasından ve buraya duydukları hayranlığı göstermelerinden ileri geldiğini söylemektedir.

14 Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, Londra, George Virtue, 1838, s. 118.

Avrupalı seyyahların hayran olduğu kışlaların göz alıcılığından söz eden Pardoe, “iskeleden bu askeri tesise uzanan ana caddenin İstanbul’daki pek çok cadde- den çok daha geniş olduğunu, fakat kışlaların bulunduğu düzlükte daraldığını ve geçişi zor bir yol haline gelerek Bitinya¹⁵ arasında bir bağlantı noktası olan ve büyük kısmı Karadeniz tarafına uzanan Bulgurlu Tepesine kadar devam etmekte olduğuna” değinir. Bu caddenin bitiminde geniş bir mezarlığın uzanıp gittiğinden ve onun yanında ise Mekke’ye gidecek olan kervanların buluşma noktası olan “Hacı Düzlüğü” adı verilen geniş bir alanın yer aldığını belirtir. Pardoe’nun anlattığına göre belirli zamanlarda on binlerce dindar kimse bu düzlükte toplanmak suretiyle ihrama girer ve Kubbe-i Hadrâ’ya¹⁶ doğru yola çıkar. İngiliz seyyah, hac yolcularının ihrama girdikten sonra üzerlerinde gezinen haşeratı dahi rahatsız etmediklerinden hayretle bahsetmektedir. Hacı olma onurunun sadece bu zorlu yolculuğu tamamlayanlara bahşedildiğini, hacı olanların ise döndüklerinde büyük bir saygı ile karşılandıklarını dile getirmektedir. Bu insanların çoğu-

15 Bitinya (Yunanca Bithinia/Bithinis), Küçük Asya’nın kuzeybatısında, kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Phrygia, Galatia, batısında Propontis, doğusunda Paflagonya ve Galatia’yla sınırlanmış, bugünkü Bursa, Kocaeli, Sakarya, Bilecik, İzmit, Düzce, Yalova, Bolu, Kastamonu, Bartın ve Zonguldak illerinin bulunduğu coğrafi alanın, antik çağ ve sonrasındaki adı.

16 Kubbe-i Hadrâ, Medine-i Münevvere’de bulunan Hz. Muhammed’in kabri şerifinin üzerindeki yeşil kubbe.

nun aylarca sürecek olan bu yolculuğa çıkarken Allah rızası için evlerinden ve ailelerinden ayrılıp büyük bir heves ve heyecan içinde yola koyulduklarını, yolda bayılmak üzere olan Müslüman kardeşlerine el uzatmaya hazır olduklarını ve hatta bu yolda gerekirse canlarından vazgeçmeye razı olduklarını belirtir.¹⁷

Bir hac kervanının tasvir edilmeye değer ve Doğu'ya özgü bir durum olduğunu dile getiren Pardoe, eserinde bu merasimi tasvir eden bir seyyahın bir alıntı yapmıştır:

“Yılın bahar zamanı, İstanbul ve çevresindeki hacılar Üsküdar'ın geniş düzlüğünde toplanır. Ben de seyretmeye değer bir manzarası olduğu için birkaç arkadaşımınla Boğaz'ı geçip oraya gittim. Bu geniş alanın tamamı o kadar büyük bir kalabalıkla kaplıydı ki sanki şehirde yaşayan herkes hacca gitmeye hazırdı. Biraz zaman geçtikten sonra kalabalık azaldı ve insanlar olağan düzene geri döndü. İlk olarak heybetli katırların tahturevan üstünde taşıdığı Emirü'l-hac (Hac Emiri) görüldü, etrafında da birkaç kişi onu takip ediyordu. Arkasındaki kalabalık ise her birinin önünde sancaktarlar ve gruplar halinde ilerliyordu; yanlarındaki

¹⁷ Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, Londra, George Virtue, 1838, s. 118-119.

develer yolda hastalananlar için kızak veya tahtirevan taşıyordu. İhtiyaç duyulan tüm işlevleri yerine getirmek için görevleri dâhilinde bir imam onlara eşlik ediyordu; ayrıca onları eğlendirmek için kendini gülünç şekillere sokan soytarılar ve şaklabanlar vardı. Bunlardan bazıları çok farklı bir gruba aitti. Deli gibi bağırıp çağırıyor, uluyorlardı ve ağızları köpürüyordu. Bu kimselerin hac yolculuğundan sonra taşlanacak şeytanların etkisinde olduğuna inanılırdı. Arkalarında ise süvariler ve son olarak da erzak ve eşya taşıyan deve sürüleri geliyordu; onların arasında geceleyin yollarını aydınlatmak için meşale tutanlar vardı.”¹⁸

“Ama en göze çarpan şey Mahmel’i, Peygamber’in kabrinin örtüsünü taşıyan deveydi. İstanbul’daki türbelerde kullanılan sultan örtüleri gibi, Peygamber soyundan gelen herkesin kabri için bu örtü olmazsa olmazdı. Mekke’ye giderken kullanılan bu örtülerde altın harflerle işlenmiş ve üstünde Kuran ayetleri yer alan kadife katmanlar vardı. Bunlarla örtülen deve beyaz renkteydi ve başka herhangi bir amaçla kullanılamayacak ve bütün işlerden muaf tutulacak derecede kutsal sayılırdı. Kırmızı tüylerle süslenmiş, üzerine kemer askılar konmuş ve zengin eşyalarla donatılmıştı. İnsanlar bu kutsal hayvana dokunabilmek için heyecanla birbirini itiyordu; devenin yanına gelemeyenler ise belki tesadüfen kıyafetlerinin bir kısmı ona dokunup kutsandır diye örtülerini açıp ucunu deveye doğru uzatıyordu. Bu devenin soluduğu havanın bile değerli olduğu söyleniyordu. Kalabalıktaki insanlar avuçlarını açıp o havayı tutmaya çalışıyor ve ellerini bağırlarına götürüp havayı bastırarak orada tutmak için çaba harcıyordu. Bazıları da havayı örtülerinin altında başlarına koyuyormuş gibi yapıyordu. Daha sonra bu devenin Hz. Muhammed’i hicret ederken taşıyan deve olduğuna inanıldığını öğrendim; Allah’ın mucizevi bir ömür bahşettiği hayvana olağanüstü özellikler atfetmeleri sebepsiz değildi.”¹⁹

Payitahta gelen hemen hemen bütün seyyahların ilgisini çeken bir diğer mimari yapı Selimiye Kışlası olmuştur. Pardoe, bu yapının sadece yabancılar için değil yerli halk için de son derece dikkat çekici bir olduğunu ve Avrupa’nın hiçbir yerinde böylesine bir askeri tesisin olmadığını hayranlıkla dile getirmektedir. Kışla hakkında ise şu bilgileri vermektedir: Üç bölümde inşa edilen ve giderek alçalan, her birinin tepesinde küçük kare şeklinde kuleler olan dörtgen bir yapıdır. Oldukça yüksek ve detaylı bir şekilde demirle işlenmiş giriş kapısı, on iki bin kişinin rahat rahat toplanabildiği asil duruşlu bir meydana açılır. Burası üç

18 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 120.

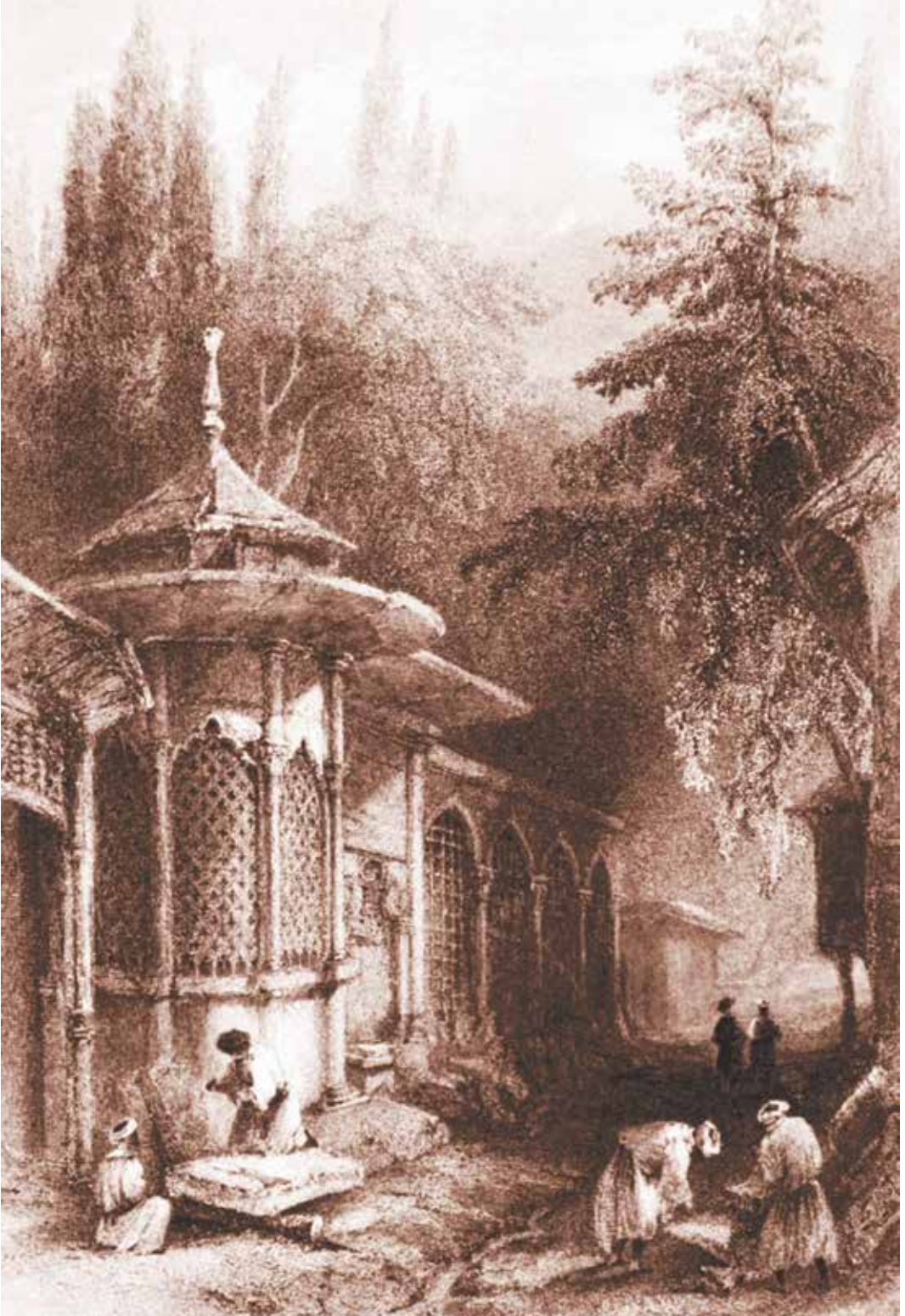
19 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 120-121.

Karacaahmet
Mezarlığı

yandan binanın zemin katından yükselen uzun dairelere bakan açık bir geniş alan ile çevrelenmiştir. Zemin katta atölyeler bulunur; kışlanın bölümlerinde oldukça güvenilir şekilde üretilen silah mühimmatı dışında tüm kıyafet, kovan ve diğer ekipmanların üretimi burada gerçekleşir. Mutfaklar geniş, temiz ve elverişlidir ve hava giriş çıkışını sağlayan teçhizat ile donatılmıştır; yemek pişirmede kullanılan gereçler ise ihtimamla korunur; açılara gerekli olan tüm bitki ve baharatlar dikkatlice depolanır, saklanır, düzene koyulur ve üstleri mermer ile örtülür; Kışla'nın ana giriş kapısının hemen karşısında yer alan muhteşem Büyük Selimiye Camii'nin çeşmesinden ise en saf ve en serin suların tedarik edildiğini belirten İngiliz seyyah, "...bütün Avrupa'da Üsküdar'daki Türk Saray muhafızlığına ait askeri tesisten daha asil bir tesis bulmanın çok güç" olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Üsküdar'ın sahip olduğu eşsiz manzarayı son derece şiirsel bir ifadeyle satırlara döken İngiliz seyyah, adeta bir ressam gibi beldenin panoramik görüntüsünü çizmektedir. Alışveriş yerleri, meyve satıcıları, sırtında yük taşıyan eşekler, oturan hacılar ve yolcu bulmak için yaygara koparmakla meşgul olan kayıkçıların bulunduğu, iskeleye doğru uzanan hafif dik bir yokuştan bahseden Pardoe, Marmara Denizi'ne bakan evlerin asmalarla bezenmiş bahçelerinin muhteşem bir manzaraya sebep olduğunu dile getirirken şunları söylemektedir:

²⁰ Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 121.

Karacaahmet
Mezarlığı

“... Onların hemen öncesinde, gün ışığının vurduğu Boğaz’ın dalgalarını Marmara’nın derinliklerine kadar sürükleyen parlak bir akıntı vardır; küçük bir adacıkta kapalı kalmış Kız Kulesi’nin kayalıklı temellerine ışık vurur ve kemerli bir görüntü oluşur; nihayetinde de bu akıntı önünde uzanan su dünyası ile karışır; onun ötesinde antik şehir İstanbul’un upuzun yedi kuleleri görünürken, saray köşklerinin arasında gerçekten resmedilmeye değer açısıyla etraftaki her nesne ile zıtlık oluşturan dış duvarın kara ve deniz kısmını birleştiren Yedikule’nin gizemli zindanı Yedikule’nin karanlık gölgelerinin altında bir noktada gözden kaybolur. Hisarın orijinal tasarımını duvarların ötesinde artık görülemez, zira kulelerin sadece dördü şu anda ayakta; diğer üçü depremlerde yıkılmış ve yenilenmeden çürümeye bırakılmıştır. Duvar boyunca yer alan aralıklarda görkemli imparatorluk sarayının parmaklıkla çevrili köşkleri görünür; haremın gözden uzak kalmış güzellikleri buradaki muhteşem manzaraya bakar, bunların yakınında ve yukarısında ise gölgeli çınar ağaçları, yeşillikle kaplı kıyılar, uzun serviler, tüy gibi akasyalar ve saray bahçelerinin diğer görkemli ağaçları yükselir.”²¹

İngiliz seyyah, bu manzarada uzakta dalgaların arasında eskiden “Şeytan Adaları” anlamında “Domenesia” adı verilen takımadanın bulunduğunu da belirtmektedir. Günümüzde Adalar olarak bilinen ve İstanbul’dan yaklaşık on beş kilometre uzaklıkta bulunan bu adalardan dördünün son derece verimli olduğunu ifade ettikten sonra bu adalar hakkında bilgi vermektedir.²²

Bir Yabancınnın Gözünden Üsküdar Mezarlığı

Üsküdar’a ayak basan hemen her seyyahın ilk dikkatini çeken unsurlardan birisi şüphesiz Karacaahmet Mezarlığı’dır. Öyle ki bu mezarlık için yabancılar dahi şiir yazmaktan kendilerini alamamıştır. Pardoe’da bu şairlerden birkaçına atıfta bulunmak suretiyle bazı dörtlüklere yer vermiştir. İngiliz Şair Lord Byron’ın²³ bu kabristan için yazmış olduğu şiir ise eserde şu şekilde yer almıştır:

“...Toprağın altında pırıl pırıl, üstünde karanlık

Binlerce kabrin yeri

Hüzünlü ama canlı servi, kasvetle süzülür

Dalları ve yaprakları sonsuz kederle mühürlenmiş olsa da solup gitmez,

Tıpkı ilk karşılıksız aşk gibi...”²⁴

21 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 122.

22 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 122.

23 George Gordon Byron: 1788-1824 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz şairi 1810 yılında İstanbul’a seyahatte bulunmuştur. Bkz: Leslie A. Marchand, Lord Byron, *Encyclopedia Britannica*.

24 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 50.

Gördüğü manzara karşısında büyülenen ve Karacaahmet'in eserinde uzun uzadıya tasvir eden Pardoe, Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul'a gelen bir seyyahın İstanbul ile alakalı olarak göreceği ilk şeyin büyük Üsküdar Mezarlığı'ndaki servi koruluk olacağını söylerken, bu koruluğun koyu renkli kasvetli yapraklarının masmavi berrak gökyüzüne doğru uzandığını; sonra tıpkı sakin sularda yüzen bir gemi gibi, ta ki insan aklı uçsuz bucaksız gibi görünen bu ağaçların boyutlarını algılayana kadar ufka uzanıp gittiğini söyler.²⁵

Pardoe, bu kabristanın, dünyanın en büyük ve pitoresk mezarlığı olduğunu söyledikten sonra şöyle devam eder: "Müslüman bir kimse son nefesini verdiğiğinde, 'sessiz mezarına' gömülür ve orada bir daha asla rahatsız edilmez; daracık mezarların sahiplerinden kalanlar ne kadar derinde olursa olsun ikinci bir kimse asla aynı yere gömülmez ve bu sebeple, mezarlık yıllar geçtikçe her yöne doğru daha da genişletilir. Bu da Türk peyzajının önde gelen özelliklerinden biri haline gelmiştir. Alacakaranlıkta belli belirsiz fark edilebilen binlerce kesişen patikası ve kapladıkları mukaddes toprakların her zerresi için birbiriyle kavga ediyor gibi görünen, birbirine yaslanmış milyonlarca mezar taşıyla, Üsküdar Mezarlığı'nın derin ve tüyler ürpertici kasvetinin her şeyden daha tesirlidir."²⁶

Pardoe, Türklerin bu mezarlıkla ilgili bir batıl inancından da bahseder. Buna göre, dünya yok olmadan evvel Müslümanlar bir gün Avrupa'dan kovulacaklardır. Müslüman mezarlarına "gâvurlar" tarafından zarar verileceği endişesiyle ölülerin Asya kıtasının bu bakir doğasındaki mezarlığa defnedilmesi tercih edilmektedir. Servi koruluğun her yıl genişlemesine yol açan bu durumu İngiliz yazar son derece şiirsel bir ifadeyle şöyle anlatıyor:

"...ve böylece servi koruluk her yıl mor renkli üzüm bağının ve altın renkli mısır tarlasının içlerine doğru genişletilir; çiçek açan meyve ağaçları ile zarafet dolu mısırların rüzgârla dalgalanan uzun, esnek yaprakları giderek yok olur. Oraklar ve bağ mahsulünü toplayan bıçaklar artık boştur, zira bir zamanlar çiftçilerin ter döktüğü hasatlar artık sadece Mahşer Günü toplanacaktır!"²⁷

Bu kabristanda her mezarın başucuna ve ayakucuna bir servi ağacının dikildiğinden söz eden seyyah, mezarlık ile ilgili gözlemlerini son derece ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Mezarlığa sıkça dikilen bu ağaçların çoğunun hava ve yer eksikliği sebebiyle yok olduklarını, ancak aralarında yeşermeyi başaranların dimdik ayak-

25 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 50.

26 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 51.

27 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 52-53.

ta kaldıklarını ve kocaman bir ormana bedel bir görüntü oluşturduklarını dile getirmektedir. İngiliz seyyah, mezarlığın bazı yerlerinde dışarıdan daha iyi hava gelmesi ve bu sayede mezarlardan yayılan gazların yol açabileceği enfeksiyonların önlenmesi için açık alanlar bırakılmış olduğunu gözlemlemiştir.²⁸ Pardoe'nun bu mezarlık hakkındaki şu sözleri de dikkat çekicidir:

“... Mezarlığın büyük kısmı ölülerle dolu bozulmamış bir kasvet şeridi gibidir ve buradaki mezar taşları ile bu taşların üstündeki yazılar servi ağaçlarının kara gövdeleri arasında geçmişin hayaletleri gibi parlar. Bu engin kabristanın sessiz bölümlerinden pek çok ders çıkarılabilir. Korkuluklarla çevrelenen, ailenin hanımını bir gül dalıyla veya aile reisini bir sarıkla diğerlerinden ayıran, yine aynı sembollerle fakat daha ayrıntılı olarak işlenmiş mezar taşlarında, birbirinden ayrı yatan güçlü ve nüfuzlu insanların isim ve unvanları gururla yazılmıştır. Mezarlarının sessizliği ve ebedi uykularının derinliği, böyle soylular arasında olmayanlarla eşdeğer olsa da bu mezarların taşları toza karışmamıştır. Altında ufalanan toprağı, yerleştiği noktaya kadar baskılayan eski mezar taşları çeşitli büyüklükteki çimenlerin arasında yarı gömülü dururken, bu mezar taşlarının üzerindeki parlak harfler orada yatanın ölüm hikâyesini anlatır. Kendilerinden öncekileri tamamıyla silen havanın neden olduğu lekeler, bu hikâyeleri tahrif etmemiş ve böylece bu ölümler şehrinde bile nesilden nesle gelenek devam etmiştir. Dün hayatını kaybedenlerle bugün hayatını kaybedenler orada yatmakta ve yarın gelecek için de ‘bol alan ve yeteri kadar köşe’ mevcuttur. Fakat sükût içindeki mezarlığın derinliklerine giren seyyah, her biri küçük bir taş levhanın arasından yükselen ulvi ve örtüyle kaplı bir grup sütunun yanında durduğunda daha da karanlık bir idrak ile karşı karşıya kalır. Bu taş sütunlarda ölümden bahsedilir, fakat temellerindeki granit veya mermer bloklar çok dar ve sınırlı bir alanda olduğundan ve bir insanın uzuvlarını toprağa gerektiği gibi ve saygılı bir biçimde yerleştirecek yeterli alan olmadığı için, mezar gibi durmazlar. Buraya yabancı olan seyyah, gözleri onu yanıltıyor gibi hissetse de aslında yanıltılmıyordur; bu küçük taşlardan her biri kurbanın kendi ahmaklığından ya da başkalarının entrikalarından dolayı sadece baş kısmı için koyulmuştur; itibarını kaybetmiş vücutları ise bundan daha kötü yerlerde ebediyete kadar yatmaktadır. Bunlar genelde kibir ve güç rüyalarından koparılan ve bir mezardan dahi men edilen kendini şaşırması politikacılar, hainler ya da nefret edilen düşmanlara aittir. Vücuttan ayrılmış her baş için taşların üstüne koyulan özenli sarıklar kötü bir şaka gibi orada durur.

28 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 52.

Vücudunun sadece bir kısmı kalmış zavallı kurbanın unvanını şekil, boyut ve katlama biçimiyle yansıtan bu örtüler ebedi bir istihza gibi mevcudiyetini korur. Üzerinde söz olmayanlar ise daha da acıdır! Öte yandan, orada sevgiyle yüceltilen mezarlar da vardır. Bunlar çiçeklerle kaplı, özlem ve şefkat dolu ellerin ilgilendiği mezarlardır ve bu mezarlara dönüp avucunun içinde yaşam enerjisini tutan o el dışındaki bir elin servi saçaklı mezarlıktaki insanlara yardım ettiğini unutmak insanı rahatlatır.”²⁹

Eserde Türk mezarlıkları ile ilgili bir takım nev-i şahsına mahsus batıl inanışların bulunduğunu, Üsküdar Mezarlığı için de çok orijinal, hayal gücünün sınırlarını zorlayan bir batıl inanışın mevcut olduğu belirtilir. Pardoe’ya, son derece enteresan ve şiirsel gelen bu inanışa göre; Boğaziçi, ardıç kuşu büyüklüğünde, göğsü soluk mavi, vücudunun geri kalanı ise koyu renkli tüylerden oluşan bir kuş bulutuyula lanetlenmiştir. Bunların yalıçapkını (*alcedo*) türünde bir kuş olduğu söylenir, ama Türkler bu kuşlara zarar verilmesine izin vermeyeceğinden ve Frenkler için bu kuşlara ateş açmak oldukça tehlikeli olacağından, herhangi bir ornitoloğun bu kuşların gerçekten bu türe ait olup olmadığını belirleme şansı olmamıştır. Bu müstesna kuşların beslendiği ya da bir yere konduğu hiç görülmemiştir; bazen çok alçaktan uçtuklarında bir kayık geçtiğinde bile rotalarını değiştirmezler. Çok nadiren birkaç santimetre yukarıdan uçar ve onun dışında kendilerine doğru gelen kayığa aldırış etmeden hep alçaktan uçmayı tercih ederler, kayığın onların arasından kendine yol açmaya çalışmasını umursamazlar. Karadeniz’den Marmara Denizi’ne doğru çok hızlı ve tam sessizlikte uçarlar; oradan hemen döner ve tekrar Karadeniz’e doğru yol kat eder; oraya varır ve yine Marmara Denizi’ne yol alır, şafaktan alacakaranlığa kadar her gün her ay bitmek bilmek-sizin ve amaçsızca Boğaz’ın üstünde gider gelirler. Bir an dinlenmezler, yemek yemezler ve rotalarından en ufak bir şekilde sapmazlar.³⁰

İnanışa göre bu müstesna kuşların ölü bulunduğu bir an hiç olmamıştır ve bu kuşların tabiatı öyle gizemli ve sırlıdır ki onlara “lanetli ruhlar” ismi verilmiştir. Halkın bir kısmı bunların kötü insanların cezalandırılmış ruhları olduğuna inanır. Fırtına zamanlarında, rüzgâr bu kuşların Boğaz boyunca göçünü engellediği için çılgınlık eşliğinde mezarlığın servi koruluğuna sığındıklarından dolayı bu batıl inancın ortaya çıktığı düşünülür ve sadece bu zamanlarda ses çıkardıkları bilindiği için de Doğu’da sayısı azımsanamayacak kadar çok olan ve bu tür

29 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 52.

30 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 52.

Kız Kulesi

durumlarda duyduğu her şeye kanan saf kişiler, kuşların bu keskin çığlıklarının onların duydukları ıstıraptan kaynaklandığına inanmaktadır. Bu kuşları suyun üzerinde hiç durmadan uçmaya mahkûm eden ve geçmişte işledikleri günahları ise çığlıklar atmak suretiyle birbirlerine itiraf ettikleri hususunda bir inanış mevcuttur.³¹ Neticede İngiliz seyyah tarafından kabristan ile ilgili aktarılan söz konusu batıl inanış, dönemin Üsküdar halkının sosyo-kültürel kimliğine bir açıdan ışık tutar niteliktedir.

“Gümüş Belde'nin” Kız Kulesi

İngiliz seyyah Üsküdar'ın son derece göz alıcı bir silueti olduğunu ifade ederken, burayı “gümüş belde” olarak tanımlamaktadır.³² Bu beldeden daha güzel ve daha ihtişamlı bir yer olamayacağını belirten Pardoe'nun “gümüş belde” ile ilgili şu sözleri son derece şiirsel ve dikkat çekicidir:

31 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 52-53.

32 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 53.

III. Ahmed
Çeşmesi
ve günlük
yaşantısına
devam eden
Üsküdarlılar

“Pırıltılı evler, Boğaz’ın Anadolu tarafındaki sınırını belirleyen ve daha sonra Marmara Denizi’nin devasa, keskin dalgalarıyla yıkanan sıradağların son noktasını oluşturan zarif bölgede toplanmıştır. Hiçbir şeyin bu latif noktada, minarelerinin upuzun gölgelerini ok gibi Boğaz’ın dalgalarının üstünden ta Avrupa kıyılarına kadar fırlatan, kasabanın inci gibi durduğu kayalık kıyıların Marmara’nın kabaran dalgaları önünde çekildiği Üsküdar kasabasının konumundan daha ihtişamlı bir güzelliğe sahip olduğu tasavvur edilemez; kasabanın kendisi de görkemli, karanlık ve kaş çatan, masmavi berrak gökyüzünde sert bir şekilde meydan okurcasına duran, fırtınanın ve tufanın habercisi Bulgurlu Dağı’nın gölgesinde kalır; güneş ışıkları ise dağ eteklerindeki berrak suya düşer; öndeki evlerin asmalı bahçeleri kayalık yokuşu çeşitli süslerle bezemiş gibi uyum içinde bu dağ eteklerine eğimli durur; aralıklı gelen rüzgâr parlak denizin yüzeyinde dans ederken, bu kayalık yokuşun zarif görüntüsü peri masalındaki gibi büyür ve genişler. Ev kümelerinin etrafı gür yeşilliklerle sarılıdır; gökkuşağı renklerine boyanmış görkemli köşkler sahillere yaz ortası memnuniyetini hatırlatan bir hava verir; yeşillikler iki denizin birleştiği noktaya iner ve burada iki denizin dalgalarıyla yıkanır; işte burada, iskeleden bir okun gidebileceği alandan daha yakın yerde küçük ve resmedilmeye değer Kız Kulesi yükselir. O kadar küçük bir kayanın üzerine inşa edilmiştir ki kulenin zemini neredeyse kayanın yüzeyinin tamamını kaplar ve bu gösterişli anıta sanki dalgaların üzerinde yüzüyormuş görüntüsü verir.”³³

Pardoe, Kız Kulesi’yle ilgili efsaneyi de uzun uzadıya anlatmaktan geri duramaz. Hemen hemen her yabancı gibi İngiliz seyyah da hikâyeden çok etkilenmiş görünmektedir. Söz konusu efsane eserde şu şekilde yer almaktadır: vaktiyle ismi bilinmeyen bir Sultan’ın güzeller güzeli bir kızı vardır. Sultan’ın kalbi büyük umutlarla kızına bağlıdır. Bir huri kadar güzel, bir peri kadar zarif ve Nişabur’un gül bahçelerinde süzülen bir yaz rüzgârı gibi neşeli olan kız, büyüyüp serpilince babası endişelenir ve ünlü bir müneccime kızının kaderini sorar; müneccim insanların kaderini söyleyen gizemli kitabın rengârenk sayfalarını dikkatlice çevirdikten sonra ürkütücü kehanetini dile getirir: on sekizinci yaş gününde kız bir yılanı av olacaktır. Böyle korkunç bir haberle dehşete düşen acılı Sultan, Kız Kulesi’ni inşa ettirir ve sevgili kızını buraya hapseder ve kehanetin gerçekleşeceği gün gelip geçene kadar o felaket tehdidinden kızını korumak için onu dünyadan koparır. “Fakat” diye devam eder efsane, “kadere kim karşı gelebilir? Feleği kim kontrol edebilir? Yazılan yazılmıştır ve geleceğin sayfası okunmuştur bile.”

³³ Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 53.

İzmir'den gelen taze incir sandığının içinde gizlenen küçük bir engerek yılanı Sultan'ın kızına ölüm getirir ve kız on sekizinci yaş gününde divanın üstünde yanında incirle ölü bulunur; tıpkı Kraliçe Cleopatra'nın damarlarındaki kıvılcık kanı zehirleyen o sürüngen gibi, Sultan'ı zehirleyen yılan da kızın göğsünde doymuş ve müstekreh halde bulunur!³⁴

Bu hikâyenin oldukça yaygın olarak bilindiğini dile getiren Pardoe, hikâyenin sonunu başka türlü anlatan bir başka efsanenin daha olduğunu ilave eder. İngiliz seyyahın anlattığı bu efsaneye göre ise yılan, genç bir Acem şehzadesinin kılığına bürünür. Etrafındaki çokça söylentiden dolayı hapsedilmiş açık tenli, eşsiz güzeli merak eden Acem Şehzadesi, gece Kız Kulesi'nin duvarlarının altına kayığıyla gitmeyi göze alır; esaret altındaki kızla konuşmanın bir yolunu bulur, onun kalbini kazanır ve ipekten yapılmış bir ip ve güçlü kollarıyla kızını tam da kendi kaderinin ellerine götürür.³⁵

Valide Sultan Çeşmesi ve Üsküdar'ın Meyve Pazarı

Üsküdar'a gelen yabancıların dikkatini çeken bir diğer mimari yapı ise İskele Meydanı'nda yer alan, Sultan III. Ahmed'in emriyle annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan'ın hayratı olarak 1729 tarihinde yaptırılan çeşmedir. Dört cepheli bir meydan çeşmesi olan bu kare planlı yapının bütün cephelerinin ortalarına birer adet çeşme yerleştirilmiştir.³⁶ Pardoe, bu çeşmenin “sade” ve “hoş bir mimariye” sahip olduğunu söylemektedir.³⁷

İngiliz seyyah bu çeşmenin su hacminin çok yüksek ve niteliğinin çok iyi olduğunu belirtmektedir. Bulgurlu dağından gelen suyu hakkında kendisinin pek akıl sır erdiremediği bir de batıl inanç bulunmaktadır. Bu inanca göre, en kurak zamanlarda bile Türkler bu çeşmenin suyunu Boğaz'ın Avrupa yakasındaki kıyısında yaşayanların kullanmasına izin vermemektedirler. Bu yüzden de korkunç derecede su kıtlığı yaşanan ve susuz kalmış bölgeye Karadeniz ağzındaki köylerden çok yüksek maliyetlerde ve çok uzun sürede su taşınması söz konusu olmuştur. Pardoe, 1836 yılında dahi, bu çeşmeden akan ve iştah kabartan bol miktardaki suyun Boğaz'a akarak israf olduğu ile ilgili söylentiler olduğunu aktarır.³⁸

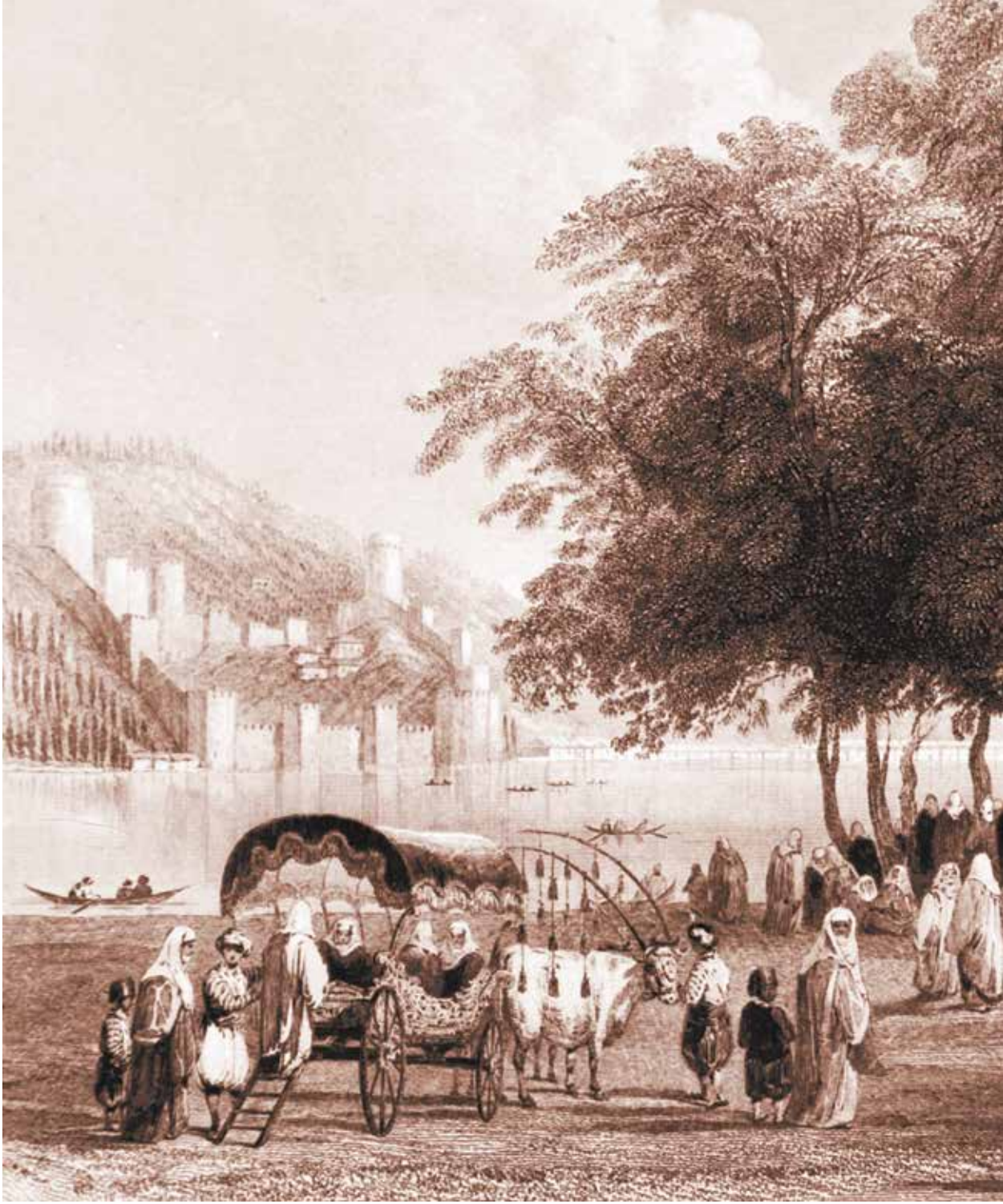
34 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 53-54.

35 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 54.

36 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/15069>.

37 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 54.

38 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 54.

Üsküdar'ın bir diğer güzelliği ise, yabancıların pek sevdiği ve meyve pazarı olarak bahsettikleri sahille birleşen alandır. İngiliz seyyah buradan görünen karşıdaki Boğaz manzarasının son derece güzel olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Üsküdar'da bulunan meyve çeşitliğine ve bu meyvelerin ne kadar lezzetli olduğuna değinmeden geçemez. Pardoe, bir Avrupalı için böyle lezzetli ve tadı-

Küçük Çeşmesi
ve mesire için
gelen insanlar

na doyum olmayan meyvelerin bu kadar bol bir şekilde tedarik edilebilmesine hayret eder. Bu beldenin özellikle üzümünün ve kavunlarının Doğu'nun her yerinde meşhur olduğunu, incirlerinin neredeyse İzmir'inkilerle yarışabildiğini söylemektedir. Ayrıca, narın daha güzel ve sulu olduğu bir başka yerin bulunmadığını belirten Pardoe, portakal, limon şeftali ve leziz sarı elmaların da oldukça

bol olduğunu aktarır. İngiliz seyyahı hayrete düşüren bir diğer ayrıntı ise bu kaliteli meyvelerin oldukça uygun fiyatla satışa sunulmasıdır. Öyle ki bir Avrupalı bir avuç kuruş karşılığında tüm kaygını meyve ile doldurabilir.³⁹

“Asya’nın Tatlı Suları” Küçüksu ve Göksu

“... Parıl parıl su, yaprak ve ışık manzarası,
Beyaz peçeli kadınlar ve örtülü erkekler orada;
Toprağın ve denizin her tarafı ışık saçar
Güneşli havada hepsi harikulade

Yumuşak dalgalar dans eder Boğaz’ın kalbinde,
Hafif bir esinti dağın zirvesinden süzülür,
Bir kadının sesiyle çocukların neşeli gülüşleri,
Kulağa ahenkli bir nağme gibi gelir...”⁴⁰

İngiliz seyyah, “Asya’nın Tatlı Suları” başlığı altında ele almış olduğu Küçüksu’nun cazibesi karşısında adeta büyülenmiş olduğunu ifade etmektedir. Bayan Porm⁴¹ tarafından Küçüksu için yazılan yukarıdaki iki dördlük *Boğaziçi’nin Güzellikleri*’nde de geçmektedir. Sadece Türklerin üzerine şiirler yazmadığı, yabancıların da edebiyatına konu olan Küçüksu hakkında Pardoe şu sözleri söyler:

“Bütün ihtişamıyla Boğaz’ın ortasında duran ve Avrupalılar tarafından Asya’nın Tatlı Suyu olarak adlandırılan Küçüksu’nun cazibesi ve ona olan rağbet uzun ve yapraklı ağaçların gölgesinde akıp giden ve nihayetinde ufak dalgaları Boğaz’ın ebabil dalgalarıyla birleşen taptaze bir su akıntısıyla kesişmesinden ileri gelmektedir. Bu akıntının kenarında yükselen Asya’nın kalesi Anadolu Hisarı, yaşamın karanlık ve acımasız gerçeklerini hüznle akla getirebilir veyahut tam tersi, cenneti andıran Küçüksu’yu ziyaret eden bir seyyah kendini Arkadya’da⁴² tahayyül edip mutlu olabilir.”⁴³

İngiliz seyyah, Müslümanlar için özel kabul edilen cuma günlerinde Küçüksu vadisine insanların akın ettiğini ve buranın Avrupalı seyyahların Türk kültürüne dair gözlem yapabilmeleri için oldukça uygun bir yer olduğunu dile getirmekte-

39 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 55-56.

40 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 22.

41 Küçüksu için yazılan bu şiirin Ms. Porm isminde bir kadına ait olduğu belirtilmiştir.

42 Eski Yunanistan’da (Mora Yarımadası) sade ve mesut bir ırkın yaşadığı rivayet edilen ve kırsal cennet olarak addedilen dağlık bir ülke.

43 Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, Londra, George Virtue, 1838, s. 22.

Mesirede musiki eğlencesi

dir. Özellikle Türk kadınlarının alışkanlıklarına ve hareketlerine dair başka bir yerlere kıyasla çok daha fazla gözlem yapabileceğini belirten Pardoe, kadınların başkentin diğer muhitlerine nazaran burada daha özgürce hareket ettiklerine, giyim kuşamlarının şık olmasına karşı örtülerinin kapalı olmasına daha az özen gösterdiklerine değinmektedir. Ayrıca buradaki insanların yabancılara karşı daha fazla hoşgörülü ve nezaketli olmak suretiyle onları çok memnun bırakacak şekilde ağırladıklarını belirtir.⁴⁴ Pardoe, Küçükusu ile ilgili izlenimlerini aktarıırken adeta bir peri masalından bahseder gibidir:

“Her rütbeden kişi, bu canlı ve huzur dolu yeri sık sık ziyaret eder. Sultanlar, altın işleme ve püsküllerden ağırlaşmış kadife tente ile kaplı ve varaklarıyla göz alan öküzlerin çektiği yaldızlı arabalarının içinde sessiz bir ihtişamla çimenlerin üzerinden geçer gider. Parlak kumaşlarla bezeli ve atları renkli eyer örtüleri ile süslü, içerisinde genç güzel kadınların saten ve kadifelere bürünüp paha biçilmez eşarplara sarındıkları Paşa haremelerinin hafif arabaları durmadan hızla geçip giderken; çoğu Bey, Efendi ve Emir’in eşleri arabalarından iner ve vadide bol bulunan harikulade akçağağaçların yapraklı saçaklarının altında Acem halılarının

44 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 22.

Beylerbeyi
sırtlarından
Boğaziçi

üzerine oturur; yaşlı hanımlar çubuk⁴⁵ tüttürerek, genç hanımlar el aynalarıyla saatlerce oyalanırlar; her köşeden sayısız kişi onlara selam verir; seyyar tatlıcılar ile su satıcıları ise o gün kendilerine iyi bir hasılat çıkarır.”⁴⁶

Seyyah, Küçüksu Çeşmesi'ne de değinmeden geçemez. Boğaz sınırına komşu her iki tarafı ağaçlarla kaplı bir yolun ortasında duran bu çeşmenin zarif beyaz mermerlerden yapılmış ve ziyadesiyle şık bir tasarıma sahip olduğunu belirten Pardoe, çeşmenin bulunduğu yerin günün erken saatlerinden ziyade akşamüzerleri Boğaz'dan esen meltem rüzgârının etkisiyle daha nefis bir hale büründüğünü ve vadiyi gezenlerin buluşma noktası olduğunu söylemektedir.⁴⁷ Bir yabancı için son derece egzotik görünen Küçüksu cennetinde şahit olduğu diğer detayları ise şöyle anlatmaktadır:

“Manzara bütünüyle cezbedicidir: cariyeler kapalı kristal kadehlerde, işlemeli gümüş kaplarda hanımlarına çeşmeden su taşımak için bir oraya bir buraya koş-

45 Pardoe'nun eserlerinde aktardığına göre, dönemin Osmanlı'sında çubuk tüttürmek sadece erkekler değil kadınlar arasında da sıkça gözlemlenir.

46 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 22-23.

47 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 23.

turur. Meyve tüccarları, amber renkli üzüm ve altın renkli kavunlarla tekrar tekrar geçip gider; bir yandan Slav müzisyenlerin önünde bir kalabalık toplanır ve hemen ardından Bedevi cambazların etrafına doluşmak için bu kalabalık dağılır. Seyisler⁴⁸ atlarıyla yumuşak çimenin üstünde efendilerinin peşinde dörtnala koşar; içinde oturanların emrindeki arabalar semtte sessizce gidip gelir; eğlenmeye gelmiş olanların bir kısmını Avrupa yakasındaki evlerine götürmeye hazır kayık filosu dalgaların üzerinde dans eder ve güneşin altın renkli dokunuşlarıyla aydınlanan Boğaz'ın karşı yakasındaki Avrupa Kalesi'nin burçları, suya yansıyan upuzun, zarif gölgelerinin koyu rengiyle buluşur.”⁴⁹

Göksu'daki Şenlikler ve Musiki

Pardoe, “Asya'nın tatlı sularındaki müzisyenler” başlığı ile ele aldığı Göksu'daki şenlikleri anlatmaya geçmeden önce Bayan Porm adında bir şairin mısralarına yer vermiştir. Göksu'nun büyümlü atmosferini hissettiren mısralar şunlardır:

“Geliyoruz, kalabalığı sevindirmeye geliyoruz,
Gülüşlerle, efsanelerle, müzikle, şarkılarla;
Üstümüzde parıl parıl, koyu renkli gözlerin bakışları; havanın açık renkleri:
Çocuklar bizi selamlayarak karşılıyor;
Gökyüzünde güneş, denizin üstüne meltem...
Ah! Bizden daha mutlu ozan var mı?”⁵⁰

İngiliz seyyah, Göksu'daki şenliklere ayrı bir renk katan müzisyenlere ve icra ettikleri müziğe hiçbir yabancı seyyahın kayıtsız kalamayacağını belirttikten sonra, bu yerin güzelliklerini “görkemli çınar ağaçları, neşe veren nehri, enfes çimenleri, iç taraflarda toplanan genç güzel kadınları, yolları zarafetle dolduran sultanları ve gülücükleri yankılanan pembe yanaklı çocukları” şeklinde tasvir etmiştir.⁵¹

Göksu şenliklerindeki müzisyenler için “Bu müzisyenler ayrı bir bölümde tasvire layık olacak kadar emsalsizdir,” diyen Pardoe, şahit olduğu ortamı detaylı bir şekilde aktarmıştır. İnsanların bu müzisyenlere oldukça ilgi duyduklarını, icra ettikleri eserler karşısında hislendiklerini, müzisyenlerin dillerinden dökülen nağmeleri saatlerce dahi olsa hiç sıkılmadan dinleyip, kısık sesle ‘Maşallah

48 Orijinal metinde: *serudjhe*. Yazar tarafından “The Romance of the Harem” adlı eserinde *serudjhe* kelimesi ‘horse keeper’ olarak açıklanmıştı *a.g.e.*. Bkz: Julia Pardoe, *The Romance of the Harem*, C. II, Londra, Henry Colburn, 1839, s. 8.

49 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 23.

50 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 55.

51 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 55.

Müthiş!⁵² diyerek alkış tuttuklarını ifade eder ve şu detayları verir: “Genç güzel bir kadın, peçeli ve özenle dikilmiş elbisesiyle hemen onun yanında duruyor; gerçekten de kıskanılmalı elbisesiyle sanki doğduğu yerlerde yaşmaklar ve örgüler hiç bilinmiyormuş gibi sıcak kalpli ve hiç bitmeyecek kadar neşeli görünüyor. Solgun yanakları nağmeleri dinlerken kızarıyor ve nabızı hızlanıyor, çünkü onun için ozanların güfteleri büyük annesinin anlattıklarından çok daha derin ve kıymetli hikâyeler anlatır. Çocuklar grup halinde toplanıp dikkatle izlerken, sessiz fakat merak dolu bir hayranlıkla müzisyenlere kulak veriyor.”⁵³

“Eflak halkından ve Musevilerden pek çok müzisyen orada; başları arkada, ağızları açık, bakışları sabit şekilde tek bir notaya ayırdıkları zaman ve peşinden hızlıca, enerjik biçimde tam bir cümle söylemeleri ise kelimenin tam anlamıyla müstesna. Ne var ki, onların nağmeleri gezgin müzisyenlerin etrafını saran peçeli güzellerin gözünde rakipsiz değildir; dinleyicilerin bir kısmını kendine çeken hokkabazlar, tuluatçılar, hikâye anlatıcıları ve Bulgar dansçılar da oradadır. Aralıksız olarak gelip geçen meyve, şerbet ve su satıcıları da onları sürekli keser. Yine de müzisyenler herkesten daha çok rağbet görür. Velhasıl, yeteneği bilinen ve kabul gören bir müzisyen de çok nadiren Asya’nın tatlı suları etrafında yapılan şenliklerde kazançsız bir gün geçirir.”⁵⁴

Bulgurlu Tepesi

“Ağaç kavunundan yeşilliklere, havada uçuşan mersin ağacı kokusuna, Doğu’nun ilham verici gökyüzünü terk etmek, En parlak elbisesini giyen Doğa’ya bakmamak, Veyahut kaybettiği güzelliğine iç geçirmemek zordur.”⁵⁵

Pardoe, koyu renkli Bulgurlu Tepesi’nin üstünden ayaklarının altında uzanan Üsküdar semtine ve karşısında açık, berrak suların ardındaki İstanbul şehrinin inceliklerine bakan bir seyyah için bu manzaranın hiçbir zaman aklında çıkarmayacağı bir güzellikte olduğunu dile getirir. Bu tepeden Sarayburnu’nun gizemli bahçelerini, ışıltılı Propontis’i (Marmara Denizi) Boğaz kıyısı boyunca uzanan güzellikleri, Haliç’i, “Ayasofya’nın parlak kubbesini”, görkemli şehrin yedi tepesini, Yedikule’nin hüznü verici kalıntılarını, eski Bizans duvarlarını, sultanların

52 Orijinal metinde “Ajaib”: Fevkalade/Müthiş/Acayip.

53 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 55-56.

54 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 56.

55 Burada zikredilen şiirin kim tarafından yazılmış olduğu belirtilmemiştir. Bkz: Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 39.

Çamlıca
sırtlarından
Üsküdar ve
İstanbul

modern saraylarını, Marmara Denizi'nin engebesiz adalarını, uzakta Bursa'nın bereketli ovaları üzerinde görkemle duran zirveleri karla kaplı dağı görmenin mümkün olduğunu belirtir.⁵⁶

“Kelimeler bu kadar muhteşem bir görüntüyü anlatmaya asla yetmeyeceğinden, böyle bir manzara hakkında tam bir fikir sahibi olmak isteyenler bir ressamın fırçasıyla hissederek tablosuna yansıtıklarına bakmalıdır. İhtişamını tam anlamıyla anlamak için seyyahın burada saatler geçirmesi gerekir ve elbette dağdaki yabani kekik ve zeytin ağaçları ile dağın içlerindeki başkent pazarlarına giden, fakat tepenin zirvesine çıktıktan sonra biraz dinlenmek için gölgelerde uzanan develer arasında çadır kurmak da ayrı bir zevk olacaktır. Develer Boğaz'ın Avrupa kıyısında hiç görülmediğinden, bu manzaraya yerel bir hava katarlar ve seyyah onları görür görmez Asya'da olduğunu hisseder. Müstesna ana hattı, okyanus kuşağında sahil kıvrımlarının sevgi ile davet ettiği yerlere giden mavi dalgaları, binlerce kubbesi ve masmavi gökyüzüne kucak açan cilalı fildişi emsali parlayan mızrak gibi minareleri, rengârenk evleri gölgeleyen ormanları, su kıyısına kadar uzanan servi koruları ve bütün emsalsiz güzelliklerini bir arada düşündüğümüzde,

56 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 39.;

İstanbul'u ve olağanüstü ihtişamını tüm boyutlarıyla anlamak için Bulgurlu en uygun yerdir."⁵⁷

İngiliz seyyah Bulgurlu Tepesi'nden etrafına bakan bir ressam için, bu manzaranın yeteneğini konuşturabileceği zengin bir alan olduğunu, bir seyyah içinse bu muazzam ve eşi benzeri olmayan manzara karşısında hangi övgüde bulunursa bulunsun sözlerinin yetersiz kalacağını dile getirmektedir.

Beylerbeyi

“... Deniz kıyısı
Bu zamanda gökyüzü gibi sessiz sakin,
Kum el değmemiş, masmavi dalgalar çalkalanmamış,
Ve deniz kuşunun çığlıkları,
Yunusun sıçrayışı ve küçük dalgaların
Güç bela ulaştığı surlara karşı
Alçaktaki kayalara, sahanlara vuran o dalgaların sesi dışında her şey sükûn,
Sedef ve kırmızı somaki ve mermer,
Bu kıymetli noktada yan yana görünür;
Ve kuşların ötüşü duyulur;
Bu enfes mağarayı ışıklandıran bezeli cam,
Her demetinde farklı bir renk verir...”⁵⁸

Pardoe, seyahatnamesinde Beylerbeyi'ni de ayrı bir başlık altında ele almış ve bu bölüme ünlü şair Lord Byron'ın şiiriyle bir giriş yapmıştır. Beylerbeyi Sarayı'nı ziyaret eden İngiliz seyyah bu görkemli mekân karşısında duyduğu heyecan ve hayreti son derece edebî ve şiirsel bir dille satırlara dökmüştür. Daha önce yazmış olduğu “Sultanlar Şehri” isimli seyahatnamesinde de bu saraya değinen yazar, bu eserinde ise sarayın farklı yönlerine dikkat çekmeye çalışmıştır.

Pardoe, Anadolu yakasındaki bu yazlık sarayın Boğaziçi'ndeki en zarif mekânlardan birisi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu saray, uzun ve heybetli teraslarını yıkayan ve bazen de parmaklıkla kaplı, gizemli iç taraflarına erişen dalgalarıyla Boğaz'ın ağzına doğru uzanan gösterişli bir yapıdır. Bina ahşap olup harem kısmı en ince yaldızlı ahşap parçalarla sabitlenmiş büyük pencerelerin yer aldığı bir dizi duvardan oluşur. Devlet işlerinin görüşüldüğü odalar, sultanın

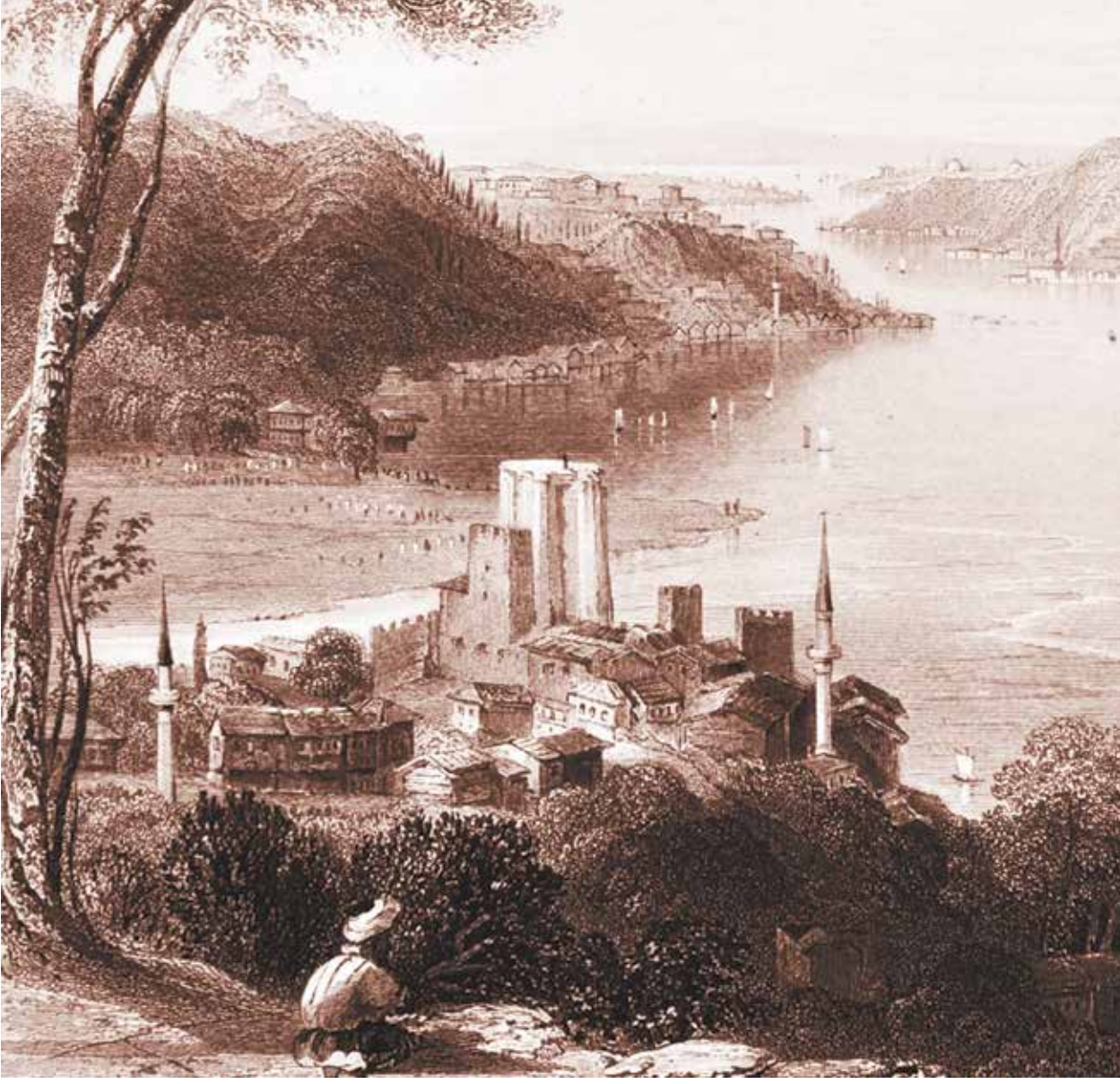
57 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 39-40.

58 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 57.

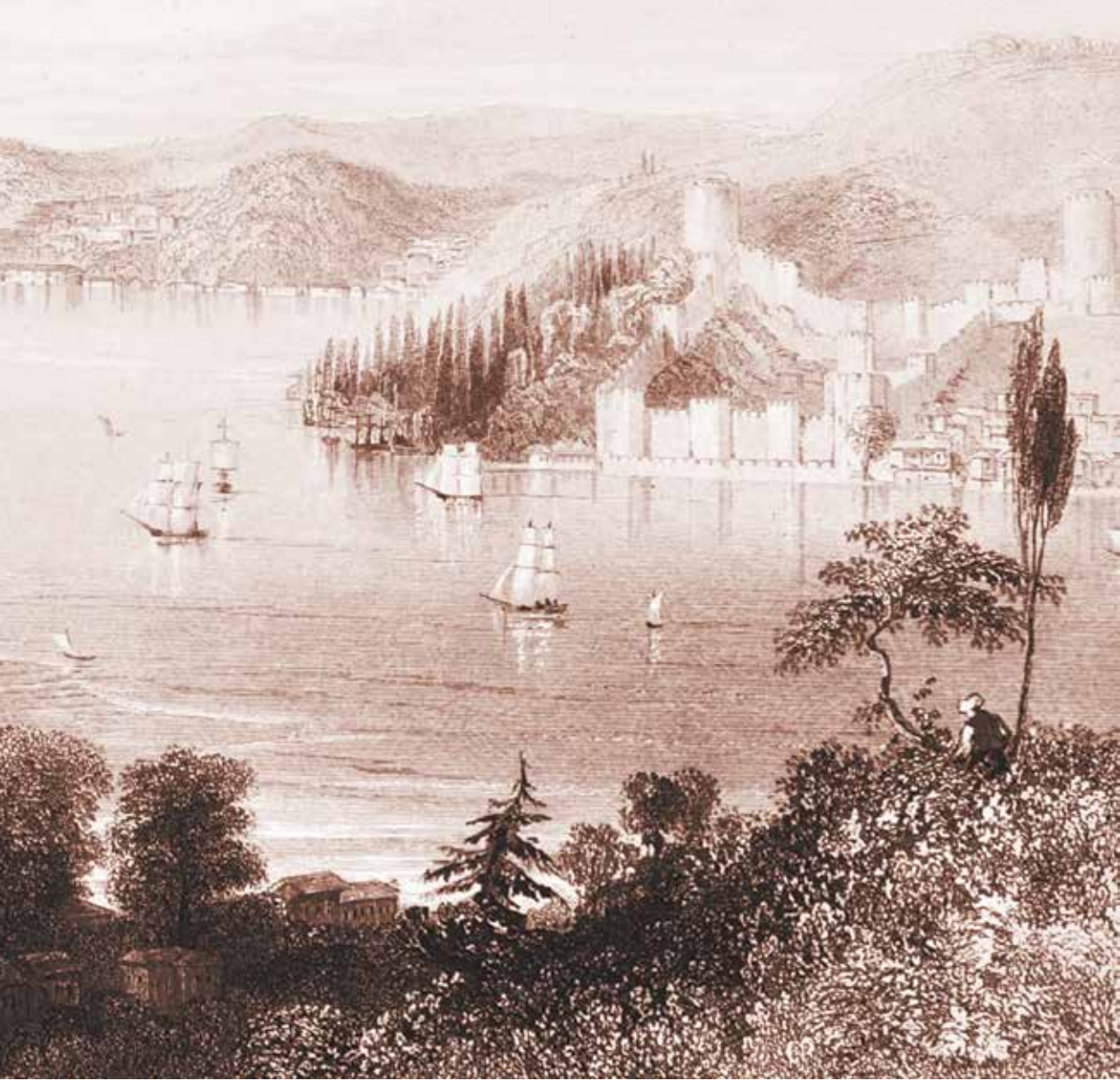
özel salonları ve hanedandan kişilerin yaşadığı odaları içeren Selamlık bölümü sekiz köşeli bir öbektir. Selamlığın sivri çatısının tepesinde, parlak gün ışığında zengin yıldızlı köşeleri alev gibi parlayan bir ay ve yıldız vardır. Yapının tamamı beyaz ve donuk altın sarısına boyanmış ve insan eliyle inşa edilmiş olmasından ziyade, sihirle varlığa bürünmüş, peri masallarından bir saray gibi görünür. Şehre bakan terasın bittiği yerde bulunan mermer bir giriş kapısından ziyaretçiler çiçeklerle bezeli, mis gibi parfüm kokan bir bahçeye geçer; bahçedeki çeşmeler tam da oraya yaraşır şekilde rahatlatıcı bir müzik eşliğinde daima gökyüzünün altında yumuşak sular akıtır; oldukları yerde çiçek açmış gibi görünen gökkuşağı renginde göz kamaştırıcı tüyleri olan kuşlar ise diledikleri gibi gezer. Bu enfes dinlenme yerinin deniz tarafındaki sınırı yıldızlı parmaklıklarla kaplı olup, bunların yanında görkemli ebatlarda bir gömmeli kapı Giriş Salonuna açılır.⁵⁹

“Giriş holünün ortasına doğru yarım ay şeklinde uzanan çift merdiven ileride o kadar çok daralır ki sanki ebatları itibariyle önemsizmiş gibi bir görüntüye bürünür; oymalı ve yıldızlı tırabzan parmaklığı ve sütunların incelikli detayları bu etkiyi daha da artırıyor. Fakat gerçekte bu durum hiç böyle değildir; bu dairenin dış kısmında ender bulunan ahşap döşemeleri, arabesk tavanı ve birçok pencere kanadıyla hanedanlığa tahsis edilen en az sekiz tane ferah salon vardır. Bu süitinin üstünde, yıldızlanmış, muhteşem, Doğu ve Batı’ya özgü lüks ve rahat mobilyalarla döşenmiş Devlet Daireleri bulunur. Sırmalı ipekle işlenmiş ve nakışlı kadife-den yapılan Türk divanları Avrupa modası kanepeler ve oturma gruplarıyla hafifletilmiştir: Cenevre’den bijuteri, Sevr’den porselen, İtalya’dan mermer, Pompei’den değerli taşlar, İran’dan halılar, İngiltere’den askılarla birlikte, ana salonlarda belki de dünyanın en muhteşem altı payandallı aynası yer alır. Bunlar Rus İmparatoru tarafından Hünkâr İskeleyi Antlaşması’ndan sonra Sultan’a hediye edilmiştir. Derin, gümüş yıldızlı bir çerçevenin içerisinde iki İmparatorluğun arması bulunan bu pahalı aynalar odanın her bir tarafında yer alan süslerin ışığını yansıtarak büyüleyici bir etki yaratır; bol bol narin çiçek taçlarıyla bezenmiş, süslemelerle dolu tavanlar ile döşemeleri kaplayan parlak renkli halılar salonun içerisinde memnuniyet verici bir ışık atmosferi yaratır. Bu görüntü ise pencerelerin altında ışık saçan çeşmeleri, altın renkli seraları ve parıltılı parmaklık sırasıyla görkemli çiçek bahçesiyle birleşerek daha da büyüleyici bir hale bürünür. Misafir kabul odası küçük ve sadece Sultan’ın ziyaretçilerini kabul ederken oturduğu rahat yastıklı divanıyla ve Harem’den Fatih Köşkü’ne olan Boğaz manzarasıyla dikkat

59 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 57.

çekiyor. Yemek Salonu baştan sona ender bulunan türde hoş gömmeli ahşaplarla kaplı; tavan ve zemin aynı şekilde seçkin ustalık işi ananasların üzerine asılmış üzüm ve asma yapraklarıyla süslenmiş. Buradan uzun bir geçit, Sultan'ın özel odalarına gider; bu geçidin her tarafında ışıkla parlayan suyun oyulmuş havzalara müzikal bir yeknesaklıkla aktığı beyaz mermerden yapılmış zarif çeşmeler vardır. Çeşmelerden bir tanesinde, akıntı kaymak taşında o kadar incelikle işlenmiş kuş tüyleri arasından akar ki sanki bu kuş tüyleri onları süsleyen ışıltılı su damlacıklarının ağırlığı altında eğiliyormuş gibi görünür. Bir başkasında, su fişkırlarak üstünde Aşk Tanrılarının gülüşerek eğlendiği nilüfer çiçeğinin dışına taşar. Harem'i sarayın devlet kanadından ayıran özel odalar, rahatlığın vücut bulmuş halidir: bunlardan ikisi hasırla kaplı, krem rengi boyalıdır. Mümkün olabilecek en güzel tarzda, en güzel fikirlerle tasarlanmıştır. Harem tabi ki mühürlü bir kitaptır; Sultan Mahmud'un hanedanlığındaki kadınlarına, sarayın Sultan'a ay-

Kandilli
sırtlarından
Boğaziçi ve
Rumeli Hisarı

rılan kısmıyla ilgili meraklarını gidermesine asla müsaade edilmez; izinsiz herhangi bir kişinin aralarında sınır oluşturan o kıskanılasi demirli kapıdan geçişine çok nadir durumlarda izin verilir.”⁶⁰

Sarayın arkasındaki tepenin zirvesine doğru sıralı teraslarla yükselen geniş ve şehzadelere yaraşır bahçelere değinmeden geçmek istemediğini belirten İngiliz seyyah, bu teraslardan her birinin, yabancı bir bahçıvanın sorumluluğu altında olduğunu ve bu kişilerin buraları kendi memleketine has tarzda düzenlenmiş olduklarını dile getirmektedir. Pardoe, bahçenin en güzel yerinde yer alan üstünde ismini aldığı zarif kuşlarla dolu bir kuğu gölünün bulunduğunu, sultanın ise İngiliz şair Wordsworth’un deyimiyle, “gölgeleriyle iki misli yüzen kuğulara” bakarken büyük bir zevk duyduğunu anlatmaktadır.⁶¹ Aynı mekânla ilgili şu bilgiler de verilmektedir:

60 Yazar bu pasajda daha önce yazmış olduğu “Sultanlar Şehri İstanbul” isimli seyahatnamesine atıfta bulunmaktadır.

61 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 58.59.

“Canlı renklere boyanmış yaldızlı tekneler, gölün çevresinde açan manolyaların, söğüt ağaçlarının ve diğer güzel ağaçların altında demirlemiş; kıyıdan elli metre kadar ötede ise ‘Açık Hava Hamamı’ adı verilen şahane, hayalleri süsleyen bir yapı vardır. Burası, yazın kavurucu sıcaklarından kaçıp dinlenilebilecek şık bir dinlenme yeridir ve çatısı, duvarları ile zemini birbirine benzer şekilde mermerden yapılmış ve denizcilik gereçleriyle donatılmıştır. Duvarların üstünden akan su okyanus kabuklarının, değerli su objelerinin, deniz yosunlarının ve mercan kayalıklarının üstüne dökülür; akan su sürekli bir serin hava akışı sağlarken, ahenkli sesi de bihakkın büyüleyicidir. Alt kattaki daireler, güzel holün her iki yanında sıralanmıştır ve karşıdan bakıldığında bütün bu odalar geniş bir hayal gücüyle tasarlanmış girift bir oyuncak gibi durur.”⁶²

“Tepesi çiçek açmış servi ve çınar ağaçlarının arasında yaldızlı bir köşk parlar; ressam saray bahçesinin yanında dururken, ayaklarının altındaki manzaranın büyüleyici güzelliğini ustalıklı sergileyebilmiştir. Evlerle çevrili ve sık ağaçlı tepelerle korunmuş dalgalı sahiller, kalelerle taçlandırılmış kayalar, Boğaz’dan geçen gemilerin parlak yelkenleri ve uzakta kıyıları dolduran kale duvarlarına kızmışçasına büyük dalgalarını kamçılaman ‘fırtınalı Karadeniz’ bir araya gelince; ressamların dikkatini çekecek, yabancıların ise hayranlığını kazanacak şekilde detayları hesaplanmış bir görüntü oluşturur.”⁶³

Sonuç

Çalışmamızda 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’a uzun bir ziyarette bulunan bir İngiliz’in seyahatnamesinde yer alan Üsküdar semtinin belli başlı karakteristik yönleri ile bu semtin sakinlerinin gündelik alışkanlıkları, gelenekleri, kültürleri, eğlenceleri hatta batıl inançları detaylarıyla verilmeye çalışılmıştır. Pardoe, bir Avrupalı olarak İstanbul’un sahip olduğu eşsiz güzellik karşısında adeta büyülenmiş ve söz konusu coğrafya ile ilgili geçmişteki Oryantalist yaklaşımların yersiz olduğunu bizzat gözlemlemiştir. Bunun için “kaleminin gücü yettiğince” ön yargıları yıkmaya çalıştığını belirten İngiliz seyyah, ülkesine döner dönmez ardı ardına iki seyahatname yayımlamıştır. Çalışmamıza konu olan *Boğaziçi’nin Güzellikleri* adlı ikinci seyahatnamesinde Üsküdar, seyyahın en fazla etkilendiği ve eserinde en çok yer verdiği semttir. Üsküdar’ın ne denli cezbedici olduğunu zengin bir anlatımla dile getiren Pardoe’nun izlenimleri ve verdiği bilgiler, bir

62 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 59.

63 Julia Pardoe, *a.g.e.*, s. 59.

döneme ışık tutması açısından önemlidir. Özellikle “medeniyetin beşiği” kabul edilen bir ülkenin mensubu olarak söz konusu coğrafyada şahit oldukları karşısında büyük bir heyecan ve şaşkınlık duyduğunu, bununla birlikte Osmanlı medeniyetini de pek çok açıdan özgün ve değerli bulduğunu pek çok şekilde ifade etmiştir. Üsküdar ve Üsküdar halkı ise İngiliz seyyahının hayli ilgisini çekmiş ve 1830 yıllarında bu semtin öne çıkan özelliklerini ele almıştır. Üsküdar’ı pek çok yönüyle gözlemleyen ünlü seyyah, semtin seçkin dokusunu ve kimliğini gerçeğe oldukça yakın ve tarafsız bir şekilde ortaya koymuştur.

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ

Üç Evrede Bir Ulus, Bir Şehir (Uluslaşma Süreci Türk Romanında Üsküdar İmajı)

DOÇ. DR. BEDİA KOÇAKOĞLU
Akdeniz Üniversitesi

Bir Kimlik İnşası Olarak Mekân

Öncelikli olarak mekân, bireyin iç dünyasını ve gerek kültürel gerekse sosyal yaşam alanını kapsayan, toplumların da medeniyet bağlamında karşılaştıkları değişimleri resmeden önemli bir araçtır. Zamanın ve kültürün taşıyıcısı konumundaki mekân, Abdülhak Şinasi Hisar'ın "Hemen her bina yetiştiği tarihin bir parçasıdır. Tıpkı durmuş bir saat gibi içinde kaldığı zamanı gösterir"¹ dediği bir bellek gibidir. Geniş bir çevreden daraldıkça merkeze ve oradan da bireye inen bir kurguda genişleyen ya da tam tersi daralan mekân algısı toplumların hafızası olma yönüyle de dikkate değerdir. Bu açıdan kavram, toplumsal dönüşümün, bireyden sosyal yapıya taşınan kültürel hafızanın önemli aktarıcılarından.

Herkesi içine alan mekân kavramı, somut pratikler ve buna yapılacak soyut adlandırmalarla üretilir. Mekânda anlamlandırma, tasarlama ve yaşama süreçlerinin iç içe girdiğini belirten Henri Lefebvre'e göre gündelik hayat pratikleriyle var olan mekân, soyut hayallerle tasarlanır. Lefebvre, anlamlandırılan mekânı "mekânsal pratikler", tasarlanan mekânı "mekânın temsilleri", yaşanan mekânısa "temsilin mekânı" olarak tanımlar.

Mekân ona göre "ne ideoloji veya politikadan ayrıştırılabilecek bilimsel bir nesne, ne bir özne, ne de sadece sosyal ilişkilerin ve eylemlerin basit bir sahnesi değil-

1 A. Ş. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 167.

Abdülhak
Şinasi Hisar

dir. Mekân, bir şey değil ancak şeyler arasındaki ilişkinin bir kurulumudur, toplumsal olarak üretilir ve toplumsal faaliyetin ürünüdür.”² O halde toplumsal açıdan tarafsız olmayan mekân algısı, siyasi anlamlar taşır. Bu siyasal anlam aktarımı mekânda birleştikçe insanlar arası etkileşimi ve medeniyetin nesilden nesle aktarımını da sağlamaktadır. Bu da mekânı aynı zamanda tarihsel bir ürün haline getirir.

Bu görüşü destekleyenlerden biri de Foucault’dur. Mekânın aynı zamanda iktidar mücadelesinin de bir alanı olduğu söyleyen düşünür, kavramı; yaşamı düzenleyen ve di-

sipline eden bir çatışma alanı olarak görür. Bu noktada iktidarların şehir planlamalarının, doğrudan iktidarın ideolojisiyle bağlantısı olduğunu belirtir. İktidar alanını bölgelere ayırma, bireylerin görünür kılınması, davranışların normalleştirilmesi gibi süreçler, mekânın organizasyonu ile bireyin disipline edilmesini sağlar.³

Bu doğrultuda bir çevre, iktidarın değişmesine bağlı olarak farklılık arz eder. İdeolojinin bir yansıtıcısı olan mekân, iktidarın varlığını halka duyuran, onu meşrulaştıran, kabulünü kolaylaştıran bir araçtır. Mekânı bir metin olarak ele alan Foucault onu, iktidarın sosyal tüm alanlara yaydığı, adeta her atmosferde açık bir işaret bırakan bir metin olarak değerlendirir. Bu da her mekânda iktidarın varlığının, çeşitli şifrelerle bireyin bilinçaltına sindirilmesi demektir.

Edebiyatın mekân tasavvuru da tüm bu durum ve pratikleri kurgusal bir duyguya dönüştürür. Edebiyat, mekânı kullanarak yarattığı atmosfer ile insanı bir zamanın ve zeminin parçası haline getirir. An, gerçek, geçmiş, gelecek, duygu gibi pek çok olguyu izah için mekânı kullanan edebiyat, bu yolla coğrafya ile sanatı iç içe geçirir.

2 S. Güleç Solak, “Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, s. 31.

3 Z. T. Akbal Süalp, *Zamanmekan*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 100.

O halde mekânın içinde “Yalnızca anılarımız değil, unuttuklarımız da barındırılmıştır. Bilinçsizliğimiz barındırılmıştır. Ruhumuz bir oturma yeridir. Ve evleri, odaları sürekli anımsayarak kendi içimizde oturmayı öğreniriz.”⁴

Sanatın bireyin iç dünyasına sızabilen bu gücü, mekân ile birleştiğinde ortaya bireyle özdeşleşen bir mekân kimliği çıkacaktır. İşte bu doğrultuda şehirler de medeniyetlerine ve iktidarlarına bağlı olarak geçirdikleri tarihi süreçler ve travmalar aynı olsa bile özgün birer kimlik taşırlar. Bu da zamanla kentlerin imajları haline gelebilir. Fiziksel, kültürel, sosyoekonomik, tarihî ve biçimsel faktörlerle şekillenen bu şehirler farklı karakterlerdedir aslında. Ancak sanat eseri üzerinden oluşturulan imaj dünyası zaman zaman şehrin hafızasına kazanabilir, haklı ya da haksız kente yapışıp kalabilir. O halde köklü bir geçmişe sahip kentlerin de tarih boyunca farklı dönemlerde biriktirdiği kimliklerle özel bir imaj oluşturduğu ve tarihte toplumların yaşadığı kırılmaların aynı zamanda şehirlerin de kaderleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu kader ise nihai noktada o kentin bir imaja bürünmesine sebebiyet verecektir.

Bu açıdan Üsküdar, tarihî ve sosyolojik alt yapısı ile Türk romanında sıklıkla kullanılan mekânlardan olmuştur. Sanatçıların şehre yaklaşımı özellikle dönemsel bağlamda mekâna çeşitli kimlikler yüklemiştir. Bu evrelerden belki de en dikkate değerlerinden biri uluslaşma sürecidir.

Bu dönem hemen her toplumda yaşanan siyasi alt üst oluşun ardından gelebilecek bir yapılanma hamlesi görünümündedir. Bu yeniden oluş fikri elbette peşi sıra geçmiş ile kendi arasına derin bir çizgi çekmeyi getirecektir. Bu çizgi en açık biçimde tarih anlatılarında karşımıza çıkarken, sistem eski ile yeniyi kıyaslama adına tarihi yeniden tanzim edecektir. Böylece ortaya çıkan/çıkarılan kurucu mite, eski tanıklar değilse bile genç nesil kolaylıkla ikna edilecektir. Lakin bu dikey giydirme süreci salt tarihi anlatılarla mümkün değildir. Popüler anlatılar bu noktada en önemli kurtarıcıdır. Kurucu ideoloji edebiyatçılardan devrimin destanını yazmalarını isteyecek, böylece ortaya konulan sanat eserleriyle de bir edebiyat kanonu yaratılacaktır.

İşte kurulan bu edebiyat kanonunun bir evresi olarak görülebilecek 1910’lu yıllar ile 1930’lu yıllar arasında geçen evrede roman bağlamında Üsküdar nasıl bir imaj taşımaktaydı? Bunu uluslaşma sürecinin hemen öncesi ve sonrası dikkate alınarak hazırlık, uygulama ve devamlılık boyutlarıyla aşağıda tespit etmeye çalışacağız.

4 G. Bachelard, *Mekânın Poetikası*, (çev. A. Derman), Kesit Yayınları, İstanbul, 1996, s. 28.

Üsküdar İmajı Yahut Bir Şehrin Ruhı

Türk edebiyatında hemen her türe konu olan İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Üsküdar şehri uluslaşma süreci Türk romanında genel olarak yenileşme eksenli kodlanmış bir imaja sahiptir. Gerek mimari yapısı gerekse değerler bağlamında kente giydirilen seküler bakış romanların ağırlık noktasını teşkil eder.

Genel olarak konakları ve yalılarıyla toplumun özellikle yaz aylarında soluk aldığı bir şehir görünümündeki Üsküdar, seküler bir yazlık şehir olarak yansıtılır. Kentin yeniye bakan mekânları olumlanırken Osmanlıdan kalma konak ve yapıları eleştirilir. Refik Halit Karay'ın İstanbul'un *Bir Yüzü* (1920) romanındaki Fikri Paşa, kışın Avrupa yakasındaki devrin en mühim yeri olan konağından yazın Kandilli'ye taşınır. Deniz üstünde bulunan bu eski yalı, aslında bir enkazdır. Onu cazip kılan tek şey arkasındaki koruluğa yaptırılan yeni usul kocaman köşktür. Seniha Hanım da yazları Çamlıca'ya taşınır. Ama oradan çok çabuk sıkıldığı için hemen Büyükkada'ya geçer. Yazara göre onu büsbütün köylüleştirten bu atmosferden sıyrılmak önemlidir.⁵

Bu ilginç tanımlama başka bir sanatçıda görülmez. Özellikle Çamlıca, yeşil, ferah, insanı dinlendiren, nefes aldırın bir mesire alanı olarak dikkati çeker. Halide Edip Adıvar'ın *Son Eseri* (1913) adlı romanında Üsküdar'ın bozuk yolları tasvir edildikten sonra roman kahramanı Çamlıca'yı görerek avunur: "Üsküdar'da payton bulamadık. Çekçek arabasına bindik. Posta yolunun tozlarını yutarken kaldırım bozuk yollarda yalpa vuran arabada kafa kafaya birbirimize çarparken içimden söğdüm durdum. Fakat Çamlıca'ya yaklaşp da önümüzde nazlı yeşil yamaçlar görünce biraz keyiflendik."⁶

Yine aynı romanda Mediha Hanım Suphi Paşa korusuna her gidişinde çocuklarıyla uzun yürüyüşler yapar. Bu kuru özellikle Münire'nin şairlik damarını kabartır, durmadan şiirler okur. (SE, s. 23) Kamuran ise Çamlıca'daki o eski evinde yazı geçirerek canlanır. İstanbul'daki konak hanımlarının Avrupalıymış gibi davranmasından bıkan kahraman, "Çamlıca'daki tavuklar, horozlar, hala(sının) azadlısı ihtiyar kadınla geçen yazı çok sev" (SE, s. 97)miştir.

Tam bir ev içi metaforundan şehir ve ülke poetikasına kapı aralayan *Yaprak Dökümü* (1930) Ali Rıza Bey'in Bağlarbaşı'ndaki köşkünde geçer. Bireyin dünya-

5 R. H. Karay, İstanbul'un Bir Yüzü, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 36. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece İBY kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

6 H. E. Adıvar, *Son Eseri*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1939, 16. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece SE kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

sından topluma açılan ilk mekân olarak karşımıza çıkan ev, insan yaşamında kazanılmış her şeyi koruyan bir mahfazadır. Korumanın ötesinde onları sürekli kılan ev olmazsa fert ve toplum dağılacaktır. “Ev insanı gökten inen fırtınalara karşı olduğu gibi yaşamındaki fırtınalara karşı da ayakta tutar. Hem beden hem ruhtur. İnsan varlığının ilk evrenidir. Üstünkörü metafiziklerin öğrettiği gibi insan dünyanın ortasına bırakılmadan önce evin beşiğine yatırılır. Kurduğumuz düşlerde evi her zaman bir büyük beşik olarak görürüz. Somut bir metafizik öğretisi bu basit olguyu bir kenara atamaz. Bu olgu bir değerdir çünkü, düş kurmalarımızda dönüp dönüp geldiğimiz bir değer.”⁷

Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Halide Edip Adivar

Bu noktada Ali Rıza Bey için ev ve onun içindeki şehir de bir büyük beşiktir. Ailenin bozulması ve dağılması aynı zamanda kentin de tahribatıdır. Mesela gazino ve kahvelerin baş düşmanı olan baba, bir süre sonra Üsküdar çarşısında hızla artan bu mekânlara tepki gösterir. Sanki ailedeki bozulmanın sebebi şehrin kendisidir. Lakin bu tahribat adeta bulaşıcı bir hastalık gibi evden şehre şehirden de Ali Rıza Bey’in kendisine ulaşmıştır. Bir miskinlik alameti olarak gördüğü kahvelere bir zaman sonra kendi de gider olmuştur.

“Evvela Çamlıca’ya yahut Üsküdar çarşısına doğru yaptığı uzun yürüyüşler esnasında kır kahvelerinde dinlenmekle başlamıştı. Sonra yavaş yavaş çarşı ve mahalle kahvelerine alışı. İlk zamanlarda kendi kendine bir köşeye çekilerek gazete okuyordu. Buraların daimî müşterilerine karşı duyduğu tikslenme hâlâ geçmemişti.

Kat’iyyen onların aralarına karışmamak azmindeydi. Kendisi buralarda hiçbir zaman seyirciden başka bir şey olmayacaktı. Neler görüp işitiyordu. Öyle yaşlı başlı erkekler vardı ki evlerinin iç yüzünü hiç sıkılmadan anlatıyorlar, karılarını

7 G. Bachelard, a.g.e., s. 34-35.

Yakup Kadri
Karaosmanoğlu

çekiştiriyorlar, çocuklarından dert yanyıyorlar, ne yediklerini, hatta bazan, hiç yiyecek bulamıyarak aç kaldıklarını söylüyorlardı.”⁸

Şehri saran bozulmaya her şeye rağmen direnme gayreti gösteren Ali Rıza Bey, çarşıya alışverişe gitmek için ya aksilik ya da dalkavukluk bilmek gerektiğini düşünerek sitem eder. Zira bir gün “uzun zaman belediyede reislikte bulunmuş bir arkadaşıyla çarşıya çıkmıştı. Zerzevat alacaklardı. Pazarlık esnasında kavga çıkmış, dükkâncı eski belediye reisinin elindeki kabakları çekip almış: ‘Git işine ihtiyar. Paran yoksa çayırdı ot topla da onları ye’ diye adamcağızı

göğsünden ittiği gibi zerzevat küfelerinin içine yuvarlamıştı. Ali Rıza Bey utancından yerin dibine girmiş, bir daha kimse ile çarşıya çıkmaya tövbe etmişti.” (YD, s. 4)

Şehrin bu bozulmasından nasibini alan evin içindekilerden sonra sıra evin bizzat kendine gelmiştir. Bağlarbaşı’nda korunaklı bir kale gibi dışarıya karşı içi, içe karşı dışı yalıtılan bu ihtiyar ve çürük ev, “harap ve karanlık pencereleriyle dışardaki fırtınanın gündün güne artan zoruna uzun seneler kahramanca dayanan” (YD, s. 71) bu ev, bütün mahrumiyetlerin acısını çıkarır gibi çılgın bir neşe içinde verilen eğlencelerde kalkıp kalkıp oturmaktadır. (YD, s. 81)

Mimari yapının yanı sıra mekânın değerler dünyasının taşıyıcısı olma durumu da Üsküdar üzerinden oldukça dikkate değer şekilde karşımıza çıkar. Dönem romanına bakıldığında Üsküdar sıklıkla seküler bir imaj üzerinden Batılılaşmanın ve buna bağlı olarak değerler dünyasındaki değişimin hızlı yaşandığı bir mekân olarak kodlanmıştır. İstanbul’un Bir Yüzü’nde Fikri Paşa’nın metresine ev tuttuğu yer Salacak’tır. Bu semtin kuytu ve kutu gibi mahalleleri bu duruma uygun gösterilmiştir. (İBY, s. 55) Üsküdar vapurlarının yaşadığı yerde dostunu bekleyen roman kahramanı “Daracık, izbe, murdar bir kovuğun içinde, Üsküdar’ın şırpıntı

8 R. N. Güntekin, *Yaprak Dökümü*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1930, s. 46. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece YD kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

karılarıyla bir arada beklemek ne gücümüze gitti” (İBY, s. 55) diyecektir. Şadiye Hanım Küçüksu korusunda, Kandilli’deki yazlıkta yasak aşklar yaşar.

“Daha sonraları bir ölü, bu uyuşuk muakaşa canımı sıktı. Adeta yarı yengelik etmeğe başladım. Yanlarından da kalkıp ta uzaklara gittim; saatlerce semtlerine uğramadım. Yine böyle ikisini de uzun müddet baş başa bıraktığım bir geceydi, eve döndüğümüzde Şadiyeyi alhal, morumor buldum...

-A, nen var var? dedim.

Gözlerini indirmiş, yüzüme bakamıyor; acele acele soyunuyor, yatağına can atıyordu.” (İBY, s.68-69)

Aynı bakış *Son Eseri* adlı romanda da vardır. Üsküdar’daki korular *Akşam Güneşi* (1926)’nde kahramanın ağzından bir mizansene benzetilerek anlatılacaktır: “İstanbul o vakit sıkılıyordu. Çamlıca’nın eğlence âlemleri bana Avrupa’nın karikatürü gibi geliyordu.”⁹ *Seviyye Talip* (1910)’te Cemal, sevgilisi Seviyye ile koruda vakit geçirecektir.

“Hafif bir korku ile geri çekildim; çalıkların arasından, beyazlı bir kadın birden bire yola atıldı. Orta boylu, güçlü yapılı; ışıktaki büyük yüzü de, başörtüsü yüz etlerinden uzak, beyaz bir düzlük gibi görünüyordu. Yolun karanlık kesimine girerken beyaz bir hayalin kaybolduğunu hatırlıyordu. Birden bire başını çevirdi, tanımak istediğim bir sesle! ‘Cemal, haydi piyanomuza gidelim!’ dedi. Sonra kadının kalktığı yerden ufak tefek, siyahlı bir erkek ağır bir davranışla yola inerek, kadının yanına gitti. İnce ve koruyucu bir duruşla eğilen kadının beline kolunu attı. Yavaş yavaş ilerlediler. Anlaşan, sevişen bir çift! Herkes ne yapıyordu. Tanırım? Herkes ruhları birbirinden uzaklaştıran küçük dargınlıkların toplamından, hayatın kalpleri soğutan, yoran ayrıntılarından nasıl kurtulup kalpleriyle, ruhlarıyla ilişki kuruyorlardı?”¹⁰

“Talip Beyin karısı Seviyye Hanım, piyano öğretmenini sevmiş; kocasının yanından kaçmış, onunla yaşıyor; bunu Numan süsleyerek, bir rezalet, yerine erdemlik gibi gösteriyor.” (ST, s.43) diyerek durumdaki ahlaki çöküntüyü vurgulayan kahramanın bakışı, romanın ilerleyen bölümlerinde “Cemal birkaç ders daha bulmuş. Seviyye’ye karşı toplumun afarozu da şiddetini kaybetmiş. Ahbabları,

9 R. N. Güntekin, *Akşam Güneşi*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1942, s. 32. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece AG kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

10 H. E. Adıvar, *Seviyye Talip*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 38. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece ST kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

yavaş yavaş onunla tekrar konuşmağa başlıyorlar.” (ST, s.68) cümleleriyle farklı bir noktaya taşınmıştır.

Yani bir zamanlar nikâhsız çiftlerin tepki çektiği Kısıklı’da Seviye’nin bu durumu hoş karşılanır olmuş, herkes onlarla konuşmaya başlamış, romancının gözünden ahlaki bir yozlaşma olarak görülmeyen bu olay, toplum için de sıradan bir durum halini almış bu da yenileşme olarak adlandırılmıştır.

Sadece ahlaken değil aynı zamanda dini bağlamda da bazı sıradanlaştırmalar ve dinler arası etkileşimler dikkati çeker. Mesela *Akşam Güneşi*’nde Çamlıca’da oturan aile evin sokağa açılan penceresinin önünde mumları ve şamdanları yakar. Ailelerindeki bütün ölülerin resimlerini sırayla dizerler ve onları yâd ederler. (AG, s. 86) Daha çok Hristiyanlarda gördüğümüz bu anma biçiminin Müslüman bir aile tarafından üstelik mekâna yansıyacak biçimde sunulması yine şehrin seküler imajıyla bağlantılıdır.

Üsküdar’ın bir mekân olarak belki de imajını başlı başına bir noktaya taşıyan eserlerden en önemlisi *Nur Baba* romanıdır. Yakup Kadri’nin Çamlıca’daki Kısıklı Bektaşî tekkesine devam ettiği yıllardaki gözlemlerine dayanarak 1922’de okuyucularının karşısına çıkardığı eser, yazarının kötümser mizacından ve natüralist anlayıştan izler taşır. Roman, yayımlandığı yıllarda bazı yazarlarca Türk edebiyatının en güzel eseri olarak gösterilirken bazı kesimler tarafından da şiddetle eleştirilmiştir. Bektaşîlerin iç dünyalarını ifşa ettiği hatta tekke hayatını hiç olmadığı biçimde kötülediği düşüncesiyle Yakup Kadri ciddi tenkitlere maruz kalmıştır.

“Hiçbir mürşidin yanı başı Ziba Hanımefendiye Nur Babaninki kadar yüksek, rahat ve haz verici gelmemiştir. Öyle ki ilk geceden adeta bütün mevcudiyeti kamaştı ve muhabbetin nihayetine doğru birdenbire, rabbanî bir ilhama mazhar olmuş gibi iki dizi üstünde yükseldi. Nur Babaya teveccüh etti, ellerini bir müracatta gibi semaya kaldırdı ve çılgın bir sesle:

-Sen Nursun! Nuru ilâhisin. Nur Baba, nur, nur! diye haykırdı.

...

-Bu andan itibaren canım da, malım gibi, şu makama feda olsun!”¹¹ gibi bölümlerle ahlaki çöküşün anlatıldığı romanda tekkelerin asıl fonksiyonlarından koparak nasıl sefih bir hayata düştükleri ele alınır. Kadın-erkek ilişkilerindeki hesapsızlık ile çıkarıcı gruplar yüzünden içki ve afyonla beyni uyuşmuş insanların inanç dünya-

11 Y. K. Karaosmanoğlu, *Nur Baba*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 36-37. Eserden bundan sonra yapılacak olan alıntılarda sadece NB kısaltması ve sayfa numarası kullanılacaktır.

sından kopuşu ve bunun beraberinde getirdiği Osmanlının çöküş süreci dikkatlere sunulmuştur. Mekân bağlamında toplumsal bir kopuşun anlatıldığı metinde kurumların çözümlüğü ve değerlerin kutsiyetinden sıyrılarak nasıl sıradanlaştığı vurgulanmaya çalışılır.

Dergâhın kapalı bir ev içi olması vurgusundan hareketle için dışı da bozduğu görülür. Şehirde de görülecek olan bu yozlaşmanın özellikle tinsel bir mekândan sızması kutsal değerlerin sekülerleştirilmesi bağlamında da okunabilecek bir durumdur.

Refik
Halit
Karay

“Dergâhın selâmet ve... refahı için!

Celile Bacı bu cevap karşısında yığıldı, kaldı. Nur Baba o geceden itibaren Ziba Hanımefendi ile tamam on sene süren münasebetlerindeki bütün coşkunlukları, ağır başlı zevcesine yalnız bir sözledir ki gayet tabîi ve mantıkî olarak kabul etti. Filvaki, muhibler arasında birçokları bunu ne tabîi ve mantıkî buldu ve kimisi kıskançlık, kimisi fazla takva saiklerle birer birer çekilip gitti. Zira samimî ve eski Bektaşilerce mürşidin bir kişiye inhisarı fena bir çirkinlik telâkki olunur ve ateşi zahire vuran aşklar ta'n ve deşnama maruz kalır. Mamafih, Nur Baba dergâhı, ne bu ta'n ve deşnam yüzünden bir okubete duçar oldu, ne de gidenlerin eksikliğini hissetti. Çünkü burası az zaman içinde Ziba Hanımefendinin büyük sofalarını şarkılar, çalgılar ve kahkahalarla çınlatan coşkun ve serazat bir cemaatle doluverdi.” (NB, s. 37-38) diyerek tekkede meşrulaştırılan ahlaksal sorunlar o toplum için de bir süre sonra sıradan hale gelecektir. Bu yolla bir dine inanmanın gereğinde olan insanlar için her türlü yanlış tutum, din mekanizması üzerinden meşrulaştırılmış gibidir. Bu da şehrin olumsuz bir imaja bürünmesine yol açmıştır.

Romana bir başka açıdan bakıldığında Üsküdar'ın kimliğinin üç farklı mekân bağlamında ele alındığı dikkati çeker. Kendilerine has adap ve erkânı olan bu üç yer, öncelikle bireyin hoşgörü ve sevgi ile terbiye edildiği, ruha açılan kapısıyla var olan tekkelerdir. İkincisi ince ve zarif bir hayatı yer yer eğlence ile süsleyen

Reşat
Nuri
Güntekin

yalılar ve nihayetinde de sistemleşmiş toplum hayatını yansıtan konak. Cumhuriyetin ilk yıllarında her üç mekân da temel vasıflarından ayrılmış, arafta kalmış bir durumda yozlaşmıştır. İşte bu üç yoz mekân Üsküdar'ın roman içerisinde aynı seküler ve yozlaşmış imaj ile yer bulmasına sebep olmuştur.

Şu halde uluslaşma süreci Türk romanına bakıldığında Üsküdar'ın kodları yenileşme ve bozulma üzerinden görülmüş, şehrin kutsalı ihtiva eden yanları ele alınmamış, dünyevi bir bakışla şehre anlam kazandırılmıştır.

Sonuç

Merkezden çevreye ya da tam tersi istikamette genişleyen ve daralan mekân algısı öncelikle toplumların hafızası olması yönüyle önem arz etmektedir. İktidarın şekillendirmesiyle ideolojiyi yansıtan bu olgu, aynı zamanda sistemin kabulünü sağlayan ve onu toplumla uzlaştıran bir yapıya da sahiptir. Bu açıdan mekânlar aslında hâkim gücün yazdığı metinler gibidir. Okundukça açılan, açıldıkça toplumu ortak bir kabülde buluşturan. Edebiyatın mekân algısı da bu tasavvurların duygulara aktarılması biçimindedir. Sanat eseri mekânı kullanarak bireyi zaman ve mekâna ait olma duygusuyla buluşturur. Bu da edebiyatın mekânla birleşen kimliğinin bireyin üzerine yapışması, oluşan imajın topluma yukarıdan aşağı giydirilmesi anlamına gelmektedir.

Buna bağlı olarak şehirler de medeniyet algısı ve iktidar söylemleriyle birleşen bir imajı zamanla kurarlar. Bu, kimi zaman sanat eserleri yoluyla kimi zaman da tarihsel metinler ve söylemlerle yerleşir. Gerçeklik payı olsun ya da olmasın edebiyatın kurduğu imaj, şehirler için sıklıkla yerleşen ve değiştirilmesi kolay olmayan süreçleri getirir. Özellikle tarihsel kırılmalarda çeşitli işlevlerle yer alan kentler, bir misyonun taşıyıcısı konumuna gelir.

Üsküdar da Türk edebiyatında sıklıkla işlenen mekânlardan biri olarak dönemsel bağlamda farklı kimlikler kazanmıştır. Bu evrelerden biri olan uluslaşma süre-

cinde Üsküdar, kutsiyet arz eden mekânlarının aksine oldukça seküler bir çizgi-
de karşımıza çıkmaktadır.

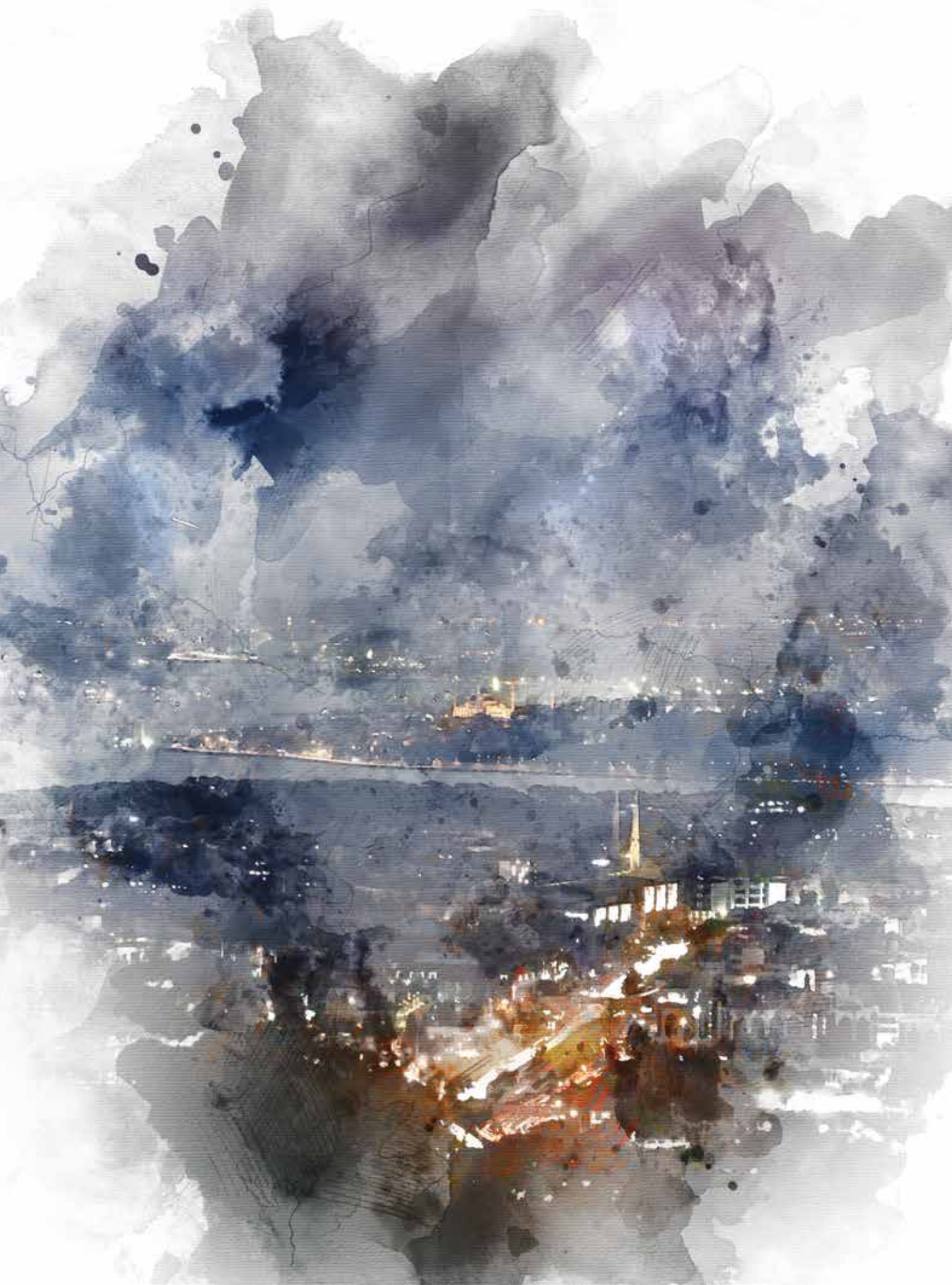
Genel olarak yenileşme eksenli kodlanmış olan şehir, mimari yapısı, kent plan-
laması ve taşıdığı değerler bağlamında romana yansımıştır. Konakları, yalıları,
mesire yerleri, dinlenme mekânları ve eğlenceye müsait alanlarıyla toplumun
özellikle yaz aylarında soluk aldığı bir şehir görünümündeki Üsküdar, seküler bir
yazlık kent olarak aktarılmıştır. Onun yeniye bakan mekânları olumlanırken Os-
manlıdan kalma konak ve yapıları eleştirilmiş, bu doğrultuda Batılılaşma mekân
üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

Buna ek olarak şehrin değerler bağlamında kurgulanan yapısı da roman özelinde
yine dünyevi, ahlaka aykırı, yeninin yanlış yorumlandığı bir bakışı yansıtmakta-
dır. Batılılaşmanın hızla yaşandığı Üsküdar'da artık eskinin tozları silkeleneceği
çalışılmakta, roman kahramanları konak artığı tipleri hızla tüketirken onlardan
kalan modaları da yok saymakta hatta aşağılayarak itibarsızlaştırmaktadır.

Seviyye Talip'in kahramanı Hikmet'in ağzından dökülen şu cümleler adeta bu
eski yeni çatışmasının kavşak noktasıdır:

“Bütün ulusumuzun yakalandığı azaplı hastalık; yeni ile eskinin çatışması, anı-
larımızla, geçmişimizle, çocukluğumuzla bağlı olduğumuz ve sevdiğimiz eski!
Sonra gelecek yolunu açacak biricik sağlam, dik bizden çaba ve direnme bekle-
yen yeni! İki arasında duraksayarak bekleyen bu elemanları ileri sürmek için
ne kadar sabır gerekli idi. Hele geçmişlerini hor görür gibi görünmek, bizim gibi
yenilik taraftarlarının bütün çabasını boşa çıkarmak için yeterdi. ‘Eski’yi saygılı
bir biçimde gömmeye çalışırken, ‘yeni’nin bütün erdemliklerini, fakat taklitten
uzak, önemini göstermeli. En önce, pek esef edilecek örneklerinin gördüğümüz
taklitlerle yeniliğin ilgisi olmadığını anlatmalı, yeniliği kabul edilecek bir kadın
bir Fransız veya İngiliz kadının kopyası, erkekler de Paris erkeklerinin modeli
olacak değil; biz maymun gibi bir başka uluslara benzeyecek değiliz. Biz olgun-
laşmış, insancıl görünüşleri hayatına uygulamış, batının ilerleyişini kabul etmiş
uygun ve bütün anlamıyla ırkının eğilimlerine bağlı yeni Türkler olacağız, işte
bunu Macide’nin dar hayatına uygulayarak, yavaş yavaş anlattım.” (ST, s.40-41)

Aslında gerçek hiç de bu ideal arzudaki gibi değildir. Yeni ikame edilirken tüketil-
en eski, hoyratça bir kabalık içinde ötelenmiş, bu baskı karşısında geri çekilmek
zorunda kalan eski inceliklerin yerini kaba bir eğlence anlayışı almıştır. Daha çok
bir edebiyatsever ya da sanatkâr şehri görünümü Çamlıca üzerinden aktarılırken,
kentin ruhu da tıpkı eski gibi romandan çekilmiş gitmiştir.

Edebî Eserlerde Hâfıza Mekânları: Üsküdar Örneği

DOÇ. DR. EBRU BURCU YILMAZ
İnönü Üniversitesi

“Kâmindir o insan ki; yaşar hatıralarla”

Yahya Kemâl Beyatlı

Giriş

Hâfıza, laboratuvar ortamında bilimsel deney ve araştırmaların yanı sıra, psikanaliz, edebiyat, nöroloji, frenoloji (kafa bilimi) gibi pek çok ilmî disiplin ve sanat dalının ilgi alanında yer alan bir konudur. Hâfızanın tarihine baktığımızda uzun bir süreç içerisinde çeşitli metaforlarla karşılandığı ve her metaforun, hâfızanın farklı bir işlevinden hareket ettiği dikkati çekmektedir. Belleğin gizemli dünyasına ışık tutan bu metaforlardan bazıları, arşiv, kütüphane, mahzen, orman, labirent, dokuma tezgahı ve yazboz tahtası gibi işleme ve depolama vasıflarını vurgular niteliktedir.

Bilimsel çalışmaların elde ettiği veriler ışığında ses hâfızası, koku hâfızası gibi kaynağını farklı duylardan alan hatırlama biçimlerinin varlığı, konuya yeni ve zengin bir perspektif kazandırmıştır. Örneğin, kafatası anatomisi alanında çalışan Viyanalı doktor Franz Josef Gall'in çalışmaları bellek konusunda yeni teorilere kapı aralamıştır. Douwe Draaisma, *Bellek Metaforları* kitabında, Gall'in çalışmalarını detaylı bir şekilde anlatırken, hâfıza ile fizyolojik yapı arasındaki etkileşim konusunda ortaya koyduğu tezlerle dikkat çeker. Örneğin; altı ayrı hâfıza biçimi

olduğunu ileri süren Gall, “*olay hâfızasını burnun hemen üzerine yerleştirmişti. Bu yerin bombeli oluşu olaylarla ilgili gelişmiş bir hâfızaya işaret ed(er). (...) Sayı hâfızası göz çukurlarının kenarlarında bulunuyordu ve özellikle çok geliştiği durumlarda iki gözü birbirine yaklaştırarak ‘gözlerin şaşı görünmesine neden olu(r)’*”¹ Bunun gibi deneysel çalışmalar ışığında yapılan bellek araştırmaları, sosyal bilimler alanında da bireysel ve kolektif boyutta ele alınmaktadır.

İnsan hâfızasına destek olmak amacıyla icat edilen yapay bellekler, bilginin taşınma ve korunma biçimini olumlu yönde etkilerken, fotoğraf ve fonografla başlayan bu süreçte teknoloji, insanın hatırlama ve yaşadıklarını kodlama yeteneğine yardımcı olacak araçlar geliştirilmiştir. Bilgisayar teknolojisinin yanı sıra tıptaki araştırmalar, protez hafıza sisteminden, genetik hafıza transferine kadar ilginç çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yaşadıklarını, istediği zaman kullanmak üzere hâfızasına emanet edemeyen insan, kontrolü dışında hatırlayabildiği gibi pek çok şeyi unutabilir aynı zamanda. Hâfıza, sürpriz çağrışımlar eşliğinde varlığını hissettirirken, kişinin mazide bırakmak zorunda kaldığı anıları tekrar tekrar yaşayabilmesine imkân tanır. Kimilerine göre bir lanet; kimilerine göre ise hâfızanın bahsettiği bir nimettir bu durum. Proust’un, “zamana doğrultulmuş bir teleskop” imgesiyle tanımladığı hâfıza, annesinin ikram ettiği bir madlen kurabiyenin hatırlattığı duygular eşliğinde çıplak gözle görülemeyen yıldızlar gibi uzaktaki anıları bugüne çağırır. Geçmişin depolandığı karanlık odanın kilidini açan küçük ayrıntılar, varlığından haberdar olmadığımız ya da unuttuğumuz anıları hatırlatan ipuçları hükmündedir. Proust’un meşhur kurabiyesi de kokusu ve tadıyla, yazara yaklaşık üç bin sayfalık bir eseri yazdıracak ilhamı içinde taşır. Bu deneyim sayesinde Proust, “*hatırlama duygularının geçmişle şimdi arasındaki ince bir etkileşimden kaynaklandığını, bilimsel çalışmalardan yarım yüzyıldan fazla bir zaman önce keskin bir şekilde kavramıştır.*”²

Hâfızanın mekânda görünürlük kazanması mekânla insan arasındaki zihinsel ve duygusal yakınlığı olumlu yönde etkiler. Yaşadığı topraklarda asırlar boyunca açan çiçeklerin farklılığından haberdar olan kişi, kendi ayak izinden önce de o mekâna sesini, kokusunu, kimliğini ve değerlerini bırakan hatta nakşeden önceki kuşaklarla kendisi arasında bir ünsiyet kurabilir. Böyle bir hissiyat içinde olmayanlar için ayaklarını sağlam basacakları bir zeminden bahsetmek zordur. Zira

1 Douwe Draaisma, (2007), *Bellek Metaforları Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*, Metis Bilim, çev. Gürol Koca, İstanbul, s. 117.

2 Daniel L. Schacter, (2010), *Belleğin İzinde Beyin Zihin ve Geçmiş*, çev. Eda Özgül, Yapı Kredi Yay., İstanbul, s.52.

hâfıza, köklere, derinliğe ve birikime işaret eder.

Şehir ve hâfıza arasındaki ilişki üzerine düşünmek, bir şehrin kökleri ve geçmişten bugüne taşıdığı birikimi anlayabilmek açısından önemlidir. Calvino, şehri, anıları emen ve genişleyen bir süngere benzetirken, *kent, geçmişini dile vurmaz, çizik, çentik, oyma ve kakmalarında zamanın izini taşıyan her parçasına, sokak köşelerine, pencere parmaklıklarına, merdiven trabzanlarına, paratoner antenlerine, bayrak direklerine yazılı geçmişini bir elin çizgileri gibi barındırır içinde*³ der.

Daima 'şimdi'ye vurgu yapan modernizm, geçmişin taşıyıcısı olan hâfıza ile çatışma halindedir. 'Katı olan her şeyin buharlaşmayacağını' görmek için toplumsal hâfızanın somutlaşmış hali olan yapılara bakmak gerekir. Toplumun ortak paylaşım ve birikimleriyle oluşan kolektif hâfıza, en dikkate değer fiziki varlığını mimari ile dışa vurur. Kimlikle de yakından ilişkili olan toplumsal hâfıza, zamanla birlikte geleceğe aktarılarak varlığını devam ettirebilir.

Şehrin hâfızasını yansıtan görünüm-ler, o şehrin hangi anlayış ve kabuller doğrultusunda inşâ edildiğine dair bir karnaat oluşturur. Örneğin; kaynağını dinden alan bir şehir yapılanmasında mabed, merkezde yer alırken diğer yapılar mâbedle olan ilişkisi ve işlevselliği dikkate alarak konumlandırılır. "*Kapitalizm, blok gökdelenler, borsalar, alışveriş merkezleri ve toptan satış depoları inşâ eder. Faşizm, ezici büyüklükte binalar, Komü-*

Yahya Kemal Beyatlı

3 Calvino, Italo, (2011), *Görünmez Kentler*, çev.İşıl Saatçioğlu, (11.bs.), YKY, İstanbul, s..62.

Namık Kemal

nizm ise çok büyük tören alanları ve güçlü anıtları sever. Geçmiştekilerin neler bıraktıklarını öğrenmeye duyulan istek, kütüphaneleri ve müzeleri ortaya çıkarır. Yeni buluşlara duyulan arzu, araştırma enstitülerini, bilincin kuvvetine duyulan inanç ise basını ve iletişim ağlarını inşâ eder. Sanata verilen değer galerileri, güzelliğe duyulan sevgi ise bahçeleri yaratır. Kimliklerinden ve değerlerinden şüphe içerisinde olan toplumlar ise sadece kaos yaratabilir.”⁴

Hâfızanın bugüne taşıdıklarını bir bilincin refakatinde anlamaya ve öğrenmeye çalışmak mekânın kimlik ve estetik değerinin takdir edilmesini sağlar. Aksi halde, hikâyesini bilmediği topraklarda yaşayan insan için mekân, mes-

ken tutulan bir yer değil sadece bir barınak olacaktır. Anthony Giddens’in ifadesiyle “geçmiş bugüne çağırmak” anlamını taşıyan hâfıza, bugünü genişleten etkisiyle insan deneyimlerini destekler ve zenginleştirir.

Hâfıza Şehir ve Edebiyat Arasındaki İlişki

*“Gönlüm isterdi ki mazini dirilten sanat,
Sana tarihini her lahza hayal ettirsin.”*

Yahya Kemal Beyatlı- Hayal Beste

Hâfızayı durağanlıktan kurtararak dinamik bir sürece dâhil eden unsurlardan biri de edebiyattır. Hâfızayı koruyarak geleceğe aktaran vasıtalar olduğu gibi, hâfızayı tahrip eden hatta yok etme amacı güden müdahalelerin olumsuz etkileri de söz

⁴ Gülzar Haydar, (1991), *Şehirlerin Ruhu*, çev. Gürkan Sekmen, İnsan Yay., İstanbul, s.64.

konusudur. Yapıcı ve yıkıcı yönleriyle her iki anlamda şehir hâfızası konusuna bakıldığında edebiyata yansıyan pek çok örnek görülebilir. Edebiyat, okuru yaşayan ve yaşatan yönleriyle şehrin sokaklarında dolaştırırken aynı zamanda kendi hikâyesinin satır aralarında bir sergüzeşte davet eder. Söz gelimi; her gün işe ya da okula giderken önünden geçtiği yapılara dikkat etmeyen/edemeyen şehir sakinini, o yapıyı bir seyyahın yazılarında ya da bir edebi eserin kurmaca dünyasında gördüğünde ilk kez karşılaşmanın heyecanını yaşayabilir. Baktığı fakat görmediği mekân, onun statik algısına yönelik bir şey söylemez. Halbuki dinamik bakış, temâşâ olarak tanımlayabileceğimiz, Balzac'ın gözün gastronomisi dediği bir duyarlılıkla mekâna nüfuz edebilir.

Mimarinin yanı sıra mekânın hâfızasına dair en dikkate değer örnekleri bulabileceğimiz alan edebiyattır. Aynı mekâna bakan iki yazarın kullandıkları malzeme, her ne kadar aynı olsa da bakış açıları ve mekâna yükledikleri anlamlar metne yansıyan mekânı farklılaştırabilir. Mekânla birlikte insan ve çevre de bu farklıktan etkilenebilir. Edebî metinlerde mekân, bir karakter çözümleme aracı olarak kullanılabilirdiği için yazarın mekâna bakarken tercih ettiği perspektif, karakterlerinin tavır, niyet ve yönelimleri üzerinde de belirleyici olabilir. Sözgelimi aynı şehri farklı edebi türlerin ifade imkânları ile kaleme alan iki yazar, A.H. Tanpınar ve Y. K. Karaosmanoğlu, Ankara'yı edebiyatın aynasından aksettirirler. Yakup Kadri'nin Ankara'sı hâfızasız bir şehirdir ve şimdide yaşanan mücadeleleri anlatır. Başkarakter Selma'nın arayışları eşliğinde şehre bakan okur, Ankara'yı ve karakterleri bugüne taşıyan arka plandan habersizdir. Tanpınar ise Ankara'ya bir manevi çerçeve çizerek işe başlar. Her devrin toprağında kendine has kokulara sahip çiçekler açtığına inanan Tanpınar, “yaşanmış hayat unutulmuyor, ne de büsbütün kayboluyor, ne yapıp yapıp bugünün veyahut dünün terkibine giriyor”⁵ derken *Huzur* ve *Ankara* romanlarında merkezi rollere sahip olan Nuran ve Selma arasındaki farkı görmemize yardımcı oluyor. Nitekim, Nuran, yaşanmış bir hayatın içinden çıktığı için ayaklarını yere sağlam basarken Selma, sadece bugünde kaldığından dolayı sendelemektedir. Şehrin hâfızası, gerçek dünyada da kurmacanın sınırları içinde de mukimlerinin kimlik ve aidiyetleri üzerinde büyük ölçüde etkilidir.

Mekânın zihinsel tarihi kadar insanla karşılıklı etkileşim halinde olduğu bir duygusal tarihi de vardır. Mekâna sinen duyguların taşınabilmesi için en elverişli araç edebiyattır. Sosyolog, tarihçi ya da şehir planlamacısının istatistikî veriler

5 Ahmet Hamdi Tanpınar, (2014), *Beş Şehir*, (33.bs.), Dergâh Yay., İstanbul, s.23.

üzerinden yaptığı tespitler sadece rakamsal değerleriyle geleceğe taşınırken, mekândaki duygusal birikim, insanla olan rabitasını ön plana çıkararak edebiyatın dilinde karşılığını bulur. Sanatın kullandığı malzeme nispetinde ifade edebildiği insan gerçeği, örneğin resimde görsel, musikide işitsel olarak taşınırken, edebiyatta insana zihnen ve kalben dokunan yönleriyle ön plana çıkar. Yahya Kemal'in Fransız yazar Maurice Barres'e atıfla söylediği üzere, Üsküdar gibi İstanbul semtlerindeki tenevvüyü (çeşitliliği) yansıtan yerleri “*bazı semtlerde ruh eser*”⁶ diye tasvir etmek mümkündür. Söz konusu ruh esintilerini hissedebilmek için edebiyat aracılığıyla geleceğe taşınan şehir hâfızasına bakmak gerekir. Yalnız hendesenin baskısı ve mimari mükemmelliğin yeterli olmadığını belirten Yahya Kemal, eski İstanbul'a kimlik ve manevi hava kazandıran kaynağın milli şuur olduğuna vurgu yapar:

*“Eski İstanbul'un güzel semtlerini yaratan Türklük, şark medeniyeti içinde yaşıyordu; o zaman o medeniyetin manevî havasıyla, ahlak ve muaşeret kaideleriyle, hayat şartlarıyla onları yaratmıştı; şimdi Garp medeniyetinin havası ve onun kaideleri, hayat şartları içinde yaşıyor, ona göre mesken, semt ve şehir yaratmaya mecburdur. Türklük, millî şuuruna sahip olursa, hayat ve varlık manzarası, eskisinden başka üslupta, fakat gene güzel olabilir. Bahsettiğimiz 'imtidad' içinde değişiklik budur.”*⁷

Gülzar Haydar, Şehirlerin Ruhu adlı kitabında “Öğretmen Şehir” başlığı altında yer verdiği değerlendirmelerle şehrin görme alışkanlığımız ve çevreye bakış tarzımız üzerinde terbiye edici bir etkiye sahip olduğuna dikkat çeker:

*“Şehir, binasız bir okul, kitapsız bir kütüphane ve tebeşirsiz, tahtasız bir sınıf gibidir. Orada ne bir öğretmen, ne de formalı çocuklar bulabilirsiniz. Bütün öğrenciler bu okula doğuştan kaydolurlar ve asla mezun olmazlar. Kısacası şehir, bir uygulamalı öğrenim okulu, kültürel bir laboratuvar, bir sanatçı stüdyosu, bir filozof mabedi, şâirlerin kahvehanesi, yetenekli isyankârların ve çılgınların galerisidir.”*⁸

Şehirde sadece bir misafir olarak yaşamak istemeyen ve duyularını şehre açan insana hitap eden bu öğretmen, her şeyden önce kişinin duygusal ve sezgisel olarak şehir hayatı içinde yaşayabileceği tecrübeleri fark etmesini sağlar. Bunun gerçekleşebilmesi için şehrin manevî çehresini görmeye yönelik bir çabaya ih-

6 Yahya Kemal, (2014), *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti, (15.bs.), İstanbul, s. 48.

7 a.g.e., s.53

8 Gülzar Haydar, (1991), *Şehirlerin Ruhu*, çev. Gürkan Sekmen, İnsan Yay., İstanbul, s. 59.

tiyaç vardır. “Şehir, metafiziğin, fiziği tamamladığı yerdir” kabülünden yola çıkılacak olursa statik bir bakışla görülebilecek fiziki yapının arka planındaki metafizik ve manevi uyarıcıları fark ettirecek dinamik bir bakış, şehir ve şehirli arasındaki aidiyet bağını anlamlı hale getirebilir. Algı, sezgi ve muhayyileden kaynağını alan edebî eserlerde şehir, münbit bir hikâye anlatıcısı olarak yer alır. Şüphesiz, edebiyattan şehre uzanan yol, kısa ve kestirme olmayıp bilakis uzun, dolambaçlı ve gizemli bir güzergâha sahiptir.

Üsküdar’ı ressamlar fırça darbeleriyle görselleştirirken, edebiyat kurmaca aracılığıyla hâfızanın işini kolaylaştıran teknikler kullanır. Hikâyeleme, sembol dili, muhayyileyi aktif kılma gibi işlevleriyle edebiyat, hâfızanın kayıt altına alınmasını sağlar.

Şehrin hâfızasını düşünürken sadece görsel malzemenin yer aldığı bir depodan bahsedemeyiz. Şehrin sesleri ve kokuları da onun hâfızasında birikir. Orhan Veli, İstanbul’u gözleri kapalı bir vaziyette dinlerken şehre duyularını açan örnek bir şehirli tavrı gösterir. Nitekim, şehir hâfızasını betimleyen sesler ve şehrin geçmiş zamanlarına ait ses haritalarının çıkarılması da görsel hâfıza kadar gerekli ve önemlidir. Kaybolan seslerin yerini alan yenileri, insanların yaşama üslubunda meydana gelen değişiklikleri yansıtabileceği gibi, mekanik hale gelen şehir hayatının hâkim vasıtalarının da ses boyutuyla dikkatlere sunulmasını sağlayabilir.

Edebî eserler ses hâfızası bakımından zengin örnekler ihtiva eder. Üsküdar’ın sokaklarında nağmeleşen ve kulakların alıştığı bir nakarat halinde gündelik hayatın ritmini tutan sesler, saat ve takvimle sabitlenmeyen bir zaman anlayışını da beraberinde getirir. Örneğin; belli saatlerde mahalleye gelen esnaf, evin hanımına vakti hatırlatırken, mevsimlerin değişmesi de yaprakların çıkardığı sestten, kuş seslerine kadar geniş bir harita içinde kendisini hissettirir. Ses çeşitliliğinin

Recaizâde Mahmud Ekrem

Refik Halit Karay

yanı sıra sessizlik bile şehrin özel zamanını tayin eden tılsımlı bir âna dönüşür. Ezan sesi, vapur ve diğer vasıtaların sesleri, oyun oynayan çocuklar, sokak satıcıları, hayvanlar ve evin dışındaki yaşam pratiklerinin ses olarak dışavurumu şehrin ses hâfızasını oluştururken, sessizlik bir arınma ve dinlenme ihtiyacına cevap verir.

Sesin yanı sıra koku da hâfızanın biriktirdikleri arasındadır. Hatta bilimsel araştırmalar hâfıza ve koku arasındaki güçlü ilişkiye dikkat çekerler. Hâfızayı diriltten bir etkiye sahip olan koku, bireysel anıların yanında toplumsal belleğe dair bir birikim de içinde barındırır. Edebi eserlerde bilhassa algısal mekânlar, ses ve koku boyutuyla çevrenin yanı sıra kahramanın ruhsal durumunu ayrıntılı bir şekilde betimleme işleviyle kullanılırlar. Örneğin; Tanpınar romanlarında Boğaz'ın hâkim kokusu, kaynağını, gül, yasemin ve hanımeli çiçeklerinden alır. Atmosferin aktarılmasında sürekli bu kokulara vurgu yapılır. Refik Halit, İstanbul'un Bir Yüzü romanında "akşamın Üsküdar sokaklarını kaplayan servi renkli ve servi kokulu karanlığı içinde iskeleye inişini"⁹ anlatırken mekânı renk, ses ve koku ile tanımlar. Roman kurgusunun arka planında ise devrin ses ve koku üzerinden

9 Refik Halit Karay, (2011), *İstanbul'un Bir Yüzü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 71.

manzarasına tanık olan okuyucu, şehrin eski zamanlarında hâkim olan ses ve kokuların kaynağından hareketle dikkate değer çıkarımlar yapabilir. Geçmişten bugüne gelen süreçte hangi kokuların değiştiği, ya da yok olduğu şehrin ne yönde değiştiğinin de cevabını verir.

Bir edebî tür olan hâtratlardan açısından mekânın duygusal tarihine baktığımızda, Üsküdar'ın yakın tarihine dair aklımıza gelen ilk örnek Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre'nin Üsküdar'da *Bir Attar Dükkânı*" adlı eseridir. Ebru sanatçısı merhum Saim ve Bekir Düzgünman kardeşlere ait olup sonra Mustafa Düzgünman'a intikal eden ve bir zamanlar, Hakimiyet-i Milliye Caddesi 104 numarada bulunan dükkânında yapılan sohbetler ve bu mekânı bir ocak haline getiren müdahavimlerini konu olan kitap, Üsküdar'ın tarihi ve burada yaşama üslubuna dair önemli bir hâfıza metnidir.

Hâfıza, hikâyelerimizin biriktiği yerdir. Kendi hikâyemizi bilmeden başka hikâyelere kulak kabartamayız. O yüzden sağlıklı bir hâfızaya ihtiyacımız var. Bir yapıya bakarken pasif bir seyir halinden ziyade asırlar öncesinin manevi atmosferi ile birleşme söz konusudur. Assmann'ın hâfıza mekânı ifadesini tanımlarken söylediği gibi, "*Mekânın, 'hatırlama kültürü'nde, toplumsal ve kültürel bellek pekiştirme tekniklerinde de başrole sahip olması boşuna değildir.*"¹⁰ Dolayısıyla mensur edebî eseri oluşturan yapı unsurları içerisinde mekân, hâfızayı tanımlama ve taşıma konusunda etkin rol oynar.

Şehir hâfızasının korunması ve aktarılmasına dair sorunların tespitinde edebî metinler yapıcı tenkit ve teklifleriyle de önemli bir birikim sunarlar. Şehrin fizikî düzeni kadar hâfızaya yapılan kasıtlı ve yıkıcı müdahaleler sonucunda zevkinin tahrip edilmesi de edebiyatçıların gündeminde yer bulur. Sözelimi; şehre dair tenkit yazıları kaleme alan yazarlardan biri olan Refik Halit Karay, Memleket Yazıları serisi içinde yer alan *Hep İstanbul* kitabında, tarihî dokunun belirgin olduğu yerlere açılan fabrika ve kömür depolarından şikâyet eder ve bu suçlara imza atan lekeli kalemlerin şehir müzesinin hatalar ve gaflar vitrininde sergilenmesi gerektiğini söyler. Benzer bir eleştiri "şehir fikrini kaybettik" hükmüyle Tanpınar'dan da gelir. Kaybolan sadece şehrin şimdiki zamanları değildir. Nereye ait olduğunu bilemeyen şehir insanının sadece bir tüketici olarak, şehirden tek taraflı bir şekilde istifade ettiği ancak katkı sağlamadığı sistemde, aidiyet duygusuyla bağlanılmayan bir mekân söz konusudur. Hâfızanın birikiminden haberdar

10 Jan Assmann, (2015), *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yay., İstanbul, s. 68.

olan şehirli, mekânı duygusal olarak anlamlandırdıktan sonra yaşatmak için de mücadele edebilir. Bu sebeple şehir hâfızasının canlı tutulması ve bugünü besle-
mesinde edebiyatın varlığı ve katkısı büyük önem taşımaktadır.

Edebiyatın Aynasında Üsküdar'ın Hâfıza Mekânları

“Bir havuzun durgun suyuna bakarsınız içinde oraya aksetmiş haricî bir âlemin ağaçlarını, bulutlarını görürsünüz. İşte Üsküdar'ın maneviyatında İstanbul muhasarasının günleri öyle duruyor.” Yahya Kemal Beyatlı

Edebiyatçıların nazarında Üsküdar, daima dünyevi ve uhrevi yönleriyle sempatik bir ilçe olarak kabul görmüştür. Bu algı, edebi eserlerdeki Üsküdar temsillerinde de açıkça görülür. Bu yakınlık, mekânın hâfızasında biriken anılarla ilgili olduğu gibi, sakinlerinin aidiyet duygusunu güçlendiren manevi rabitanın tesiri de göz ardı edilemez. Nitekim, mekâna estetik değer yüklerken mensubiyetler etkilidir. Yahya Kemal'in *“Duydumsa da zevk almadım İslav kederinden”* dizesi bu durumun muhtasar bir dışavurumudur. Sözelimi, Sami Paşazâde Sezai, Abdülhak Hâmid Tarhan'a yazdığı bir mektubunda Londra ve Paris'te dinledikleri operalardaki musikilerin Çamlıca'da dinledikleri bülbül yavrusunu unutturamayacağını söyler.¹¹

Farklı edebi türler, ifade imkânlarının ölçüsünde Üsküdar'ı edebi eserlere adeta bir nakış gibi işlerler. Şiir, imge ve sembol dilini kullanarak örtük bir ifade biçimine sahip olduğu için aktarmak istediği hakikati perdeleyerek sunar. Hikâye, roman kadar sabırlı bir tür olmadığı için hayatın bir kesiti üzerinden meselesini ele alır. Roman ise geniş bir mecrada kalabalık bir şahıs kadrosuyla konuyu istediği ölçüde detaylandırabilir. Bu farklılık, şehir anlatımında da karşımıza çıkar. Şiirde temsil edilen mekânlara sadece işaret edilip geçilirken, hikâye ve romanda mekânı dolduran kişi ve eşyalar da metnin söylemine katılır. Hangi tür aracılığıyla olursa olsun, eşyaya sinen bir rüyanın varlığına inanan Tanpınar başta olmak üzere, edebiyatçıların tanıklığında şehrin hâfızasını yazıya geçirmek edebî bir kazanımın yanı sıra mekâna nakşedilen kültür ve kimliğin de tarihini kayıt altına almaktır.

Şehirlerin tek tiplendiği günümüzde, bir semti diğerlerinden ayrı kılan vasıfları haiz olması, orada yaşayan insanların mekânla kurdukları ilişkinin mahiyetini

¹¹ Zeynep Kerman (Hazırlayan). (1981), *Sami Paşazade Sezai'nin Hikâye, Hatıra, Mektup ve Edebi Makaleleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, s. 281.

ortaya koyar. Bir şehrin en büyük zenginliğini kendine has vasıflarında aramak gerekir. Üsküdar'ın kendine mahsus yönlerine değinen Sait Faik, *Kumpanya-Kayıp Aranıyor* adlı hikâye kitabında Üsküdar ve Üsküdarlı'nın farkını dikkatlere sunar:

“Bana öyle gelir ki Üsküdar’da hiç zengin oturmaz. Üsküdar’ın külhanbeyi olur ama, zıyrı, edepsizi olmaz. Sanki burada ne hâine, ne nanköre, ne de kancık adama rastlanır. Üsküdar’ın delisi bile sakın, zararsız olur gibime gelir. (...) Mesela Kadıköylü’de, Kadıköylüyüm diyen bir taraf vardır, ama ne olsa Beyoğlu tarafı, İstanbul tarafı insanıdır. Halbuki adam Üsküdarlı ile bir iki kelime konuşur konuşmaz ‘Hemşerim, sen Üsküdarlısın’ deyiverir. Kendine has konuşuşu, gülüşü, giyinişi vardır Üsküdarlının...

Abdülhak Hamit Tarhan

Arnavut kaldırımlı, minimini mescitli, sakın, karışık sokaklar... Cumbalı, kafesli, şahnişinli, içleri tertemiz evler... İnsan bu evlerin içine burnunu soksa, çamaşır, sabun, ödağacı, nefis bir çamur kokusu duyar.”¹²

Hocası Yahya Kemal gibi, Ahmet Hamdi Tanpınar da, Üsküdar'ın güzelliğinin, bir yığın hatıranın ardından görünmesinden kaynaklandığını söyler. Tanpınar'ın işaret ettiği “ruh bütünlüğü”nü sağlayan Üsküdar, hadiselerin savurduğu, köklerinden uzaklaştırdığı insanı, düştüğü yerden kaldırabilmek için mekâna tutunan

12 Sait Faik Abasıyanık, Sait Faik, (1975), *Kumpanya- Kayıp Aranıyor*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, s. 51-52.

Ahmed Hamdi Tanpınar

anılardan yararlanır. Dolayısıyla, dışarıdan sadece bir peyzaj unsuru olarak görülen bir mekânsal ayrıntı, maaziye bugüne çağırarak şimdiki zamanda yapıcı bir rol üstlenir. Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*'nda “mekân, peteklerinin binlerce gözünde zamanı sıkıştırılmış olarak tutar”¹³ derken zamanın, hafıza mekânlarına tutunarak şimdi ve geleceğe eklemlendiğine dikkat çeker.

Üsküdar'ın geniş bir yer bulduğu ve adeta karakterler kadar merkezi rol oynadığı *Huzur* romanında başkişi konumundaki Mümtaz ve Nuran, bir gün birlikte Üsküdar'ı gezerler. Bu gezi birbirini seven iki insanın kendilerini ve kalbi alakalarını mekândan hareketle anlamlandı-

dırma ve mekânın kökleriyle birleşen hikâyelerini keşfetme isteğinin bir sonucudur. Bu sebeple Mümtaz ve Nuran'ın gezisi, bazı turistik mekânların görülmesinden ibaret olmayıp Tanpınar'ın ‘şehirde bir sanat eserinin içinde imiş gibi yürünmesi gerektiği’ yönündeki telkinini doğrulayan bir sergüzeşt olarak okunmalıdır. Mihrimah Camii'ni dolaşan çift, Atik Vâlide ve Orta Vâlide'nin ardından Rûm Mehmed Paşa Camii ile Ayazma Camii'ni ve Şemsipaşa taraflarını gezerler. Birkaç gün sonra da Selimiye Kışlası'nın etrafında, İstanbul'da açılan ilk hendesi caddeleri görürler. “*İstanbul'u tanımadıkça kendimizi bulamayız*” ifadesi şehirle insan arasındaki yazgı ortaklığını özetler. Mekânla insan karşılıklı olarak birbirini inşa ederek çoğaltırken ‘bitmeyen bir hazine’ olarak nitelenen Üsküdar, roman kahramanlarının mekân aracılığıyla kendilerini bulmalarına aracılık eder:

13 Gaston Bachelard, (1996), *Mekânın Poetikası*, çev. Aykut Derman, Kesit Yay., İstanbul, s. 43.

“Üsküdar bir hazine idi. Bir türlü bitmiyordu. Valide-i Cedid’in biraz arkasında Aziz Mahmud Hüdaî Efendi vardı. Birinci Ahmed devrinin bu manevî saltanatı, Nuran’ın aile gelenekleri arasına girmişti. Daha yukarıda dördüncü Mehmed devrinin dizginlerini birkaç sene elinde tutan Selâmi Efendi vardı. Karacaahmet’te an’anenin Orhan Gazi zamanına çıkarttığı, Horasan erenlerinden Bursa’da Ge-yikli Baba’nın çağdaşı, belki de gazâ arkadaşı Karacaahmet, Sultantepe’de yine Celvetî Bâkî Efendi yatıyordu.”¹⁴

Nuran ve Mümtaz’ın Üsküdar’ın da içinde olduğu İstanbul gezilerinin farklı tarafı, şehri birlikte keşfetme arzusu taşımalarıdır. Şehri tanıdıkça aralarındaki boşluğun dolduğunu hissederler ve hikâyesini öğrendikleri mekânlara kendileri de yeni hikâyeler eklerler. Sözelimi; mekânlara yeni isimler vererek bu isimler aracılığıyla kendi özel zamanlarına ait hatıraları yaşatmaya çalışırlar. Küçük-çamlıca’da sohbet ettikleri kahvenin adı onlar için Derûnıdil’dir. Zira dinledikleri semaînin sözlerinden hareketle, mekâna bu ismi verirler. Çengelköy’ünden Kandilli’ye dönerken, Kuleli’nin önündeki ağaçların suda yaptığı akse de Nühüft beste adını verirler. Bu şekilde, musiki de mekânın hâfızası ile birlikte taşınır.

Üsküdar’ın hâfızasından bahsederken genellikle uhrevî bir havası olduğuna dikkat çekilir. Bu iddiayı doğrulayacak pek çok yapı ve mekâna sahip olduğu da muhakkaktır. Ancak bahsi geçen Üsküdar manzarasına eşzamanlı olarak refakat eden farklı Üsküdar fotoğrafları da mevcuttur. Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*’da “Türk Üsküdar Konferansının Unsurları” başlıklı yazıda bu hususiyeti şu şekilde ifade eder:

“Sâkin sokakların, ruha şifa veren cami avlularının, bilhassa Karacaahmet’in tesiriyle olacak ki, Üsküdar, birçok zâirlerine, bilhassa manzaradan anlayan ecnebilere uhrevî bir şehir gibi görünmüştür. Üsküdar’ın bu şiârı çok bariz bir farikası olmakla beraber onu yalnız bir uhrevî şehir zannetmek hata olur. Üsküdar’da birbiri üstünde ve birbirine zıt olan üç dört fârîka vardır. (...) Uhrevî Üsküdar’ın yine içinde, onunla et ve deri gibi birbirine yapışık, lakin o uhreviyetin tam zıddı, ta sahilden başlayarak, tepe tepe yükselerek, ta Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca’ya kadar çıkan bir zevk ve şevk Üsküdar’ı vardı. Bu Üsküdar eski musikinin neşvesi içinde leziz bir ömür sürüyordu.”¹⁵

Zevk ve şevk Üsküdar’ını görebileceğimiz metinlerden birisi Recâizâde Mahmut Ekrem’in *Araba Sevdası* romanıdır. Millet Parkı’ndaki canlı manzaraları ve in-

14 Tanpınar, Ahmet Hamdi, (2000), *Huzur*, (10.bs.), Dergâh Yay., İstanbul, s. 169.

15 Yahya Kemal, *a.g.e.*, s. 60.

san ilişkilerini Recaiâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanında okurken, romana yansıyan mekânın hâfızasından hareketle, dönemin alafangalaşma temayülünün boyutlarını ve Avrupalı kültürün toplum üzerindeki tezahürlerini görebiliriz. Detaylı tasvirler, parkın fiziki/coğrafi portresini ortaya koyarken, Belle Helen operasının dinletilmesi dönemin kültür politikası hakkında fikir verebilir. Jacques Offenbach tarafından bestelenen ve Paris'te ilk defa 1864'te sahnelenerek büyük ilgi gören La Belle Helen (Güzel Helen) adlı üç perdelik operanın 1870 yılında açılan Çamlıca Bahçesi'nde halka dinletiliyor olması alafanga kültüre yönelik konusunda dikkate değer bir göstergedir:

*"Bu kalabalığın çoğu –kadınlar ayrı, erkekler ayrı olarak- üçer, beşer bahçenin içinde aşağı yukarı geziniyordu. Diğerleri de tarhların arasındaki kanepelere, sandalyelere oturarak ve çalgıcıların o zamanlar İstanbullular arasında çok moda olan Belle Helen operasından çaldıkları havaları dinleyerek, gezinenleri seyrederek eğleniyorlardı."*¹⁶

"Rumî takvime göre bin iki yüz seksen altı senesinin bahar mevsiminde açılacağı haberi" duyurulan Çamlıca Bahçesi hakkında ayrıntılı bilgiler veren yazar, bahçenin açılmasıyla birlikte eğlence kültüründe meydana gelen değişikliği Bihruz karakteri etrafında yaşanan olaylarla aksettirir. Padişah Abdülaziz zamanında 1870 yılında açılan bahçe, İstanbul halkı için yapılan ilk park olarak kabul edilir ve takip eden süreçte "Millet Parkı" olarak isimlendirilir. Kadın ve erkeklerin yoğun bir şekilde ilgi gösterdikleri bu bahçe, romanda önemli bir karşılaşma mekânı olarak tasvir edilir:

*"Dinlenme ve gezme günleri olarak kabul edilen Cuma ve Pazar günleri Üsküdar, Kadıköy, Beylerbeyi gibi Çamlıca'ya komşu sayılan yerlerin dışında İstanbul'un uzak yerlerinden, Boğaziçi'nden ve başka yerlerden arabalarla, hayvanlarla ve bazen de yaya olarak gelen kadın, erkek binlerce seyircinin bahçeye saldırışı gerçekten görülmeliydi. Sınırı ancak bir çeyrek saatte dolaşılabilen bahçe o kadar genişliğine rağmen bu büyük kalabalığı içine alamıyordu."*¹⁷

Entrik kurguyu şekillendiren olaylar dizinin arkasında dekoratif bir mekân olarak görünen Çamlıca Bahçesi'nin tasvirine dair ayrıntılara bakıldığında, ağaçların basit birer peyzaj unsuru olarak görülmediği ve şehrin doğal dokusunun korunduğu dikkati çeker. Bu bakımdan roman, şehrin tabiat hafızasına dair güzel fotoğraflar sunar.

16 Recaiâde Mahmut Ekrem, (2008), *Araba Sevdası*, Akçağ Yay., (2.bs.), İstanbul, s. 11.

17 a.g.e., s. 9.

Edebiyat, çoğulcu bir bakış açısından şehre bakma imkânı sunar. Nitekim şehir, sadece olumlu bir algıyla edebiyata konu olmayıp, bilhassa postmodern anlatılarda öznenin kavgalı olduğu bir karşı güç konumunda yer alabilir. Bunun yanı sıra şehrin farklı insanlardan oluşacağı gerçeğinden hareketle şehirdeki çok kültürlü yapıyı görebileceğimiz edebî metinler de mevcuttur. Hagop Baronyan'ın mizahi bir üslupla kaleme aldığı İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti kitabında anlattığı otuz dört mahalle arasında Üsküdar mahalleleri de vardır. Buralarda yaşayan Ermenilerin karşılaştıkları toplumsal sorunlar ve bu sorunların çözülme biçimi, kadın-erkek ilişkileri, mahalle hayatının kültürel ve ekonomik arka planı gibi konularda 19.yy'ın ikinci yarısına ait manzaralar sunulur.

Samipaşazâde Sezai

Hâfıza mekânları üzerine düşünmek ve bu mekânların yaşatılmasını sağlamak bugünün şartlarında neden önemlidir? Çünkü mekânın hâfızasına müdahale edildiğinde yerine çok daha güzel ve konforlu bir bina yapılsa bile, mekânla irtibat halinde olan mukîm de hâfızaya bağlı olarak süreklilik duygusunu kaybetmektedir. Bu durumda mekânla insan arasındaki hikâyede kopukluklar oluşmakta hatta çoğu zaman hikâyenin tamamı yok olmaktadır. Bu kayıp, hiçbir maddî kazançla telafi edilemeyeceği gibi ortaya çıkan boşluğun doldurulma biçimi de gelecek nesillerin şehir düşüncesini birçok yönden etkileyecektir.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği* romanında başkarakter Ali Nizami Bey, alafranga anlayışla yaşadığı derin savrulmalardan sonra hayatının şeyhlik dönemi olarak adlandırılacak sürecinde farklı tercihleriyle karşımıza çıkar. Yaşadığı dönüşümün etkisiyle çevresini daha farklı idrak etmeye başlayan Ali Nizami Bey'in iflası, mânâ dünyasının zenginliklerini keşfetmesine vesile olur. Meta estetiğinin maddî değere göre güzellik izafe eden yaklaşımını benimserken, çıkarsız güzel kabulüne yönelir. Mânâ gözünün

açılması sayesinde bu bakış açısını kazanan Ali Nizami Bey'in, zihin ve duygu dünyasındaki değişim yaşadığı mekâna da sirayet eder. Kendisine 'baba' sıfatını vererek Çamlıca'da bir hankâh açar:

“Bir kere Çamlıca yanından Karacaahmet mezarlığına bakan bir noktada Ali Nizami Bey'in: ‘Hanıkah’ dediği evceğize gidip kendisini ziyaret ettim. Bu küçük, daracık, boyanmamış, kuru tahtadan yapılma pek iptidâî bir evdi. Fakat dedikleri gibi, camlarını kırık, bacasını yıkık bulmadım. Ancak belki bu baca artık tütüyordu. Bu hakir ev içinde hayatın tadı maddî hiçbir varlıktan, hatta esaslî hiçbir mantıktan değil, fakat derin safvet ve şefkat tabakalarından sızan ve bir rahmet halinde duyulan –İstanbul’da binlerce ve binlercesi bulunan- adeta maddiyattan kurtula kurtula ayrılan tamamen manevileşmiş evlerden biriydi.”¹⁸

¹⁸ Abdülhak Şinasi Hisar, (2005), *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, s.255.

“Ali Nizami Bey’in bakışları artık büsbütün başka bir ruh ve hüviyet izhar ediyordu. Eski mağrur, hiddetli, sert bakışları silinmişti. Hayata saffet, muhabbet ve şefkatle bakıyordu. Gözleri iç âleme açılan ve onları gösteren pencerelere dönmüştü.”¹⁹

Üsküdar’da bugün mekân olarak varlığını devam eden bazı tekkeler olsa da, bu hâfıza mekânlarının işlevini sürdürdükleri söylenemez. Siyasi müdahaleler ve sonrasında yaşanan sosyo kültürel değişimler tekkelerin-az sayıda da olsa- nostaljik birer toplanma ve faaliyet mekânı olarak varlıklarını devam ettirmeleri sonucunu doğurmuştur. Türk romanına yansıyan tekke örnekleri de bu mekânların aslî işlevini yeterince yansıtmamakla birlikte şehir hayatına kazandırdıkları metafizik aksiyon açısından dikkate değer örneklerdir. Şehirde münzevî ve uhrevî bir hayatı

¹⁹ Abdülhak Şinasi Hisar, *a.g.e.*, s. 248.

Çamlıca'dan
Bogaziçi

tercih edenler için bir sığınak olan tekkeler bilhassa ruhsal büyüme süreci geçiren karakterlerin uğradıkları bir mekân olarak karşımıza çıkar.

Çamlıca'nın romanı olarak da okunabilecek olan Çamlıcadaki Eniştemiz, kendine has sesleri ve kokusuyla bir kimlik ve hâfıza mekânını resmeder. Bu muhitte sessizliğin bile kendine özgü hususiyetleri vardır. "İsimleriyle birer şiir yatağı" olarak tanımlanan Çamlıca'da yer isimlerinin adeta büyümlü kelimeler gibi insana yaşama sevinci aşıladığı ve gençlik zamanlarının aşkını hatırlattığı düşünülür:

"Ötede beride Fıstık ağacı, Bağlarbaşı, Servilik, Nuhkuyusu gibi safvetli ve şiirli isimler duyulur. İnsan buralarda ' Keşke uzun bir ömrüm olsaydı da zamanlarımı bu yerler arasında taksim ederek her birinde ayrı ayrı seneler yaşayabilseydim!' diyen bir tahassüre dalar.

(...) Nihayet asıl Çamlıca demek olan Kısıklı caddesi, solda, Büyük Çamlıca sağda, Kısıklı meydanında, küçük Çamlıca yolları başlar ve etrafı yine şairane isimler sarardı. Karşımızda uzun Alemdağı caddesi, sağ tarafta Suphi Paşa'nın kır menekşesi kokuları ve bülbül sesleriyle meşhur büyük korusu, daha ileride Libâde, korunun arkasından geçen Bulgurlu caddesi üstünde, sol tarafta Hanım seddi denen bir yer vardı ki hakikat, o civardaki köşklere bulunan hanımlar, akşamları buraya gelirler, serili ehramlar üstünde otururlardı. Daha sonra Bulgurlu ve Söğütlü çayırı gelirdi ki orada Hüseyin Cahit Bey'in hikâye ettiği köy düğünleri olurdu."²⁰

20 Abdülhak Şinasi Hisar, (1967), *Çamlıcadaki Eniştemiz*, Varlık Yayınevi, (3.bs.), İstanbul, s. 23-24.

Romanda adeta bir harita güzergâhı halinde aktarılan rota, bugünün Çamlıca'sında deneyimlendiği taktirde yer isimlerindeki değişiklik ve farklılaşmanın mekânla mukîm arasındaki ilişkiyi de dönüştürdüğü gözlemlenebilir. Sözelimi; hanımların mekândaki eylemlerinden dolayı kullanılan Hanım seddi ifadesi bugün Hanımseti'ne dönüşerek anlamıyla birlikte eylemsel karşılığını da kaybetmiştir.

Hâfızanın korunması kadar sonraki nesillere aktarılması konusunda da edebi eserlerde yapıcı vurgular yer alır. Okur bu şekilde gündelik hayatın koşuşturması içinde fark edemediği bir takım ayrıntıları yazarın mekân ve insan ilişkisine yönelttiği dikkat sayesinde fark edebilmektedir. Örneğin; *Huzur* romanında küçük bir ayrıntı gibi görünen ancak Tanpınar'ın Yahya Kemal'den devraldığı imtihat düşüncesinin günlük hayattaki bir pratik üzerinden uygulamasına yer verilir. Şehrin kimliğini oluşturan unsurlardan biri olan mahalle, sokak ve bu mekânlara canlılık kazandıran çocuk oyunlarının kültürel devamlılığı sağlama konusundaki etkisine dikkat çekilir. Nuran'ın, anneannesi ve annesinin söylediği türküyü devam ettirmesi bu kültürün aktarılmasını sağlayacaktır:

*“Devam etmesi lazım gelen bu türküdür. Çocuklarımızın bu türküyü söyleyerek, bu oyunu oynayarak büyümesi; ne Hekimoğlu Ali Paşa'nın kendisi, ne konağı hatta ne de mahallesi. Her şey değişebilir, hatta kendi irademizle değiştiririz. Değişmeyecek olan, hayata şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeydir.”*²¹

Edebiyat, mekânı “sözde” değil “söz”le yaşatır. Hâfızasız mekânlar sözde yaşama ya mahkûmdurlar. Edebiyat, zamanın eşya ve mekâna bürünerek hayal sahnesinde temsil edilmesini sağlar. Bugün sadece adı kalan hatta yeni neslin haberdar olmadığı mekân ve eşyalar da edebiyat sayesinde -pratik hayatta kullanımı olmasa bile- mekânın duygusal tarihi içinde zaman kaydından âzâde bir şekilde canlı bir manzara sunmaya devam eder. Sözelimi, Üsküdar'da bulunan muvakkithane ve güneş saatleri, sadece eşyanın tarihine vâkıf olanlarca bilinmekte olup geçmişte üstlendiği işlev ve kullanım alanına dair bilgi almak için tarihî kaynaklara başvurmak gerekir. Halbuki bir meslek olarak muvakkit ve bu mesleğin icra edildiği muvakkithaneleri bir roman kurgusu içinde okumak, mekânı durağan bir yapı olmaktan çıkararak insanla olan ilişkisine göre boyut kazanan bir mahfile dönüştürür. Muvakkithanelerin yanı sıra, deniz hamamları, Şirket-i Hayriye Vapurları, tekkeler, kahvehaneler gibi bugün bir kısmı sosyal hayatta karşılığı olmayan bir kısmı ise neredeyse kaybolmak üzere olan mekânlar ve araçlar edebiyatın dün-

21 Ahmet Hamdi Tanpınar, (2000), *Huzur*: (10.bs.), Dergâh Yay., İstanbul, s. 23.

yaşında yaşamaya devam etmektedir. Attila İlhan romanında Şirket-i Hayriye Vapurlarının nasıl işletildiğini okurken aynı zamanda ilk arabalı vapur seferlerinin Kabataş ve Üsküdar arasında gerçekleştiği bilgisinden hareketle Üsküdar'ın deniz ulaşımında oynadığı kilit role işaret edilir. Ya da *Araba Sevdası* romanında bugün yaşamayan bir meslek olan kayıkçılık ve bu işi yapanların vasıfları, toplumda nasıl algılandıkları, çalışma biçimleri ve haklarındaki söylentilere dair bilgiler elde edilebilir.

Edebiyatta Üsküdar'a dair kullanılan sıfatlardan en yaygın olan mütediyyindir. Aslında içindeki mütediyyin insanların rengine büründüğü ve bu maneviyat, şehirdeki yaşam pratikleri ile insan ilişkilerini etkilediği için Üsküdar bu şekilde anılır. Üsküdar'ın iç nizamını kuran kişi ve kurumlar arasında camilerin yanı sıra tekkeler ve müdaviimleri gelmektedir. Türk romanına bakıldığında tekke ve benzeri dini kurumların sınırlı sayıda örnekle yer bulduğu söylenebilir. Çoğunlukla olumsuz ya da dekoratif yönüyle metne dâhil olan tekkeler, şehrin hâfızası hükmünde olan yerlerdir. Bilhassa bahçelerindeki hazireler hâfıza açısından dikkate değer birikime sahiptir. Örneğin; Tanpınar romanlarının mekânlarına ait güzergâhta karşımıza çıkan ve 1761 yılında yapımı tamamlanan Ayazma Camii'nin haziresinde iki tane yeniçeri mezarı bulunmaktadır. Romanlarda bu konuyla ilgili doğrudan bilgi verilmemekle birlikte adı geçen yapının geçmişten bugüne taşıdığı anlam üzerinde durulurken mekânın arka plan bilgisine kapı aralanır. Meraklı bir okuyucu için Ayazma Camii ya da Selimiye Kışlası'nın sadece isminin zikredilmesi bu mekânları keşfetmek için bir vesile olabilir.

Sonuç

Sanat ve edebiyat hayatı farklı bir zaviyeden okuma biçimidir. Bu okuma şehir ve edebiyatı karşılıklı olarak çoğaltan bir etkiye sahiptir. Edebî eserlerden yansıyan yazılı fotoğraflar şehir estetiğini belleğe yerleştirirken, maddenin arkasındaki şehrin görülmesini sağlar. Millî şuurun mekânda tecelli edebilmesi için şehirde yaşayan insanların hikâyeleri ile şehrin hikâyesinin ortak bir mâzîde kesişmesi gerekiyor. Şüphesiz zaman karşısında şehirlerin de direnmesi mümkün değil. Fakat fiziki şartları belirleyen ahlak ve zihniyet dünyası, sağlıklı bir şekilde muhafaza edildiği taktirde sağlam bir manevî zeminden bahsedilebilir. Bu noktada şehrin hâfızasında biriktirdikleri, çıkış yolu arayan yeni nesiller için birer yön levhası olacaktır.

Eski ve yeninin bir arada yaşayabildiği ortamda hâfıza kendisine sağlıklı bir aktarım imkânı bulabilir. Bilhassa Tanzimat döneminden itibaren şiddetli bir çatışma halinde düşünce ve kültür hayatımızda varlığı hissedilen eski-yeni çatışması, toplumsal hâfızanın birçok travmaya maruz kalmasına sebep olmuştur. Bu tasfiye ve reddiye anlayışının bir kenara bırakılarak soğukkanlı bir yaklaşımla eskiyi muhafaza etmek kadar yeniye de yer açacak bir şehir anlayışını benimsemek, şehri, sağlıklı bir zamansal çizgi üzerine yerleştirecektir. Şehirde, hâfıza yoluyla geçmişle bağ kuran kişi, geleceğe yönelik tasavvurlarını şekillendirecek bir birikim ve tecrübeye sahip olmak için bu zamansal sürekliliğe muhtaçtır.

Üsküdar toprağının macerasını, taşa kazınan hatta nakşedilen hikâyede okuyabiliriz. Hikâyenin hikâyesini anlatacak olan edebiyat ise bu sergüzeştin zaman karşısında yitip gitmesine mani olacaktır. Yaşanmamış bir hayatın şiirini, hikâye ve romanını yazmak zordur. Yaşanmışlıklar ise tanıklık ister. “Hayal şehir” sıfatını hak etmiş olan Üsküdar’ın ruhunu şekillendiren zihinsel mekân örnekleri üzerinde durulması, geleceğin şehir tasavvuruna da önemli ve yapıcı katkılar sunabilir. Nitekim, birbirine benzeyerek özgün yönlerini kaybeden, hâfızasız ve hatırasız şehirlerin sayısı gün geçtikçe artarken modernleşmenin referanslarını önceleyen günümüz şehirlerinde, manevî çehrenin yokluğu, önemli bir kayıp olarak hissedilmektedir. Bu bakımdan şehrin, insana sunduğu estetik yaşantıları ayrıntılı bir şekilde gösteren ve ruhun madde içindeki görünümüne şahitlik eden edebî eserler, şehri oluşturan manevî dinamikler kadar şehirli insan tipinin taşınması gereken vasıfları da örneklendirerek şehir ve estetik terbiye arasındaki ilişkinin önemine vurgu yaparlar. Bu sebeple edebî eserlerdeki şehir temsilleri, günümüzde hızla artan bellek yitiminin karşısında ruhsal yenilenmeyi sağlayacak bir kaynak olarak okunmalıdır.

Üsküdar Örneğinde İş Yeri Adlandırmalarının Türk Dili, Türk Kültürü ve Şehircilik Bağlamlarında Değerlendirilmesi

DR. ALİ ŞEYLAN
Beykent Üniversitesi

Giriş

Öteden beri zaman zaman tartışılan iş yerlerinin adlandırılması meselesi; son birkaç yıldır özellikle Suriye'deki savaştan kaçıp ülkemize gelen ve belli başlı yerleşim yerlerinde yaşamaya başlayan Arap girişimcilerin iş yerlerinin başta sosyal medya olmak üzere yazılı ve görsel basına konu olmasıyla yeniden gündeme gelmiştir:

Gerçekten de İstanbul'da bazı semtlerde o kadar çok Arapça tabelalar, reklam panoları vs. var ki bir Türk kendisini buralarda azınlıklı gibi hissedebilir. Örnek olması bakımından İstanbul'un çeşitli yerlerinden aldığımız birkaç tabelada görüleceği gibi mesele sadece anlaşılmayan Arapça yazılar değildir, tabelaların Latince yazılışları da çoğu zaman anlaşılmamaktadır:

Aslında yabancı tabela sorununun temeli çok daha öncelere dayanmaktadır. Eski Üsküdar ve İstanbul fotoğrafları incelendiğinde 1950'lerin sonundan itibaren iş yeri tabelalarının daha fazla yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. O dönemlerde sayıları nispeten az olan tabelalarda dikkati çeken özelliklerden biri de azınlıklara ait tabelaların sayısının fazlalığıdır.

Yapılan incelemeler, 1950'lerden önce de yabancı dilde tabelaların İstanbul'un cadde ve sokaklarında yerlerini aldığını; hatta tıpkı günümüzde olduğu gibi konu ile ilgili birtakım tartışmaların yaşandığını göstermektedir.

Fotoğraf 1. Sayıları son yıllarda hızla artan Arapça tabelalarla ilgili yapılan haberlerden biri.

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma süreci, beraberinde birtakım değişiklikler ve yenilikler getirmiş, Türk toplumu; ekonomide, siyasette, kültürde, sanat ve edebiyatta, giyimde kuşamda, yiyecek içecekte Batı kültürünün etkisine girerek yoluma yeni bir mecrada devam etmiştir. "Bütün bu gelişmeler, günlük yaşayış tarzından başlayarak sosyal değer ölçülerinde ve düşünce dünyasında Avrupa'yı örnek alan ve onu taklit eden yeni bir devrin başlangıcı olmuştur."¹

Bu süreçte meydana gelen gelişim ve değişimler doğal olarak dile de yansımış; dil âdeta bu değişimin hem taşıyıcısı hem de bizzat şahidi ve doğrudan etkileneni olmuştur.

Nitekim Peyami Safa'nın, ilk baskısı 1930 yılında yapılmış olan Dokuzuncu Hariciye Koğuşu romanında, Kozmopolitlerin Hücumu adlı bölüm, bize konunun o yıllarda da bir sorun teşkil ettiğini ve bunun Batı ile münasebetlerin bir tezahürü ve sonucu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.²

Bahsi geçen bölümdeki olay şöyle cereyan etmiştir:

"... Bir aralık ismimin geçtiğini duydum ve başımı kaldırdım. Ragıp Bey bana bakıyordu:

Siz ne fikirdesiniz, efendim? dedi.

Konuşulan şeyi takip etmediğimi bildiren bir hayret gösterdim. Paşa anlattı:

Ragıp Bey diyorlar ki, İstanbul'da, gece yarıları, üçer beşer kişi, ellerinde birer

1 (http://www.tdk.gov.tr/images/css/TDD/1995s524/1995s524_00_01_Z_KORKMAZ.pdf) 10.09.2018'de bakıldı.

2 Peyami Safa, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018 (84. Basım), s. 72-73-74.

Fotoğraf 2. Bir televizyon kanalının önerisi.

kova siyah boya ile sokakları dolaşıyorlarmış ve nerede Fransızca bir ibare görürlerse derhal siyahla kapatıyorlarmış. Sen ne dersin? Almanlara yaranacağız diye kırk yıldır öğrendiğimiz lisanı bize unutturamazlar ya!

Mevzuyu beğendim. Kime yaranmak olursa olsun, güzel Türkçe dururken sokak levhalarına, tabelalara Fransızca ibareler yazılmasına aleyhtar olduğumu söyledim. Paşa ve doktor, basit kozmopolit fikirleriyle bana hücum etmeye başladılar. Paşa, Fransızlara sevgisini içtimai bir akide seviyesine çıkarmak için nafile yoruluyor, Fransa'nın bizim kültürümüz üstündeki tesirlerine dair alelade Tanzimat fikirlerini sıralıyordu. Doktorun samimi olup olmadığını bilmiyordum; fakat onun bütün delili, Türkçenin kifayetsizliğini iddiadan öteye geçmiyordu. "Reçetelerimizi bile Fransızca yazıyoruz." diyordu.

.....

Beni susturan şey nefretimdi. En basit içtimai davaları anlamayacak kadar yabancı tesirler altında şahsiyetlerini kaybeden bu insanlarla münakaşaya mecbur olmanın küçüklüğünden mustarıptım..."

Yazarın işaret ettiği, 'en basit sosyal davaları anlamayacak kadar yabancı tesiri altında bulunmak' sözü, Türkiye'nin ve Türkçenin bugünkü durumunu göstermesi bakımından son derecede isabetli bir görüşü ortaya koymaktadır.

Yaptığımız çalışmada ortaya çıkan en belirgin sonuçlardan biri, başta İngilizce olmak üzere, yabancı dillerin dilimizi tahrip edici seviyelere ulaşan etkisidir. Bu etki; ülkesini, kültürünü, dilini seven herkesi rahatsız edecek boyutlara ulaşmış, dahası Türkçeyi tehdit etme noktasına gelmiştir.

Fotoğraf 3. Arapça yazı da Latincesi de anlaşılmamaktadır.

Oysa Ulu Önder Atatürk, bu tehdidi çok önceden görmüş ve bizi uyarmıştır: “Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindedir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.”³

Üsküdar örneğinde ele almaya çalıştığımız mesele, aslında İstanbul’u ve tüm Türkiye’yi ilgilendiren ortak bir meseledir. Ancak biz burada sadece Üsküdar’daki iş yeri tabelalarını konu edindik. İş yeri adlandırmaları konusunda Üsküdar merkezli elde ettiğimiz bulgular, durumun pek de iç açıcı olmadığı, bu konuda geç dahi kalınmış olabileceği gerçeği ile karşı karşıya kaldığımızı göstermektedir.

Çalışma sırasında, yalnızca dilde yabancılaşma sorunu ile karşılaşılmamış, Türkçenin doğru kullanılmadığı; hatta İngilizce ya da başka bazı dillerin yazılışında da çeşitli yanlışlıklar yapıldığı görülmüştür.

Sayıları son yıllarda artmış olmak kaydıyla, yabancı dillerin tehdidine maruz kalan Türkçeyi korumak; dil bilincini uyandırmak, milletleri millet yapan değerlerin toplamı demek olan kültürü koruyup kollamak, dilde ve kültürde yozlaşmanın, melezleşmenin önüne geçmek; kısacası yerli ve millî olmak gayesi ile yabancı dillerde yazılmış iş yeri adları ile ilgili bilimsel çalışmalar yapıldığı görülmektedir.⁴

3 Özdemir Emin, (1980), *Dil Devrimiz*, TDK Yayını, Ankara, s. 52.

4 Yapılan çalışmalardan birkaçı şunlardır: Şenol Sancak-Erhan Durukan-Mehmet Alver, “Dil ve Kültür Yozlaşmasında Giresun Örnekleme”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2008, Sayı:16, s.101-111.

Malik Aksel, “İstanbul Dükkanlarının Tabela ve İlanları”, *Türkiye Folklor Araştırmaları*, 1976, C. XVII, s. 7765-7767.

Fotoğraf 4. Bu tabelanın hangi dilde yazıldığını anlamak güç.

Ancak sadece bilimsel çalışmaların yeterli olamayacağı bilinmeli, konunun bir bakıma bekâ sorunu olarak görülerek acil önlemler alınması gerekmektedir. Zira, dilini kaybeden milletlerin yok olduğu tarihsel ve bilimsel bir gerçekliktir.

Şimdi bir çeşit alan çalışmasıyla elde ettiğimiz veriler ışığında, iş yeri adlarının Türkçe dil bilgisine göre değerlendirilmesine bakabiliriz.

2. İş Yeri Adlandırmalarının Türk Dili Bağlamında Değerlendirilmesi

Dilin bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Bu tanımların hemen hepsinde, dilin bir milletin kimliği olduğu gerçeği vurgulanmaktadır. Dil, bir milletin hafızası ve ruhudur. “Dil, kelimelerin örgüsü içinde bir milletin fikirlerini, hayallerini, duygularını daha geniş manasıyla ruhunu ve hayatını taşır.”⁵ “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli bir anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir.”⁶

Abdulselem Arvas *Akademik Bakış Dergisi*, 2011, Celalabat, Kırgızistan, s. 1-8.

Fevzi Karademir, “Diyarbakır Mağaza ve İş Yeri Adları Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, 2004, Cilt 1, s. 1577-1590.

Şeref Boyraz, “İletişim Açısından Sivas'ta Ticarî İşletme Adları”, *Millî Folklor*, 2003, Yıl 15, Sayı 60, s. 141-160.

Zeliha Gaddar, “Ödemiş'in Yer Adları Üzerine Bir Deneme”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), Çankırı, 2014, s. 319-332.

Kerime Üstünova, “Bursa'da Tabela Adları”, *Türk Dili*, 1996, 533, 5, s. 1186-1190.

Cevdet Şanlı, “Edirne'de İş Yeri İsimleri, Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dili*, 1999, 567, 3, s. 191-194.

5 Şükrü Ünalın, *Dil ve Kültür*, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2012. s.187

6 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008.

Fotoğraf 5. İstanbul, 1950'ler.

Fotoğraf 6. İstanbul İstiklal Caddesi, 1900'lü yılların başı.

Ergin'in tanımında da belirtildiği üzere dil canlı bir varlıktır. Dolayısıyla etkileşimin en üst düzeyde yaşandığı, bilişim çağıyla sınırların daha da saydamlaştığı, dünyanın daha da küçüldüğü günümüzde dil de bu etkileşimden ve değişimden fazlaca nasibini almıştır.

Her dilde az ya da çok, başka dillerden alınmış kelimeler vardır. Bilişim çağını yaşadığımız bir dünyada, teknolojik gelişmelerin bir anlamda ülke sınırlarını ortadan kaldırdığı, ülke kültürlerini ürettikleri her türlü ürünle birlikte başka milletlere ihraç ettikleri günümüzde, Türkçenin başta İngilizce olmak üzere bazı dillerden etkilenmemesi olanak dışıdır. Bundan kaçışın mümkün olmadığı gerçeği, kuşkusuz dilimizi yabancı unsurlar karşısında bütünüyle açık ve savunmasız bırakacağımız anlamı doğurmamaktadır. "Eğer yabancı dillerin etkisi aşırı ölçüde olursa bunun sonucunda, dil kendi benliğini yavaş yavaş yitirmekte; yabancılaşma temel sözcüğüne kadar inerek dilin pek çok kavramının kendi öğeleriyle anlatılmasına, yeni kavramların anlatım bulmasına, eğitim ve öğretimin anadiliyle gerçekleştirilmesine engel olmaktadır."⁷

"Diller arasındaki ilişkiler sonucunda, bir dilden ötekine geçen öğelerin başında sözcüklerin geldiği görülür." Elimizdeki yazılı ilk Türkçe belge olan Köktürk Yazıtlarında yabancı unsurların çok az olduğu biliniyor. Uygur Devletinin yazı dilinde, yabancı unsurların sayısında dikkat çekici bir artış meydana gelmiştir. Bunun en belirgin nedenlerinden biri, kuşkusuz başka kültürlerle her türden ilişkiler ve Budizm, Brahmanizm, Maniheizm, Hıristiyanlık gibi farklı dinleri kabul ederek dinlerin esaslarını öğrenmek üzere bu dinlere ait öğretilerin yer aldığı kitapların tercüme edilmesidir.

7 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayını, Ankara, 2003, 3. Cilt, s. 25.

Fotoğraf 7. Bir Nargile Salonu. Az biraz İngilizce bilen birinin dahi bu iş yerinin ne alıp sattığını anlaması kolay değildir.

Onuncu yüzyılda İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte Arapça unsurlar Türkçeye girmiş; özellikle 13. yüzyıldan sonra edebiyat kanalıyla da Farsça unsurlar hızla dilimize girmeye başlamış, 15. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber Türkçe; Arapça ve Farca kelime, terkip ve tamlamaların istilasına uğramış ve bir dönem Türkçesi olan Klasik Osmanlı Türkçesi ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz bu iki dil dışında İtalyancadan, Rumcadan, Yunancadan ve ayrıca Venediklilerden, Cenevizlilerden de dilimize kelimeler girdiğini belirtmek gerekir.

Osmanlı Devletinde batılılaşma süreci Tanzimat'la birlikte bir ivme kazanmış, o dönemde en çok ilişkide bulunduğumuz ülke Fransa olduğu için dilimize Fransızcadan pek çok kelime girmiştir. Fransızcadan sonra kısa bir süre Almancanın etkisinde kalan Türkçe bugün İngilizce karşısında ölüm kalım savaşı vermektedir.

Bugün Türkçeye sadece yabancı sözcükler hızla ve fütursuzca girmekle kalmakta, Türk alfabesinde bulunmayan harfler ve Türkçede bulunmayan işaretler de girmekte, bunlar da en fazla iş yeri tabelalarında karşımıza çıkmaktadır.

Bu hızlı ve nispeten tek yönlü akış, başka bir dilin özelliklerini başka bir dili konuşurken ya da yazarken kullanmak şeklinde tanımlanan bir 'dil karmaşası' ortaya çıkarmaktadır. Dil karmaşası ise daha ziyade isim ya da isim soylu kelimelerde ve birtakım eklerde görülmektedir.

Nedeni ne olursa olsun başka dillerden geçen kelimelerin bir kısmı kullanım sıklığına paralel olarak birtakım ses değişikliklerine uğrayarak yaygınlaşır; hatta başka biçimlere bürünerek başka anlamlarda da kullanılmaya başlar. İşte, Türkçeye yerleşerek Türkçenin dil bilgisi kurallarına ve seslerine uyan, bir anlamda Türkçele-

Fotoğraf 8. Günümüzde kullanım sıklığı artan kelimelerden biri olmasına rağmen hâlâ TDK Türkçe Sözlükte yer almayan bu Rusça asıllı kelime, tabelada İngilizce bir kelimeymiş gibi yazılmıştır.

Fotoğraf 9. Tamamen İngilizce dil yapısına göre yazılmış bir lokanta adı.

şerek Türkçenin malı olmuş kelimelere ‘yerleşmiş yabancı kelimeler’ denilir. Türkçenin seslerine ve kurallarına uymayan, alındığı dildeki ses ve biçim özelliklerini henüz yitirmemiş kelimelere ise ‘yerleşmemiş yabancı kelimeler’ denilmektedir.⁸ Üsküdar örneğinde, iş yeri adlarını değerlendirirken yukarıda bahsedilen kıstaslar göz önünde bulundurulmuştur. Bugün, yerleşmiş yabancı sözcükleri Türkçenin malı olarak kabul ettiğimizden yazı dilinde ve sözlükte yer aldığı şekliyle ele aldık, yerleşmemiş yabancı kelimeleri ise aslına sadık kalıp ödünç alındığı dilde nasıl yazılıyorsa öyle değerlendirdik. Ancak Türkçesi varken ve Türkçe her türlü ihtiyaca cevap verecek kadar zengin ve kadim bir dilken başka dillerden her ne sebeple olursa olsun kelime ithal etmek, Türkçeye de milli ve manevi değerlere de bilinçli yahut bilinçsiz olarak bir çeşit saldırıda bulunmaktan başka bir şey değildir.

İş yeri tabelaları dil bilgisel bir bakışla incelendiğinde en çok şu türden sorunlarla karşılaşıldığı görülmüştür:

1. Türkçe asıllı kelimelerin ve eklerin İngilizce yazı diline göre yazılması,
2. Başka dillerden dilimize geçerek yerleşmiş ve Türkçenin malı olmuş kelimelerin İngilizce ya da diğer dillerin yazı dili kurallarına göre yazılması,
3. İngilizce yazılmış tabelalarda İngilizcenin yanlış yazılması.
4. Osmanlı Türkçesinde çokça kullanılmış Farsça izafet terkiplerinin yanlış veya farklı yazılması,
5. Türkçe kelimelerin yanlış yazılması,
6. Türkçede bulunmayan birtakım harflerin ve işaretlerin kullanılması,
7. Türkçesi varken ve yaygın olarak kullanılıyorken ısrarla İngilizcesinin kullanılması,
8. Türkçe dil bilgisi kurallarına uymayan söz kalıplarının kullanılması,
9. Anlaşılmaz adların kullanılması,
10. İlgi çekebileceği düşünülen komik veya gülünç adların kullanılması.

⁸ Doğan, Aksan, a.g.e. 3. Cilt, s. 33.

Fotoğraf 10. İngilizce bilmeyen insanlara hiçbir şey ifade etmeyen bir tabela.

Yukarıdaki tespitleri göz önünde bulundurarak iş yeri adlarını dil bilgisel çerçevede üç genel grup hâlinde ele aldık: Tamamen İngilizce ya da başka bir dilden oluşanlar, bir kısmı Türkçe, bir kısmı başka bir dilden meydana gelenler, yazılışlarında çeşitli yanlışlıklar bulunan tabelalar. Şimdi bunları sırasıyla gözden geçirelim:

2.1. Adı Tamamen Türkçe Dışında Bir Dilden Oluşan İş Yeri Adları

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlükte bulunmayan kelimelerle, Türkçe elifbasında yer almayan harflerle ve Türkçede bulunmayan işaretlerle hazırlanmış iş yeri tabelalarının çoğunda hâkim dil İngilizcedir. (İş yeri adlarında Türkçede bulunmayan q, x, w harfleri ile 's, @, & işaretleri kullanılmıştır.) Fakat İngilizce dışında başka dillerden kelimelere de rastlamak mümkündür. İlgi çekme, daha çağdaş görünme, moda uyma, diğer iş yerlerini taklit etme vb. amaçlarla hazırlanmış bu tabelaların neden bahsettiğini İngilizce bilmeyenlerin anlamaları mümkün değildir.

Biz bu çalışmamızda, adlandırması bizce sorunlu olan iş yeri tabelalarından örnekler ele aldık. Çalışmaya; Türk dilinin yapısına, dilin mantığına uygun olarak hazırlanmış, melez bir dil kullanılmamış, içinde yabancı unsurlar barındırmayan tabelalar dâhil edilmemiş, örnek olmak açısından birkaçından söz edilmiştir.

2.2. Bir Kısmı Türkçe Bir Kısmı Başka Dilden Oluşan İş Yeri Adları

Bu başlık altında ele alınan iş yeri adlarında dil bakımından daha vahim bir durumla karşı karşıya kalmaktayız. Zira bu kelimelerin çoğu yerleşmiş kelime olduğu, çoğunun bugün Türkçe karşılığı yahut Türkçe yazılışı bulunduğu hâlde adlar melez bir şekilde veya yanlış yazılmıştır. Bu türden tabelalarda dikkati çeken kelimelerden biri "cafe" kelimesidir. TDK Güncel Türkçe Sözlükte kelime,

Fotoğraf 11. Yabancı bir firma adı. Cümlenin yapısında bile bir yanlışlık yapılmıştır.

Fotoğraf 12. İlk kelime Türkçe kurala göre, ikinci kelime aslına uygun olarak yazılmıştır.

“kafe (isim): İçecek ve hafif yiyeceklerin satıldığı, bazılarında kapı önlerinde oturacak yerlerin bulunduğu ayaküstü yiyecek yerleri” şeklinde yazılmış ve tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu kelimeyi “c” ile yazmanın makul hiçbir açıklaması yoktur. Aynı durum Fransızcadan dilimize geçmiş restoran kelimesi için de söz konusudur. TDK Türkçe Sözlükte ‘restoran’ şeklinde yerleştirilmiş hâli yer alan ve böyle telaffuz edilen kelimeyi ‘restaurant’ şeklinde yazmakta ısrar etmek de anlaşılmasız bir durumdur. Bu değerlendirmeler ışığında, Üsküdar’daki iş yeri adları, dil açısından birkaç başlık altında incelenmiştir.

2.3. Bir Kısım Türkçe Bir Kısım Başka Dilden Oluşan İş Yeri Adları

Bu başlık altında ele alınan iş yeri adlarında dil bakımından daha vahim bir durumla karşı karşıya kalmaktayız. Zira çoğunun bugün Türkçe karşılığı yahut Türkçe yazılışı bulunduğu hâlde adlar melez bir şekilde yazılmıştır. Bu türden tabelalarda dikkati çeken kelimelerden biri “cafe” kelimesidir. TDK Güncel Türkçe Sözlükte kelime, “kafe (isim): İçecek ve hafif yiyeceklerin satıldığı, bazılarında kapı önlerinde oturacak yerlerin bulunduğu ayaküstü yiyecek yerleri” şeklinde yazılmış ve tanımlanmıştır⁹. Dolayısıyla bu kelimeyi “c” ile yazmanın makul hiçbir açıklaması yoktur.

2.4. Türkçenin Sözdizimine Aykırı Olan Veya Yazılışında Çeşitli Yazım Yanlışı Bulunan İş Yeri Adları

Türkçenin sözdizimine uymayan, yabancı dillerin etkisiyle oluşan ve öne çıkarma, görünür ve dikkat çekici kılma kaygısıyla oluşturulmuş iş yeri adlarının başında eczaneler ve kuaförler gelmektedir. Bilindiği gibi, Türkçeyi diğer dillerden

⁹ TDK Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b586fd7e2b9e4.79617011 (25.07.2018 tarihinde bakıldı.)

Fotoğraf 13. İki yabancı asıllı kelimenin biri aslına göre, diğeri Türkçeye yerleşmiş şekliyle yazılmıştır. 'cafe' kelimesi duvardaki resimlerle garip bir çelişki oluşturmuştur.

Fotoğraf 14. Aynı kafe için iki ayrı tabela konulmuş; ama ikisinde de yazım yanlışları vardır. Tabelaların altındaki Osmanlı Türkçesi alfabe-siyle yazılmış kitabe ise, buranın tarihi bir mekân olduğunu gösteriyor.

ayırın temel özelliklerden biri sözcük öbeklerinde belirten unsurun önce, belirtilen unsurun ise sonra gelmesidir: kapı ağzı, esnaf lokantası, akşam yemeği vb. Sadece Üsküdar'da, İstanbul'da değil tüm Türkiye'de yabancı dillerin tesiriyle, Türkçenin sözdizimine aykırı bu tür adlandırmalar yaygınlaşmıştır.¹⁰

Kadın kuaför salonlarının hemen hepsinde "bayan" ibaresi kullanılmakta, bazılarında ise "bay-bayan" adları birlikte yer almaktadır. Bilindiği gibi bay ve bayan kelimeleri cinsiyet bildiren kelimeler değil; saygı, saygınlık bildiren ifadelerdir. Dolayısıyla "bay-bayan" kelimeleri yerine "Kadın-Erkek" ibarelerinin kullanılması doğru Türkçe açısından önemli ve yerindedir. Bu tür iş yerlerinin buna göre tabelalarını yenilemeleri gerekmektedir.

3. İş Yeri Adlarının Türk Kültürü Bağlamında Değerlendirilmesi

Dilimize Fransızcadan geçen (culture), ama köken bakımından Latince olan (cultura) kültür kelimesi, "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin."¹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere kültür; bir toplumun maddi ve manevi tüm değerlerini kapsayan, onu egemen kılan araçların toplamıdır.

Bir toplumun düşünceleri, inançları, gelenekleri, yaşam felsefesi diline yansır. Dil ise kültürün aynasıdır. Denilebilir ki dil kültürün hem çok önemli bir parçası hem

¹⁰ Üsküdar'da Türkçe kurallara uygun olarak yazılmış eczane adları da mevcuttur. Bunlardan biri Kavak Eczanesi'dir.

¹¹ TDK Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b838da684b526.43850534 (27.08.2018 tarihinde bakıldı.)

Fotoğraf 15. Doğrusu 'Murat Eczanesi' olmalıdır. Sayıları çok olan bu tür tabelalardan yalnızca iki tanesini almakla yetindik.

Fotoğraf 16. Vitrin camındaki ad Türkçe dil bilgisi kurallarına uygun olarak yazılmış; ama tabeladaki yanlış yazılmıştır.

de taşıyıcısıdır. “Dil, millî kültürün temel unsuru ve taşıyıcısıdır. Maddî-manevî kültürel değerlerin oluşmasında ve aktarılmasında dilin inkâr kabul etmez bir rolü vardır.”¹²

Dünyanın en eski ve en köklü dillerinden biri olarak kabul edilen Türkçe, tarihî serüveni boyunca çeşitli sebeplerle uzak-yakın ilişki içinde bulunduğu milletlerden sadece kelime almamış, çeşitli milletlere kelimeler de vermiştir.¹³

Yukarıda da değinildiği üzere, millet için dil ile kültür bir kâğıdın iki yüzü gibidir. Dil bozulursa kültür de bozulur. Kültürel deformasyon ise kültürel erozyonu ve kültür dejenerasyonunu doğurur; bunun doğal sonucu olarak da millet önce benliğini, özünü; sonra da varlığını yitirir ve tarih sahnesinden silinir.

Durum böyle iken, aşağıda vereceğimiz örnekler Türkçenin bugün içinde bulunduğu acı tabloyu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Yabancı dillerin etkisi, sadece belli başlı iş yeri adlarında görülen bir dil sorunu değildir. İstanbul başta olmak üzere, Türkiye'nin her yerinde inşa edilen alışveriş merkezleri, hastaneler, toplu konut ve site adları da anlaşılmasız bir biçimde yabancı dilde yazılmıştır.

Türkçesi varken bir çeşit özentî ile yabancı adlar kullanmak en sade tabirle Türk kültürünü yozlaştırmaktır.

Bazı Alışveriş ve Yaşam Merkezi Adları:

İstanbul Mall, Trump Towers, Galleria, Atrium, Capacity, Flyinn, Airport, Town Center, Mayadrom, Atirus, Carium, Optimum, Deposite, Grenn Mega, Colony,

¹² Mehmet Kaplan, “Dil ve Kültür” *TDK Türk Dili*, 500, Ankara, 1993, s.108-110.

¹³ Bu konuda bkz. Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 2008.

Olimpa, Optimum, G-Mall, Maxi City, Olivium, Upda, Capitol, Carousel, City's Nişantaşı, Address, Astroia, Kadir Has Center, Aquarium, Atirus, Autopia, Automobil, Beyaz City, Beylicium, Blackout, Fabulist, Foxcity, Historia, Kardiyum, Kemermall, Lilyum, Maxi Center, Metronom, Metroport, Neocity, Neomarin, Pelican Center, Palladium, Paradise, Parkway, Polcenter, Prestige, Sapphire, Tepe Nautilus, Verde Molino, Viaport, World Atlantis, Emaar, Perlavista, Metro City, Happy Center, Torium, Q Point, Owain Center, Time Out vb.

Bazı Hastane ve Tıp Merkezi Adları:

Academic Hospital, Medicana International, Hospital Turk, Hisar Intercontinental Hospital, Avrupa Hospital, Avicenna Hastanesi, Memorial Hastanesi, Avcılar Hospital, Medilife, Hospitalist, Medicine Hospital, Medical Park, Vital Hospital, Ethica İncirli Hastanesi, Baypark Hospital, Esteworld, Medistate Kavacık Hastanesi, Eslife Esenyurt Hastanesi, Haliç Hospital, Universal Aksaray Hastanesi, Ortomedica Hastanesi, Yıldız Academia Hastanesi, Kozyatağı Central Hospital, Pendik Hospital, Remedi Hospital, Via Hospital, Dora Hospital, Medigold Sultan Hastanesi, Medivia Hospital; Lilyum Tıp Merkezi, Meditime Cerrahi Tıp Merkezi, Estethica Tıp Merkezi, Median Tıp Merkezi, Mediworld Tıp Merkezi, Neolife Tıp Merkezi, North Clinics Tıp Merkezi, Medicell Tıp Merkezi, Maximed Dahiliye Merkezi, Mediplus Tıp Merkezi, Medihous Tıp Merkezi, Elitium Tıp Merkezi, Sunmed Tıp Merkezi, Lifemed Tıp Merkezi, Apex Tıp Merkezi, Aesthetic Center Tıp Merkezi, Medicana Plus Tıp Merkezi vb.

İstanbul'daki Toplu Konut Ve Çeşitli Yaşam Alanlarının Adlarından Bazıları:

West Side İstanbul, Uphill Court, Kentplus Ataşehir, Incity, Fıbalife, Evidea, Sunflower, Millenium Park, İstanbulblue, Antrium Residence, Elysium Residence, Arterium Residence, Pelican Hill, Rings İstanbul, Agena Park, Nev İstanbul, Adanus Park, Anthill Residence, İstanbul Lounge, Nish İstanbul, Airport Hill, Yooİstanbul, Terrace Hill, Spradon Teras Evler, City Forever, Atirus Hill, Konformist Residence, G Plus, Plis Flats, Kent Palas, Elite City, Academia Apartments, Merihome, Parkone, Avenue Residence, Lavinya City, Fi-Tower, Crown Residence, Rose Marine, Citycourt Konutları, Home Art, Evviva Yaşam Merkezi, Ukra City, İstanbulloom, İnnovia Evleri, Orion Park, Astrium Towers, Hera Clup Residence, Spine Kule Tower, Colorist, Mimarhill Residence, Green Garden City, Miyansera Evleri, Beyaz City Residence, Çınar Olimpia Park Konutları, Middleist, L'ist İstinye Suites, Mors

Vizyon, Gloria Evleri, Sunflower Evleri, Fantasia Elite Residence, Garage Zekeriyaköy Evleri, Ka Green Konutları, Allgreen Village, Makrom City, Blox Haliç, Filife, Perla Vista, Elysium Fantastic Bomonti, Astera Park Evleri, AgenaPark Evleri, Uni Konut Ispartakule, Spradon Evleri, Luxist, Silver House, Kemer Corner, Capital Courtyard, Sunset Park Evleri, Misstanbul, Spradon Teras Evler, Ginza Residence, Selenium Twins, Ağaoğlu My World, My Towerland, My City, My Home, My Europe, My Roseville, My Office 212, Nish İstanbul, Mashattan vb.

Açıldıktan sonraki ilk bir iki yıl, insanların Nautilus adını söyleyemediklerine de şahit olduk, İstanbul Mall’u İstanbul Mal diye okuyana...

4. İş Yeri Adlarının Şehircilik Bağlamında Değerlendirilmesi

Günümüz Türk edebiyatının polisiye yazarlarından biri olan Ahmet Ümit; *Kırlangıç Çılgılığı* romanında, romanın bir yerinde başkahramanı Başkomiser Nevzat’ı şöyle konuşturur:

“Caddenin hemen girişinde göze çarpıyordu ‘Siper Güvenlik’ tabelası. İstanbul caddelerini kirleten o devasa, iğrenç tabelalardan biri...”¹⁴

Hakikaten çağdaş bir dünya şehri olmayı hak eden İstanbul’un her tarafında görülen her türden, her renkten, ebattan, taverna ışıklı yazılardan oluşan ve gelişigüzel yerleştirilen tabelalar, şehrin tarihî dokusuna zarar vermesinin yanı sıra, görüntü kirliliği oluşturmakta; özensizce yerleştirilen tabelalar çok ciddi tehlikeler doğurmaktadır.

Nitekim geçen günlerde televizyonlarda, bir ülkede bir iş yeri tabelasının, rüzgar dolayısıyla yerinden çıkarak yoldan geçen yayaların üstüne düştüğü haberi yayınlandı.

Özellikle son yıllarda değişen iklim koşullarına bağlı olarak başta İstanbul olmak üzere, ülkemizde ani ve sert rüzgârların, fırtınaların, şiddetli yağışların daha fazla görülmeye başlaması, iş yeri tabelalarının kopup insanların üzerine düşmesi tehlikesini de beraberinde getirmiştir.

Belli bir standardı bulunmayan, tamamen iş yeri sahiplerinin ya da tabelacıların isteğine, zevkine, insafına bırakılan iş yeri tabelaları, son tahlilde aşağıda görülen karmaşaya ve çirkinliğe sebep olmaktadır:

¹⁴ Ahmet Ümit, *Kırlangıç Çılgılığı*, Everest Yayınları, İstanbul 2018, s. 236.

Fotoğraf 17. Osmanlı mutfağının çok meşhur sütlü tatlılarından biri olan keşkül-i fukarâ, aslında Farsça bir izafet terkididir.

Fotoğraf 18. Üsküdar merkezin görünüşü (Horhor Civarı).

Çalışmanın sonuç kısmında da belirtildiği gibi, 04 Mayıs 2018 tarihinde restorasyonu tamamlanarak törenle yeniden hizmete açılan Mısır Çarşısı'ndaki dükkân tabelaları, başta Üsküdar olmak üzere tüm ülkede model olarak alınmalı ve ülkedeki tüm iş yeri adları Türkçeleştirilerek belli bir standarda kavuşturulmalıdır.

Sonuç

Ülkesini, milletini seven, millî şuura sahip her birey ve her kurum, kuruluş; kültürüne, diline sahip çıkmak; hatta teknoloji çağını yaşadığımız bu dünyada, dilini ve kültürünü koruyup kollamak mecburiyetindedir. Bu hakikat çerçevesinde değerlendirildiğinde şu öneriler çözüme katkı sağlayabilir:

Her şeyden önce insanlara dil bilinci aşılmalı, başka dillere ve kültürlere olan hayranlığın aslında bir çeşit aşağılık kompleksinden başka bir şey olmadığı küçük yaşlardan itibaren öğretilmelidir. İş yeri sahipleri, bin bir zorlukla açtıkları iş yerlerine ad seçerken Türkçeyi tercih etmelidirler.

Yerel yönetimler dâhil olmak üzere Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, TBMM, Türk Dil Kurumu, basın yayın kuruluşları, siyasi partiler, Meslek Odaları ve diğer ilgili kurumlar, gecikmeden önlem almalıdır.

Şehircilik yönüyle ele alındığında tabelaların tarihî dokuya zarar verdiği, çirkin bir görüntü oluşturduğu, başta Üsküdar olmak üzere şehirlerde ciddi bir tabela kirliliği meydana getirdiği, üstelik insanların tepesinde sallanan tabelaların, son yıllarda değişen iklime paralel olarak ciddi kaza riski oluşturduğu görülmektedir.

Tabelaların mutlak surette bir standarda kavuşturulması, bu görüntü kirliliğinin önüne geçilmesi gerekmektedir. Mısır Çarşısı'nda, ilgili vakıf tarafında yapılan tabela düzenlemesi, hem Üsküdar için hem de tüm Türkiye için bir örnek ve model teşkil edebilir.

V. BÖLÜM:
ŞEHİRLEŞME ve
KENTSEL DÖNÜŞÜM

Arzu Güldöşüren
Davut Dursun
İhsan İlze, Sümeyye Kara
Sümeyye Meryem Arslan
Elif Günalan

Arabzâde Ailesinin Fiziki Mirası Üzerinden Üsküdar'ın Mekân Hafızasına Dair Bir İnceleme

DR. ARZU GÜLDÖŞÜREN
İSAM

Şehirler, kuruluşlarından bugüne kimi zaman artık geçmişle birlikte yok olmuş kimi zaman ise asli halini koruyarak ya da değişerek bugüne ulaşmış mekânlara sahiptir. Mekân, insanların geçmişle bugün arasında bağlantı kurmasını ve geçmişin geleceğe aktarılmasını sağladığı için şehirlerin kimliğinde ve toplumsal bellekte önemli bir yerde durmaktadır. Mekân ve mekâna ilişkin belleğin sonraki nesillere aktarılması toplumlar için hayati bir önem arz ettiğinden, farklı disiplinlere mensup araştırmacıların bu gayeyi sağlamak için yapacağı çalışmaların önemi büyüktür. Bu yazıda, Üsküdar'ın tarihi, toplumsal ve kültürel hafızasına bir katkı sağlamak amacıyla, üç yüz yılı aşkın bir süre ilmiye teşkilatı içerisinde görev alan bir ulema ailesinin Arabzâdelerin; sahip oldukları mülkler, yaptırdıkları hayır eserleri, semt, sokak, koru, bağ, yokuş gibi çeşitli mekânlar ve yerler ile karakol ve yangın kulesi gibi kamu yapıları üzerinden Üsküdar'daki izdüşümleri incelenecektir. Bunun için önce bu eserlerin ve mekânların tespiti yapılacak, bu yerlere Arabzâde isminin verilmesinin sebepleri üzerinde durulacak, bu arada da modern bir devlet ve toplum yapısı oluşturmak için yürütülen faaliyetlerin bir ulema ailesinin yaşadığı mekânları nasıl değiştirdiği ve dönüştürdüğü üzerinde durulacaktır.¹

1 Aileyle ilgili bir çalışma için bkz. *Arzu Güldöşüren, Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği*, BSV Bülten, 65, İstanbul 2007, s. 58-76.

Arapzâde Bağ'ın konumu

Fiziki Mirasları

a) Yalı ve Köşkləri

Arabzâde ailesinin fiziki mirası incelediğinde, İstanbul'un farklı semtlerinde kendi adlarıyla anılan yalı, konak ve köşklere sahip oldukları görülmektedir.² Arabzâdeler, ailenin atası olarak kabul edilen Abdurrahman Bahir Efendi döneminde önce Kumkapı'da ikamet etmiş, sonrasında Anadolu yakasına geçmiş, Üsküdar'a yerleşmiş, burada yalılara ve geniş arazilere sahip olmuştur. Aileye ait yalıların en meşhuru 1785'de şeyhülislam olan Ahmed Ataullah Efendi'nin yaptırdığı yalıdır.³ Bu yalı, Paşa Limanı ile Kuzguncuk arasında, Ahmet Fethi Paşa Yalısı'nın sol tarafındadır.⁴ A. Ataullah Efendi'ye ait olan yalının konumuyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler birlikte değerlendirildi-

² Aileye ait ilk konak Kumkapı'da Arabzâde Ahmet Ataullah Sokak'taydı. Haldun Hürel, *Semtleri, Mahalleleri, Caddeleri ve Sokaklarıyla, A'dan Z'ye İstanbul'un Ansiklopedik Öyküsü*, İstanbul 2008, 61. Kaynaklarda, şeyhülislam A. Ataullah Efendi'nin Anadoluhisari'nda, Gökusu Deresi üzerinde haremlik-selamlık ahşap bir yalısı olduğu fakat 1930'larda yıktırıldığı kayıtlıdır. Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul 2017, s. 161. Aileden, Mehmed Erib Efendi'nin Sultan Bayezid'da Divanyolu yakınında bir konağı bulunmaktaydı. BOA, A.M... 8/991.

³ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, s. 1333.

⁴ 4 Muharrem 1197 (10 Aralık 1782)'de tanzim edilen Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nin vakfiyesine göre Arabzâde yalısı ve "arsa-i hâliyelere" eski adı Öküz Limanı olan mevkideydi. Ahmet Fethi Paşa'nın yalısı daha sonra bu yalıların arsası üzerine yapılmıştır. Arabzâde yalısı, Nacak sokağın karşısındaki Kayık iskelesinin sağ tarafından başlayıp Kuzguncuk'a doğru uzanıyordu. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1434. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1433-1434.

ğinde, muhtemel ki Arabzâde yalısının yanında Kitapçıbaşı yalısı onun yanında yine aileye ait bir yalı, bunun yanında da Tepedelenli Ali Paşa'nın kızının yalısı bulunmaktadır.⁵ A. Ataullah Efendi'nin vefatından sonra yalı,⁶ oğlu şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'ye intikal etmiş, M. Arif Efendi'nin ölümünden sonra ise mahdumu Mehmed Sadullah Efendi'ye geçmiştir.⁷ M. Sadullah Efendi'den sonra yalı oğlu Mehmed Zeki Efendi'ye, onun vefatıyla da mahdumu Mehmed Arif Efendi ile kızı Fatma Vesile Hanım'a kalmıştır.⁸ Kaynaklarda, Ahmet Fethi Paşa yalısı tarafında, A. Ataullah Efendi'ye ait iki yalı arsası bulunduğu kayıtlıdır. Bu arsaların üzerine yapılanlarla birlikte aileye ait yalıların sayısı bir süre sonra üçe çıkmış, III. Selim'in Beşinci Kadın Efendisi Nûr-ı Şems Kadın Efendi yalısının yanındaki üç yalı da Arabzâde ailesine ait olmuştur. M. Arif Efendi'nin bu bölgede bir yalısı daha olduğu kayıtlıdır ki muhtemelen bu, babası A. Ataullah Efendi'nin yalısının yanındaki arsaya inşa edilmiş olan yalıdır.⁹ M. Arif Efendi, emekli olduktan sonra yazları Öküz Limanı'ndaki bu yalıda, kışları Nallı Mescid bitişiğindeki konağında yaşamıştır.¹⁰ A. Ataullah Efendi'ye ait olan yalı XIX. yüzyıl

5 Mehmet Nermi Haskan, III, s. 1434. 1230 (1814-1815) tarihli Bostancıbaşı Defteri'ne göre Arabzâde yalısının konumu şöyleydi; Beşinci Kadın Efendi yalısı, Arabzâde Arif Molla'nın yalısı, diğer arsası, Arabzâde Efendi'nin oğlu M. Arif Efendi'nin yalısı, Şehremini Hayrullah Efendi'nin yalısı. Mehmet Nermi Haskan, III, 1331. Arabzâde A. Ataullah Efendi yalısı gelirdi. Kitapçıbaşı yalısından sonra gelen yalı da Arabzâde ailesinden bir zata aitti. Bundan sonra gelen yalı bir müddet Tepedelenli Ali Paşa kızı uhdesine geçti. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, İstanbul 1986, s. 263. O yalının yanındaki yalı Selim Han'ın Beşinci Kadın Efendisi Nur-ı Şems Hanım'ındır. Yanındaki boş arsalar ile yalı Arabzâde A. Ataullah Efendi'nin terekesinin malıdır. Cahit Kayra, Erol Üyepazarıcı, İkinci Mahmut'un İstanbul'u, İstanbul, 1992, 76. Beylerbeyi yönünde sırasıyla Kerim Paşa, Arabzâde Efendi, Kitapçı, Tepedelenli Ali Paşa ve Beşinci Kadın Efendi yalıları sıralanmıştır. Beşinci Kadın Efendi Yalısı, kırmızı aşı boyalı, kısmen lebiderya, kısmen rıhtımlı, yüksek tavanlı bir yapıdır, önceleri deniz üstünde mavi çinili, ortası havuzlu bir odası bulunurken bu kısım sonradan Damad Mahmud Celaleddin Paşa tarafından alınarak yerine yeni bir yalı yaptırılmıştır. Gözde Çelik, "19. Yüzyılda Üsküdar'ın Boğaziçi'nde Görünümü: Sosyo-Kültürel Dinamikler Bağlamında Paşalimanı-Kandilli Sahil Şeridinde Mimari Gelişimi" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII*, İstanbul 2012, s. 587.

6 Sonraki yıllarda aile üyelerinden bazıları komşularının yaptıkları sonucunda birtakım sıkıntılara maruz kalmıştır. Hüseyin Avni Paşa, yalısının yaptırdığı sırada orada bulunan Yarımca Baba Bektaşî Dergahı'nın kabristanını kaldırtmak için fetvahaneye başvurmuş, civardaki vakıf arazi ve müessesâtin mütevellisi olan Kadasker Mehmed Ataullah Efendi, Hüseyin Avni Paşa'nın şerrinden çekindiği için fetvaya itiraz edememiş, bu yüzden kaldırılan "kabristan ve müteferriâtının" yerleri yalının bahçesine ilave edilmiştir. A. Ataullah Efendi'nin oğlu Mehmed Hamdullah Hikmet Bey'in anlattığına göre cami vakfiyesindeki beddua kısa zamanda yerine gelmiştir. M. H. Hikmet Bey, "az sonra babam gözlerinden muzdarib olarak birini kaybetti. Avni Paşa'nın akıbeti de malumdur" demiştir. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1410-1411. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 2012, I-V, s. 491.

7 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1434. A. Ataullah Efendi'nin Paşa Limanı ile Kuzguncuk arasında bulunan yalısının M. Arif Efendi'ye intikal ettiği bir süre sonra ise yıkıldığı bilgisi verilmiştir. Mehmet İpşirli, "Üsküdar'da Medfun Şeyhülislamlar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IV*, İstanbul 2007, II, s. 469. Yalı en azından 1850'lere kadar ayakta olmalıdır. Zira XIX. yüzyılın ortalarında Üsküdar'daki Belediye hizmetleri kapsamında yapılan düzenlemeler sırasında yalıdan -Arabzâde sahilhanesinden- bahsedilmiştir. Anbarlar-Bey köşesi-Anadolu Kadaskeri Sahilhanesi-Reşid Paşa Sahilhanesi ve Paşa Limanı güzergahından Arabzâde sahilhanesine kadar cadde kaldırımlarının yenilenmesi yapılmıştır. Ermeni Kilisesi-Ahmed Bey sahilhanesi ve Nakkaş Tabyası güzergahında 4,5 m. genişlik ve 1273 m. uzunluğunda; Arabzâde sahilhanesinden Kuzguncuk'ta Ermeni Kilisesi önüne kadar nısf derece taş ilavesi ile 4 m. genişliğinde, 454 m. uzunluğunda olmak üzere kaldırımlar "tamir ve tecdid" edilmiştir. Abdullah Bay, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII*, İstanbul 2012, s. 513-514.

8 Üsküdar Paşa Limanı'nda bulunan sahilhaneye bağlı üç çuvaldız suya mutasarrıf olan kişinin vefat etmesiyle su mirasçılarına intikal etmiş, sonrasında da mirasçılar tarafından aynı yerdeki başka bir sahilhaneye bağlanmak üzere satılmıştır. Sahilhane, Paşa Limanı caddesinde 106 numara ile numaralandırılmış M. Zeki Efendi'nin sahilhanesidir ki vefatıyla 18 R 1292 (24 Mayıs 1875)'de oğlu M. Arif Efendi ile büyük kızı Fatma Vesile Hanım'a kalmıştır. Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kala, Eyüp Sabri Kala, *İstanbul Su Külliyyatı XXXIV, Vakıf Su Defterleri Su Yolcu 3* (1684-1876), İstanbul 2003, s. 151.

9 M. Arif Efendi'nin yalısının yanında Şehremini Hayrullah Efendi'nin de yalısı bulunuyordu. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1333; s. 1433. Bostancıbaşı Defteri'ndeki kayıtlara göre Kuzguncuk iskelesinden Üsküdar'a kadar zikredilen yalılar arasında Arabzâde Efendi'nin oğlu Arif Efendi'nin yalı ve arsaları da vardır. Ünal Kurtçu, *Boğaziçi Tiryakiliği*, Ankara 2007, s. 103.

10 Sahhâflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'ânivis Es'ad Efendi Tarihi*, nşr. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 565. Sultan II. Mahmud'un, M. Arif Efendi'yi ikinci defa şeyhülislamlığa getirmek istediği ve bu konağı ziyaret ettiği kayıtlıdır. İbnülemin Mahmud Kemal

Sebilci Molla Sokak

sonlarına doğru yok olmuştur. Yalının arsası üzerinde bugün 101-103-105-107 numaralı yalılar bulunmaktadır.¹¹ Ailenin sahildeki yalıları dışında Üsküdar'da başka mülkleri de vardır. Bugün Üsküdar Kız Lisesi'nin bulunduğu yerde eskiden var olan Arabzâde Karakolu'nun karşısında M. Arif Efendi'nin bir konağının olduğu kayıtlıdır.¹²

Modernleşme faaliyetlerinin etkisiyle aile üyeleri ilmiye teşkilatı içerisindeki görevlerini bırakarak birbirleri ardına bürokrasiye geçmiş, bu süreçle birlikte aile fertlerinin ikamet ettikleri semtler de değişmeye başlamıştır. Arabzâdeler, Üsküdar yerine artık sayfiye mekânlarına, özellikle de batılı bir hayat tarzının yaşandığı semtlere yerleşmeye başlamıştır. Ailenin son dönem temsilcilerinden Abdurrahman Safvet Bey, bir müddet Heybeliada'da oturmuştur.¹³ Kaynaklarda son derece varlıklı biri olarak geçen Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in kışlık konakları, yazlık köşkleri, hanları, apartmanları ve Kızıltoprak'ta bir köşkünün bulunduğu kayıtlıdır, muhtemel ki bu yazlık bir köşktür. O dönemleri hatıralarında anlatan Adnan Ergeneli, teyzesinin Kalamış'taki köşkü İngilizler'in işgali altındayken, Kızıltoprak'ta, Kuyubaşı civarında M. A. Cevdet Bey'in köşkünde misafir olarak kaldıklarından bahseder.¹⁴ Ailenin son dönem üyelerinin ikamet

İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1970, s. 614.

11 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 263.

12 Önündeki kademeli bahçesinin oldukça büyük olduğu duvarlarının 1970'li yıllarda durduğu, hatta yakın tarihe kadar konağın altındaki tonoz sarnıcı ve ocağın da mevcut olduğu bilgisi verilmiştir. Boğaziçi'ne bakan fevkalade güzel bir manzarası bulunduğu ve "Arabın Bahçesi" diye meşhur olduğu da zikredilmiştir. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1274. Haskan, eserinin başka bir yerinden yapıdan köşk olarak bahseder. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1434.

13 BOA, ZB. 341/18.

14 Ergeneli, M. A. Cevdet Bey'in eşi Sadiye Hanım'ın teyzesinin ve annesinin çok iyi bir ahababı olduğu bilgisini de vermiştir. Sadiye Hanım, M. A. Cevdet Bey'den sonra Cumhuriyet devrinde İsmail Müştak (Mayakon) Bey'le evlenmiştir. Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları*

Arapzade Sokak

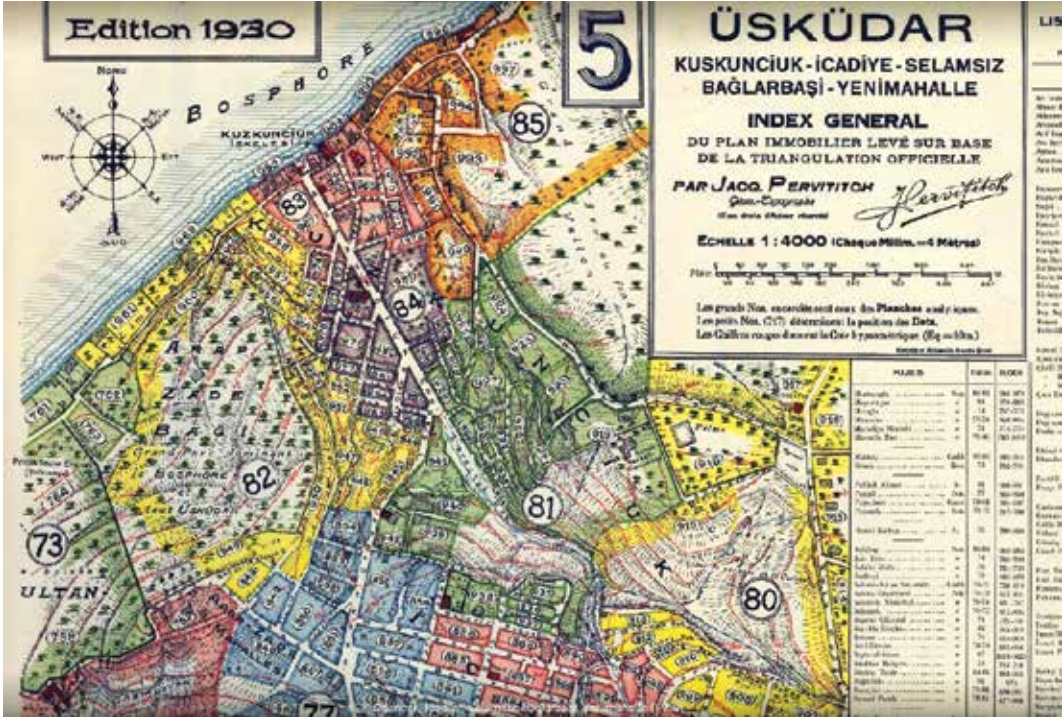
ettiği Kızıltoprak, sayfiye mekânı olduğu gibi aynı zamanda Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet ve toplum yaşamında etkili olacak çok sayıda tanınmış kişinin yaşadığı Kadıköy'ün sosyal ortamına ait bir yerdir. Arabzâdeler, Kızıltoprak'taki konak hayatı sayesinde modern hayat tarzını benimseyen Cumhuriyet'in ilk nesliyle bir arada bulunmuş, eski ve yeni kuşak geçişkenliğini bir arada barındıran canlı bir yapının içinde yaşamıştır.

M. A. Cevdet Bey, yaşadığı semtin sosyal ve kültürel ortamı sayesinde ayrıca da sahip olduğu varlıklı hayatın sağladığı imkanları da kullanarak; evinde tarih, edebiyat ve musiki toplantıları düzenlemiş, bu toplantılara devrin genç şairlerini davet etmiştir. Eşi Sadiye Hanım, edebi kültürü ile tanınmış biri olup, şair Nigar Hanım'ın başlattığı erkekli kadınlı edebiyat toplantılarının benzeri, M. A. Cevdet Beylerin evinde de yapılmıştır. Bu toplantılara devrin önde gelen şairleri Yahya Kemal, Ahmet Haşım, Sadiye Hanım'ın teyzesadesi Abdülhak Şinasi, gazeteci Necip Türkçü ve yine gazeteci İsmail Müştak da katılmıştır.¹⁵ Sadiye Hanım'ın eşi M. A. Cevdet Beyle birlikte bu toplantılara ev sahipliği yapmasına şaşırılmamak gerekir. Nitekim, Osmanlı ilmiyesinin eğitim, görgü ve servet sahibi bir sınıf olması dolayısıyla bu sınıf kadınlarının modernleşme hareketlerinde öncü rol üstlenmeleri doğaldır.¹⁶ Sadiye Hanım'ın bu toplantıların ev sahibeliği yapması, XIX. yüzyılla birlikte hukuk, eğitim ve gündelik yaşamın şekillendirdiği mekândaki değişimin

Anıları, İstanbul 1993, s. 97.

¹⁵ Toplantılara Fransa'da askeri okulda eğitim gören Selim Pandül de katılmıştır. Taha Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Porte*, İstanbul 1998, s. 133. Haklarında ayrıntılı bilgi bulunmayan edebiyat ortamları arasında M. A. Cevdet Bey'in evi de zikredilmiştir. Turgay Anar, *Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2011, s. 342.

¹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000, s. 56.

Pervitich haritasında Arapzade Mahallesi

kadınların hayatlarını birinci dereceden etkilemesine ve kadınların da bu değişime katkı sağlamasına örnek teşkil eden bir olaydır.¹⁷ M. A. Cevdet Bey, edebiyat yanında sporla da ilgilenmiş, Osmanlı'da görünen ilk modern sporlardan biri olan tenisle meşgul olmuştur. Tenis, modern hayatın yaşandığı semtlerden biri olan Moda'da revaçta olan bir spordur.¹⁸ M. A. Cevdet Bey'in ve eşinin edebiyat ve spor alanındaki bu yeni ve modern faaliyetleri mekândaki değişimin ve toplumsal değişimin eş zamanlı olarak ve bir arada yürüdüğünü ve ikisinin de birbirini etkilediğini ve harekete geçirdiğini, değiştirdiğini göstermektedir.

b) Semt, Sokak, Kuru, Bağ ve Yokuşları

Geleneksel Osmanlı-Türk kültüründe ve toplumsal hayatında adlandırılmaya büyük önem verilmiştir. Bütün isimlerde olduğu gibi yer adlarının arkasında da mutlaka bir anlam, bir geçmiş, bir tarih bulunmaktadır. Bu nedenle yer ad-

17 Esra Aboğlu, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet ve Tezâkir Örneği*, Yüksek Lisans Tezi: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul 2016, s. 89.

18 Sait Selahattin Cihanoğlu, *Sporculuk ve Avcılık Hatıralarım*, İstanbul 1971, s. 7; Doğan Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, İstanbul 2002, s. 485.

ları oradaki geçmişle ilgili bize önemli ipuçları vermektedir.¹⁹ Semavi Eyice, İstanbul'un tarihi topografyası ile uğraşırken, semt ve mahalle isimlerinin hangi gerekçelerle verildiğini açıklarken, yer adlarının bir kısmının Türk şahıs adlarından gelmesi hususuna da maddeler arasında yer vermiştir.²⁰ Nitekim eskiden her sokağa, mahalleye hatta semte o bölgedeki ekonomik ya da sosyal sınıfın yoğunluğuna göre isim verilmekteydi. Budan dolayı da sokaklar, mahalleler ve semtler aynı zamanda insanların kimliklerinin bir parçasını oluşturuyordu.²¹ Ulema aileleri ya da ilmiye sınıfı mensupları da yaşadıkları semtin hem ekonomik hem de sosyal bakımdan önde gelenleri arasında yer aldıkları için ikamet ettikleri çeşitli yerlere ve mekânlara isimlerini vermiştir.²² Arabzâde ailesi de ilmiye teşkilatı içindeki ve devlet katındaki konumu ve de toplumdaki nüfuzu dolayısıyla Üsküdar'daki çeşitli yerlere ismini vermiştir. Bunlardan ilki "Arabzâde Semti"dir. Nuri Demirağ korusunun doğu tarafındaki Yakartepe'nin güneyindeki geniş bölge, Arabzâde semti olarak anılmıştır. Semt, Arabzâde ismini şeyhülislam M. Arif Efendi'den almıştır.²³ Ailenin ismi kaynaklarda kimi zaman ise mahalleye bütünleşmiş "Arabzâde Mahalle"si olarak kaydedilmiştir. Hançer, Selimiye'deki nüfusun artması sonucunda, semtin kuzey yönünde bir Ermeni cemaati oluşmaya başladığını, Ermeniler için burada kurulan iki Ermeni mahallesinden ilkinde İcadiye, ikincisine ise Arabzâde isminin verildiğini kaydetmiştir.²⁴ Arabzâde ismi, ister bir semte isterse de bir mahalleye verilmiş olsun her iki durumda da bu ismin kullanılması oldukça önemlidir. Bu durum ailenin ilmiye teşkilatı içinde sahip olduğu nüfuzun ve toplumdaki sosyal statülerinin yaşadıkları mekâna da tesir ettiğinin göstergesidir.

19 Davut Hut, "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul 2005, I, 160.

20 Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul 1965, s. 211.

21 *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, İstanbul 2013, s. 10.

22 Kevakibizade sokağı örnek olarak gösterilebilir. Zeynep Altuntaş, "Kevakibizadeler: Osmanlılarda Bir Ulema Ailesi," *Bülten*, s. 62, İstanbul 2008, s. 92-112.

23 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1209. Arabzâde Karakolu'ndan bahsedilirken binanın İcadiye'de, Arabzâde diye meşhur olan semtte bulunduğu bilgisi verilmiştir. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, 1274. "1926'da Kuzguncuk'un Arabzâde semtinin Soysop Sokağı'na taşındık. 1928 yılı yaz mevsiminde ise, Arabzâde adını taşıyan üst sokakta satın aldığımız eve naklolunduk. Kevork Pamukciyan, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi," *Tarih ve Toplum*, 22/132, İstanbul 1994, s. 14.

24 Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", *Üsküdar Sempozyumu I*, İstanbul 2004, I, s. 151. Bilal Bilgili, Nurhilal Şimşek, "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma", *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul 2005, I, s. 405. 1931 yılında, 77 nolu pafta: Arabzâde-İcadiye olarak kayıtlıdır. İrfan Dağdelen, "Üsküdar'ın Tarihi Haritaları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, I, s. 719. Alemdağı'nın yukarıdaki Ermeni karyesi derununda efrâd-ı ahali hanelerinde kira ile bulunanlar arasında zikredilen Mihran Baltayan'ın ikamet-i aslisi Üsküdar'da Arabzâde olarak verilmiş, Mahall-i sanat ve ticareti olarak Sirkeci'de manüfaturacı mağazası gösterilmiştir. Alemdağı'na geliş tarihi Mayıs'ın on biri olarak kaydedilmiştir. Nikoğos'un hanesini istikra edip ailesiyle ikamet ettiği bilgisi verilmiştir. Fethi Gedikli, "1890'lardan Sonra Alemdağı ve Civarındaki Ermenilerin Bazı Faaliyetleri", *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul 2005, I, s. 103. Üsküdar'daki matbaalar arasında yer alan Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nın sahibi olarak Sahib-i İmtiyaz Arabzâde Mahallesi nr.2'de sakin Artin Asaduryan gösterilmiştir. Devlet-i Aliye tabiiyetinde olduğu, matbaanın I. Dairede Babiali caddesinde 52 numaralı yerde bulunduğu, hurufatının Türkçe, Arapça, Fransızca, Ermenice, Rumca, İtalyanca, İngilizce, Almanca olduğu bilgisi verilmiştir. Ali Birinci, "Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar (1839-1908)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*, İstanbul 2015, I, s. 390.

Arabzade Sokak'tan bir görünüm

Arabzâdelerin geride bıraktığı fiziki mirasın bir başka yansıması ailenin ya da aile üyelerinden birinin isminin çeşitli sokaklara verilmesidir. Aile üyelerinden birinin adı ilk olarak, Kumkapı'da ikamet ettikleri bir sokağa²⁵ Üsküdar'a yerleştikten sonra da buradaki iki sokağa verilmiştir. Ailenin adıyla anılan ilk sokak olan “Arabzâde Sokak”, Paşa Limanı yönündeki Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde, Fethi Paşa Korusu'nun hemen gerisinde, Münir Ertegün Sokağı ile Çifte Çınarlar Caddesi arasında bulunmaktadır.²⁶

Aileye ait olan ikinci sokak adını, şeyhülislam M. Arif Efendi'nin torunu M. Amir Efendi'nin Karacaahmet dolaylarında Duvardibi'nde yaptırdığı sebilden alan

25 Şeyhülislam A. Atullah Efendi'nin ismi babası A. Bahir Efendi'nin Kumkapı'da yaptırdığı çeşmenin bulunduğu sokağa verilmiştir. Sokak, Eminönü'nde, Marmara Denizi kıyılarında Kadırga ile Kumkapı semtleri arasında Aya Kiriaki Rum Ortodos Kilisesi'nin yakınında bulunmaktadır. Haldun Hürel, *a.g.e.*, 61. Sokak, Eminönü ilçesine bağlı Kumkapı semtinin Bayram Çavuş mahallesi sokaklarındandır. 1946'larda paket taşı döşeli bozuk bir sokak olan Arabzâde Ahmed Sokağı'nda, Kumkapı meydanından yüründüğü takdirde sağda sucu manav, açıcı dükkanı, sol tarafta bir kömürçüden sonra, üç dört katlı kâgır evler vardır. İleride, hafif sağa kıvrılan yolun iki tarafına Rum, Ermeni dokumacı ve yazmacı dükkanları sıralanmıştır. Sergerdeler ve Düzgün sokaklarıyla olan kavşaklarından sonra, ikişer üçer evler görülür. Arabzâde sokağı Kumluk sokağında, Bekir Çavuş Camii'nin tam karşısında nihayet bulurdu. Halkı ekseriyetle Rum ve Ermeni'ydi. (Eylül 1946), İsmail Ersevîm, “Arabzâde Ahmed Sokağı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1959, II, s. 959. İlk geçtiği yerde sehven Bayram Çavuş yazılmış olmalıdır. BOA, ŞD, 3060/16.

26 Haldun Hürel, *a.g.e.*, s. 62. Başka bir kaynakta, “Zamanımızda Beylerbeyi'nde ikamet eden Ermenilerden biri de, fırıncı Vartan Misakyan olmuştur. Uzun yıllar Kuzguncuk'ta, Arabzâde Sokağı'nda komşuluk yapmışızdır.” ifadeleriyle sokaktan bahsedilmiştir. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, haz. Osman Köker, İstanbul 2003, III, s. 146.

“Sebilci Molla Sokak”tır. M. Amir Efendi, Arabzâde Sebili’ni yaptırdıktan sonra sebilin arka tarafındaki mezarlık da Amir Molla mezarlığı ismiyle anılmaya başlanmıştır. Sebili yaptıran M. Amir Efendi’nin ismi sokağa da verilmiştir.²⁷ Üsküdar’daki bu iki sokak haricinde İstanbul’un farklı semtlerindeki bazı sokaklara da “Arabzâde” ismi verilmiştir.²⁸

Ailenin Üsküdar’daki nüfuzunun önemli göstergelerinden biri Ahmet Fethi Paşa korusunun aynı zamanda “Arabzâde Korusu” olarak bilinmesidir. A. Ataullah Efendi’nin yalısının Ahmet Fethi Paşa Korusunun yakınında olması sebebiyle halk koruya Arabzâde Korusu ismini vermiştir.²⁹ Ahmet Fethi Paşa yalısıyla ayrılmaz bir bütün olan koru, yalının hemen arkasından itibaren yükselmeye başlayıp, Ahmet Fethi Paşa yalısının harem dairesinden Arabzâde semtine kadar uzanmıştır. Bugün mevcut olmayan ahşap ve üstü kapalı bir köprü vasıtasıyla yalı tarafından koruya geçilmiştir.³⁰ Ailenin adı, koru dışında insanların dinlenme mekânı olan bir yere de verilmiştir. Burası Sultantepeci’nde, Susuzbağ ve Kuzguncuk üzerinde bulunan “Arabzâde Bağı”dır. Bu bağ, Şemsipaşa sahili ile birlikte civardaki ahalinin gezinti yerleri olarak kaydedilmiştir.³¹ Ailenin Üsküdar’daki fiziki miraslarının bir diğeri ailenin adıyla anılan “Arabzâde Yokuşu”dur.³²

c) Sebil

Arabzâde ailesi fertleri hayır için bir sebil ve iki çeşme yaptırmıştır. Çeşmelerin biri Kumkapı’da diğeri Tekirdağ’da olup yaptıran kişilerin isimleriyle anılmaktadır.³³ Üsküdar’da bulunan sebilin banisi M. Amir Efendi olduğu halde sebil,

27 Bu bölge Çiçekçi Camii diye de anılan Küçük Selimiye Camii yakınındadır. Haldun Hürel, *a.g.e.*, s. 671.

28 Yukarıda zikredilenler dışında Arabzâde ismiyle anılan sokaklar: Molla Gürani civarında BOA, BEO, 784/58774; Aksaray’da DH.EUM. VRK, 8/10; Fatih’te BEO, 4690/351700; Fındıkzade ŞD, 137/81 semtlerinde bulunmaktadır.

29 Haldun Hürel, *a.g.e.*, s. 62. “Maşallah, maşallah, Fethi Ahmet Paşa korusu da vip vip ötmeye başladı. Oraya Arabzâde Korusu da derler. Salah Bırsel, *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi*, Ankara 1982, s. 315. Said Paşa’nın Arabzâde korusu içinde bir yazlık köşk yaptırdığı bilgisi için bkz. Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, İstanbul 2010, s. 84.

30 Önceleri yirmi altı hektarlık alanı kaplayan koru Ahmet Fethi Paşa’nın ölümünden sonra varisleri arasında paylaşıldığından zamanla küçülmüştür. Davut Hut, “Ahmet Fethi Paşa (1801-1858), Yalı Korusu”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI*, I, s. 628-629. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1317

31 Balıkthane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 123. Kuzguncuk üzerindeki Arabzâde Bağı ve diğer bazı yerler seyir yeri olmadığından hangi gün olursa olsun Müslüman kadınların araba ile durması ihram serip oturması tamamen yasaklanmıştır. Balıkthane Nazırı Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 132.

32 Cahit Kayra, *İstanbul’un Yokuş ve Merdivenleri*, İstanbul 1991, s. 112.

33 Kumkapı’daki Arabzâde Abdurrahman Efendi çeşmesini III. Ahmed döneminde (1703-1730) padişah imamlığında ve Rumeli kadıaskerliğinde bulunan A. Bahir Efendi yaptırmıştır. Behram Çavuş Camii’ne çıkan sokağın başında bulunan çeşmenin inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. İlber Ortaylı, Vahdettin Engin, Erhan Afyoncu ed., *Payitaht-ı Zemin Eminönü Bir Dünya Başkenti*, İstanbul 2008, s. 437. Çeşmenin A. Bahir Efendi tarafından ihya edildiği bilgisi de mevcuttur. İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943, I, s. 318. Aile fertlerinden M. Erib Efendi tarafından Tekirdağ’da yaptırılan ve Halk evi karşısında bulunan ikinci çeşme Kadı Çeşmesi olarak geçmektedir. Cephesi tamamen mermerden yapılan çeşme daha önceden halkevinin yapıldığı mezarlığın kenarında iken oradan şimdi bulunduğu yere kaldırılmıştır. Kitabesinden anlaşıldığına göre 1265 (1848-1849)’de üçüncü defa Tekfurdağı niyabetinde bulunan Mekke payeli M. Erib Efendi, kabristanda medfun bulunan hanımları Salihâ lal-i devran ve Aysel Sıdıka Missaz hanımların ruhu için yeniden inşa ettirmiştir. Kitabesinde:

ailenin adıyla “Arabzâde Sebili” olarak anılmıştır. Duvardibi’nde ve Duvardibi Karakolu’nun yanında bulunan ve ahşap olan sebilden, içindeki kuyudan çekilen su dağıtılmıştır. Sebil, Üsküdar-Kadıköy tramvay hattının yapımı sırasında muhtemelen 1930-35 senelerinde yıkılmış, yalnız kuyusu kalmış, fakat bugün kuyudan da eser kalmamıştır.³⁴

d) Karakol ve Yangın Kulesi

İstanbul’un merkezi yerleşim yerleri olan Sur içi, Eyüp, Galata ve Üsküdar’da kent içi güvenlik hizmetinin semtlere götürülmesi amacıyla önemli semtlere çok sayıda karakol yapılmıştır.³⁵ Bu karakollardan biri İcadiye’de, Arabzâde adıyla meşhur olan semtte ailenin ismiyle anılan “Arabzâde Karakolu”dur. Sultan Abdülmecid tarafından yapılmış olma ihtimali yüksek olan karakoldan İcadiye Karakolu olarak da bahsedilmiştir. Kaynaklarda karakolun arkasındaki arsada oval, mermerden bir ilan taşı bulunduğu da kayıtlıdır. 1285 (1868) tarihli taşa buranın altından bir su yolu geçtiği ve kazı yaparken dikkat edilmesi gerektiği yazılmıştır. Kitabe de karakol gibi günümüze ulaşmamıştır. Kargir olan karakol binası 1930’dan sonra yıkılmıştır. Bugün karakolun yerinde Üsküdar Lisesi bulunmaktadır.³⁶

Osmanlı dönemindeki şehirlerin en büyük problemlerinden biri yangınlardır. Yangınlar, XVII. yüzyıldan itibaren ahşap binaları tehdit eden en önemli afetlerden biri olmuştur. Nitekim, XVII. yüzyıl sonlarına doğru A. Ataullah Efendi’nin yalısının çok yakınında da bir yangın meydana gelmiştir.³⁷ XIX. yy’ın ikinci yarısına gelindiğinde 1858-1864 arasında Üsküdar’da yüz altmış yangın çıkmıştır. Artan tehlike karşısında şehri yangınların zararlarından korumak için³⁸ tipolojik olarak yeni olmayan fakat Tanzimat sonrası farklılaşan yapı tekniklerinin

Üçüncü defa olarak Tekfurdağı, niyâbet-i şer’iyesine memur Mekke-i mükerreme, payesi ile mübahi Arabzâde hafidi faziletli Mehmed Erib Efendi hazretlerinin işbu kabristanda gunüde peste-i mağîret ve medfun olan harem-i muhteremeleri Saliha lâl-i devran ve Ayşe Sıdika Missaz hanımlar ruhları için müceddeden inşa icrasına muvaffak oldukları işbu çeşmenin tarihidir 1265 (1848-1849). Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1949, s. 113.

34 Sebilin, Miskinler Tekkesi civarında bulunduğu da kayıtlıdır. İzzet Kumbarcılar, İstanbul Sebilleri, Ankara 1938, s. 67. Sebilin yan tarafında Serasker Namık Paşa Aile Mezarlığı, karşısında 1209 (1794) tarihli Ayşe Hatun Çeşmesi arka tarafında ise M. Amir Efendi’nin ailesinin mezarlığı bulunuyormuş. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1209. Karacaahmet Mezarlığı’nda Arabzâde ailesinden M. Zeki Efendi ile M. Ataullah Efendi’nin kabrinin olduğu, hazirenin önünde M. Zeki Efendi’nin ruhu için yaptırılmış bir sebil bulunduğu bilgisi kayıtlıdır. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1434. Hâcegândan şair İbrahim Efendi’nin 1780 tarihli kabir taşının yanında Arabzâde Kuyusu ile Sebili’nin yer aldığı bilgisi verilmiştir. Necdet İşi, “Karacaahmet Mezarlığı”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 377.

35 Alidost Ertuğrul, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, İstanbul 2009, s. 296.

36 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, III, s. 1274.

37 Öküz Limanı’nda Hurşid Ağa’nın yalısı ile eski şeyhülislam A. Ataullah Efendi’nin yalısı arasında yangın çıkmış, fırtına fazla olduğundan yanına varmanın imkanı olmamış, iki saat içinde şeyhülislamın yalısıyla Giridi Ahmed Efendi’nin yalısı arasındaki yedi adet büyük yalı yanmıştır. Eşya ve mallar ziyan olduğu gibi kadın ve erkek de ölmüştür. Taylesanzade Hafız Abdullah Efendi, *İstanbul’un Uzun Dört Yılı* (1785-1789), Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, II, s. 92.

38 Nurdan Şafak, “Üsküdar Yangınları (1885-1915)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V*, II, s. 211.

ARABZÂDE AİLESİNİN FİZİKİ MİRASI ÜZERİNDEN
ÜSKÜDAR'IN MEKÂN HAFIZASINA DAİR BİR İNCELEME

Arabzade
Sokak'tan bir
görünüm

uygulandığı yapılar olan yangın kuleleri inşa edilmiştir.³⁹ Stratejik konumu sebebiyle önemli bir yerde bulunan Anadolu yakasındaki İcadiye mahallesi, İcadiye -“Arabzâde Yangın Karakolu”- ve Ayarcıbaşı adlarında iki büyük yangın kulesine ev sahipliği yapmıştır.⁴⁰ Aslında hem karakol hem de yangın kulesi iki isimle anılmaktadır. Aile, yaptırdıkları hayır eserlerine, ikamet ettikleri mahalle yakın olan mekân ve yerlere isimlerini verdikleri gibi karakol ve yangın kulesi gibi kamu yapılarına da isimlerini vermiştir. Bu durum ailenin Üsküdar’daki sahip olduğu nüfuzunun en önemli bir göstergelerinden birisi olup devlet ve toplum nazarındaki önemli konumlarını da gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Arabzâde ailesi gibi üç yüz yılı aşkın bir süre boyunca ilmiye teşkilatının içerisinde görev alan bir ulema ailesinin fiziki mirasları incelendiğinde, ailenin Üsküdar’da önemli bir konuma sahip olduğu görülmüştür. Arabzâdelerin, Üsküdar’daki nüfuzu ve gücü ilmiye teşkilatı içindeki yükselişleriyle eş zamanlı olarak ilerlemiştir. A. Bahir Efendi’nin padişah imamlığına getirilmesiyle başlayan yükseliş devri, A. Ataullah Efendi’nin altmış üç gün, oğlu M. Arif Efendi’nin yirmi üç gün süren şeyhülislamlığıyla devam etmiştir. Bu görevler Arabzâdelere ilmiye içindeki ikbâl devirlerinin kapılarını araladığı gibi Üsküdar’daki konumlarını da sağlamlaştırmıştır. Aile, ilmiye teşkilatındaki vazifelerinin sonucunda elde ettikleri düzenli gelirlerle mülklere sahip olurken, hayır eserleri de inşa ettirmiştir. Tüm bunlar olurken ailenin sosyal ve ekonomik olarak konumu o kadar artmıştır ki Üsküdar’daki semt, sokak, koru, bağ, yokuş gibi çeşitli mekânlar ve yerler ile karakol ve yangın kulesi gibi kamu yapılarına da ailenin ismi verilmiştir.

39 Ertuğrul, a.g.m., s. 303.

40 *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, s. 206.

Modernleşme döneminin değiştirici ve dönüştürücü etkisi her şeyi olduğu gibi ilmiyeyi ve Arabzâdeleri de etkilemiştir. Aile üyeleri ilmiyeden ayrılarak bürokraside görev almaya başlamış, eş zamanlı olarak eğitim aldıkları okullar, ilgilendikleri sanat dalları ve sporlar, kaleme aldıkları eserler de değişmeye başlamıştır. Meydana gelen bu değişim aynı zamanda onların düşünce dünyalarını ve yaşayışlarını değiştirdiği gibi yaşadıkları yerleri, mekânları ve yapıları da karşılıklı olarak etkilemiş ve değiştirmiştir. Üsküdar'ı terk ederek Kadıköy'üne geçmişler. Ailenin adı artık Osmanlı'yı hatırlatan çeşme ve sebillerle değil modern dönemin yapıları olan karakollar ve yangın kuleleriyle anılmaya başlamıştır.

İkibinli Yıllarda Üsküdar'da Mahalli İdareler Seçimleri (2004-2014)

PROF. DR. DAVUT DURSUN
Sakarya Üniversitesi

Giriş

27.06.1984 tarihli 3030 Sayılı kanunla oluşturulan İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı bir ilçe belediyesi olarak teşkilatlandırılan Üsküdar, 3392 Sayılı yasa ile 19 Haziran 1987 tarihinde ilçe haline getirilen Ümraniye'nin ayrılması, daha sonra 16.3.2008 tarihli ve 5247 Sayılı Kanun ile oluşturulan Ataşehir ilçesine bağlanan Fetih, Esatpaşa ve Örnek mahallelerinin ayrılması ile bugünkü sınırlarına kavuşmuştur. Üsküdar'ın sınırlarında zaman içinde meydana gelen değişiklikler seçmen sayısına da yansımıştır.

Bilindiği gibi 1982 Anayasası mahalli idareleri "il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirlenen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileridir" şeklinde tanımlamaktadır (Madde: 127). Aynı maddede seçimlerin beş yılda bir yapılacağı, kanunla "büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimlerinin" getirilebileceğini düzenlemiştir. Kamu yönetimi sistemimize göre seçimle belirlenen mahalli idarelerin organları şunlardır: Büyükşehir Belediye Başkanı, belediye başkanı, belediye meclisi ve İl Genel Meclisi. Bu birimler için beş yılda bir seçim yapılmaktadır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisinde bir ilçe belediyesi olan Üsküdar'da iki binli yıllarda 2004, 2009 ve 2014 yıllarında mahalli idareler seçimleri yapılmıştır. Bunlardan 2004 yılında gerçekleştirilen seçimlerde dört ayrı mahalli

Geçmiş seçimlerde parti bayraklarının süslediği Üsküdar sahilinden bir görünüm

idare seçimi söz konusu iken bu tarihten sonraki seçimlerde ise bu üçe inmiştir. Zira 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nda yapılan düzenleme ile büyükşehir belediye sınırları İstanbul ve Kocaeli illerinde il mülki sınırı olarak kabul edildiğinden ve il özel idaresi kaldırıldığından, il genel meclisi için seçim yapılması uygulamasına son verilmiştir. Bu tarihten bu yana Üsküdar'da İl Genel Meclisi seçimi yapılmamaktadır. Bilindiği gibi bu uygulama daha sonra bütün büyükşehirlere teşmil edilmiş olup büyükşehir belediyesinin bulunduğu şehirlerde İl Genel Meclisi seçimleri yapılmamaktadır. Büyükşehir Belediye Meclisi, bir bakıma il genel meclisinin yerine ikame edilmiştir. Büyükşehir yönetiminin bulunduğu illerde Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi, Belediye Başkanlığı seçimi ve Belediye Meclis üyeliği seçimleri yapılmaktadır. Mahalli idarelerin organları için yapılan seçimlerin yanında bir de mahallelerde muhtar ve ihtiyar heyeti üyeleri için de seçim yapılmaktadır. Ancak Anayasamız köyleri de mahalli idare birimi olarak kabul etmekte ve yönetim organlarının seçimle belirleneceği-

ni düzenlemekte (Madde:127) ise de İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliklerine son verilip mahallelere dönüştürüldüğünden köy seçimleri artık söz konusu değildir.

12 Eylül sonrasında tesis edilen darbe yönetiminin sona erdirilip demokrasiye geçilmesi üzerine gerçekleştirilen genel seçimleri (Kasım 1983) takiben ilk mahalli idareler seçimleri 25 Mart 1984 tarihinde yapılarak halkın tercihleri doğrultusunda görevliler işe başlamışlardır. Bu tarihte İl Genel Meclisi, belediye meclisi, belediye başkanlığı, köy ve mahalle muhtarlıkları ile büyükşehir yönetimi tesis edilen yerlerde büyükşehir belediye başkanlığı seçimleri aynı anda gerçekleştirilmiştir.

Anayasaya göre beş yılda bir yapılması gereken mahalli idareler seçimlerinin ikincisi 26 Mart 1989 tarihinde, üçüncüsü 27 Mart 1994'te ve dördüncüsü de 18 Nisan 1999 tarihinde genel seçimle birlikte yapılmışken arkasından 28 Mart 2004'te beşincisi, 29 Mart 2009'da altıncısı ve 30 Mart 2014 tarihinde de yedincisi gerçekleştirilmiştir. 2004'ten önceki seçimler 22-23 Mayıs 2003 tarihli Birinci Üsküdar Sempozyumu'nda¹ ele alındığından bu toplantıda 2004, 2009 ve 2014'teki seçimler üzerinde durulacaktır. Ayrıca önümüzde 29 Mart 2019 tarihinde yeni bir mahalli seçimler yapılacağından Türkiye'nin siyasi gündeminin baş sıralarında yer alan bu konuya dikkat çekeceğiz.

Tablo:1 Üsküdar'da kayıtlı seçmen, oy kullanan seçmen ve geçerli oy sayıları

Seçim yılı	Kayıtlı seçmen sayısı	Oy kullanan seçmen sayısı	Geçerli oy sayısı
2004	382.196	261.888	252.513
2009	383.991	314.789	304.044
12014	399.450	358.897	343.200

Kaynak: TÜİK verileriyle düzenlenmiştir. <http://rapory.tuik.gov.tr/17-10-2018-10:42:16-26807255713654580631387106160.html>

28 Haziran 2008 genel seçimlerinde 400.677 seçmenin kayıtlı bulunduğu Üsküdar'da seçmen sayısının artışında nispeten istikrarsız bir tablonun olduğu dikkat çekicidir. Bunda Ataşehir'in ilçe haline getirilmesinde Üsküdar sınırları için-

¹ Davut Dursun, "Üsküdar'da Mahalli İdareler Seçimleri (1984-1999)", *Üsküdar Sempozyumu-I Bildiriler*, (23-25 Mayıs 2003, Üsküdar), Cilt: I, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Yayın No: 10, 2004, s. 266-277.

Seçim zamanı
Üsküdar,
Mihrimah Sultan
Camiî önü

de bulunan Fetih, Esatpaşa ve Örnek mahallelerinin Üsküdar'dan ayrılarak yeni teşkil edilen Ataşehir ilçesine bağlanmasının önemli payı vardır. Oy kullanan seçmen sayısı ile geçerli oy miktarı arasında da önemli farkların bulunduğu görülmektedir. Seçime katılma oranı Türkiye ortalaması civarında olan Üsküdar'da her seçim döneminde yüzde on, on beş civarında bir seçmen kitlesi sandık başına gitmemektedir. Sandığa gidip oy kullananlardan ortalama on, on beş bin civarında geçersiz sayılmıştır. Önümüzdeki seçimlerde yaklaşık 360, 365 bin civarında bir seçmen kitlesinin oy kullanacağı tahmin edilebilir.

Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimleri

1982 Anayasası büyükşehirler için özel yerel yönetim biçiminin getirilebileceğini hükme bağlamıştır (Madde: 127). Buna dayanılarak Mart 1984'te Ankara, İstanbul ve İzmir şehirlerinde "Büyükşehir Belediyesi" adıyla büyükşehir belediyeleri kurulmuştur. Büyükşehir belediyesi sınırları içerisindeki ilçelerde de, büyükşehir belediyesine bağlı ilçe belediyeleri oluşturulmuştur. Büyükşehir belediyeleri ile ilçe belediyelerinin yapısı ve görev dağılımı 3030 sayılı kanun (Resmi Gazete: 23.07.2004) ile düzenlenmiştir.

Üsküdar için bu süreç değerlendirildiğinde yeni kurulan İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları dahilinde yer alan Üsküdar bir ilçe belediyesi olmuştur. Bu durumda yapılacak mahalli idareler seçiminde Üsküdarlı seçmenlerin hem kendi ilçe belediye başkanları, belediye meclisi üyeleri, İl Genel Meclisi üyeleri, hem de İstanbul Büyükşehir Belediye başkanlığı için oy kullanmışlardır. İki binli yıllarda yapılan üç ayrı mahalli idareler seçimindeki Üsküdarlı seçmenler, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı için aşağıdaki tabloda gösterilen eğilimleri göstermişlerdir.

Tablo: 2. Üsküdar'da Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde partilerin aldıkları oylar ve oranları

Partiler	2004	(%)	2009	(%)	2014	(%)
Ak Parti	124.534	47.5	139.281	44.3	161.095	44.8
CHP	67.565	25.8	116.828	37.1	152.233	42.4
SP	17.885	6.8	21.338	6.7	4.279	2
DYP	11.908	4.5				
MHP	8.415	3.2	11.065	3.5	12.569	3.5
BBP	924	0.4	3.866	1.2		
ANAP	1.753	0.7	1.002	0.3		
DSP	3.282	1.25	3.614	1.2		
DTP/HDP			4.826	1.43	7.291	2.03

Kaynak: TÜİK verileriyle oluşturulmuştur. Bk. <http://rapory.tuik.gov.tr/14-10-2018-19:18:54-110268943116359658221686315841.html>

Tablodan anlaşılacağı gibi Üsküdar'da Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde Ak Parti, CHP ile MHP oylarını artırırlarken diğer partilerde istikrarsız bir sonuç gözlenmektedir. Saadet Partisi 2004 ve 2009 seçimlerinde oylarını artırmışken 2014'te ciddi bir gerileme göstermiş, DTP-HDP istikrarlı bir gelişme ortaya koymuştur. Bu tablonun genel seçimlerde ülke genelinde ortaya çıkan genel eğilimlerle uyumlu bir görüntü verdiği görülmektedir. Zira Ak Parti sırası ile İstanbul Büyükşehir Başkanlığı seçiminde sırası ile yüzde 45.31, 44.7 ve 48 oranında oy alırken CHP yüzde 28.9, 37 ve 41.1 oranında oy almıştır. Buna karşılık Saadet Partisi sırası ile yüzde 5.4, 4.9 ve 1.4 oranında; MHP yüzde 4.09, 5 ve 3 oranında; DTP/HDP ise 2009'da yüzde 4.5, 2014'te de yüzde 4.8 oranında oy almışlardır. Dikkat edilirse Üsküdar'daki eğilim ile İstanbul genelindeki eğilim birbirine yakın bir görüntü vermektedir. Hem ülke genelinde hem de İstanbul'da olduğu gibi Üsküdar'da da Ak Parti ile CHP rakip partiler konumundadır.

Mahalli seçimlerde 2004'te 261.906; 2009'da 314.789 ve 2014'te de 358.897 seçmenin oy kullandığı Üsküdar ilçesinde Ak Parti 2004'te 124.534, 2009'da 139.281 ve 2014'te 161.095 oy alarak seçimlerin tümünde ilk sırada yer almıştır. Seçimi kazanan Ak Partinin en önemli rakibi CHP 2004'te 67.565; 2009'da 116.828 ve 2014'te 152.233 oy alarak ikinci sıraya yerleşmiştir. Saadet Partisi ise 2004'te 17.885; 2009'da 21.338; 2014'te de 4.279 oy alarak beşinci sıraya gerilemiştir. SP ilk iki seçimlerde gösterdiği başarıyı son seçimde gösterememiş ve ciddi bir gerileme ile karşı karşıya kalmıştır. Buna karşılık MHP 2004'te 8.415; 2009'da 11.065 ve 2014'te de 12.569 oy alarak üçüncü sıraya yerleşmiştir. Bu partilerin dışında DTP'nin 2009 yılında aldığı 4826 ve HDP'nin 2014 yılındaki seçimde aldığı 7.291 oy miktarının önemi not edilmelidir. Seçime giren diğer partilerin aldıkları oylar yüzde birin altında kalmış olup sonucu etkileyecek bir orana sahip bulunmamaktadır.

İl Genel Meclisi Seçimi

İl Özel İdaresi'nin karar organı olan İl Genel Meclisi, il sınırları dahilinde yaşayan halkın serbest ve genel oylarıyla seçilen üyeleri tarafından teşkil edilmektedir. Siyasal partiler İl Genel Meclisi üyeleri seçimi için aday göstermekte ve seçmenler tercihlerini partiler arasından yapmaktadırlar. Ülkemizdeki genel eğilim genel seçimlerdeki sonuçlarla İl Genel Meclisi üyeleri seçimindeki eğilimin birbirine çok yakın olduğu şeklindedir. Seçmenler genel idare için yaptıkları tercihlerini nerede ise olduğu gibi İl Genel Meclisi için de yansıtmaktadırlar. Bu durumda İl Genel Meclisi, İl Özel İdaresi gibi bir yerel yönetim biriminin karar organı olsa da seçmen nezdinde bu durum fazla kabul görmemekte ve nerede ise merkezi yönetim birimi şeklinde algılanarak benzer tercihler gösterilmektedir.

İncelenen seçimlerden sadece 2004 seçimlerinde İl Genel Meclisi için de seçim yapıldığından seçmenler 2004 seçimlerinde İl Özel İdaresi için de oy kullanmışlardır. İl Genel Meclisleri ile Büyükşehir Belediye Meclisleri birleştirildiğinden büyükşehirlerde İl Genel Meclisleri için seçim yapılmamaktadır. Bundan dolayı 2009 ve 2014'te İl Genel Meclisi için seçim yapılmamış olduğundan İl Genel Meclisleri üzerinde durulmayacaktır. 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanununda yapılan değişiklikle İstanbul ve Kocaeli'de İl Genel Meclisleri kaldırıldığı için 2009 ve 2014 seçimlerinde İl Genel Meclisleri için seçim yapılmamıştır. Daha sonra büyükşehir belediyelerinin bulunduğu bütün illerde büyükşehir belediyesi sınırı ile ilin mülki sınırı eşitlendiğinden il genel meclisleri kaldırılmış ve büyükşehir belediye meclisleri İl Genel Meclisi yerine ikame edilmiştir.

Üsküdar
Belediyesi hizmet
binası

Belediye Başkanlığı Seçimleri

Mahalli idare birimleri arasında halkın en çok ilgi gösterdiği ve yerel halkı doğrudan ilgilendiren idare hiç kuşku yok ki belediye başkanlığı seçimidir. Bu bakımdan mahalli idareler seçimlerinde belediye başkanlığı seçiminde ortaya çıkan tablo yerel halkın eğilimlerini yansıtmaları bakımından diğerlerine göre daha anlamlı gözükmektedir.

Belediye başkanlığı seçimlerinde Üsküdar halkının kullandığı oyların partilere dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Buna göre Üsküdar'da belediye başkanlığı seçimlerinde en fazla oyu 2004'te, 2009'da ve 2014'te Ak Parti almış ve her üç seçimde de belediye başkanlığını kazanmıştır. Ak Parti, hem oransal hem de oy miktarı olarak her üç seçimde oyunu artırmıştır. Buna karşılık ikinci sırada yer alan CHP ciddi anlamda oyunu artırmış olmakla birlikte seçimi kazanamamış fakat Ak Partinin en önemli rakibi olarak öne çıkmıştır. Diğer partilerin hiçbirinin seçimi kazanabilme şansı bulunmamakta olup Üsküdar'da belediye başkanlığı seçiminde Ak Parti ile CHP arasında kıyasıya bir rekabetin bulunduğu dikkat çekmektedir. Partilerin aldıkları oy oranları ve genel eğilimler, yukarıda verilen Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri sonuçlarına yakın bir tablo sunmakta olduğu gözlen-

Üsküdar Belediye
Meclisi toplantı
halinde

mektedir. Önümüzdeki belediye başkanlığı seçiminde Ak Parti ile MHP arasındaki Cumhuriyet İttifakının devamı durumunda seçimi kazanmaları kesin olmakla birlikte Ak Partiye karşı CHP'nin HDP ile işbirliği yapması halinde sonucu zorlaması söz konusu olabilir. Zira HDP 24 Haziran genel seçimlerinde Üsküdar'dan % 8.7 oranında oy almıştır. Diğer yandan İyi Partinin bu ilçeden aldığı % 9.8 oranındaki oyu da düşünüldüğünde ittifakın dengeleri değiştirmesi beklenebilir. 24 Haziran 2018 seçimlerinde Üsküdar'da Ak Parti % 41.6, MHP ise % 7 oranında oy almıştır. Buna karşılık CHP'nin buradaki oyu % 29.3 seviyesinde ise de belediye başkanı seçiminde Üsküdar'da daha fazla oy aldığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Tablo: 3. Üsküdar'da Belediye Başkanlığı seçimlerinde partilerin aldığı oy sayısı ve oranı

Partiler	2004	%	2009	%	2014	%
Ak Parti	110.468		113.999	37.8	156.280	45.6
CHP	60.289	23	87.719	29.3	147.654	43.1
SP	43.006	16	61.416	20.5	7.572	2.2
DSP	3.084		13.530	4.5	-	
MHP	9.093		11.406	3.8	18.713	5.5
DTP-HDP	-		4.497	1.5	6.732	2
BBP	1.111		3.825	1.3	2.358	0.7
ANAP	1964		862	0.3	-	
DP			815		-	

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/yere1.zul>

4. Belediye Meclisi Seçimleri

Üsküdar'da belediye meclisi seçimlerinde 2004, 2009 ve 2014'teki seçimlerde partilerin aldıkları oylar tabloda gösterilmiştir. Belediye başkanlığı seçimleri ile belediye meclisi seçimlerinde partilerin aldıkları oyların birbirine çok yakın bir oranda seyretmekte olduğu dikkat çekmektedir.

Partilerin Üsküdar Belediye Meclisi seçiminde aldıkları oy oranları ile genel seçimlerde Türkiye genelinde aldıkları oy oranları arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. Belediye başkanlığını kazanan parti olan Ak Parti'nin belediye meclisi seçiminde aldığı oylar birbirine çok yakın görünmektedir. İkinci sıradaki CHP'nin oyları ise hem Türkiye geneli hem de İstanbul'da aldığı oy oranından daha fazladır. Diğer partilerin aldıkları oy miktarları ise daha düşük seviyededir. 2014 seçiminde en çok oyu alan Ak Parti ile ikinci sıradaki CHP arasında yaklaşık sekiz bin civarında bir fark olduğu, yüzde iki buçukluk farkın rekabetin mahiyeti hakkında bilgi verdiği söylenebilir. Diğer muhalefet partilerin CHP'ne yönelmeleri halinde Üsküdar'daki dengelerin değişmesi söz konusu olabilir. 24 Haziran genel seçimlerinde Ak Parti'nin oyu % 41.6'ya gerilemiştir. Yüzde 7 oy alan MHP'nin diğer muhalif partilerin CHP ile işbirliği yapmaları durumunda kilit parti konumuna geleceği açıktır.

Tablo:4. Üsküdar'da Belediye Meclisi seçimlerinde partilerin aldıkları oy sayısı ve oranı

Partiler	2004	%	2009	%	2014	%
Ak Parti	113.532	43.4	116.357	37	156.280	45.6
CHP	61.528	23.5	94.221	29.9	147.654	43.1
MHP	10.701	4.8	15.790	5.01	18.713	5.4
SP	34.396	13.1	51.282	16.3	7.572	2.2
DTP/HDP	-		5.473	1.7	6.732	1.9
BBP	1390	0.5	6.603	2.1	2558	0.1
DSP	3430	1.3	10.749	3.4	-	

Kaynak:http://rapory.tuik.gov.tr/14-10-2018-14:48:28_12374274452363762161811239127.html;

<http://rapory.tuik.gov.tr/14-10-2018-14:59:41-93692234112281933371129240574.html>;

2004, 2009 ve 2014 mahalli idareler seçimlerini partiler temelinde değerlendirecek olursak seçmen eğilimlerini daha rahat görme imkanı bulabiliriz.

Ak Parti

Tablo:6. Ak Parti'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oy oranları

	2004	2009	2014
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	45.31	44.34	47.9
İl Genel Meclisi seçimi	44.6	-	-
Belediye Başkanlığı seçimi	42.17	37.90	45.60
Belediye Meclisi seçimi	43.34	37.09	45.64

Kaynak: TÜİK verileriyle düzenlenmiştir.

Tabloda açık şekilde görüldüğü gibi Ak Parti, ikibinli yıllardaki mahalli seçimlerden Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde yaklaşık olarak seçmenlerin yarıya yakınının oyunu alırken belediye başkanlığı ve belediye meclis üyeliği seçimlerinde biraz daha düşük oranda oy almıştır. Genel olarak 2009 seçimlerinde hem bir öncekine, hem de bir sonrakine oranla daha düşük oy almıştır. Bununla birlikte her üçünde de Ak Parti Üsküdar'da en çok oyu alan parti olmuş ve seçimleri kazanmıştır. 24 Haziran 2018 genel seçimlerdeki sonuçlar da dikkate alındığında önümüzdeki mahalli seçimlerde de Ak Parti'nin daha önceki seçimlerde aldığı oy oranı civarında bir oy alması beklenebilir.

Cumhuriyet Halk Partisi

Tablo: 7. CHP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oy oranları

	2004	2009	2014
Büyükşehir Belediye Başkanlığı	25.7	37.11	42.41
İl Genel Meclisi seçimi	23.6	-	-
Belediye Başkanlığı seçimi	23	29.3	43.4
Belediye Meclisi seçimi	23.5	29.9	43.1

Kaynak: TÜİK verileriyle düzenlenmiştir.

Ana muhalefet konumundaki CHP'nin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde iki binli yıllarda ortaya koyduğu performans dikkate alındığında sürekli artan bir başarı grafiğinin olduğu söylenebilir. Hem Büyükşehir Belediye Başkanlığı, hem Belediye Başkanlığı, hem de Belediye Meclis Üyeliği seçimlerinde 2004 yılındaki yüzde 25'ler civarındaki oy oranını 2014'te yüzde 43'lere getirmiş bulunmaktadır. Diğer yandan her bir seçimde CHP'nin Üsküdar'da aldığı oylarla İstanbul genelindeki oyları arasında da bir yakınlık söz konusudur. Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde İstanbul genelinde sırası ile yüzde 28,9; 37 ve 40.1 oy alan CHP

Üsküdar Belediye Meclisi'nin toplantısından bir görünüm

Üsküdar'da da bu oranlar civarında bir oy almıştır. CHP açısından da Üsküdar İstanbul ortalamasını veren bir şehir niteliğindedir.

Saadet Partisi

Tablo: 8. Saadet Partisi'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oy oranları

	2004	2009	2014
Büyükşehir Belediye Başkanlığı	6.8	6.7	1.2
İ Genel Meclisi seçimi	11.15	-	-
Belediye Başkanlığı seçimi	16	20.5	2.2
Belediye Meclisi seçimi	13.1	16.3	2.2

Kaynak: TÜİK verileriyle düzenlenmiştir.

Saadet Partisi için Üsküdar istikrarsız bir tablo sunmaktadır. Zira ilk iki seçimlerde oylarını artırmışken 2014 seçimlerinde çok ciddi bir gerileme ortaya koymuştur. 1994 ve 1999 seçimlerinde Üsküdar'da Belediye Başkanlığını kazanmış olan bu partinin seçmenlerini Ak Parti'ye kaptırdığı açıktır. 2004'e göre 2009 seçimlerinde her üç seçimde kısmi bir başarı ortaya koymakla beraber 2014 seçimlerinde

Üsküdar Belediye
Meclisi toplantı
halinde

büyük bir gerileme göstermiş ve hiçbir seçimde iddiası kalmamış gözükmektedir. Genel seçimlerde de ciddi bir başarısızlık gösteren SP'nin önümüzdeki seçimlerde bu özelliğinin devam edeceği beklenebilir.

Milliyetçi Hareket Partisi

Tablo: 9. MHP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar oranları

	2004	2009	2014
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	6.8	6.7	1.2
İl Genel Meclisi seçimi	4.07	-	-
Belediye Başkanlığı seçimi	16.4	20.5	2.2
Belediye Meclisi seçimi	4.8	5.01	5.4

Kaynak: TÜİK verileriyle düzenlenmiştir.

MHP'nin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde ortaya koyduğu tablo fazla bir başarı vadetmemektedir. Genel olarak İstanbul'da belli bir başarısı bulunmayan MHP'nin Belediye Başkanlığı seçiminde 2004 ve 2009 seçimlerinde diğerlerine oranla daha başarılı bir görüntü ortaya koymuştur. Ne var ki 2014'te bu devam

etmemiş ve her üç seçimde ciddi bir gerileme göstermiştir. Önümüzdeki seçimlerde de sonuçları etkileyecek bir başarı göstermesi beklenmemektedir. Bu partinin İstanbul genelinde yaşadığı sorunlar Üsküdar için de geçerli gözükmektedir.

Sonuç

Partiler ve mahalli idare birimleri temelinde yapılan bu tabloştırmalar ve değerlendirmeler kabaca bizi şu sonuca götürmektedir. Partilerin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde aldıkları oylar kendi arasında bir bütünlük oluşturmaktadır. Üsküdarlı seçmen genel olarak mahalli idareler birimleri için oy kullanırken öncelikle tercihinin partiler arasında yapmaktadır. Yani seçmenin öncelikli tercihinin adaylar arasında değil partiler arasında olduğu söylenebilir. Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclisi üyeliği seçimlerinde alınan oylar birbirine yakın değerlerde gerçekleşmektedir. Bazı partiler için mahalli idare birimleri arasında kullanılan oylardaki farklılık çok fazla bir sapma göstermektedir. Bu konuda adayın kişiliğinin bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında partilerin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde aldıkları oylarla Türkiye genelinde aldıkları oylar arasında doğrusal bir ilişkinin bulunmadığı da not edilmelidir. Bazı partiler genel seçimlerde daha yüksek oranda oy alırken bazı partiler mahalli seçimlerde daha yüksek oy almaktadırlar.

Üsküdar seçmenin mahalli seçimlerde genel olarak ülke genelinde marjinal durumda gözüken, genel seçimlerde düşük oy alan, Meclise giremeyen partilere fazla itibar etmediği, genel eğilimlerle yerel eğilimler arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu, bununla birlikte bütün partiler için benzer bir davranış göstermediği gözlenmektedir. Bu durumun ülke ve toplum gerçeklerine uygun bir davranış olduğu söylenebilir. Üsküdar'da seçim sonuçlarını etkileyecek siyasi kutuplaşma Ak Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında gözlenmekte olup TBMM'nde temsil edilen partilerin de belli bir taraftar kitlesine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Üsküdar'ın siyasi yapısında geçmiş yıllarda ciddi yeri olan Saadet Partisi'nin eski etkisinin kalmadığı, HDP'nin sınırlı bir etkiye sahip olduğu, MHP'nin ise İstanbul genelinden daha çok etkili olduğu dikkat çekmektedir. Mahalli seçimlerde ortaya çıkan genel eğilimin gelecek seçimde de ortaya çıkacağını ve ciddi bir değişikliğin söz konusu olmayacağını tahmin etmek mümkündür.

Envanter Çalışması “Üsküdar Örneği”

İ H S A N İ L Z E
İstanbul Büyükşehir Belediyesi

S Ü M E Y Y E K A R A
İstanbul Büyükşehir Belediyesi

Giriş

İstanbul’da kültürel mirasın korunması kapsamında, kültür varlıklarının proje ve uygulamalarına yönelik tüm çalışmalarda, söz konusu varlıkların mevcut durumlarını yansıtan bilgilere ve ayrıntılı etütlere ihtiyaç duyulmaktadır. İstanbul ili sınırlarındaki kültür varlıklarının güncel envanter bilgilerini içeren bir veri tabanının oluşturulması için; mevcut bilgi ve verilerin derlenmesi, alan çalışması yapılarak güncel durumun tespit edilmesi, bilgilerin güncellenmesi, envanter fişlerinin hazırlanması, verilerin etüt edilmesi ve analizlerinin yapılması gerekmektedir.

İstanbul’da çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan envanter ve/veya tespit çalışmaları olmakla birlikte, bütün kentin kültür varlıklarını ele alan, erişilebilir ve sayısal bir veri tabanı bulunmamaktadır. Bu nedenle, 2015 yılında, İBB Kültürel Miras Koruma Müdürlüğü (KMKM) tarafından, İstanbul’un bütününe ele alan bir Envanter Projesi başlatılmıştır.¹

İstanbul’da kültürel mirasın korunması kapsamında, kültür varlıklarının proje ve uygulamalarına yönelik tüm çalışmalarda, söz konusu varlıkların mevcut durumlarını yansıtan bilgilere ve ayrıntılı etütlere ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut verilere göre; İstanbul ili sınırlarında, anıt eserlerin yanı sıra sivil mimarlık ör-

¹ Envanter çalışmaları, “İstanbul Envanteri” başlıklı kitap serisi halinde yayına hazırlanmaktadır.

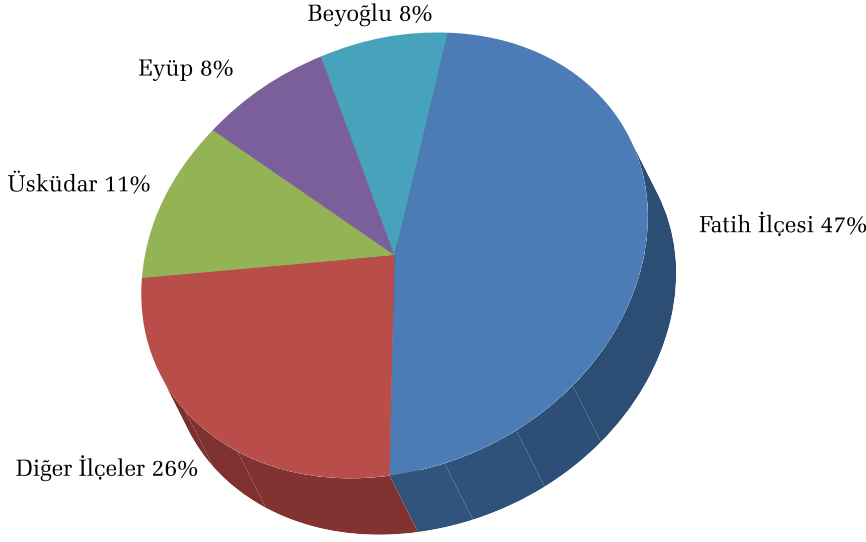
neklerini de içeren 32.000'e yakın kültür varlığı bulunmaktadır. Üsküdar, İstanbul'un tescilli anıt eser yoğunluğu bakımından ikinci sıradaki ilçesidir. Kültürel Miras Koruma Müdürlüğü, İstanbul'un kültür envanterini derlemek ve günümüze ulaşan mimari kültür varlıklarını tespit etmek amacıyla, 2015 yılında bir çalışma başlatmıştır. İstanbul genelindeki envanter güncelleme işinin ortalama beş yıl içerisinde tamamlanması hedeflenmiş, 2015 yılının 2. yarısında, 1. etap olarak "Üsküdar" ve "Eyüp" ilçeleri ele alınmıştır.

İSTANBUL	
Sivil Mimarlık Örneği	25102
Kalıntılar	627
Korunmaya Alınan Sokaklar	6
Dinsel Yapılar	1159
Kültürel Yapılar	2130
İdari Yapılar	475
Askeri Yapılar	76
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	490
Mezarlıklar	545
Şehitlikler	12
Anıt ve Abideler	72
TOPLAM	30694

Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre İstanbul'daki tescilli eser sayısı (kaynak: kulturvarliklari.gov.tr)

İstanbul ili sınırlarındaki kültür varlıklarının güncel envanter bilgilerini içeren veri tabanının oluşturulması için; mevcut bilgi ve verilerin derlenmesi, alan çalışması yapılarak güncel durumun tespit edilmesi, bilgilerin güncellenmesi, envanter fişlerinin hazırlanması, verilerin etüt edilmesi ve analizlerinin yapılması gerekmektedir. Ortalama iki aylık bir araştırma sürecinde ilçeye ilişkin mevcut veri ve bilgiler derlenmiş; literatür taraması yapılmış ve eserlere ilişkin Kurul kararları, tarihsel belge ve bilgiler, eski fotoğraf ve haritalar tasnif edilmiştir. Ortalama dört ay süren alan çalışmalarında ise, ilçe sınırlarında kalan alanın tamamında tespitler yapılarak eserlerin güncel fotoğrafları çekilmiştir. Koruma uzmanı mimar, mimar, restoratör, sanat tarihçisi, arkeolog ve şehir plancısı gibi farklı meslek gruplarından oluşturulan ekipler, Üsküdar'ın tüm sokaklarını dolaşarak tescilli kültür varlıklarının bilgilerini kaydetmiş, fotoğraflarını çekmiş; aynı zamanda tescile önerilebilecek olanları belirlemiştir. ²

² Tescil: Taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarından korunması gerekli olanlarının koruma kurulu kararıyla belirlenmesini ifade eder. (Kaynak:

Envanter çalışmaları dört aşamadan oluşmaktadır:

1. Tescilli yapılara ilişkin mevcut veri ve bilgilerin güncellenmesi (Ofis Çalışması)

Farklı mesleklerden kişileri barındıran çalışma gruplarında, mimari koruma uzmanının yürütücülüğünde, mimarlık, restorasyon, şehir bölge planlama, sanat tarihi ve arkeoloji alanlarında eğitim almış kişiler yer almaktadır. Farklı meslek gruplarından oluşan ekibin, kültür varlıklarının tespiti ve envanteri konularında bilgilendirilmesi amacıyla bir hafta süreli eğitim programı hazırlanmıştır. Eğitim kapsamında envanter çalışmalarında yapılacak işler, bugüne kadar yapılan envanter çalışmalarından örnekler, belirlenen eksiklikler, ihtiyaçlar, envanter fişinde istenen bilgiler anlatılmış, alanda örnek tespit ve inceleme uygulaması yapılmıştır. Ofis çalışması için kütüphane oluşturulmuş; kaynak kitaplar, tezler, makaleler, raporlar ve arşiv belgeleri bir araya getirilmiştir. Daha önce yapılmış olan envanter çalışmalarına ait tablo ve veriler incelenmiş, alan çalışması için gerekli kılavuz harita ve listeler hazırlanmıştır. Taranmış durumdaki Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) ile Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararları (KVKBK) incelenmiştir. Üsküdar ilçesinde bulunan 33 mahalle dahilinde yer alan yapılar için, ada-parcel bilgilerine göre ayrı dosyalar oluşturulmuş; her yapıya ilişkin gerekli belgeler bu dosyalara aktarılmıştır.

Gülnuş Emetullah
Sultan Camii ve
pazar

2. Yerinde tespit ve incelemelerin yapılması (Alan Çalışması)

Alan çalışması kapsamında; mahallelerdeki tescilli eserlerin yerini gösteren kılavuz harita ve listeler hazırlanmıştır. Ardından, biri mimar olmak üzere 2-3 kişilik ekipler oluşturularak tescilli tarihi yapılar ziyaret edilmiş, dışarıdan ve mümkünse içeriden titizlikle incelenmiş, her yapının inceleme tarihindeki durumunu gösteren ayrıntılı mimari fotoğrafları çekilmiş ve envanter/anıt fişlerinde istenen bilgiler kaydedilmiştir. Mahallelerin büyüklüğüne ve tescilli eser yoğunluğuna göre, haftada ortalama 2-3 gün alan çalışması yapılarak tespitler tamamlanmıştır. Alan çalışmasında, A3 formatında geliştirilen Envanter/Anıt Fişi kullanılmış; tescilli eserlerin ada, parsel, adres, işlev, yapım tarihi, mimari üslubu, taşıyıcı sistem özellikleri, malzemeleri, yapım tekniği, örtü durumu, plan-cephe-iç mekan özellikleri, özgünlük durumu, teknik donatıların varlığı, bozulmalar ve güncel durumuna ilişkin gözlemler not edilmiştir. Tescilli yapıların tamamı yerinde incelenmiş, ayrıntılı fotoğrafları çekilmiş ve fişleri doldurulmuş; ayrıca tescilli olmayan, ancak mimari nitelikleri bakımından tescile önerilebilecek yapılar için de çalışmalar yapılmıştır.

Gülnuş Emetullah Sultan Camii'nin Hakimiyyeti Milliye Caddesi duvarında yer alan çeşme ve sebil

3. Envanter fişlerinin doldurulması (Veri Girişi)

Envanter/Anıt fişi, kültür varlıklarının saptanmasında kullanılan ve kültür varlığının belirli bir tarihteki durumunu yansıtan, bir çeşit kimlik belgesidir. Envanter fişi; anıtın veya sitin 1/1000 ya da 1/5000 ölçekli haritası, güncel fotoğrafı, kadastro bilgileri, türü, yapım tarihi, mülkiyeti, mimari üslubu, özgün işlevi, korunma durumu, bozulma derecesi, tarihçesi, gözlemlere dayalı ayrıntılı tanımı, sorunları ve eserle ilgili kaynakça/dizin gibi bilgileri içermektedir. Alan çalışması tamamlanan mahallelerdeki tüm tescilli eserler için birer adet Envanter/Anıt Fişi doldurulmuştur. Her bir eser için envanter fişlerinde 74 tür veri/bilgi kaydedilmiştir (Bknz. Envanter Fişi).

4. Verilerin sayısallaştırılması ve değerlendirilmesi (Analiz)

Arşiv taraması, araştırma, alan çalışması ve envanter fişlerinin doldurulmasıyla elde edilen verilerin GİS ortamında³ yorumlanması ve değerlendirilmesidir. Veriler sorgulanarak, tescilli yapılar, anıt türü, dönem analizi, korunma durumu analizi, taşıyıcı sistem durumu analizi, günümüze ulaşamayan kayıp eserler ve türleri, özgün işlevini koruyan eserler gibi çok sayıda analiz üretilebilmektedir.

3 Coğrafi Bilgi Sistemi

Mihrimah Sultan Camii'nin minaresinden Gülnuş Emetullah Sultan Külliyesi'ne bakış, Encümen Arşivi

Tescil Durumu

Kültürel Miras Koruma Müdürlüğü tarafından 2015 yılında yapılan envanter çalışması sonucunda, Üsküdar'da 2684 adet tescilli yapı tespit edilmiştir. Çeşitli türlerde kültür varlıklarının yer aldığı Üsküdar'ın 33 mahallesinden 27'sinde tescilli eser bulunurken; Bahçelievler, Ferah, Kirazlıtepe, Mehmet Akif Ersoy, Ünalın ve Yavuztürk mahallelerinde korunması gerekli kültür varlığı yer almamaktadır. Tescilli eser yoğunluğu bakımından, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Mimar Sinan, Aziz Mahmut Hüdayi ve Kandilli mahalleleri öne çıkmaktadır ve ilçedeki toplam tescilli eser sayısının %57'sini barındırmaktadır. Üsküdar'ın tescilli kültür varlıkları: 1917 sivil mimarlık örneği, 304 su yapısı, 265 dinî yapı/alan, 48 eğitim yapısı, 35 ticaret yapısı, 11 yönetim yapısı, 9 endüstri yapısı, 6 sağlık yapısı, 5 savunma yapısı, 4 sosyal kültürel yapı, 6 ulaşım yapısı, 3 hizmet yapısı ve aralarında duvar, kitabe gibi eserlerin olduğu 60 kentsel öge ile 12 kar-

Mihrihah Sultan Camii'nin minaresinden Gülnuş Emetullah Sultan Külliyesi'ne bakış

ma yapı olmak üzere toplam 2684 yapıdan oluşmaktadır. Bunlar arasında birkaç mahalle sınırını kapsayan 1 su isale hattı ve 1 mezarlık bulunmaktadır.

MAHALLE	TESCİLLİ	ÖNERİ
KUZGUNCUK	326	4
BEYLERBEYİ	304	4
ÇENGELKÖY	267	5
MİMAR SİNAN	220	5
AZİZ MAHMUT HÜDAYİ	219	12
KANDİLLİ	205	7
VALİDE-İ ATİK	160	11
SALACAK	124	1
MURAT REİS	106	11
AHMEDİYE	97	9
SULTANTEPE	94	3

İCADIYE	92	3
ZEYNEP KAMİL	72	3
KISIKLI	60	4
KÜÇÜK ÇAMLICA	60	0
SELİMİYE	59	7
ALTUNİZADE	58	0
SELAMİ ALİ	54	3
BURHANİYE	38	1
KULELİ	16	7
BARBAROS	15	1
BULGURLU	14	0
KÜPLÜCE	11	0
GÜZELTEPE	5	1
ACIBADEM	4	0
CUMHURİYET	1	0
KÜÇÜKSU	1	0
SU İSALE HATTI	1	0
MEZARLIK	1	0
TOPLAM	2684	102

Üsküdar'daki tescilli ve tescile önerilen yapıların mahallelere göre dağılımı (KMKM, 2015)

Yapı Grupları

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 05.11.1999 tarih ve 660 sayılı ilke kararında korunması gerekli kültür varlıkları iki gruba ayrılmıştır:

“Yapılar, kendi başlarına bir tarihi ve estetik değer taşımaları ya da kentlerin tarihi kimliğini oluşturan kentsel sitler, sokaklar ve silüetlerin öğeleri olarak iki gruba ayrılmıştır.

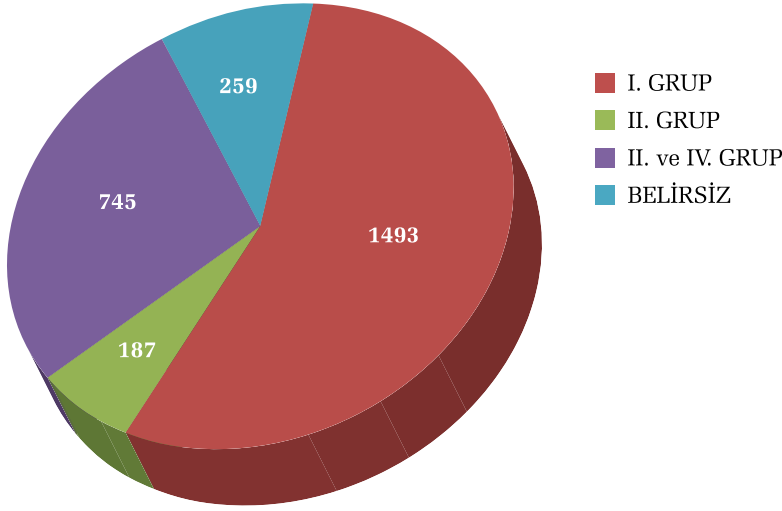
1. Grup Yapılar

Toplumun maddi tarihini oluşturan kültür verileri içinde tarihsel, simgesel, anı ve estetik nitelikleriyle korunması zorunlu yapılardır.

2. Grup Yapılar

Kent ve çevre kimliğine katkıda bulunan kültür varlığı niteliğindeki yöresel yaşam biçimini yansıtan yapılardır.“⁴

⁴ Kaynak: kulturvarliklari.gov.tr (İlke Kararı- Karar No: 660 / Karar Tarihi: 05.11.1999)

Üsküdar'daki 1. Grup Tescilli Eserler

Tescil derecesi 1. grup olarak belirlenen 259 adet kültür varlığınının 76 adedi dini yapı, 55 adedi sivil mimarlık örneği, 77 adedi su yapısı, 14 adedi eğitim yapısı, 4 adedi ticaret yapısı, 5 adedi endüstri yapısı, 3 adedi sağlık yapısı, 3 adedi savunma yapısı, 4 adedi sosyal kültürel yapı ve 18 adedi kentsel öğedir.

1. grup eser sayısı bakımından, Üsküdar'ın Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Mimar Sinan, Aziz Mahmut Hüdayi mahallelerinin yoğun olduğu görülmektedir. Tarihî yerleşim alanlarını oluşturan bu mahalleler, başta külliye olmak üzere anıtsal nitelik taşıyan çeşme, konak/köşk ve yalıları barındırmaktadır. Rumi Mehmet Paşa Camii, Aziz Mahmut Hüdayi, Atik Valide, Şeyh Devati Mustafa Efendi Camii, Yeni Valide, Ahmediye, Kaptan Paşa Camii, Hamid-i Evvel Camii, Büyük Selimiye Camii, Altunizade Camii, Cevri Kalfa Camii, Küplüce Camii gibi cami ve külliye, 1. grup korunması gerekli anıt eserlerdendir.

Endüstri mirasınının Üsküdar'daki 4 örneği, 1. grup eserler arasındadır; bunlar, Kuzguncuk Gazhanesi, iki gazometre havuzu ve Kuzguncuk Gazhanesi'nin giriş kapısıdır. Bunların dışında Bağlarbaşı Elektrik Santrali de sanayi yapısı olarak tescillidir. Kuzguncuk Gazhanesi ve gazometre havuzları inşaat halinde; gazhane giriş kapısı ise kalıntı halindedir. Elektrik santrali ise işyeri olarak kullanılmaktadır.

1. grup eserler arasında olan kule, nişan taşı, ahır, tünel, abdest teknesi, mahzen, kayıkhaneye yapıları, “kentsel öge” başlığı altında belirtilmiştir. Kız Kulesi'nin de bu kapsamda bulunması ilgi çekicidir.

Şemsi Ahmed
Paşa Külliyesi

Üsküdar'daki 2. Grup Tescilli Eserler

2. grup olarak tescilli 1491 adet kültür varlığının içinde 1292 sivil mimari örneği, 59 su yapısı, 46 dinî yapı, 26 eğitim yapısı, 20 ticaret yapısı, 8 yönetim yapısı, 3 endüstri yapısı, 3 sağlık yapısı, 1 savunma yapısı, 3 ulaşım yapısı ve 19 kentsel öge bulunmaktadır.

2. grup eser bakımından, Üsküdar'ın Mimar Sinan, Aziz Mahmut Hüdayi, Valide-i Atik, Kandilli, Beylerbeyi mahallelerinin yoğun olduğu görülmektedir. Sivil mimari örnekleri, 2. grup eserlerin %87'sini oluşturmaktadır. Ev ve apartmanların yanı sıra saray ve yalılar, müstemilatlar ve önemli konak/köşkler de bu gruptadır.

Üsküdar'daki 3. ve 4. Grup Tescilli Eserler

Üsküdar'da 187 adet tescilli yapının koruma grubu, ilk olarak 1973 yılında, 1988 ile 1995 yılları arasında ve 2000 ile 2010 yıllarında 3. ve 4. grup olarak belirlenmiştir⁵. Sivil mimarlık örneği yapıların yanı sıra Paşa Limanı Un Değirmeni, Namazgâh Camii, Emek Yemez Tekkesi ve Eski Han gibi önemli yapıların da bu grupta olduğu tespit edilmiştir. Güncel koruma mevzuatına göre 3. ve 4. grup geçerli olmadığından, bu eserlerin koruma gruplarının güncellenmesi gerekmektedir.

Üsküdar'daki Koruma Grubu Belirsiz Yapılar

Üsküdar'da tescilli 745 yapının koruma grubunun belirlenmemiş olduğu tespit edilmiştir; bunların 385 adedi sivil mimari yapı, 167 adedi su yapısı, 141 adedi

⁵Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşiv belgeleri (KVKBK).

Kuleli Askeri Lisesi

dinî yapıdır. Geriye kalan 52 kültür varlığı ise eğitim, ulaşım, endüstri, karma yapılar ve savunma yapıları ile kentsel öğeleri içermektedir. Herhangi bir onarımdan önce bu eserlerin koruma gruplarının belirlenmesi gerekmektedir.

Üsküdar’daki Kayıp Eserler

Üsküdar’da yol yapımı, imar çalışmaları, yangın, deprem, terk gibi çeşitli sebeplerle yok olan, 257 adet tescilli kayıp eser tespit edilmiştir. Bu yapılardan 28 tanesi dini yapı, 37 tanesi su yapısı, 182 tanesi sivil mimarlık örneği ve 4 tanesi ise ticaret yapısıdır. Ayrıca eğitim, yönetim yapısı ve kentsel öğelerden birer tanesi kayıptır. Kayıp eserlerin bulunduğu bu parsellerde, günümüzde herhangi bir yapılaşma bulunmamaktadır. Envanter çalışması kapsamında; tescilli kültür varlığının duvar(lar)ı, temeli veya herhangi bir izi mevcut ise, ‘kayıp eser’ başlığı altına alınmamış, ‘kalıntı’ olarak kaydedilmiştir. Üsküdar’da bu kapsamda değerlendirilmiş 53 yapı kalıntısı bulunmaktadır. Yok olan tescilli yapının yerine yeni bir yapının inşa edildiği durumlar ise, yeni yapının niteliğine ve özgün yapıya uygunluğuna bağlı olarak, fiziksel özgünlük başlığı altında “yeniden yapım” veya “yeni yapı” seçenekleri ile ele alınmıştır.

Üsküdar’da tescilli kayıp eser envanterinin %73’ünü (182 adet) sivil mimari yapılar oluşturmaktadır. Bu yapılardan 1’i saray, 4’ü yalı, 4’i konak/ köşk, 7’si müstemilat, 166’i ise evdir. Cemile Sultan – Prens Celalettin Sahil Sarayı, Narmanlılar Köşkü, Fahrettin Paşa Yalısı gibi 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başına ait önemli yalı ve köşkler, müstemilatlarıyla birlikte yok olmuştur. Tescilli olmamasına rağmen günümüze ulaşamayan Serasker Hüseyin Avni Paşa Yalısı, Arapzade Yalısı ve kalıntılarının Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi’nde bir parkta olduğu bilinen Rüstempaşa Sarayı ise tescile önerilen kayıp eserler arasındadır.

Murat Reis
Mahallesi'ndeki
Sıra evler,
Kandilli'deki
Glavyan Köşkü ve
Kuzguncuk'taki
Simotas Apartmanı,
Kültürel Miras
Koruma Müdürlüğü
Arşivi

Kandilli Mahallesi'ndeki tescilli yalı günümüze ulaşamamıştır. Yangın geçirerek yok olan yapının 05.10.1993 tarihli eski fotoğrafından ahşap yapım sistemli, bodrum, zemin, 1 normal kat ve çatı katından (cihannüma) oluştuğu anlaşılmaktadır.

Kandilli'deki kayıp Fahrettin Paşa yalısı, 19. yy'da inşa edilmiştir; ilk sahibi ve yaptıranı Ahmet Sıtkı Paşa'dır. Yalı, Boğaziçi sahil şeridinde, Vaniköy Caddesi'ne kadar uzanan bahçe içerisinde bulunmaktaydı¹. Bahçesinde su haznesi ile bitişik 14 metre genişliğinde mutfak, kiler, odunluk, ahır ve arabalık ile üstünde iki oda ve tuvaletin bulunduğu belirtilmektedir. Yapı, 16 Haziran 1992 tarihinde çıkan bir yangın sonucunda yok olmuştur. (Erdenen, 2007)

1973 yılında tescil edilmiş; 1985 yılında "korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı özelliğini yitirmiş olması" gerekçesiyle tescili kaldırılan Ahmediye Mahallesi'ndeki mahalle mektebi, 1999 yılında "ahşap mahalle mektebi, 2. grup korunması gerekli kültür varlığı" olarak tekrar tescillenmiştir⁶. Mektep günümüz kayıp eserlerindedir.

Üsküdar'daki İşlevsiz Yapılar

Günümüzde işlevsiz olan yapıların büyük bir kısmını sivil mimarlık yapıları oluşturmaktadır. Konak, müstemilat ve yalılardan 41 adedi işlevsiz durumdayken; 452

6 KMKM, (basım aşamasında), *İstanbul Evvanteri-Üsküdar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.

adet işlevsiz durumda ev tespit edilmiştir. Özgün işlevini günümüzde sürdürmeyen, kullanılmayarak kaderine terk edilmiş, işlevsiz yapılar ya da yapı kalıntıları da bu grupta incelenmiştir. Yapıların işlevsiz kalmasında mülkiyet, maliyet gibi sebepler öne çıkmakla birlikte; yeniden işlevlendirme konusunun gündeme getirildiği fakat sonuçlandırılmamış olmasından da kaynaklanmaktadır.

İşlevsiz dini yapı/alanların büyük bir kısmını camiler oluştururken toplam 14 yapının; 9’u cami, 1’i kilise, 3’ü namazgâh, 5’si tekke ve 1’i türbedir. İşlevsiz olarak nitelendirilen camiler, 2015 yılında yapılan arazi çalışması esnasında onarım çalışması devam eden, inşaat halindeki anıt eserlerdir. Kalıntı halinde günümüze ulaşan tescilli 84 yapı bulunmaktadır. Bunların arasında 65 ev dışında çeşme, havuz, duvar, sarnıç, kilise, hamam ve sanayi yapısından oluşan 19 yapı bulunmaktadır. İşlevini yitirerek sağlamlığını yitiren yapılar birlikte ele alındığında genel korunma durumu ve geleceğe yönelik koruma önerileri için ipuçları elde edilebilmektedir. İşlevsiz yapılar arasında Zeynep Kâmil Hastanesi, Selami Ali Efendi Tekkesi, Paşa Limanı Un Değirmeni, Validebağ Sanatoryumu, Kandilli’deki Kayıkhane, Beylerbeyi Sarayı Tüneli gibi mimarlık tarihi açısından önemli değer taşıyan anıtsal eserler bulunmaktadır. Bu yapılar zamanla yıpranmış ve acil önlem alınması gereken kültür varlıklarıdır.

Sonuç

Koruma Önerileri

Üsküdar’ın geçmişteki kültürel değerlerini, sosyal-ekonomik düzeyini, yaşam tarzını yansıtan, geçmişi, bugünü ve geleceği arasındaki sürekliliği sağlayan kültür varlıkları; ait oldukları yerin kimliğinin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Üsküdar’da yapılan envanter çalışması sonucunda günümüze ulaşamayan, imar faaliyetleri, doğal afetler gibi nedenlerle yok olmuş ya da yok olmaya yüz tutmuş pek çok korunması gerekli kültür varlığı tespit edilmiştir. İstanbul genelindeki kentsel dönüşüm problemi, Üsküdar’da da kendini göstermiş ve koruma problemlerini de beraberinde getirmiştir. Üst ölçekli planlama sorunlarının yanı sıra mimari üslup ve yapı malzemelerindeki değişimlerle de karşılaşmıştır. Anıt eserler dışında ahşap yapım sistemiyle inşa edilen sivil mimarlık örneklerinin (geleneksel konutlar) çoğunun neredeyse tamamen yenilediği; onarım geçirmemiş yapıların da acil müdahale gerektirdiği tespit edilmiştir. Envanter çalışması ile Üsküdar kent dokusunun güncel durumu tespit edilmiş; bu tespitlerin, kent dokusunu korumaya yönelik çalışmalara temel oluşturması hedeflenmiştir. Yapı-

Restorasyona
muhtaç yapılardan
örnekler

lan tespitler sonucunda Üsküdar'daki yapıların korunma durumu; acil müdahale gerektiren eserler ve bakım-onarım gerektiren eserler olarak iki başlık altında değerlendirilmiştir.

Acil Müdahale Gerektiren Eserler

Taşıyıcı sistem ile sağlamlık durumunun birlikte ele alınması, yapıların genel korunma durumu ve geleceğe yönelik koruma önerileri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bunların arasında Selimiye Hamamı, Valide-i Atik Mektebi, Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü gibi mimarlık tarihi açısından önemli değer taşıyan anıtsal eserler, hazireler, çeşmeler ve sivil mimarlık örnekleri yer almaktadır. Bu eserlerin mülkiyet durumu incelendiğinde, 9 tanesinin vakıf, 6 tanesinin kamu, 4 tanesinin ise özel mülkiyette olduğu tespit edilmiştir. Harap durumda günümüze ulaşan 2. grup yapıların sayısı 125'tir. Bunların 101 tanesi, sivil mimarlık örnekleridir. Çoğu terk edilmiş ve atıl durumda olduğundan acil müdahale gerektirmektedir. Aralarında havuz, kuyu, çeşme, hamam, hazire, sarnıç, ambar, ev gibi eserler de bulunmaktadır. Bazıları kalıntı halinde günümüze ulaşmıştır. Bu grupta yer alan tarihî eserlerin taşıyıcı sistem türleri incelendiğinde, ilk sırada ahşap

karkas yapıların yer aldığı görülmektedir. Toplam sayısı 76 olan harap ve 2. grup ahşap karkas yapılara yıkılmadan müdahale edilmesi gerekmektedir. Bu yapıların öncelikle tehlike arz eden kısımlarının askıya alınarak desteklenmesi, ardından ayrıntılı mimari rölövelerinin yapılması ve içerdikleri özgün yapı elemanları korunmak suretiyle yıkılmadan restore edilmeleri için gerekli süreçlerin başlatılması önerilmektedir. Üsküdar'ın özgün konut dokusundan günümüze ulaşan bu 101 kıymetli eser, acil koruma önlemleri alınmadığı takdirde yitip gidecektir.

Bakım-Onarım Gerektiren Eserler

Sağlamlık durumu orta olarak nitelendirilen, 1. grup tescilli yapı sayısı 28'dir. Bunların arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hamamı, Rumi Mehmet Paşa Camii ve haziresi, Valide-i Atik Külliyesi kervansarayı, İmrahor Camii haziresi, Cevri Kalfa Camii ile çeşmeler ve sivil mimarlık örnekleri bulunmaktadır. 15 tanesi vakıf, 10 tanesi kamu, 3 tanesi ise özel mülkiyette olan bu yapıların, basit bakım-onarım müdahaleleriyle koruma altına alınması önerilmektedir. Özellikle çeşmelerin, en hızlı zarar gören anıt türleri arasında olduklarından, zaman yitirilmeden koruma altına alınmaları ve sürekli bakım-kontrol altında tutulmaları gerekmektedir.

2. grup eserlerden 152 tanesinin sağlamlık durumunun orta olduğu belirlenmiştir. Bunlardan 74 tanesi kullanılmamaktadır; 51 tanesi barınma, 8 tanesi ise dinî işlevini sürdürmektedir. Aralarında Beylerbeyi Hamamı, Kuzguncuk Gazhanesi tarihî giriş kapısı ve çok sayıda hazire yer almaktadır. İşlevsiz olan 74 yapıdan 59 tanesi sivil mimarlık örneğidir; bu yapıların 48'inde ahşap karkas, 45'inde karma, 39'unda yığma, 10'unda ise betonarme karkas sisteme rastlanmıştır. Fahrettin Paşa Yalısı müştemilatı gibi çok sayıda sivil mimarlık örneğinin neredeyse tamamının özel mülkiyette olduğu tespit edilmiştir. Bu grup yapıların, daha fazla zarar görmesini önlemek üzere bakım-onarım programı kapsamında koruma altına alınması gerekmektedir. Yapıların özgün işlevlerine uygun bir biçimde kullanılması, hasar süreçlerini yavaşlatacak bir koruyucu yaklaşım olarak önerilmektedir.

İstanbul'un Türbe, Hazire ve Kabirleri: Üsküdar Örneği

S Ü M E Y Y E M E R Y E M A R S L A N
İstanbul Büyükşehir Belediyesi

Giriş

Orta Asya da Türklere ait olduğu bilinen birçok mezar yapısı bulunmaktadır. Bunların başında Hunlar ve Göktürlere ait olan "Kurgan"lar ve bunlarla birlikte dikilen balballar gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde göç ettikleri yerlerdeki inanç ve doktrinlerden etkilenen Türkler göç ettikleri coğrafyalardaki fiziki şartların etkisiyle farklı detay ve formlara sahip mezar yapıları ve mezar taşları inşa etmişlerdir. İslamiyet'in Türkler tarafından kabulünden sonra defin geleneği İslami kurallara göre şekillenmeye başlamıştır. 11. yüzyıldan itibaren kurganlar yerine sivri külah örtülere sahip kümbetler inşa edilmiştir.

Mezar taşları incelendiğinde ise; Şamanizm etkisi ile yapılan ve elinde kadeh tutan insan şeklinde "Bengütaşlar"ın bu antropometrik yapısının terk edildiği ve zaman içerisinde çok farklı formlara sahip mezar taşlarının imal edildiği gözlenmektedir. Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında yapılmış ve günümüzde birçok buldukları illerin müzelerinde koruma altına alınmış olan hayvan tasvirli mezar taşları muhakkak ki bunların en ilgi çekici olanlarıdır. Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler Döneminde özellikle Konya, Tokat, Kayseri ve çevresindeki şehirlerde gördüğümüz mezar taşları üzerinde yazıların, çeşitli desen ve sembollerin bulunduğu yatay formlu mermer veya taştan yapılmış sanduka formundadır. Bunun yanı sıra aynı dönemde İzmir, Aydın, Muğla ve çevresindeki yerleşim alanlarında ise dikey forma sahip köşelerinde sütuncelerin olduğu

Kurgan (sol),
Tunceli'de bulunan
koç şekilli mezar
taşları (sağ)

mezar taşları yaygın olarak kullanılmıştır. Bu taşların bir bölümü günümüzde İsa Bey Cami avlusunda sergilenmektedir.¹

Osmanlı Devletinde türbe ve mezar taşı gelişimi, mimari gelişmeler ile aynı doğrultuda ilerlemiştir. Türbe yapılarında mimari detay olarak en dikkati çeken değişim Selçuklu kümbetlerindeki sivri külah şeklindeki üst örtüden kubbeye geçilmesi ve tabutluk katının işlevinin değişmesidir. Türbe ve mezarlıklar külliye'nin birer parçası olarak genellikle kible yönüne inşa edilmiştir. Erken dönem olarak nitelendirilen Bursa dönemi ile birlikte tekrar dikey formulu mezar taşlarının yapımının arttığı gözlenebilir. 15.yüzyıl sonlarına kadar kullanılan bu mezar taşları genellikle sivri bir üçgen alınlıkla son bulan, bezeme programı olarak geometrik ve rumi desenlerin daha yoğunlukta kullanıldığı taşlardır.

Fethinden sonra mimari ve sanat alanında İstanbul diğer tüm şehirlere rol-model olacak bir gelişme göstermiş, Dersaadet'te gelişen beğeni ve teknik tüm Osmanlı topraklarına etki etmiştir. Mezar taşlarında serpuşun kullanımının artması ile birlikte mezar taşları uzaktan bir insanı anımsatan görüntüsü ile yeniden antropometrik bir yapıya bürünmüştür. Bu görünüm son dönem mezar taşlarına kadar devam etmekle birlikte Lale Devri sonrası özellikle bezemelerde gözle görülür bir değişiklik oluşmuştur. Tabak ve saksılar içerisinde buket halinde çiçekler, meyveler tasvir edilirken gemi mendireği, kalem, çapa, palet gibi mesleki sembollerin kullanımı da artmıştır. 19. yüzyılda yapılan birçok mezar taşı bu yönleri ile Osmanlı Devleti heykeltirlik sanatının en güzel örnekleri olarak kabul edilmektedirler.

Osmanlı Devletinde “mezarlık” kavramı sosyolojik ve şehircilik tarihi üzerinden incelendiğinde günümüzdeki mezarlık anlayışından daha farklı bir anlayışın hâ-

¹ Mezar taşları için ayrıca bk. Erkan Kaya, *Ayasuluğ Bölgesinde Bulunan Beylikler Devri Mezar Taşları ve Kitabeleri, İsabey Camii Avlusundaki Beylikler Devri Mezar Taşları*, İstanbul 2012.

Mezarlık (sol),
Pervitich Sigorta
Haritasında
Üsküdar (sağ)

kim olduğu muhakkaktır. Osmanlı Devletinde mezarlar insanların içerisinde insanların gelip geçebildiği veya dinlenebildiği alanlar olarak kullanılmaktadır. Hazire alanları, birlikte yapıldıkları eserin sınırını çizmek adına duvarlar ile çevrilsen de mezarlık alanlarının çevresi açık bırakılmış ve duvarlar ile kapatılmamıştır. Ahiret inancına sahip Müslüman bir toplum olan Osmanlılar, mezarlıkları ölümü tekrar tekrar hatırlatması sebebiyle dünyanın geçiciliğini anlatan bir ibret mekânı olarak değerlendirmiştir.

İstanbul ve Mezar Alanları

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra şehir içerisinde imar hareketleri hızlanmış, mevcut kiliselerin bir bölümü camiye çevrilirken bir yandan Fatih Cami, Murat Paşa Cami gibi yeni külliyeler inşa edilmeye başlanmıştır. İstanbul'da fetihden sonra yapılan ilk kabirler fetihde şehit düşen askerlerin buldukları alanlara defnedilmesi ile oluşmuştur. Özellikle Cankurtaran, Ayvansaray semtlerinde sura yakın bölgelerde birçok Ni'mel Ceyş kabri bulunmaktadır.

Nefs-i İstanbul'daki arazilerin kısıtlı olması sebebiyle sur dışında Edirnekapı, Taksim ve Kasımpaşa gibi semtlerde geniş mezarlık alanlarının oluşturulması zorunlu hale gelmiştir. Sur dışında bulunan Eyüpsultan ve Karacaahmet Mezarlıklarının gelişmesindeki en önemli etken ise Müslüman tebaanın, sahabe ve İslam büyüklerine yakın defnedilme isteğidir. Eyüpsultan'da Peygamberimizin mihmandarı Eyyüp el-Ensari Türbe çevresinin mezarlık alanı olarak gelişmesi elbet bu talebin sonucudur. Anadolu kıtasının Kâbe ile aynı kıtada olması da Karacaahmet Mezarlığının gelişmesini etkileyen önemli bir faktördür.

Envanter Çalışmasının Metodolojisi

2015 yılı Mart ayında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel Miras Koruma Müdürlüğümüz tarafından İstanbul'un fethine katılan ve Peygamber Efendimizin müjdesine nail olan şehit ve gazilerimizin kabirlerinin tespit edilmesi ve gerekli onarımlarının yapılması için bir envanterleme çalışması başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar ile envanter çalışmasının kapsamı geliştirilerek İstanbul geneline yayılmış ve tüm ilçelerde bulunan tarihi mezar alanlarının tespiti yapılmıştır.

Envanter çalışmasında yapılan işlemler başlıklar halinde şöyledir.

- Türbe, hazire ve mezar yerleri ile ilgili tüm veri ve kayıtların toplanması
- Yazılı ve görsel arşiv verilerinin taranması
- Yer tespitlerinin yapılması
- Fotoğrafla belgelemenin yapılması
- Sanat tarihi araştırmalarının yapılması
- Türel ayrımlarının yapılması (Ni'mel- Ceyş, Sahabe, Fatih Devri, Hanedan...)
- Mülkiyet durumlarının tespitinin yapılması (İBB, Vakıflar, İlçe Belediyesi, Şahıs)
- Tescil ve grup kararlarının araştırılması ve eksik kararların koruma kurullarının onayına iletilmesi
- Proje durumlarının araştırılması
- Onarım kapsamının belirlenmesi
- Maliklerden yapılacak çalışmalar için gerekli izin ve muvafakatlarının alınması, protokollerin yapılması
- İlgili birime havale edilmesi (Kültür Varlıkları Projeler Müdürlüğü ve Yapı İşleri Müdürlüğü)
- Elde edilen verinin şehir halkına aktarımının yapılması

Verilerin Toplanması: Yapılan çalışmada ilk olarak İstanbul'da türbe ve mezarlıklar ile ilgili bilgisi bulunan tüm kamu kuruluşlarından bilgiler talep edilmiştir. Gelen verilere göre oluşturulan ilk listede İstanbul genelinde tarihi türbe ve mezarlık sayısı 589 olarak belirlenmiştir. Daha sonra saha tespitleri ile eş zamanlı arşiv araştırmaları yapılmıştır. Türbe, hazire ve kabir yerleri ile ilgili çalışmalara başlandığında 589 olarak bilinen rakam yazılı ve görsel arşiv taramaları ve yerinde yapılan tespitler ile Ekim 2018 tarihinde 1661'e ulaşmıştır. (Tablo 1)

Tablo 1: Yıllara Göre Kayda Geçirilen Türbe, Hazire ve Kabir Yeri Sayısı	
Nisan 2015	589 adet
Kasım 2015	996 adet
Ocak 2016	1074 adet
Mart 2016	1286 adet
Aralık 2016	1516 adet
Nisan 2017	1538 adet
Aralık 2017	1568 adet
Ekim 2018	1661 adet

Arşiv Taraması: Arşiv taraması envanter çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda içinde tarihi mezar alanlarının anlatıldığı yazılı ve görsel kaynaklar (Bölge Kurulunda bulunan dosyalar, tescil kararları, daha önce çalışmaları yapılmış imar planı çalışmaları, farklı tarihlerde çekilmiş fotoğraflar ve konu ile ilgili yazılan kaynak kitaplar) taranmış, envanter listesine işlenmiştir.

Çalışma sırasında başvuru başlıca kaynak kitaplar şöyledir.

Seyahatname; Evliya Çelebi tarafından 17. yüzyılda yazılan eser, içinde Osmanlı şehirlerinin sosyal, kültürel ve siyasi hayatına dair bilgilerin bulunduğu, yer yer mübalağalı anlatımı ile birçok çalışmada kullanılan kaynak eserdir. İstanbul'a dair olan birinci cildi bu çalışmada kullanılmıştır

Hadikatü'l-Cevâmi; Ayvansarâyî Hüseyin Efendi tarafından yazılan kitap, 1768 yılına dek İstanbul'da yapılmış 821 cami, mescit ve bunların civarındaki yapıları anlatmakla kalmaz, yapıların hazireleri ve baninin kabri hakkında bilgiler de içerir ki bu sebeple ana kaynakların başında gelmektedir.

Sicill-i Osmanî; Kaynak olarak sıklıkla başvuru diğer bir kitap ise 1893-1897 yılları arasında Mehmed Süreyya Bey tarafından kaleme alınan, *Sicil-i Osmanî'dir*. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kitabın yazıldığı tarihe kadar olan sürede yaşamış devlet ricalinden meşhur simalara kadar birçok önemli şahsiyetin biyografik bilgilerini içeren kitabın en önemli özelliği mezar taşlarını kaynak olarak kullanmasıdır.

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in, Fetih şehitlerine dair gezi notlarının yer aldığı 1976 yılında basılan İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar kitabı yine Fatih Devri kabirlerinin ayrımı için yararlanılan başlıca kaynak kitaplardan biridir.

Adı zikredilen kitapların dışında Mecdi Mehmed Efendi'nin *Hadaiku's-Şakaik* kitabı, Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin

Abdulkadir Dede
Kabri (Zeyrek)
Uygulama Öncesi
ve Sonrası
Durumu

beş ciltlik *Osmanlı Mimarisi* kitabı, Mehmet Nermi Haskan'ın Eyüp ve Üsküdar'a dair hazırladığı kitaplar, Orhan Bayrak'ın İstanbul *da Gömülü Meşhur Adamlar* kitabı, Esin İşli'nin İstanbul Mimarisinde Tekkeler Eklentiler ve Restorasyonu adlı doktora tezi, Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Ansiklopedisi ile İbrahim Hak-kı Konyalı ve Fazıl Ayanoğlu arşivleri de kaynak olarak kullanılmıştır.

Yazılı kaynakların dışında İstanbul için hazırlanan tarihi Alman Mavileri (1913–1914: 1. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları), Pervititch Sigorta Haritaları (1922-1945) başta olmak üzere birçok tarihi harita envanter çalışması kapsamında özellikle kayıp eser hazire ve mezarlıklara dair bilgilerin derlenmesi adına gözden geçirilmiştir.

Saha Çalışmaları: Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde gerçekleşen büyük yangın ve depremler ve sonrasındaki bakımsızlık sebebiyle birçok yapı zarar görmüş veya yok olarak haziresi ile bağlantısını kaybetmiştir. Bu bağlamda kurumlardan ve arşiv çalışmasından toplanılarak listeye eklenen tüm türbe, hazire, mezarlık ve kabir alanlarının sınırları tespit edilerek varsa çevresinde bulunan mevcut eserler ile bağlantısı araştırılmış, ilçe, mahalle, pafta-ada-parcel olarak sayısallaştırılmış ve eserler fotoğraflanarak mevcut durumları belgelenmiştir.

Proje ve Uygulamaya Dair Veri Çalışmaları: Yapılacak ihya çalışmalarına altlık oluşturması için saha da tespitleri yapılan eserlerin mülkiyet durumları, tes-cil-grup ve proje onay durumları araştırılmıştır.

Tescil ve grup durumları incelendiğinde bazı hazire ve mezarlık alanlarının tekil tescil kararlarının olduğu bazılarının ise aynı ada-parcelde buldukları cami-medrese gibi yapıların altında bütün olarak değerlendirildiği görülmüştür. Tekil kararı bulunmayan tüm türbe, hazire ve mezar alanları ile ilgili gerekli çalışmaların yapılabilmesi için Bölge Kurullarından 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat

Karacaahmet,
Necdet İşli Arşivi

Varlıklarını Koruma Kanununun 18. Maddesi gereğince tescil durumlarının ve grup kararlarının bildirilmesi talep edilmiştir.

Eserlerin mülkiyetlerinin tespitinden sonra, mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ve ilçe belediyelerine ait eserlerin proje ve uygulamalarına yönelik gerekli izinler talep edilerek- muvafaklatları alınmıştır.

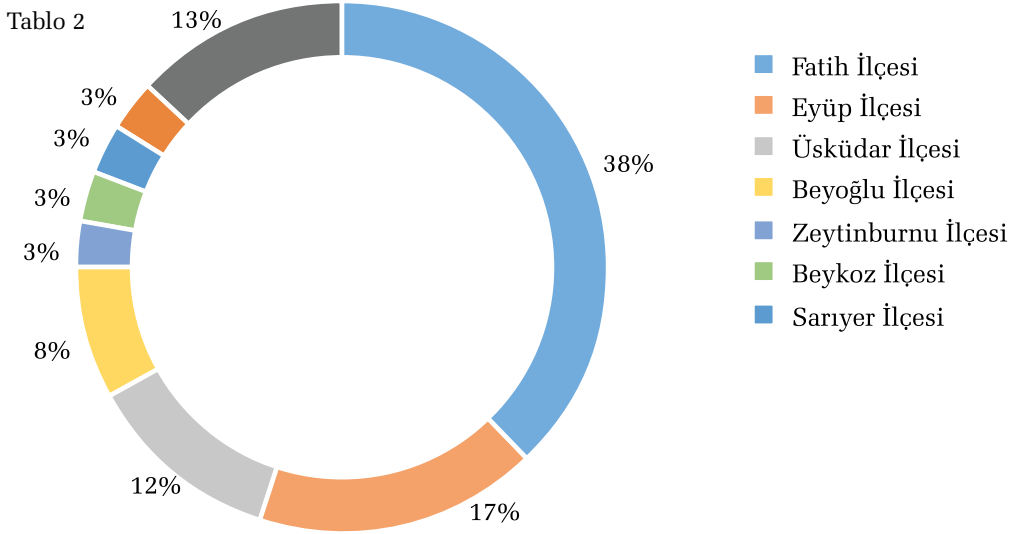
Proje ve Uygulamaya Dair Çalışmalar: İstanbul da eski eser restorasyon çalışmaları İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü başta olmak üzere İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü, ilçe belediyeleri ve bazı özel vakıflar gibi birçok kurum tarafından yürütülmektedir. Bir yapı yanında bulunan türbe, hazire ve kabir yerlerinin bir kısmı yapı ile birlikte proje ve uygulama çalışmalarına dâhil edilmek suretiyle restore edilmektedir.

Envanter çalışması kapsamında onarım durumları belirlenen eserlere ait veriler, bu eserlerin önem ve öncelik sırası göz önünde bulundurularak ihya edilmesi için ilgili proje ve uygulama yürütücü müdürlüklere iletilmiştir.

Envanter Çalışması İstanbul Geneli ve Üsküdar Verilerinin Karşılaştırılması

İstanbul Geneli Türbe, Hazire ve Kabir Yerlerinin İlçelere Göre Dağılımı

Envanter çalışması ile İstanbul'un 29 ilçesinde tarihi türbe, hazire ve kabir yerlerine ulaşılmıştır. 1661 adet eserin ilçelere göre dağılımına bakıldığında en çok yerin 624 adet sayısı ve % 38'lik bir oranla Fatih ilçesinde olduğu görülmektedir. Fatih ilçesini sırasıyla %17'lik oranla Eyüpsultan ilçesi, %13'lük oranla Üsküdar ve %8'lik oranla Beyoğlu ilçeleri takip etmektedir. Üsküdar'da envanter listesine kayıtlı nokta olarak toplam 200 adet eser bulunmaktadır. (Tablo 2)

Eserlerin içinde bulunan kabir ve mezar taşı sayısına bakıldığında ise; Karacaahmet Mezarlığı'nın bulunduğu Üsküdar ilçesi ile İdris-i Bitlisi Tepesi Mezarlığı, Edirnekapı Mezarlığı, Necatibey Mezarlığı ve Mısır Tarlası gibi geniş mezarlık alanlara sahip Eyüpsultan ilçesi listede en başta yer almaktadır (Karacaahmet Mezarlığı'nda 2009 yılında yapılan envanter çalışmasıyla içerisinde 16 bin adet mezar taşının bulunduğu tespit edilmiştir.). Üsküdar'da yer alan türbe, hazire ve kabir yerlerinin noktasal yerleşme yoğunluğuna bakıldığında Karacaahmet Mezarlığı'ndan sahile inişi sağlayan Gündoğumu Caddesi dikkati çekmektedir. Bu güzergâhta Karacaahmet Mezarlığı'nın devamı niteliğinde sofaların ve tekkelere ait hazirelerin olduğu bilinmektedir. Bölgesel yoğunluğun olduğu diğer bir bölge günümüzde en çok ziyaret edilen manevi durakların başında yer alan Aziz Mahmud Hüdayi Türbesi ve Tekkesi civarındır.

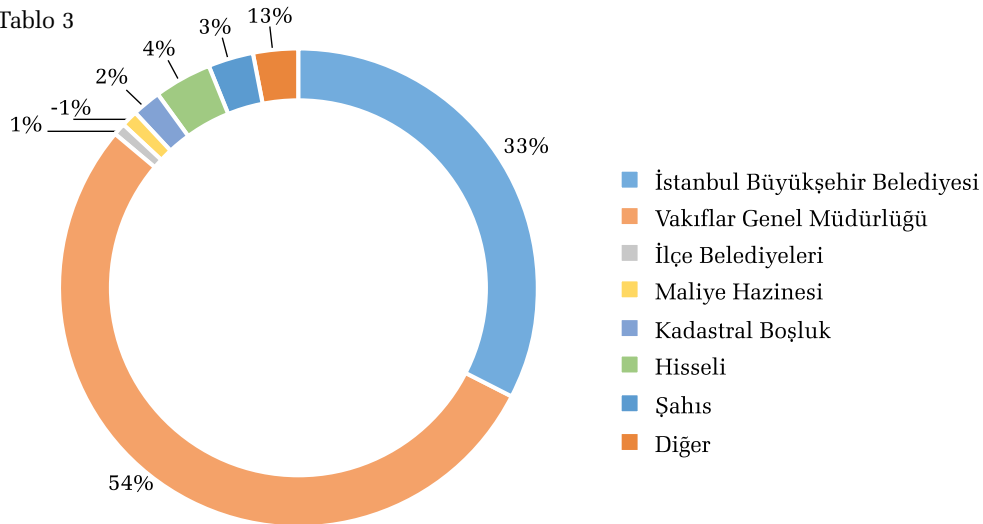
İstanbul Geneli Türbe, Hazire ve Kabir Yerlerinin Mülkiyet Durumlarına Göre Dağılımı

Envanter listesinde yer alan türbe, hazire ve kabir yerlerini mülkiyet durumlarına bakıldığında %53'lük büyük bir bölümünün Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olduğu görülmektedir. Bunun en başlıca sebebi Osmanlı Devleti'nde sivil mimarlık yapılarının dışında bulunan yapıların hemen hemen tamamına yakınının vakıf sistemi ile yapılmış olmasıdır. Üzerinde türbe ve hazire bulunan parsellerin farklı kurum veya şahıslara geçirilmesi ile farklı malik türleri oluşmuştur. Hatta veraset gibi sistemlerle maliki şahıs olan yerler dahi bulunmaktadır.

Belediye Mezarlıkları Nizamnamesi ile mezarlıklarının bir bölümünün belediyelere aktarılması sonucunda %21'lik bölümünün mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne geçmiştir. Bunlar içerisinde hala yeni definlerin yapıldığı mezarlık alanları bulunur.

Üsküdar özelinde bakıldığında, mülkiyet durumlarının İstanbul geneli ile paralel olduğu söylenebilir. Üsküdar da yer alan türbe, hazire ve kabir yerlerinin %54'lük bölümü Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetinde iken %33'lük bölümünün İstanbul Büyükşehir Belediyesi mülkiyetinde ve sorumluluğunda olduğu görülür (Tablo 3).

Tablo 3

İstanbul Büyükşehir Belediyemiz ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında 2005 yılında 120 adet türbe için, 2015 yılında Fatih ilçesinde yer alan 111 adet eser için, 2016 yılında Avrupa yakasında bulunan 324 adet eser için ve 2017 yılında

Anadolu yakasında yer alan 100 adet eser için proje ve onarım protokolü yapılmıştır. Bu protokoller ile İstanbul genelindeki 856 adet vakıf mülkü eserin yaklaşık %75'inin proje ve onarım sorumluluğu Başkanlığımıza verilmiştir.

İstanbul Geneli Türbe, Hazire ve Kabir Yerlerinin Tür Durumlarına Göre Dağılımı

Envanter çalışmasında eserler “Türbe, Hazire, Kabir Yeri, Mezarlık ve Şehitlik” olmak üzere 5 ana başlıkta incelenmiştir. İstanbul’da nokta olarak toplam 328 adet türbe, 720 adet hazire ve 318 adet mezarlık bulunmaktadır. Üsküdar ilçesinde veriler incelendiğinde korunması gerekli tarihi eser olarak toplam 200 adet mezar alanı bulunmaktadır. Bu alanların 32 adeti türbe, 96 adeti hazire, 46 adeti mezarlık, 26 adeti kabir yeri olarak tasniflenmiştir (Tablo 4).

Tablo 4 Türel Ayrım (15.10.2018)			
No	Tür	Adet	%
1	Türbe	32	16
2	Hazire	96	48
3	Kabir Yeri	26	13
4	Mezarlık	46	23
5	Şehitlik	0	0
TOPLAM		200	100

Sahabe, Ni'mel Ceyş ve İstanbul'un Baba ve Dedelerine Yönelik Araştırma Çalışmaları

Yukarıda bahsedildiği üzere envanter çalışmasının ilk çıkış noktası İstanbul’da metfun olduğu bilinen “Ni'mel Ceyşlerin” kabirlerinin tespit edilmesi ve ihya edilmesidir. Peygamber Efendimiz’ in birden çok hadisi şerifinde Konstantiniye’nin fethedileceği müjdesi yer almaktadır. Bunlardan en çok bilineni muhakkak ki “Le-tüftehanne’l-Kostantiniyye veleni’me’l-emîrû emîrühâ veleni’me’l-ceyşü zâlike’l ceyş” (Konstantiniyye elbet feth olunacaktır. Onu fetheden emîr ne güzel emîrdir ve o ordu ne güzel ordudur.) hadisidir.

İstanbul’un fethine katılan askerlerin Ni'mel Ceyş olarak adlandırılması da yine bu hadisteki tanımlamadan gelmektedir. Fethin anlatıldığı yazılı kaynaklarda askerlerin daha çok sur civarında şehit olduğu ve daha sonra şehit edildikleri

Ebu Dürda'nın kabri

yerlere defnedildiği bilgisi aktarılmaktadır. Ni'mel Ceyş kabirlerinin Fatih İlçesinde özellikle Ayvansaray ve Cankurtaran semtlerinde yoğun olarak bulunması bu bilgiyi teyit etmektedir. Fetih ordusunda cenk eden ve daha sonra vefat eden kişilerin kabirleri ise daha çok Eyüp Sultan Türbesi çevresine ve Fatih Devri camilerinin hazirelerine defnedilmiştir.

Peygamber Efendimizin müjdesine nail olan bu kişilerin kabirleri her dönem halk tarafından önemli görülerek ziyaret edilmiştir. Arşiv belgelerinde zikredildiği üzere bu kabirlere yönelik yapılan en kapsamlı onarımlar Sultan II. Mahmut zamanında ve bizzat emri ile yapılmıştır. Ni'mel Ceyş'e ait olduğu bilinen kabirler başta olmak üzere birçok manevi ziyaretgâhın bakımları yapılmıştır. Yine aynı dönemde kabirlere yeni üstüvani taşlar yerleştirilmiştir. Yakın tarihte ise Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver bunlarla ilgili bilgileri derlemiş, birçoğunun kabirlerini ziyaret ederek notlar almıştır. Ünver'in notlarının derlendiği kitabı ise envanter çalışması kapsamında tasniflenerek kaynak kitap olarak kullanılmıştır.

Doğançı Ahmed
Paşa Türbesi
restorasyon sonrası
durumu

Envanter çalışması kapsamında bilgisine ulaşılabilen 273 adet “Fetih Askeri” kabri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra İstanbul muhasaralarına katılarak burada metfun olan ve “evvelun” olarak da zikredilen kişilere ait kabirler de bulunmaktadır. Zamanı tam tespit edilemeyenlerinde eklenmesiyle bu sayı 340 olmaktadır.

Orhan Gazi zamanında Anadolu Yakasının gözcülüğünü yapan ve daha sonra şehit edilen 40 erenler adıyla meşhur gözcüler bulunmakta idi. Bunlar şehit edildikleri vakit birçoğu Merdivenköy’de bulunan Şahkulu Tekkesi civarına defnedilmiştir. Üsküdar da bulunan Gül Baba isimli gözcünün kabri ise günümüzde Kısıklı da bulunmaktadır. Gül Baba ile birlikte Üsküdar’da 5 adet fetih öncesi devre (evvelun) ve 8 adet Fatih Devrine (ahirun) ait kabir bulunmaktadır (Tablo 5). Ayrıca İstanbul’da olduğu bilinen 27 sahabe kabir-makamından olan Ebu Dürda’nın kabri de Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı’nda bulunmaktadır.

Tablo 5 Üsküdar da Medfun Olduğu Bilinen Fatih Devri Kabirleri

ÜSKÜDAR DA MEDFUN OLDUĞU BİLİNER FATİH DEVRİ KABİRLERİ		
1	Balcı Baba Kabri	Evvelun
2	Karaca Ahmed Türbesi	Evvelun
3	Asumani Dede (Karacaahmet Mezarlığı)	Evvelun
4	Gül Dede Kabri	Evvelun
5	Süt Sultan Dede Kabri	Evvelun
6	İbrahim Efendi Kabri (İnadiye Tekkesi) (Kayıp Eser)	Fatih Devri
7	Rumi Mehmed Paşa Türbesi	Fatih Devri
8	İvaz Fakih Kabri	Fatih Devri
9	Abdullah Ağa (Fani Baba) Kabri (Kısıklı Cami)	Fatih Devri
10	Kuzgun Baba Kabri (Kayıp Eser)	Fatih Devri
11	Ali Bali Ağa Kabri (Kayıp Eser)	Fatih Devri
12	Toygar Hamza Kabri	Fatih Devri
13	Şeyh Hamdullah Kabri (Karacaahmet Mezarlığı)	Fatih Devri

İstanbul Geneli Türbe, Hazire ve Kabir Yerleri Proje-Uygulama Süreç Tablosu

İstanbul'da birçok noktada malik veya sorumlu kurumlar tarafından yürütülen restorasyon çalışmaları bulunmaktadır. Türbe, hazire, mezarlık ve kabir yeri olarak değerlendirildiğinde 2005- Kasım 2018 tarihleri arasında 185 adet türbe ve hazirenin uygulama çalışmaları tamamlanmıştır. 176 adet yerin ise proje ve uygulama çalışmaları günümüzde halen devam ettirilmektedir.

Yapılan envanter çalışması sonucunda türbe, hazire, mezarlık ve kabir yerlerinin proje ve uygulama çalışmaları -başta Sahabe ve Ni'mel Ceyş kabirleri olmak üzere- önem ve öncelik sırasına göre etaplar halinde Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Projeler Müdürlüğü ve Yapı İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Envanter Çalışmaları Kapsamında Yapılan Diğer Çalışmalar

Envanter çalışmaları kapsamında; İstanbul genelinde Osmanlı toplumunun kültürel zenginliğini ifade eden en değerli unsurlardan biri olan türbe, hazire ve kabir yerlerine ilişkin toplum bilincini arttırmaya yönelik basılı yayınların ve web sitesinin hazırlanması, tanıtıcı, bilgilendirici levha tasarımlarının yapılarak kare kod sisteminin oluşturulması, kayıp alanların tespitinin yapılarak muhafazasının sağlanması gibi çalışmalarda yürütülmektedir.

Selami Ali Açık
Türbesi restorasyon
sonrası durumu
(sol), Kaptanıderya
mezar taşı (sağ)

Bu

kapsamda Fatih, Eyüpsultan, Beyoğlu ve Üsküdar ilçelerinde yer alan türbe, hazire, mezarlık ve kabir yerlerine dair bilgilerin olduğu 4 ciltlik envanter kitabı hazırlanmış ve yine bu ilçeler için ulusal kanallarda yayınlanmak üzere 4 adet belgesel çekilmiştir.

Tarihi Mezartaşı Kimliklendirme Envanter Çalışması

İstanbul Geneli Korunması Gerekli Türbe, Hazire, Mezarlık ve Kabir Yerleri Envanter Çalışması kapsamında tespit edilen alanlarda birçok mezar taşı bulunmaktadır. Mezar taşları yaşadığımız topraklardaki varlığımızın kanıtı olan birer TAPU SENEDİ'dir. Hepsi yazılı birer kaynak olan, kaybolmaması ve kayıt altına alınması gerekli mezar taşlarına yönelik yeni bir kimliklendirme ve envanter çalışması yapılması ve hazırlık süreci devam eden bu çalışma ile yaklaşık 80 bin mezar taşının kayıt altına alınması planlanmaktadır. Yapılan envanter çalışma sonucunda Osmanlı Devleti'ne yönelik bu günü kadar merak edilen birçok bilgiye ulaşılması planlanmaktadır. Envanter çalışması, Tarih, Mimarlık, Tıp, Sosyoloji, Sanat Tarihi, Edebiyat, İslami Bilimler, Siyaset Tarihi gibi birçok alana hitap edecek bilgilerin derlenmesine olanak sağlayacaktır.

Mezar taşı üzerinde yer alan bilgilerin sisteme işlenmesi ile nüfus hareketleri, akrabalık bilgileri, meslek grupları ve adları, ölüm sebepleri, salgın hastalıklar,

kaybolan taşınan yapıların nakil durumları, yeniçeri sistemi, hattatların, şeyhülislamların, kaptanı deryaların kabirlerinin yerleri gibi birçok bilgiye ulaşılabilecektir.

Taşlara Güzel Yazılar Yazılmaz Oldu...

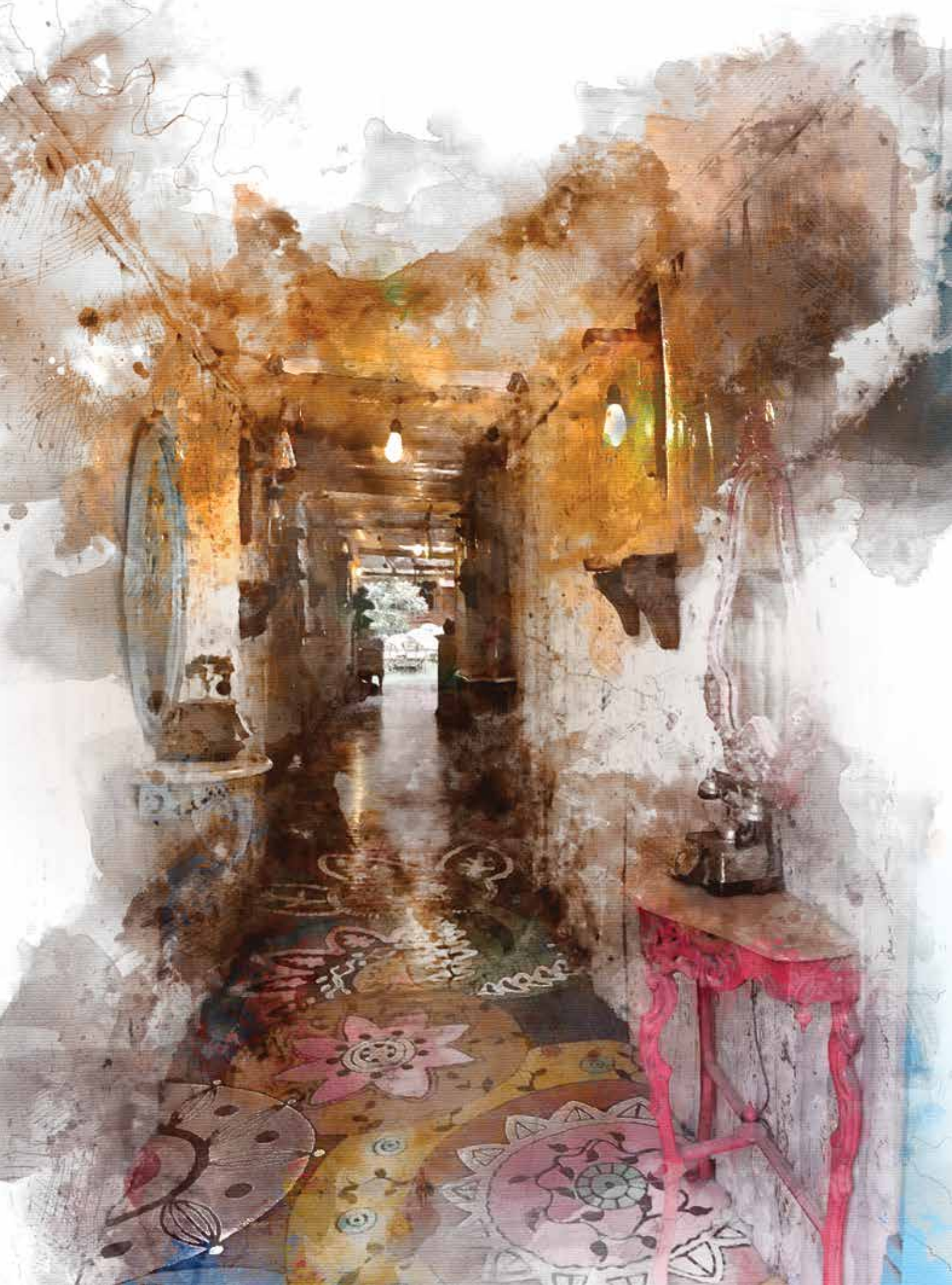
Bir yerin gerçekten kime ait olduğunun en iyi göstergesi muhakkak ki orada bulunan kabirlerdir. Bize bu toprakları yurt yapan ve bu topraklarda yaşayıp sonsuz âleme intikal eden ceddimizin bize emanet ettiği, İstanbul'un birçok yerinde karşımıza çıkan, bize hayatın anlamını hatırlatan ve tarihi birer tapu senedi olan mezarlıklar maalesef ki yıllardır hak ettiği değeri görememiştir.

Her biri ayrı bir sanat eseri niteliğindeki mezar taşlarının Osmanlının son döneminde başlayan mezarlık talanlarına günümüzde özünden uzaklaşan bir eğitim sisteminin eklenmesi sebebiyle mezarlık katliamları yıllar içerisinde katlanarak artmıştır.

Yapılan bu envanterleme çalışmasının en nihai hedefi bu eşsiz hazinenin korunmasına yönelik bir farkındalık oluşturulmasıdır.

Hâsılı Kelâm; tarihi mezarlık alanları ile ilgili sözler genellikle Şair Eşref'in dizeleri ile sonlanır,

*Kabrimi kimse ziyaret etmesin Allah için
Gelmesin, reddeyerim billahi öz kardeşimi,
Gözlerim ebnâ-yı âdemden o kadar yıld ki,
İstemem ben Fatiha, tek çalmasımlar taşımı...*

Üsküdar'da Bir Sağlık Taraması: İlçe Genelinde Öğrenim Gören Lise Öğrencilerinde Fazla Kiloluluk ve Obezite Haritasının Çıkarılması

ELİF GÜNALAN
Yeditepe Üniversitesi

Giriş

Beslenme anne karnından başlayarak ölüme kadar gerçekleşen yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Sağlıklı bir hayat sürebilmek için yeterli ve dengeli beslenme şarttır. Yeterli ve dengeli beslenme ise; vücudun büyümesi, dokuların yenilmesi ve çalışması için gerekli olan tüm besin öğelerinin her birinin yeterli miktarda ve gerekli oranda alınmasıyla mümkündür¹. Bireylerin yaş, cinsiyet, stres, genetik faktörler ve fizyolojik özelliklerine göre değişen oranlarda enerji ihtiyacı vardır². Genellikle besinler yoluyla alınan enerjinin vücudun harcadığı enerjiden daha fazla olması durumunda obezite meydana gelmektedir. Bireylerin yağ ve şeker içeriği yüksek, lif içeriği düşük sağlıksız gıdaları tercih etmeleri ve hareketsiz bir yaşam sürmeleri obezitenin başlıca nedeni olarak görülse de obezite, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından en riskli 10 hastalıktan biri olarak kabul edilen multifaktöriyel bir hastalıktır³.

Öte yandan, obezitenin yaş grupları arasındaki görülme sıklığı incelendiğinde son yıllarda yapılan araştırmalarda özellikle çocuklarda ve adölesanlarda obezite görülme sıklığının yetişkinlikteki görülme sıklığına oranla bir hayli arttığını gös-

1 Esra Demirezen, Gülhan Coşansu, "Adölesan Çağı Öğrencilerde Beslenme Alışkanlıklarının Değerlendirilmesi", *Sted Dergisi*, 14/8, Ankara 2005, 174-178.

2 Human energy requirements: report of a joint FAO/WHO/UNU Expert Consultation, *Food Nutr Bull*, 26/1, Roma 2005, 166.

3 <http://apps.who.int/iris/handle/10665/63854>

termektedir⁴. Diğer taraftan çocukluk ve adölesan dönemde görülen obezitenin yetişkinlik dönemi obezitesine göre hem bireysel hem de küresel anlamda çok daha yıkıcı olabilmektedir. Şöyle ki, çocukluk çağı obezitesinin yetişkinlik dönemi obezitesini tetikleyerek kişinin fiziksel aktivitesini kısıtladığı ve yetişkinlikte diyabet, hipertansiyon, kardiyovasküler rahatsızlıklar ve bazı kanser türlerine (prostat, meme, ovaryum gibi) yakalanma riskini artırdığı bilinmektedir⁵. Bu durum hem sağlık alanında yapılan harcamalarda artışa, hem de ciddi anlamda iş gücü kaybına neden olarak ülke ekonomisine de zarar vermektedir⁶. Obezite ile ilişkili sorunlardan korunma ise hiç şüphesiz hastalığın erken döneminde teşhis edilerek bireylerin yeterli ve dengeli beslenme ve düzenli fiziksel aktivitenin olduğu sağlıklı bir yaşama yönlendirilmesiyle mümkün olacaktır⁷. Öte yandan, çocukluk ve adölesan dönemlerindeki alışkanlıkların yaşamın ilerleyen dönemlerine dek süregelen etkili olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, obeziteye yönelik

4 <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>

6 <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/articles/news-and-expertise/the-socio-economic-impact-of-obesity-201505.html>

7 Naji Alamuddin, Zayna Bakizada, Thomas A. Wadden, "Management Of Obesity", *J Clin Oncol*, 34/35, Cambridge 2016, 4295-4305.

risk altındaki çocuk ve ergenlerin tespiti ve yaşam kalitelerinin iyileştirilmesine dek planlanan çalışmaların sağlıklı bir toplum için ayrı bir öneme sahip olduğunu düşünmekteyiz. Buradan hareketle planladığımız çalışmamızda, Üsküdar'ın mahallelerindeki liselere kayıtlı 14-17 yaş grubu ergenlerde fazla kiloluluk ve obezite görülme sıklığının belirlenmesi ve mahalle bazında risk haritasının çıkarılması amaçlanmıştır. Ayrıca, kişilerin obezite ve sağlıklı beslenmeye yönelik tutumları ve farkındalıkları da hazırlanan anket aracılığıyla ölçülmüştür.

Metodoloji

Çalışmamız İstanbul ili Üsküdar ilçesindeki her mahalleden bir lise seçilecek şekilde planlanmıştır. Bu süreçte öncelikle Üsküdar'daki liselerin isimleri, mevcutları ve sınıf sayıları edinilmiştir. Buradaki bilgilere göre Üsküdar'da toplam 24 mahallede lise bulunmaktadır ve her mahalleden basit tesadüfi örnekleme ile bir lise seçilmiştir. Buradaki 24 adet lisede %2,5 hata payı ile %97,5 güven aralığında minimum 1460 kişi, yaklaşık %10 oranında fire payı düşünüldüğünde ise toplamda 1600 katılımcıya ulaşılması hedeflenmiştir. *Her lisede ulaşılması gereken öğrenci sayısı okul mevcudu ve sınıf sayısına göre farklılık arz etmektedir.* Hedeflenen sayılara ulaşamayan mahallelerde taramaya aynı mahalledeki bir başka lisede devam etmiştir.

Projenin etik onayı Yeditepe Üniversitesi Klinik Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 07.06.2017 tarihli 739 numaralı karar ile alındıktan sonra gerekli yasal izinler alınmıştır. Edinilen izinler tarama yapılması planlanan okul yönetimlerine iletilmiş ve proje hakkında gerekli bilgilendirme yapıp okul yönetiminin gözetiminde velilerden gönüllü olur formları toplanmıştır.

Çalışmaya katılmayı kabul eden öğrencilerin fazla kiloluluk ve obezite durumlarının saptanmasında kullandığımız metot yaşa göre vücut kitle indeksi (VKİ)-persentil hesaplamasıdır. Bu parametrenin hesaplanması için katılımcıların boy uzunluğu SECA marka 213 1721009 model stadiometre ile vücut ağırlığı ise SECA marka 869 1321004 model elle taşınabilir baskül aracılığıyla diyetisyen araştırma ekibimiz tarafından ölçülmüştür. Ölçümlerde öğrencilerden ayakkabı, cüzdan, mont vb. dış kıyafetleri çıkartılması istenmiş ve son tüketilen öğünün en az 2 saat olması gözetilmiştir. Edinilen değerler ve öğrencilerin doğum tarihleri DSÖ sitesindeki Anthroplus programına girilerek kişilerin yaşa göre VKİ-persentil

değerleri edinilmiş ve katılımcıların ağırlık durumları değerlendirilmiştir⁸. Elde edilen persentil değerlerine göre, çalışmaya katılan ergenlerde 5 persentil altı düşük kilolu, 5-85 persentil arası normal ağırlıkta, 85-95 persentil arası fazla kilolu, 95. persentil ve üzeri ise obez olarak değerlendirilmiştir⁹ (Tablo 1). Bu değerlendirme sistemi bilimsel literatürde 2-18 yaş için uygun görülmektedir.

Tablo 1. Persentil değerlerine uygun olarak ağırlık durumunun sınıflandırılması

Ağırlık Durumu Kategorisi	Persentil Aralığı
Düşük Ağırlıkta	5 persentil ve altı
Normal Ağırlıkta	5 – 85 persentil arası
Fazla Kilolu	85 - 95 persentil arası
Obez	95 persentil ve üzeri

Diğer taraftan katılımcıların obezite ve sağlıklı beslenmeye yönelik farkındalık ve tutumları, proje kapsamında oluşturulan anketin diyetisyen araştırma ekibimizce katılımcılara uygulamasıyla edinilmiştir. Toplanan verilerin standardizasyonu için çalışma öncesinde diyetisyenlerden oluşan araştırma ekibine anketteki sorulara ve antropometrik ölçümlerin nasıl alınacağına ilişkin olarak 1 saat süresince eğitim verilmiştir.

Proje sonunda edinilen veriler SPSS 21.0 (SPSS Inc., Chicago, Illinois, ABD) programında analiz edilmiştir. Verilerin yüzde ve ortalama değerleri hesaplanmış olup gruplar arasındaki ilişkinin istatistiksel anlamlılığını değerlendirmede parametrik olmayan bir test olan ki-kare testi kullanılmıştır. p değerinin 0,05 den küçük olması durumunda istatistiksel olarak anlamlılığın varlığı kabul edilmiştir.

Bulgular

Çalışmaya katılan 1561 öğrenci bulunmakta olup, bu öğrencilerin yaklaşık %70'i kız öğrencilerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş grupları incelendiğinde ise 14-15 yaş grubundakilerin 16-17 yaş grubundaki katılımcılara göre yaklaşık %10 daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan, çalışmaya katılan adölesanların genel sağlık durumu incelendiğinde katılımcıların %10.2 'sinin süregelen bir kronik hastalığı olduğu ve bu durumla bağlantılı olarak %12.5'inin ilaç kullandığı belirlenmiştir (Tablo 2).

⁸ <https://www.who.int/growthref/tools/en/>

⁹ Who Multicentre Growth Reference Study Group: Who Child Growth Standards based on length/height, weight and age. *Acta Paediatrica*, 450, Philadelphia 2006, 76-85.

ÜSKÜDAR'DA BİR SAĞLIK TARAMASI:
İLÇE GENELİNDE ÖĞRENİM GÖREN LİSE ÖĞRENCİLERİNDE
FAZLA KİLOLULUK VE OBEZİTE HARİTASININ ÇIKARILMASI

	n (%)
Cinsiyet	1086 (69.4)
Kızlar	475 (30.4)
Erkekler	
Yaş Grupları	
14-15	896 (57.4)
16-17	665 (42.6)
Kronik Hastalık Durumu	
Var	159 (10.2)
Yok	1402 (89.8)
İlaç Kullanımı	
Var	195 (12.5)
Yok	1366 (87.5)

Tablo 2. Katılımcıların genel özellikleri ve sağlık durumları

Üsküdar'da 33 mahalle bulunmakla birlikte bu mahallelerden 24'ünde lise ve dengi okul bulunduğu bilinmektedir. Tarama yapılan okullardan birinde yeterli öğrenci sayısına ulaşamadığından projeye o mahalledeki diğer lisede devam edilmiştir. Bu nedenle, proje kapsamında 25 adet lisede tarama yapılmış olup bunlardan 3'ü özel lise, 22'si ise devlet lisesidir. Özel lise kategorisindeki liselerin 2 tanesi Özel Fen Lisesi, 1'i ise Özel Anadolu Lisesidir. Devlet lisesi kategorisinde ise 5 adet Anadolu Lisesi, 10 adet Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve 7 adet Anadolu İmam Hatip Lisesinde gerekli tarama çalışmaları yürütülmüştür. Mesleki ve Teknik Anadolu Liseleri kategorisinde sağlık alanında eğitim verenlerin sayısı 3 olup çalışma sırasında ayrıca değerlendirilmiştir.

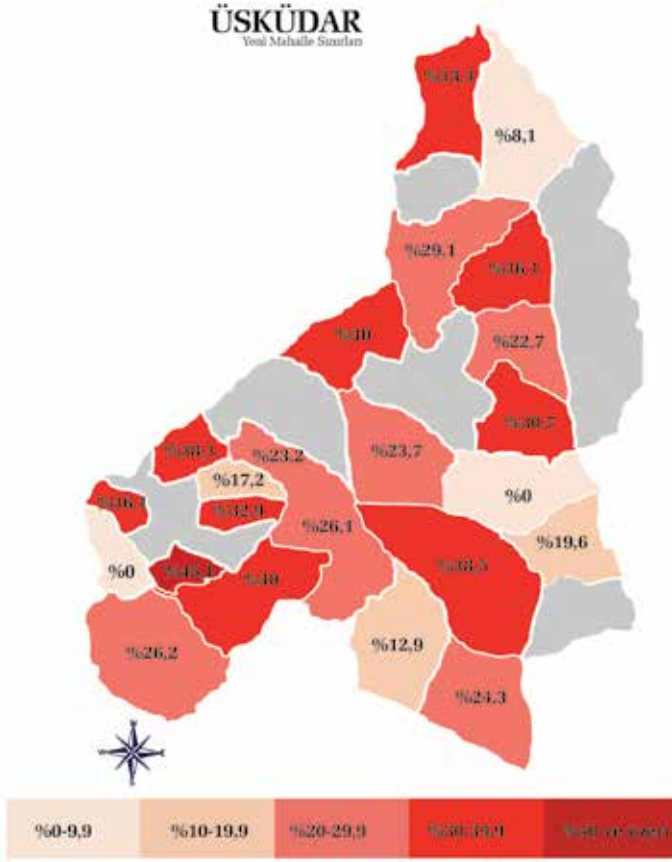
Öğrencilerin vücut kitle indeksi persentil verilerinin değerlendirmesi sonucunda her mahalle için fazla kiloluluk ve obezite prevalansı belirlenmiştir. Tablodaki verilere göre Üsküdar genelinde öğrenim gören 14-17 yaş aralığındaki lise öğrencilerinde obezite ve fazla kiloluluk görülme sıklığı açısından en riskli mahalleler Küçük Çamlıca, Zeynep Kamil, Sultantepe, Güzeltepe ve Aziz Mahmut Hüdayi mahalleleri olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan Salacak ve Kısıklı mahallelerinde obezite riski oldukça düşüktür (Tablo 3).

Tablo 3. Proje süresince tarama yapılan okulların bulunduğu mahalleler ve fazla kiloluluk ve obezitenin görülme yüzdesi

Okulların Bulunduğu Mahalleler	Fazla Kiloluluk ve Obezite Görülme Yüzdesi
Kuzguncuk Mahallesi	14,3
Küçüksu Mahallesi	8,1
Küçük Çamlıca Mahallesi	38,5
Murat Reis Mahallesi	32,89
Acıbadem Mahallesi	12,9
Sultantepe Mahallesi	38,31
Altunizade Mahallesi	26,1
İcadiye Mahallesi	23,2
Selimiye Mahallesi	26,2
Burhaniye Mahallesi	23,7
Zeynep Kamil Mahallesi	45,1
Ünalan Mahallesi	24,3
Kandilli Mahallesi	33,3
Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi	36,1
Bulgurlu Mahallesi	19,6
Ferah Mahallesi	30,7
Beylerbeyi Mahallesi	30
Mehmet Akif Ersoy Mahallesi	22,7
Barbaros Mahallesi	30
Çengelköy Mahallesi	29,1
Kısıklı Mahallesi	0
Selami Ali Mahallesi	17,2
Salacak Mahallesi	0
Güzeltepe Mahallesi	36,1

Tablo 3’de belirlenen değerlerden hareketle Üsküdar genelinde eğitim gören lise öğrencilerinde mahalle bazında obezite ve fazla kiloluluk haritası yapılmıştır. Obezite ve fazla kiloluluk açısından riskli bölgeler koyu renkle işaretlenmiş olup sıklığın azalmasına bağlı olarak harita üzerinde kırmızı bölgeler daha aç tonda olmaktadır. Lise ve dengi okul olmayan mahalleler ise harita üzerinde gri renk ile gösterilmiştir.

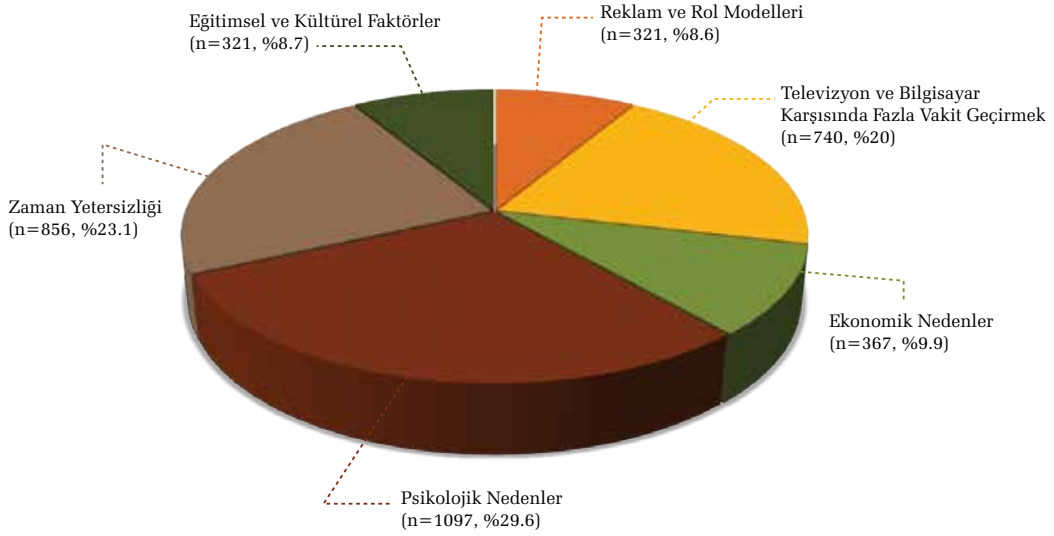
ÜSKÜDAR'DA BİR SAĞLIK TARAMASI:
İLÇE GENELİNDE ÖĞRENİM GÖREN LİSE ÖĞRENCİLERİNDE
FAZLA KİLOLULUK VE OBEZİTE HARİTASININ ÇIKARILMASI

Şekil 1. Üsküdar genelindeki liselere kayıtlı 14-17 yaş arası öğrencilerde mahalle bazında fazla kiloluluk ve obezite görülme sıklığı haritası

Çalışmamızın ikinci aşamasında öğrencilere obezitenin hastalık olup olmadığı ile ilgili düşünceleri diyetisyen araştırma ekibimiz tarafından yüz yüze görüşme yöntemi ile sorulmuştur. Katılımcıların %88'inin obezitenin bir hastalık olduğunu düşündüğü belirlenmiştir. Aşırı zayıf olmaktan yakınan katılımcıların ise obeziteyi bir hastalık olarak değerlendirmedikleri gözlemlenmiştir.

Kişinin sağlıklı beden ağırlığında olmasında ve bu ağırlığı hayatı boyunca sürdürebilmesinde yeterli ve dengeli beslenmenin yeri oldukça büyüktür. Bu nedenle katılımcılara yeterli ve dengeli beslenme tanımı çalışmadaki diyetisyenlerce “vücudun büyümesi, dokuların yenilenmesi ve çalışması için gerekli olan tüm besin öğelerinin her birinin yeterli miktarda ve gerekli oranda alınması” şeklinde yapılmış ve katılımcıların bu şekilde bir beslenme alışkanlığına sahip olup olmadıkları sorgulanmıştır. Anket sonucunda çalışmaya katılan adölesanların %62,8'inin yeterli ve dengeli beslendiğini düşünmediği belirlenmiştir. Adölesanlara göre sağlıksız beslenmeye neden olan temel faktörler ise psikolojik sorunlar, zaman yetersizliği ve televizyon ve bilgisayar karşısında fazla vakit geçirmek olarak sıralanmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Katılımcılara göre yetersiz ve dengesiz beslenme nedenleri

Öte yandan yeterli ve dengeli beslenmeye engel olan faktörlerle katılımcıların yaşı, cinsiyeti ve kayıtlı oldukları okul tipi arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır ($p < 0.01$). Bu ilişkiye göre kız öğrenciler en çok psikolojik sorunların yeterli ve dengeli beslenmeye engel olduğunu bildirirken, erkek öğrenciler ise ekonomik nedenlerin bu sorunun ortaya çıkmasında daha etkili olduğunu bildirmişlerdir. 14-15 yaş grubu adölesanlar daha çok psikolojik nedenler ve reklam-rol model faktörleri yüzünden yeterli ve dengeli beslenilemediğini belirtirken, 16-17 yaş grubu ise daha çok ekonomik nedenler ve zaman yetersizliğinin sağlıklı beslenmeye engel olduğunu ifade etmişlerdir. Kayıtlı olunan okul tiplerine göre bir değerlendirme yapıldığında ise Anadolu Lisesi, Özel Lise ve İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin yeterli ve dengeli beslenmemenin nedenini çoğunlukla reklam ve rol modellerden kaynaklandığını bildirdikleri görülmektedir. Ayrıca, sağlık alanında eğitim veren lise öğrencilerine göre daha çok ekonomik faktörlerin yeterli ve dengeli beslenmeye engel olduğunu söyledikleri, diğer mesleki ve teknik lise öğrencilerinin ise psikolojik nedenlerin daha etkili olduğunu savundukları belirlenmiştir.

ÜSKÜDAR'DA BİR SAĞLIK TARAMASI:
İLÇE GENELİNDE ÖĞRENİM GÖREN LİSE ÖĞRENCİLERİNDE
FAZLA KİLOLULUK VE OBEZİTE HARİTASININ ÇIKARILMASI

Tablo 3. Yeterli ve dengeli beslenmeye engel olan faktörler ile katılımcıların cinsiyet, yaş ve okul tipleri arasındaki istatistiksel anlamlılık ilişkisi

	Ekonomik Nedenler %	Psikolojik Nedenler n (%)	Zaman Yetersizliği n (%)	Eğitim & Kültürel Nedenler n (%)	Reklamlar & Rol Modeller n (%)	Televizyon Bilgisayar Karşısında Fazla Zaman Geçirmek n (%)	İstatistiksel Anlamlılık (x ² ;df;p değeri)
Cinsiyet							
Kızlar	233 (63.5)	797 (72.7)	585 (68.4)	228 (71)	239 (74.9)	500 (67.6)	(34.487;6;0.000**)
Erkekler	134 (36.5)	300 (27.3)	270 (31.6)	93 (29)	80 (25.1)	240 (32.4)	
Yaş							
14	96 (26.2)	339 (30.9)	247 (28.9)	84 (26.2)	87 (27.3)	232 (31.4)	(35.196;18;009*)
15	80 (21.8)	290 (26.4)	230 (27)	97 (30.2)	97 (30.4)	203 (27.4)	
16	131 (35.7)	314 (28.6)	248 (29)	96 (29.9)	101 (31.7)	201 (27.1)	
17	60 (16.3)	154 (14)	130 (15.2)	44 (13.7)	34 (10.7)	104 (14.1)	
Okul Tipi							
Özel Lise	11 (3)	38 (3.5)	24 (2.8)	9 (2.8)	13 (4.1)	22 (3)	(100.368;24;000**)
Anadolu Lis.	84 (22.9)	202 (18.4)	158 (18.5)	75 (23.4)	78 (24.5)	111 (15)	
Teknik ve Meslek Anadolu Lisesi	154 (42)	512 (46.7)	422 (49.4)	120 (37.4)	108 (33.9)	380 (51.4)	
Sağlık Alanındaki Teknik ve Meslek Anadolu Lisesi	52 (14.2)	114 (10.4)	91 (10.6)	43 (13.4)	28 (8.8)	79 (10.7)	
İmam Hatip Anadolu Lisesi	56 (18)	231 (21.1)	160 (18.7)	74 (23.1)	92 (28.8)	148 (20)	
Anadolu Lisesi							

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma Üsküdar'ın mahallelerindeki liselere kayıtlı 14-17 yaş grubu adölesanlarda fazla kiloluluk ve obezite görülme sıklığının belirlenerek haritalanmasını ve gençlerin sağlıklı beslenme farkındalıklarının ölçülmesini amaçlayan kesitsel bir çalışmadır. Çalışmada sadece okul bazında prevalans hesaplanması ve örneklemimizin cinsiyet, yaş ve okul tipi gibi parametreler açısından homojen olmaması, riskin hangi gruplarda daha yoğun olduğunun belirlenmesini ve verilerin yorumlanmasını kısıtlayıcı bir etmen olarak değerlendirilmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında basit tesadüfi örneklem ile belirlenen okulların çoğunun sadece kız öğrencilere yönelik eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmeleri, meslek lisesi son sınıf öğrencilerinin zorunlu stajlarından dolayı tarama yapılan saatlerde okullarda bulunamamaları ve lise son sınıf öğrencilerinin üniversite sınavına çalışmaları dolayısıyla çalışmaya katılım için gönüllü olamayacaklarını bildirmeleri etkili olmuştur. Öte yandan, çalışmamızda riskin değerlendirilmesine yönelik bölgesel haritalama yapılması ve anket sırasında kişilerin obezite ve sağlıklı beslenme farkındalıklarının saptanarak sorunun kaynağının birey odaklı olarak belirlenmesi, ileride yapılacak girişimsel ve eğitimsel müdahale çalışmalarının planlanmasına katkı sağlayacaktır.

Dünya Sağlık Örgütü'nün 2013 yılı verilerinde 15 yaşındaki Türk adölesanların obezite ve fazla kiloluluk prevalansı erkek öğrenciler için %19, kız öğrencilerde ise %7 olarak saptanmıştır¹⁰. 2015 yılında İstanbul genelinde yapılan başka bir çalışmada da Türk adölesanların fazla kiloluluk ve obezite prevalansı %18.3 olarak belirlenmiştir¹¹. Bu çalışma ise kişisel ve kurumsal faktörlere bağlı olarak değişmekle birlikte Üsküdar genelinde çalışmaya katılan adölesanların yaklaşık %30'unun obezite açısından risk altında olduğunu göstermektedir. Bu durumda mevcut prevalansın artma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Obezitenin neden olduğu sorunlardan korunmanın ilk adımı ise sorunun farkında olmaktan geçmektedir. Bu nedenle çalışmada katılımcılara "Obezite sizce bir hastalık mıdır?" sorusu yöneltilmiştir ve katılımcıların yaklaşık %90'ının obeziteyi kronik ve birçok sağlık problemiyle ilişkili olan ciddi bir hastalık olarak değerlendirdikleri belirlenmiştir. Ayrıca, adölesan dönemdeki beslenme alışkanlıklarının kişilerin mevcut ve gelecekteki beden ağırlığını belirleyen temel faktörlerden biri olma-

10 Mayu Yamane, Daisuke Ekuni, Shinsuke Mizutani, Kota Kataoka, Masami Sakumoto-Kataoka, Yuya Kawabata, Chie Omori, Tetsuji Azuma, Takaaki Tomofuji, Yoshiaki Iwasaki, Manabu Morita, "Relationships Between Eating Quickly And Weight Gain In Japanese University Students: A Longitudinal Study", 22, *Obesity (Silver Spring)*, Massachusetts 2014, 2262-2266.

11 Binnur Okan Bakır, Hülya Akan, Mehmet Akman, Oğuzhan Zahmacıoğlu, Osman Hayran, "Nutritional Status, Healthy Eating Index And Eating Attitudes Of The Adolescents In Istanbul: A Cross Sectional Study", *Int. J. Adolesc. Med. Health.*, Berlin 2015, 1-7.

sı sebebiyle, diyetisyenlerce sağlıklı beslenme tanımı yapılarak katılımcıların yeterli ve dengeli beslenip beslenmediği sorgulanmıştır. Katılımcıların yaklaşık %60'ının dengeli ve yeterli beslendiğini düşünmediği saptanmıştır. Adölesanlara göre sağlıklı beslenmeye neden olan temel faktörler ise psikolojik sorunlar, zaman yetersizliği ve televizyon ve bilgisayar karşısında fazla vakit geçirmek olarak sıralanmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında kişilerin sağlıklı beslenme konusundaki bilgi düzeyleri ve farkındalıklarının yeterli olmamasının da etkisi olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim, Akman ve ark. tarafından 2010 yılında Üsküdar'daki bir devlet lisesinine kayıtlı adölesanların beslenme bilgi düzeyleri değerlendiren çalışmasında da adölesanların bu konuda bilgilerinin yetersiz olduğu ve sağlıklı beslenme davranışına sahip olmadıkları bildirilmiştir¹². Bu nedenle beden ağırlığına etki eden faktörler göz önüne alınarak hazırlanacak yerel (belediye destekli) ya da ulusal eğitim etkinliklerinin diyetisyenler ve psikologlar tarafından planlanıp okul yönetimlerinin iş birliğiyle gerçekleştirilmesiyle adölesanların sağlıklı beden ağırlığına ulaştırılabileceği ve dolayısıyla gelecekteki sağlık risklerinin azaltılmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Teşekkür

Bu proje Üsküdar Gençlik Meclisi ve Yeditepe Üniversitesi Beslenme ve Diyetetik bölümü desteğiyle gerçekleşmiştir.

12 Mehmet Akman, Sabah Tüzün, Pemra C. Ünalın, "Adölesanlarda Sağlıklı Beslenme ve Fiziksel Aktivite Durumu", *Nobel Medicus*, 8/1, İstanbul 2012, 24-29.

**ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ**